

8/2135

11. 2.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

SZÁZHARMINCZADIK KÖTET.

(364. 365. 366. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1907.

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MÁRIA TERÉZIA-LEÁNYGIMNÁZIUM
TANÁRI KÖNYVTÁRÁ.

P 11901/959

EGYPT
BUDAPEST
HUNGARY

BIBLIOTHECA	SCIENT.
UNIV.	SCIENT.
EL.	IS.
DUPLICATA VENDITUM	

2024/1967
~~1967~~

TARTALOM.

CCCLXIV. SZÁM.

	Lap
AZ ERDÉLYI HÁZ KONSTANTINÁPOLYBAN. — Mika Sándortól	1
EGYENES ADÓINK ÚJJÁALKOTÁSA. — Exner Kornéltól	22
AUSZTRÁLÁZSIAI JEGYZETEK ÉS NAPLÓTÖREDÉKEK (III.) Gróf Vay Pétertől	45
A SZABADELVŰ CSÁSZÁRSÁG. (IV.) — Hegedűs Páltól	75
ÖTVEN ÉV ELŐTT. (I.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	92
KÖLTEMÉNYEK: <i>A szalkai diadal</i> (1544). — Vargha Gyulától. — <i>Utczai bál</i> . — Berki Miklóstól	122
BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND. — Levél a szerkesztőhöz. — Elemértől	127
ÉRTESÍTŐ: Nagy Olivér: <i>A választó jog problémái</i> . — a. — Király Péter: <i>Magyar socialismus</i> . — a. — Ágner Lajos: <i>Ta-Hio</i> . — O. S. — Castle E.: <i>Lenau und die Familie Löwenthal</i> . — Heinrich Gusztáv. — Florenz K.: <i>Geschichte der japanischen Litteratur</i> . — Á. L. — Samaron et Mollat: <i>La fiscalité pontificale</i> . — h. L. — Bury: <i>The artiste de administrando imperio</i> . — i. k. — <i>Új magyar könyvek</i>	133

CCCLXV. SZÁM.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN TÖRTÉNETI ESZMÉI (I.) — Angyal Dávidtól	161
STRIKE ÉS BÜNTETŐJOG. (I.) — Nagyiványi Fekete Gyulától	178
SOCIALISTA ERKÖCSAN. — Joób Lajostól	209
A SZABADELVŰ CSÁSZÁRSÁG. (V.) — Hegedűs Páltól	220
ÖTVEN ÉV ELŐTT. (II.) — Jókay Lajostól	250
KÖLTEMÉNYEK: <i>Egy fiatal leánynak</i> . — Lévy Józseftől. — <i>Új dal egy régi dallamra</i> . — Hago Victor után, francziából — Thaly Loránttól	289
SZINHÁZI SZEMLE. — Hubay Jenő: <i>Lavotta szerelme</i> . — É. L.-től	291
ANATOLE FRANCE SKEPTICISMUSA ÉS A GÖRÖG SZELLEM. — Bézard Lucientől	299
ÉRTESÍTŐ: <i>Gróf Széchenyi István munkáinak új kiadása</i> . — bg.-től. — Hedin Sven: — <i>Ázsia szívében</i> . — Platz Bonifácztól. — Muret Maurice: <i>La Littérature italienne d'aujourd'hui</i> . — Új könyvek	308

CCCLXVI. SZÁM.

Lap

AMERIKA ÉS MAGYARORSZÁG KÖVETEI 1849-BEN ÉS A HÜLSEMANN-LEVÉL TÖRTÉNETE. — Pivány Jenőtől	— — 321
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN TÖRTÉNETI ESZMÉI. (II.) — Angyal Dávidtól	— — — — — 347
STRIKE ÉS BÜNTETŐJOG (II.) — Nagyiványi Fekete Gyulától	371
A SZABADELVŰ CSÁSZÁRSÁG. (VI.) — Hegedüs Páltól	— — — 403
ÖTVEN ÉV ELŐTT (III.) — Elbeszélés. — Jókay Lajostól	— — — 427
KÖLTEMÉNYEK: <i>Pisztán.</i> — Vargha Gyulától. — <i>Horatiusból: I.</i> <i>Chloéhoz. II. Faunushoz.</i> — Közma Andortól	— — — — — 462
KAZINCZY FERENCZ LEVELEZÉSE — D. R.-től	— — — — 469
ÉRTESÍTŐ: Molnár Ferencz: <i>Rabok.</i> — b. m.-től. — Antoine Thomas: <i>Nouveaux essais de philologie française.</i> — Bezard Lucientől	— — — — 473

AZ ERDÉLYI HÁZ KONSTANTINÁPOLYBAN.

I.

Konstantinápoly egyik észak-nyugoti városrészét Balatának nevezik. E városrész az Aranyszarv déli partján azokon a dombokon épült, melyek az Aranyszarvtól, a Bosporustól és a Marmoratengertől határolt félszigetnek — Sztambulnak, a tulajdonképeni Konstantinápolynak — gerinczét alkotják s melyek az Aranyszarv felé hirtelen ereszkednek le. Balata a szomszédos városrészekkel együtt, lépcsőzetesen egymás fölött emelkedő ház-soraival és keskeny, piszkos utczáival, igazi keleti város. Ma, mivel többnyire zsidók lakják, zsidó városrésznek is nevezik s nem lévén benne kiválóbb épület, az újabb leírások még a nevét is alig említik. De egy pár-száz évvel ezelőtt — a török időkben — sok erdélyi ember fordult meg itt s görbe, keskeny utczáin, melyek ma is oly keleti jellegűek, mint háromszáz évvel ezelőtt, sokszor hangzott fel a magyar szó. E városrészben állott ugyanis az erdélyi követség háza, az erdélyi ház, mint azt történelmi emlékeink röviden nevezik. *)

Az erdélyi ház élete összeforott az erdélyi fejedelemség

*) Bár emlékeink, különösen a konstantinápolyi erdélyi követek jelentései elég gyakran emlékeznek meg az erdélyi házról, fekvését, hogy tudniillik melyik városrészben állott, aránylag kevés forrás említi. Ilyenek: Sebessi Boldizsár kapitihá jelentése 1640 szept. 5-ről (Beke Antal és Barabás Samu, *I. Rákóczy György és a porta*, 520. l.), továbbá Maurer Mihály követ jelentése ugyancsak 1640 szept. 5-ről (Szilágyi Sándor, *Levelek és Okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetései történetéhez*, 624. l.). Végre Sándor Pál, az utolsó erdélyi kapitihá Naplójában felsorolva a konstantinápolyi kapukat ezt mondja: «Balat kapu, az Erdélyi háznál levő districtus és kapuhelybeli utcák.» (*Tört. Társ.*, XIX. k. 202. l.)

életével; egyszerre keletkeztek s egyszerre szüntek meg. A mikor Erdély Fráter György meghiusult egyesítési kísérlete után végképen elvált az anyaországtól s János Zsigmond uralma alatt a szultán hűbéres országa lett, a porta és az erdélyi udvar egyaránt felismerték az állandó diplomatai összeköttetés szükségességét. Az erdélyi fejedelemnek sokféle érdekeit, melyekről Konstantinápolyban döntöttek, csak állandó ügyvivő védelmezhetette meg, viszont a török kormánynak is kényelmesebb volt a minduntalan felmerülő erdélyi ügyeket csauszok küldözgetése helyett, közvetlenül az erdélyi ügyvivő útján intézni el. Különben is, természetes kapcsolatban a török hatalom nagy jelentőségével, már ekkor szokássá kezdett válni, hogy a keresztyén hatalmak Konstantinápolyban állandó követeket, oratorokat tartsanak. Velence és Franciaország jártak elől a példával, melyet 1563-ban a bécsi udvar is követett. Hollandia és Anglia oratoraival a XVII. század elején találkozunk. Ezeknél sokkal korábban, már a XVI. század első felében tünnek fel Konstantinápolyban, a porta hűbéres országainak, a havasalföldi és moldvai vajdáknak és a raguzai köztársaságnak ügyvivői, vagy kapitihái. Mindezek az államok magok gondoskodtak követeik lakásáról. Velence és Franciaország a keresztyén városrészen, Galatában, vettek házat követeik számára; itt laktak az angol és hollandi oratorok is s ide költözöködött át Sztambulból az 1640-iki nagy tűzvész után — melyről alább megemlékezünk — a német császár és magyar király ügyvivője is. Ellenben a porta hűbéres országainak követei, bizonyára nem véletlenségből, hanem a török kormány akaratából — talán e követségek jellemének feltüntetésére — állandóan Sztambulban, a török városban laktak. Itt ajándékozta meg I. Szolimán szultán az erdélyi fejedelemséget követségi házzal, a Balata városrészen, nem messze a havasalföldi és moldvai szerájoktól, a mint e két oláh vajdaság követségi házait nevezték. Az adományról a szultán külön oklevelet állított ki, melyben az erdélyi házat nagy kiváltságokkal ruházta fel. Fölmentette minden adó alól, kivonta lakóit a török joghatóság alól s megadta neki a menedékház jogát is. Kimondotta ugyanis, hogy ha török fogságból megszökött keresztyén rabok menekülnek az erdélyi házba, ezeket az erdélyi követ

beleegyezése nélkül a török hatóságok el ne vezethessék.¹⁾ Az erdélyi ház tehát több kiváltságot kapott, mind a megnyit a mai nemzetközi jog szerint a követségi paloták élveznek; de az is igaz, hogy a török kormány e kiváltságokkal nem sokat törődött. Nem egyszer szállottak meg jancsárok az erdélyi házat s tartották fogságban a követeket saját házukban, sőt még a Jedikulába, a híres Héttoronyba is elhurczolták őket onnan. Az adományozás évét nem ismerjük, de abból a körülményből, hogy János Zsigmond kezdte meg az állandó követek tartását Konstantinápolyban²⁾ következtethetjük, hogy az adományozásnak 1560 körül, Szolimán uralkodásának utolsó éveiben kellett történni.

II.

A szultántól az erdélyi követség számára adományozott terület Balata halmainak az Aranyzarv felé leereszkedő oldalán, két, egymástól utca által elválasztott telekből állott. Mindkét telken ház állott, de a kisebbik telken épült házat, úgylátszik, nem használták s az csakhamar elpusztult.³⁾ Ez üres telket azután a konstantinápolyi tisztasági viszonyokat jellemző módon a követség szolgálai az istállókból kihányt szemét lerakodóhelyéül használták fel. A török hatóság csak akkor avatkozott be, mikor a trágyadomb már oly magasra növekedett, hogy a szomszéd kerítését ledöntötte.⁴⁾ A nagyobbik telken álló épület lett az erdélyi ház. Egyszerű emeletes épület volt ez is, török módra, kisebb részben kőből, nagyobb részben fából építve, melyet se nagysága, se külső csinosága, se berendezésének kényelmessége nem emelt ki a környező házak sorából. A kő-

¹⁾ Szolimán szultán adománylevele nem maradt ránk. Tartalmát azonban részletesen ismerteti Bethlen Farkas: *Historia de rebus Transsylvanicis*, II. 147. l.

²⁾ Ide vonatkozik az 1560-iki enyedi országgyűlés első artikulusa. Szilágyi S. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, II. 173. l.

³⁾ Borsos Tamás jelentése 1618 aug. 16-ról. Gr. Mikó Imre, *Erdélyi Történelmi Adatok*, II. 40. l.

⁴⁾ Szalánczy István jelentése 1646 szept. 26-ról. Beke és Barabás i. m. 792. l.

ből épített földszintet istállóknak használták, az emeletet pedig a követségi személyzet lakásának. Az emelet csak kis részben épült kőből, nagyobb része könnyű faépület volt. Ez utóbbi nyáron tisztább és kellemesebb lakást nyújtott s azért nyári háznak szokták nevezni. Az egész emelet körül, mely négy, öt szobából állott, tornác futott végig. Alant az istállók mellett volt a konyha és két kis kamara, mely utóbbiakat hol tyúkólnak, hol az erdélyi házba menekült rabok rejtekhelyéül használták. *)

Az épület berendezése, különösen az a körülmény, hogy a lakószobák az istállók fölé voltak helyezve, arra mutat, hogy az erdélyi ház eredetileg kisebbszerű karavánszeráj volt, olyan, minőket keleten a mecsetek szomszédságában szoktak kegyes alapítványokból az utazók használatára emelni. Ily karavánszerájokban szokta a porta a Konstantinápolyba érkező követségeket elszállásolni, ha az illető állam háza a nagyszámú személyzet befogadására elegendő helyiséggel nem rendelkezett. Gerlach István lutheránus pap, ki, mint az Ungnad Dávid által vezetett bécsi követség tagja. 1573—1578-ig tartózkodott Konstantinápolyban, a következő az erdélyi ház fentebbi leírására emlékeztető rajzát közli annak a karavánszerájnak, melyben a bécsi követség a mondott idő alatt tartózkodott. «Mi az itteni karavánszerájban Constantinus piacznán, szerzetes-czellákhhoz hasonló szobákban lakunk, melyeknek falait nem ékesítik nagy és tudós emberek képei, de a melyek tele vannak skorpiókkal, gyikokkal, egerekkel és békákkal. Különben a ház igen nagy és e tekintetben felülmul igen sok fejedelmi palotát. Külső részében nagy kövekből, belső részében téglából van építve, de vakolat és meszelés nélkül. Négyszögletű, magas épület, belül köröskörül lóistállókkal, körülbélül száz ló számára, felül tornáczezal és e mögött sok kis szobácskával, melyek mindenikének egyik ablaka a tornáczra, másik az utcára néz. Mindenik szobában van egy kályha és egy nyomorult ágy, gyalultatlan deszkából

*) Az erdélyi ház leírását nem találtuk fel sehol. Az itt rajzolt képet több kapitálya jelentésből állítottuk össze. Legtöbb adatot nyújtottak: Borsos Tamás jelentése 1618-ból i. h. II. 26. l. és Maurer Mihály jelentése 1640 aug. 1-ről. Szilágyi S. *Levelek és Okiratok*, 615. l.

összetákolva. Van a háznak nagy, kikövezett udvara, közepén egy kúttal, melynek a vize azonban nem iható».*)

Az erdélyi ház százötven éves története, a romlás és pusztulás alig egy-egy évtizedre megszűnő képét tárja elénk. Az, úgy látszik, kezdettől fogva gyöngé állapotban levő épülettel komolyan senki sem törődött. A fejedelmek rendesen lelkökre kötötték portai állandó követeiknek — a kapitiháknak — az épület jó karban tartását s az évenként beküldött főköveteeknek az ellenőrzést, — de a pénzt az időközönként szükségessé vált javításokra, szűk marokkal osztogatták. Még nagyobb baj volt az, hogy a kapitihá szabály szerint csak egy évig viselte tisztét s e rövid idei ott lakásért nem tartotta érdemesnek a ház fentartása vagy kényelmesebbé tétele körül fáradozni. Ritka volt az oly gondos gazda, mint Borsos Tamás, Bethlen kapitihája, ki még deákját is ráfogta a megromlott kerítés kijavítására. Legtöbben, különben is csekély igényű emberek lévén, megelégedtek az-
zal, hogy egy-két szobát úgy, a hogy lakható állapotban tartottak, a ház sorsát pedig török szomszédaiktól eltanult bölcs egykedvűséggel a végzetre bízták. Akadtak olyanok is, kik a fejedelemtől a ház építésére kapott költséget a magok számára félretették. Mások nemcsak hogy nem javítottak semmit, de magok is romboltak. Drága lévén a tüzelőanyag Konstantinápolyban, némelyek a kapitihák közül az udvaron állott, fából épített melléképületeket, a tornácz egy részét, sőt még az ablakrámákát is feltüzelték.**)

Innen van, hogy értesüléseink csaknem mindig az erdélyi ház siralmas állapotáról beszélnek. Már az első jelentés, mely az erdélyi házról megemlékezik, igen rozszant épületnek tünteti fel. E jelentést Amhát csausz intézte 1573 október 13-án Báthory István fejedelemez s tárgyunkat érdeklő része következőleg hangzik: «Az ház felől azt írhatom nagyságodnak, hogy egy jancsár vagy az szomszédságba, kinek háza hozzáragadott a nagyságod házához. Az tizszer- talám ment az passára panaszlani, hogy reá

*) Stephan Gerlach's *Tagebuch*. 20. l. Frankfurt. 1674.

***) Az idevonatkozó kapitihá jelentések közül, mint különösen jellemzőket, kiemeljük Óváry István jelentését 1594-ből (*Török-Magyar Állam-Okmánytár*, I. 27. l.) és Borsos Tamás jelentését 1618-ból. (I. m. II. 26. l.)

omlik az ház. A passa egy csauszt küld, ki kadiát hivatván, törvént tétete reá és az házat elhányják vala, miért hogy elomlóban vala és félő, hogy embert öl. De én addig szólék, hogy meghagyák, de ilyen módon, hogy egy kőfalt kellene rakatni erővel Ferencz:uramnak,¹⁾ kit semmiképen meg nem rakat vala, ha erővel nem rakatják vala, kadia ereivel és passa parancsolatjával. Annakfelette az ablakokat is berakaták vele. Annakokáért szükség, hogy a többire is nagyságod gondot viseljen és megcsináltassa, mert csak az faldozással meg nem állja és jobb a nagyságodéba a nagyságod embereinek nyugodni, hogy sem szállásfogadó háznál nyomorogni. Bizony száz forintért esztendeig nem nyomorgana a kegyelmed embere szállásfogadó háznál. Nagyságod küldjön pénzt a házcsinálásra és írja meg mennyit küld, én megcsináltatom és semmi egyébre nem hagyom költeni. Most ennekelőtte is úgy értem, hogy nagyságod Gyulai Mihálnak²⁾ adott volt költséget, a házcsinálni, de csak szőnyegekre költötték és csak egy szegfarkat sem csináltott vele; de nagyságod küldje ide emberét a pénzzel, én reám veszem csináltatását.³⁾

Amhát csausz jelentéséhez nem egy kétség fér. Feltűnő ugyanis, hogy Daczó János kapitáha, kinek első sorban lett volna kötelessége a fejedelmet tudósítani, jelentésében, mely ugyanazon a napon kelt, mint az Amhát csauszé, az erdélyi házról egy szóval sem emlékezik meg.⁴⁾ Különösen gyanús pedig Amhát csausz önzetlennek látszó ajánlata a ház újra-építtetésére. Amhát csauszt a porta követi küldetésekre szokta volt felhasználni az oláh vajdákhoz, az erdélyi fejedelemhez és a lengyel királyhoz. E körülményt a derék csausz török módra alaposan kizsákmányolta. Báthory Istvánhoz intézett leveleiben, bokros érdemeinek fitogtatása mellett, minduntalan kéri az ajándékot a török urak, de első sorban természetesen a maga számára. Hol egy hintót — magától értetődik a hintóhoz illő lovakkal — hol egy róka-

1) Balog Ferencz, Báthory rendkívüli követe, ki épen ekkor a portai adó beszolgáltatása ügyében Konstantinápolyban időzött.

2) János Zsigmond és Báthory István alatt több ízben portai főkövet.

3) Szalay László. *A magyar történelemhez*, 92. l.

4) U. o. 103. l.

bőrrel bélelt subát, «kiben, mikor követségbe megyen, melegen ülhessen», hol egyenesen pénzt egyik-másik szükségletére.¹⁾ Épen ekkor háza építésén fáradozott s úgy látszik, szeretete volna a fejedelem költségén az erdélyi házzal együtt a maga házat is felépíteni. Abban azonban igaza lehetett, hogy az erdélyi ház romladozó állapotban volt s hogy alapos újításra szorult. A fejedelem azonban, ha tett is valamit, minden valószínűség szerint megelégedett a foltozgatással, mert húsz évvel később 1594-ben Óváry István, Báthory Zsigmond portai követe, a következő jelentést küldi az erdélyi házról Kovasóczy kancellárnak: «Az itt való házra is ő nagysága viseltessen gondot, mert bizony az egyszersmind leomol, főkép egy darabja. Én magam ugyan lerontatom egy darabját, mert félő, hogy az alsó szomszédok nyakába omol.»²⁾

Óváry figyelmeztetése rossz időben jött; a politikai viszonyok az erdélyi házra épen ekkor kedvezőtlenül alakultak. Báthory Zsigmond 1595-ben nyíltan elszakadt a portától s Erdély állandó diplomatai összeköttetése a török kormányval tíz évre megszakadt. Igen természetes, hogy a néptelenné vált erdélyi házzal ez idő alatt senki sem törődött s az elárvult ház pusztulása még nagyobb méreteket öltött. Bocskay felkelése helyreállította ugyan Erdély és a porta régi viszonyát, de az erdélyi ház még jó ideig elfeledve hevert düledező állapotban. Bocskay és Rákóczy Zsigmond rövid ideig uralkodtak, Báthory Gábor pedig a portával keveset törődött. Szükség esetén küldött ugyan követet, de állandó követet, kapitihát, Konstantinápolyban nem tartott.³⁾ Megbuktatása a portán már elhatározott dolog volt, midőn 1613 elején Balássi Ferenczet, mint főkövetet és Borsos Tamást, mint kapitihát Konstantinápolyba küldötte. A követek egyelőre fel sem keresték az erdélyi házat, hanem karavánszerájba szállottak. Balássi ott be is rendezkedett, de a porta az erdélyi kapitiháknak járó élelmezést — a praebendát — az erdélyi házban való lakáshoz kötötte s

¹⁾ Szalay i. m. 93, 107, 109. l.

²⁾ *Történelmi Tár*, 1880. évf. 797. l.

³⁾ Borsos Tamás első követségi naplója. *Erdélyország Történetei Tára*, II. 242. l.

Borsos Tamás kénytelen volt Balássi parancsára az erdélyi házba költözni. Beköltözése — mint ő maga írja ¹⁾ — nagyon kedve ellenére történt s ezen nem is csodálkozhatunk. Az erdélyi ház nemcsak düledezett, hanem még a pestis is fészket vert benne. Kevéssel Borsos beköltözése előtt szállították ki onnan utolsó, pestisben elhalt lakóját, Giczi Pétert, a kalandor Giczi András öcscsét, ki egy éven át trónkereső bátyjának követe gyanánt szerepelt Konstantinápolyban. Szegény Borsos Tamás is mindjárt beköltözése után beleesett a pestisbe. Ő maga ugyan kilábolt nagynehezen a nyavalyából, de egyik szolgája belehalt az ekkor nemcsak Konstantinápolyban, hanem Erdélyben is oly gyakran pusztító betegségbe. Meggyógyulása után Borsos azonnal hozzálátott az erdélyi ház javításához. Mivel a fejedelemtől e célra költséget nem kapott, az erdélyi házhoz tartozó puszta telket elárúsította ötven tallérért. Azonban Juszuf aga, portai tolmács — bizonyára a török kormány parancsából — megtiltotta a telek eladását s így az erdélyi ház Borsos minden jóakarató igyekezete mellett a régi, düledező állapotban maradt. ²⁾

III.

Báthory Gábor utódját, Bethlen Gábort nemcsak múltja és felemeltetésének körülményei, hanem még inkább nagyszabású külpolitikája a portai viszonyok gondos ápolására utasították. Megérezte ezt az erdélyi ház is, melynek nyomorúságos állapotáról, mint annak idején Báthory Gábor főkövete, a fejedelem saját szemeivel meggyőződhetett. Portai követei sem szüntek meg az erdélyi ház türhetetlen állapotáról tudósítani s annak helyreállítását a fejedelem méltósága érdekében is sürgetni. ³⁾ Az ország házáról lévén szó,

¹⁾ Ugyanott. II. 246. l.

²⁾ Borsos Tamás első követségi naplója, i. h. 246. l. és második követségi naplója. *Erd. Tört. Adatok*, II. 40. l.

³⁾ «Kegyelmednek uram azelőtt is írtunk az erdélyi ház felől, az jövődő postától, ha pénzt nem küld, bizony eldől, a ki nagy kár és gyalázat is», írja Balássi Ferencz 1616 márcz. 19.-ről Péchy Simon kancellárnak. *Történeti Tár*, 1881. évt. 606. l.

Betlen az ügyet az 1616-iki országgyűlés elé vitte, mely e célra kapcsolatban a bécsi és lengyel követségek költségeivel, meg is szavazott egy összegben négyezer forintot.¹⁾ Azonban ez — az akkori viszonyok szerint elég tekintélyes — összeg nagy részét a követségek felemésztették s évek teltek el, míg a megmaradt pár száz forintot az erdélyi házra fordították. A mulasztás nem a fejedelmet terhelte. Bethlen már 1618-ban utasította új kapitiháját, Borsos Tamást, hogy az e célra adott költségből az erdélyi házat jó erősen megépítesse.²⁾ De Kamuthy Farkas a főkövet, s Borsos Tamás a kapitihá, mint küldetésök többi tárgyaiban, úgy ebben sem tudtak megegyezni. «Az mi az erdélyi háznak épületét nézi — írja Borsos a fejedelemnek — én arra occasiót kerestem, Kamuthy uramnak mind az ház ruináját, szükségét és épületének módját megmutattam, ő kegyelmét valóba is sollicitáltam — az mint ő kegyelme az nagyságod erről való kegyelmes instructióját referálta — hogy ha ő kegyelme építeni akarja, építse s ha ő magától nem lehet, reám ne bizza se pénzt, se épületit. Ha akart volna ő kegyelme maga is bőségesen hozzá érkezett volna, pénze is elég vala, de ha az elmúlt, az ház kegyelmes uram teljességgel elveszett, sorvadott. Én ugyan írhatom nagyságodnak, hogyha az építésre valami más gondviselés nem leszen, én abban az házban nem merek telelni, hanem máshova kell nagy költséggel valami béresházba költöznöm, mert az mint áll csak egy darab szegelet megszakadjon is, utána vonza az egész épületet és így mind magamat szolgástól, lovastól egy órában oda öl.»³⁾

A követek czivakodását az erdélyi ház sinylette meg. Ha nem dőlt is össze egészen, mint Borsos jósolgatta, de egyik falát egy nagy vihar 1619 augusztus közepén az utczára döntötte. Mivel pedig — mint Borsos panaszkodva említi naplójában — Kamuthy, a főkövet, midőn Erdélybe visszatért, az építésre szánt pénzt is visszavitte, Borsos kénytelen volt, hogy a házépitést mégis elkezdhesse, «igen szép kaftányát csak százhatvan oszporán elvesztegetni.»

¹⁾ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, VII. 323.

²⁾ *Török-Magyar Allam-Okmánytár*, I. 200. l.

³⁾ Borsos második követségi naplója. i. h. II. 33. l.

Ismételt sürgetéseire a fejedelem aztán egy pár száz forintot küldött, melylyel az erdélyi házat, vagy legalább annak egy részét annyira helyreállította, hogy már szeptember végén vendégeket is fogadhatott benne, s többek között Molardus bécsi követet is becsületesen megvendégelhette.*)

Az erdélyi ház ügyét Bethlen Gábor a Habsburgház ellen megindított nagy harczai között sem ejtette el. Miután első támadása II. Ferdinánd ellen Felső-Magyarországot kezébe juttatta s szövetsége az osztrák és cseh protestánsokkal a magyar korona elnyerésével kecsegtette, az erdélyi ház teljes újraképzését tervezte. Nem tartotta méltóságával összeegyeztethetőnek, hogy főkövetjei karavánszerájokba szálljanak s állandó követei istállók fölé épített szobákban lakjanak. Besztercebányáról 1620 július 30-án kelt utasításában meghagyta új portai oratorának, Maurer Mihálynak, hogy a kezei közé adott pénzből ötszáz forintot még ebben az esztendőben az erdélyi ház építésére fordítson. Lelkére köti, «hogy a maga szükségére semmit abban el ne költsön», mint azt a követek igen gyakran cselekedték, «hanem épen az házat építtesse belőle.» Előírta azt is, hogy milyen legyen az új épület. «Kezdesse úgy építeni, hogy főkövetek is szállhassanak bele, kit mint házat kezdjen fundálni, szép öreg házat egyet, abból másik szobát, abból harmadikat, abból negyediket, úgy hogy fenn legyen szép négy ház, kiben lakhassanak az főkövet cselédével együtt, kamarája is kettő, alatt is megannyi ház legyen es kamara szintén az egy fedél alatt, hogy olyankor az orator lakhassék az első (talán alsó) házakban. Istállót másutt valami 24 lóra valót azon udvaron csináljanak. Egy konyhát.**)

A fejedelem terve szerint az erdélyi követség, az akkori konstantinápolyi viszonyokhoz mérve, elég kényelmes lakást kaphatott volna, de nem tudjuk minő okból, a tervet nem valósították meg. Mindössze annyi történt, hogy a régi ház mellé, ezzel összekapcsolva egy új házat építettek s most már az erdélyi ház elég tágas lett s a főkövetek is ellátást találhattak benne. De a régi rendetlenség, különösen, mi-

*) Borsos második követségi naplója, i. h. II. 179. és 209. l.

***) *Török-magyarokori Állam-Okmánytár*, I. 244. l.

vel az istállókat régi helyökön hagyták, továbbra is megmaradt. Megmaradt a régi gazdálkodás is. A kapitihák ezután sem törődtek többet a renddel és tisztasággal, mint azelőtt, s hivataloskodásuk végével még a ház felszereléséhez tartozó butorokat is elkótyavetelték. Borsos Tamás, midőn harmadik portai követsége alkalmával 1626-ban az erdélyi házba beköltözött, a fejedelemhez intézett jelentésében csak a Balázsházi kapitihától okozott kárt többre becsülte kétszáz tallérnál.¹⁾ Talán Borsos panaszára történt, hogy a fejedelem az 1627-iki országgyűlésen az erdélyi ház ügyét ismét szóba hozta. Az országgyűlés az erdélyi házra kapcsolatban a lugosi építkezésekkel valóban meg is szavazott minden kapu után egy forintot.²⁾ Felhasználták-e e pénzt és miként, nem tudjuk, forrásaink Bethlen Gábor korában többé az erdélyi házról nem beszélnek.

IV.

Az erdélyi ház siralmai I. Rákóczy György uralkodása alatt ismét felújultak. Most már elég tágas volt a követségi épület; de a szobák butorzatlanul, pusztán állottak, legtöbbnek nemcsak az ablaka, de még az ablakramája is hiányzott. Ha a főkövetség több tagból állott, mint az például 1635-ben történt, a kapitihá csak két szobát birt berendezni a követség számára, «mivel igen rossz, pusztá állapotban vannak az többi házak». Csakugyan a követség legtöbb tagját idegen házban kellett elszállásolni.³⁾ A milyen volt a ház, olyan volt a környéke is. «Kegyelmes uram — írja Réti István kapitihá a fejedelemnek 1637 július 20-án — az felől is kényszerítetem Nagyságodat megtalálnom, minemű pusztaságban vagy on itt mostan az erdélyi ház környéke; csak az nem jöhet be, az ki nem akar, sem kapuja nem jó, sem kerítés körüle; az háznak oldalai kidőlőleg, cserepei lehullottak, az eső mossa.»⁴⁾ Három évvel később

1) *Történeti Tár*, 1883. évf. 610. l.

2) *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, VIII. 368.

3) *Török-Magyarokori Állam-Okmánytár*, II. 274.

4) Szilágyi S. *Levelek és Okiratok*, 506. l.

már azt jelenti Maurer Mihály főkövet, hogy az istállónak egy része már ledőlt s mivel a ház az istállón áll, féltő, hogy az egész épület összeomlik.¹⁾

A minduntalan megújuló panaszok arra birták a fejedelmet, hogy az erdélyi házat alaposan kijavíttassa. E feladattal Maurer Mihály főkövetet és Sebessi Boldizsár kapitihát bizta meg, kik a mesteremberekkel 160 imperiális tallérban megalkudva s 200 tallérért az építéshez szükséges anyagot beszerezve, összesen 360 tallér költséggel az építést 1640-ben elvégezték. Az udvart kőkerítéssel vették körül, az istálló ledőlt falát felemelték, a tetőt új cserépfödéllel, a szobákat új téglapadozattal látták el.²⁾ Még be sem volt egészen végezve az építés, midőn egy Konstantinápolyban oly gyakori tűzvész, csaknem az egész Balata városrészt megsemmisítette. Az erdélyi ház is a legnagyobb veszedelemben forgott. «Mi is — írja jelentésében Sebessi kapitihá — Maurer urammal nem vettük vala tréfára, az mi portékánk volt, az mind lovaink hátán, kin az udvaron állottak pénteken estvétől egész szombaton 8 vagy 9 óráig, mivel az tűz szintén 12 óráig mind égett szombaton is; császáruk az vezérrel ő nagyságával azon éjjel s másnap is mind vizen s mind az városon fenforgolódtak; úgy hallom, kegyelmes uram, hogy úgy sirt az császár, mint egy gyermek, szánván veszedelmeket az népnek; az Máté vajda (havasalföldi), Lupul vajda (moldvai) és az német ágens szeráji is mind elégték, sok emberek, asszonyi állatok és gyermekek égtenek meg; vagyon csak a nagy sírás-rivás közöttük. Bizony, kegyelmes uram, az mi házunk is nagy szerencsén marada meg ez egyszer; eleget sopánkodtunk rajta, hogy immár égett volna azelőtt pusztább állapotjában, hogysen most, mennyi költsége ment nagyságodnak reá, tudom bizonynyal írni nagyságodnak, hogy ha jó gondviselés is lenne ezután reá, 10—16 esztendeig nem kívánna épületet egyebet, hanem az ablakokat, mivel azok is mind elromlottanak mindenik házaknál.»³⁾

1) Szilágyi S. *Levelek és Okiratok*, 615. l.

2) Az építésről két költségkimutatás maradt fenn. Szilágyi S. *Levelek és Okiratok*, 619. l. Beke és Barabás i. m. 505. l.

3) Beke és Barabás, i. m. 520. l.

Úgy látszik azonban, hogy a jó gondviselés ezután is hiányzott, vagy pedig az építést nagyon felületesen végezték, mert egy pár év múlva a régi panaszok ismét felmerülnek. Már maga az építtetést végző Sebessi a téli hónapok beálltával panaszodik az elviselhetetlen hideg miatt: «Hideggel is meghalunk itt a szép nyári házakban» írja a fejedelemnek.¹⁾ Három évvel később 1643-ban Hajdu György kapitihja jelenti, hogy romladozik a ház fala, fedele, padlása és menyezete.²⁾ Végre 1647-ben, tehát csak hét évvel az építés után, Gyárfás Ferencz kapitihja a következő képet rajzolja az erdélyi házról: «Az építés itt valóban kivántatnék, mert alatt az istálló falai ki kezdettek dőlni, az körakásán sok helyt átalláthatni, mivelhogy kihullottak az kövei. Mivel pedig az házak az istállókon állanak, két háznak az fala aláhanyatlott, be kezd dőlni az tenger felé; az házak fedelén való cserepek is egynehány helyt elhullottak, az eső befoly az házakba, az házak padlása is megrothadt s belyukadott egy nehány helyen, ez házakat minemű téglákkal padimentozták volt, három házból mind elromlott s kihullott az téglázás.»³⁾ Hasonló panaszokat emelt Szalánczi István főkövet is, ki már 1646 óta lakott az erdélyi házban, de jancsárok őrizete mellett. A porta, mint kezeset tartotta őt vissza Konstantinápolyban, mivel I. Rákóczy György a szultán követelését, hogy Erdély évi adója tizenötezer aranyra emeltessék fel, teljesíteni vonakodott. A már öreg és beteges Szalánczi nem is látta viszont hazáját. Ott halt meg az erdélyi házban, melynek előbb, mint kapitihja, majd mint főkövet annyi izben volt lakója. Haláláról és temetéséről Gyárfás Ferencz kapitihja 1648 január 14-kén tett jelentést⁴⁾ a fejedelemnek, ki már ekkor szintén gyöngélgedett s még ugyanazon év folyamán elhalt (okt. 11.).

Az új fejedelemre, II. Rákóczy Györgyre szállott a feladat, hogy jobb karba hozassa az erdélyi házat, melynek már nemcsak falai düledeztek, hanem fedele is annyira

1) U. o. 545. l.

2) U. o. 662. l.

3) U. o. 888. l.

4) Szilágyi S. *Levelek és Okiratok*, 895. l.

megromlott, hogy esős időben csöbör számra hordották ki a vizet a szobákból.¹⁾ Egyelőre azonban az új fejedelem is a régi csapáson haladt. Nem volt kedve nagyobb szabású építkezésre s csak a legszükségesebb javításokra szánt némi költséget. 1652-ben kapitihája Boldai Márton a düledező fal helyébe új falat építtetett, a fedelet is valószínűleg kijavította,²⁾ de a szobák ezután is oly pusztá állapotban állottak, hogy midőn 1653-ban főkövetség érkezett Erdélyből, csak a főkövet számára tudtak egy szobát berendezni, a követség többi tagjait idegen házakba kellett elszállásolni.³⁾ Igaz ugyan, hogy a fejedelem a következő években is küldött némi költséget az építés folytatására, de a kapitihák — kik ellen épen ekkor merül fel a legtöbb panasz — a pénzt más célra fordították s 1654-ben a panaszok egész özöne zúdult a fejedelemhez. Ismét oly állapotban volt az erdélyi ház, hogy nemcsak lakóinak, hanem szomszédainak életét is fenyegette. «Az házépítése felől — írja Thorday Ferencz kapitihá a fejedelemnek — nagyságod informáljon, mert az agát⁴⁾ járják, a szomszédok protestálnak, engemet is búsítanak, ha letalál dőlni, nekünk is vesznünk kell, de bizony sok házat ront el mind emberestől. Az tengeren lövöldöztek (tudniillik a kikötőben állomásozó hadihajókon) mégis az konyhának kéménytartó gerendái mind eltörtek, csak még egy szél leszen, leromlik; ha szárazon löttek volna, soha meg nem állotta volna; azt kegyelmes uram nagyságodnak értésére adom az én gondviseletlenségem miatt ne legyen kára az országnak, az fundamentuma semmire sem jó.»⁵⁾

Úgy látszik a török kormány is csakugyan beavatkozott s követelte az építést, mert végre a fejedelem a régi ház lerontására és egy egészen új követségi épület építésére határozta el magát. Mint Bethlen Gábor, úgy ő is az ország kötelességének tartotta a költségek fedezését s felszólítására az 1653. az 1654. és az 1655-ki országgyűlések foglalkoz-

¹⁾ Gyárfás Ferencz jelentése 1648 decz. 20-ról. *Török-Magyarokori Állam-Okmánytár*, III. 417.

²⁾ Szilágyi S. *Okmánytár*, II. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez, 98. l.

³⁾ Sebessi Ferencz naplója. U. o. 116. l.

⁴⁾ Zülfikár aga, az erdélyi ügyekben hivatalos tolmács.

⁵⁾ Szilágyi S. *Okmánytár*, 144. l.

tak az erdélyi ház kérdésével. Az 1653-ki országgyűlés a végházak építésére kapuszám szerint megszavazott egy forint adóból huszonöt pénzt «az Konstantinápolyban levő erdélyi háznak építésére» rendelt, «mivel az, mint halljuk igen romlott állapottal vagyon». ¹⁾ Az 1654-ki országgyűlés is e célra kapuszám szerint ötven pénzt rendelt. ²⁾ Ugyancsak ez összeget szavazta meg az 1655-ki országgyűlés is, de hozzátette, hogy mivel az ország közönséges érdekeről van szó, a szász papok is adjanak e célra egy összegben 300 forintot, a görög és zsidó kereskedők szintén 300 forintot, a vármegyékben lakó egyházhelyes nemesek kapuszám szerint tizenöt denárt. A taxás városok ³⁾ is fizessenek illendőképen s végre a szászok is adjanak oly összeget, mely megfelel a vármegyék adójának. ⁴⁾

Meglévén a szükséges pénz, a fejedelem az építéssel Balog Máté kapitihát bizta meg, ki a régi házat lebontatta s az új követségi épületet négyezer tallér költséggel 1656 nyarán felépíttette. Szabályozták a lejtős telket; a talajt terasse formára egyenessé tették s földcsuszamlás elhárítására fenn és lenn erős kőfalat vontak. Az utczaról most lépcsők vezettek fel a ház kapujához s ebből következtethetjük — bár a kapitihajelentések nem említik — hogy az istállókat ezuttal a szemközt fekvő üres telken helyezték el. Az új épületben külön szobákat kapott a főkövet s külön a kapitihá. A padlozatot most is téglából rakták ki s a berendezkedésnél általában a keleti szokásokat követték. A főkövet egyik szobáját «gyöntáros festékekkel megczifrázták» a többieket egyszerűen fehérre meszelték. Két szoba kristályablakot kapott, a többi szoba ablakait, «mint a törököknél szokás» festett, kívül-belül zárható táblákkal látták el. Mindenik szobát beburrozták almáriomokkal, asztallal, székkal, keretekkel és ágyakkal. «Most ugyan szeráj leszen az erdélyi ház» jelentette büszkén a kapitihá.

¹⁾ Az 1653 márczius 15-ki országgyűlés XVI. artic. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XI. k. 168. l.

²⁾ Az 1654 szept. 18-ki országgyűlés II. artic. U. o. 177. l.

³⁾ Kolozsvár, Fejérvár, Bánfi-Hunyad, Kézdi-Vásárhely, Vizakna, Udvarhely, Sepsi-Szt.-György, Ilyefalva, Egeres, Nagy-Almás.

⁴⁾ Az 1655 február 20-ki országgyűlés II. artic. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XI. k. 192. l.

Még boltot is építettek, de hogy ezt akkor mire használták, nem tudjuk. Az építés bevégeztével a falba márványtáblát illesztettek, melybe aranyozott betűkkel volt bevésve IV. Mohammed szultán és II. Rákóczy György fejedelem neve, kiknek idejében az erdélyi ház újra építettett.*)

V.

A sors gúnyt üzött az erdélyi házzal. Akkor lett kézszen, mikor már nem igen volt rá szükség. Egy év leteltével II. Rákóczy György, kinek neve ott diszlett az erdélyi ház homlokzatán, ugyanannak a szultánnak parancsára, kinek neve ott állott az övé mellett, trónvesztetté lett s pár évvel később török fegyverek csapásai alatt vérzett el. Erdély hatalmi állásának vége lett s az erdélyi ház eddigi jelentősége is elenyészett. Előmozdította ezt a Konstantinápolyban épen ezen időben bekövetkezett politikai fordulat is.

Évtizedeken át tartott rettenetes belső zavarok után 1656-ban Köprili Mahommed nagy vezér vette kezébe a hatalmat. E tehetséges és rendkívül erélyes államférfiú a rend helyreállítására szükségesnek ítélte, hogy a császárt és környezetét az államügyektől távol tartsa. Rábirta tehát IV. Mahommed szultánt, hogy székhelyét Konstantinápolyból Drinápolyba tegye át. Itt a hatalmas thráciai erdők szomszédságában a fiatal uralkodót vadászszervedélye teljesen lekötötte s az államügyek vezetését átengedte korlátlan hatalommal a nagyvezérnek. A mufti, a diván és az egész udvar követte az uralkodót az új székvárosba. 1687-ig Drinápoly lett a török politikai élet központja. Ide tették át lakásukat az idegen államok követei, köztük az erdélyi kapitihá is s csak olykor-olykor tértek vissza s rendszeren csak rövid időre a szultán kíséretében Konstantinápolyba.

Ez az oka annak, hogy Apafy Mihálynak különben elég hosszú uralkodása alatt az erdélyi házról vajmi kevés

*) Balog Máté kapitihá és Harsányi Jakab török deák jelentései. Szilágyi S. *Okmánytár*, 375., 383., 398., 409., 419., 430., 443. és 479. l.

említés történik. Főkövetek és kapitihák ritkán laktak benne. Egy évig 1675—1676 nem tudjuk, a szultán vagy a fejedelem engedélyével, a fejedelmi széket kereső Zólyomi Miklós ütötte fel itt szállását.*) Különben a kapitihák távollétében, a követség valamelyik szolgája, vagy esetleg a török deák ügyelt fel a házra, melynek fentartására a fejedelem küldött időközönként jelentéktelen csekély összeget. Egy pár ízben az is megtörtént, hogy az elárvult ház hónapokig őrizet és gondviselés nélkül maradt.**)

A vadászatkedvelő IV. Mahommed szultán letétele után, (1687) a szultánok, ha nem hagyták is el egészen a drinápolyi szerajt, többnyire még is Konstantinápolyban tartózkodtak. De már ekkor a törökuralom Magyarországon végső napjait élte s Erdély ismét visszakerült a magyar koronához. 1687-ben az erdélyi követség utolszor szolgáltatta be az adót a török kincstárba s ugyanazon évben a császári hadak megszállották Erdélyt. Ezzel az erdélyi fejedelemség önállóságának megszűnése bevégezett ténynyé vált. Bécsből kormányozták az országot, melynek igazi ura nem a Fogarasba visszahúzódó árnyékfejedelem, hanem a Szebenben székelő császári katonai parancsnok volt. 1690 tavaszán meghalt Apafi Mihály s a szultán Thököly Imrét nevezte ki erdélyi fejedelemmé. A zernyesti diadal (1600 aug. 21.) megnyitotta az utat Thökölynek Erdélybe s a keresztyén-szigeti országgyűlésen az új fejedelem fogadta a rendek hódolatát, de a kuruczkirály erdélyi uralmódása csak száznapos uralom volt. 1690 október 25-én Badeni Lajos hadaitól szorítva elhagyta örökre Erdélyt. Az 1691-ben kiadott Diploma Leopoldianum másfél századra meghatározta Erdély közjogi állását a Habsburgház uralma alatt.

E nagy fontosságú eseményekkel, melyeknek itt csak évszámait közöltük, szövődik össze az erdélyi ház történetének végső szakasza. A szultán ugyanakkor, mikor Erdélyt Thökölynek adományozta, egy külön fermánnal az erdélyi ház

*) Innen keltezi ezen idő alatt leveleit. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XVI. 192. l.

***) Ide vonatkozik egy pár adat a *Török-magyarokori Állam-Okmánytárból*, (IV. 279. VII. 464. l.) és az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*ből, (XVII. 194., 282., 285. l.)

birtokát is reá ruházta. *) Az utolsó erdélyi kapitihá Sándor Pál 1690-ben Konstantinápolyból visszatért Erdélybe s helyét az erdélyi házban Bay Mihály Thököly kapitihája foglalta el. Mivel azonban a szultán 1690 után ismét Drinápolyba tette át udvarát, Bay Mihály is Drinápolyba ment s az erdélyi ház gondviselését egy szolgára — gazdára — bizta. 1692 november 14-én Bay ezt írta naplójába: «Recommendáltam Fonton uramnak (a konstantinápolyi francia orator) az erdélyi ház dolgát, hogy az gazdát magához hivatván, mindenképen tudakozza meg tőle, mivel én csak közhirrel úgy értettem volt, hogy Konstantinápolyban nagy égés volt és az erdélyi ház is elégett volna». **) A hír hamis volt, a tűz megkímélte a bújosó fejedelemnek már ekkor egyetlen otthonát. Thököly, ki ez években még mindig remélte sorsának jobbrafordulását, nem sokat törődött az erdélyi házzal. Nem is igen tehetett érte valamit, mert jóformán állandóan a háború színhelyének közelében az Al-Duna mellékén táborozott. Csak a zentai csata után, 1697 őszén, midőn visszatérésének reménye egészen elhalványult, telepedett meg Konstantinápolyban. Bár az erdélyi ház — mióta II. Rákóczy György újra építette — elég jó karban volt, a fejedelemnek nem volt kedve beleszállani. Se terjedelme, se beosztása, se pedig környezete, a ronda, piszkos városrészben nem felelt meg a fejedelem igényeinek. Thököly tehát a török kormány engedelmével Duka moldvai vajda fiának, az erdélyi háznál sokkal kényelmesebb szerájába költözött. Az erdélyi házhoz lovait küldötte s a boltban korcsmát nyitott, hol egyik emberével bort árultatott a keresztyéneknek és a zsidóknak, de nem a törököknek, mert ezt a török kormány szigorúan megtiltotta. Úgy látszik azonban, hogy a moldvai vajda szerájában csak rövid ideig, csak pár hónapig lakott, mert már 1698 elején az erdélyi házban találjuk. Innen írt kétségbeesett levelet a nagyvezérhez, hogy bocsássák ismét rendelkezésére a Duka bég szeráját, mert «mostani szállása szoros, bűdös szállás s az háremnek sincs benne külön elszakított házu

*) Hivatkozik e fermánra Thököly egyik, 1698 febr. 13-án kelt levelében. Thaly Kálmán, *Thököly Imre naplója*, II. 470. l.

**) *Magy. Tört. Emlékek*. Írók, XXIII. k. 488. l.

és alkalmatossági».*) Kérését nem teljesítették s a fejedelem kénytelen volt a maga költségén fogadni lakást Galatában, honnan, mint ismeretes, a karloviczi béke megkötése után a bécsi udvar kívánságára Nikomediába internáltatott.

Ugyanakkor Erdélyben és Bécsben is tárgyalták az erdélyi ház ügyét, még pedig elég érdekes kapcsolatban.

1687 nyarán Sárosi János protonotarius vezetése alatt erdélyi követség indult Nándor-Fejérvárra, hogy az ország adóját az ott táborozó Szulejmán nagyvezérnek beszolgáltatassa. Míg azonban a követek útban voltak, a hadsereg felázadt Szulejmán pasa ellen s Sziavus pasát kiáltotta ki szerdárnak. E zavarban érkeztek az erdélyi követek szeptember 27-én Nándor-Fejérvárra, épen mikor az egész hadsereg megindult Konstantinápoly felé, hogy Szulejmán nagyvezér letételét erőszakkal is keresztül vigye. Az erdélyi követeket is kényszerítették, hogy a tábort kövessék. Mire a hadsereg Nisbe érkezett, megjött IV. Mohammed szultán fermánja, melyben Szulejmánt a nagyvezérségtől megfosztotta s helyébe Sziavus pasát kinevezte. Most Sziavus a szultán parancsa szerint a hadserget visszaakarta vezetni Belgrádba, de a hadsereg nem engedett s magával vitte Konstantinápoly felé az új nagyvezért, ki viszont az erdélyi követeket nem engedte ki karmai közül. Hiába kérték a követek a nagyvezért, hogy vegye át az adót s engedje őket hazatérni, a nagy zavar miatt a nagyvezér maga elé sem bocsátotta őket, hanem a táborral együtt tovább vitte. Végre november 15-én Konstantinápolyba érkeztek, hol a féktelen hadsereg IV. Mohammed szultán letételével és II. Szolimán trónra emelésével a lázadást egyelőre befejezte.**)

A rend úgy, a hogy helyre állván, a követek beadták az adót, de csak decemberben kapták meg az engedélyt a hazatérésre. Mivel pedig a sok bolyongás és hosszú konstantinápolyi tartózkodásuk alatt a költségből kifogytak,

*) *Thököty levelei*, Thalynál i. m. II. 440., 470. és 473. l.

***) A követek keserves utazását magok a követek beszélik el a fejedelemhez intézett leveleikben. *Török-Magy. Állam-Okm. Tár*, VII. k. 269. és 280. l.

kénytelenek voltak, hogy hazatérhessenek, az erdélyi követ-ségeknél elég gyakori szokást követve adósságot csinálni. 1687 december 10-én tehát Maurokordato Sándor portai tolmáctól az ország nevében 2240 tallért vettek kölcsön huszas kamattal.

A követek hazatértek, de mivel a következő években az Erdélyben parancsnokoló császári tábornokok minden érintkezést a portával szigorúan eltiltottak, az erdélyiek az adósságot egészen elfelejtették. A karloviczi béketárgyalások alkalmával azonban Maurokordato — ki a congressuson a porta egyik képviselője gyanánt szerepelt — Oettingen császári követ útján megsürgette régi követelése kielégítését. A bécsi kormány, meggyőződván a követelés jogos voltáról, az erdélyi parancsnokoló tábornok Rabutin útján felszólította a guberniumot, hogy gondoskodjék az országot terhelő adósság megfizetéséről. A gubernium erre azt a választ adta, hogy van Erdélynek egy háza Konstantinápolyban, melyet annak idején 30 tallérért vásároltak s melyet jelenleg Thököly használ, ebből könnyen ki lehetne Maurokordatot elégiteni. Fogadja el ő felsége az erdélyi házat, elégitse ki Maurokordatot s adjon cserébe más házat Bécsben az erdélyi kancelláriának. Ezt az eszmét, hogy Erdély cserében konstantinápolyi házáért Bécsben kapjon kancelláriája számára épületet, az erdélyi kancellária már előbb felvette egy Lipóthoz intézett felterjesztésében. E felterjesztés lényegében megegyezik a gubernium előbb ismertetett felterjesztésével, de míg a gubernium csak 30 tallérra teszi az erdélyi ház egykori vételárát, addig a kancellaria vételár gyanánt 20000 aranyat említ. Már ez a nagy különbség is mutatja, hogy a gubernium és a kancellária egyformán tévedésben voltak az erdélyi ház eredetéről. Az erdélyi ház a szultán ajándéka volt az erdélyi követség céljaira — mint azt Bethlen Farkas feljegyezte — s a porta tulajdonjogát a házhoz állandóan fentartotta. Bizonyítja ezt az a már említett eset, midőn a porta a telek egy részének eladását határozottan megtiltotta.

Bécsben nem is fogadták el a kancellaria és a gubernium fejterjesztését, s miután a konstantinápolyi követség útján különben is értesültek az erdélyi ház csekély értékéről, kényszerítették a guberniumot, hogy a Mau-

rokordato-féle adósságot a kamatok elengedésével megfizesse.¹⁾

Az erdélyi ház pedig megmaradt Thököly birtokában, de a szultán tulajdonjogának fentartásával. Végrendeletében Thököly nem is rendelkezett az erdélyi házról, csak a ház öreg gazdájáról, Viskiről emlékezett meg, kinek 20 talért hagyományozott.²⁾

Az erdélyi ház visszaszállott a török kincstárra. Egyelőre azonban még használatlanul állott. Benne helyezték el a bujdosó fejedelem könyveit és iratait. Itt találta meg ezeket s innen szállította haza Thököly örökösének, II. Rákóczy Ferencznek portai követe Pápay János 1708-ban.³⁾

Ez az erdélyi ház utolsó említése.

MIKA SÁNDOR.

¹⁾ Az ide vonatkozó adatokat közölte Jakab Elek «Az erdélyi fejedelemség utolsó évei» cz. munkájában. *Tört. Tár*, XIX. k.

²⁾ Thaly Kálmán, Thököly végrendelete. *Magy. Tört. Emlékek*. Írók XXIII. k. 407. l.

³⁾ Thaly Kálmán közlése Pápay Jánosnak a vörösvári levéltárban őrizett feljegyzéséből. U. o. Előszó XI. l.

EGYENES ADÓINK ÚJJÁALKOTÁSA.

Mélyreható átalakulás előtt áll egész állami, közgazdasági és társadalmi életünk. Ezt az átalakulást egyenes adóink rendszerének újjáalkotása fogja a közel jövőben és pedig szükségszerűen előidézni. A magyar törvényhozás sem állhat ugyanis ellene annak az áramlatnak, mely átjárva az összes kulturállamokat, a tőle képviselt eszme tudatos vagy öntudatlan szolgálatába hajtja az elméket, a kormányzókat, a törvényhozókat és az egész államot.

Ez az eszme, melyet az adórendszer fejlődésének philosophiája ma világszerte megkövetel és a változatlan természeti törvények erejével országról-országra diadalmasan megvalósít, a gyöngébbek védelmében áll s annak követelésében fejezhető ki, hogy minden adózó szolgáltatási képessége arányában, úgy járuljon az állami kiadások fedezéséhez, hogy az adó fizetésével mindenki a lehetőségig egyenlő áldozatot hozzon.

Ennek a természettudományi világnézetnek kiváló és tudatos terméke: Hegedüs Lorántnak adórendszerünk hiányait feltáró könyve.*) Erről a tudományos magaslatról tekintti a magyar egyenes adórendszer multját, jelenét és jövőjét.

A mult.

Wagner Adolf nyomdokain jár akkor Hegedüs, — de tagadhatatlanul sok eredetiséggel is, — a midőn Közép-Európa egyenes adóinak fejlődési irányát kimutatja. Wagner a kulturállamok adótörténetének vizsgálatából arra az eredményre jut, hogy az adók fejlődése az egyes államok-

*) Hegedüs Loránt dr.: *Adórendszerünk betegségei*. Budapest. 1906. Kiadta a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége.

ban — ha a természettudományi iskola kifejezését e vonatkozásban használnom szabad — az általános megszabottság törvényének van alávetve. Kimutatja, hogy a fejlődés első fokán minden népnél fejadó-jellegű, tökéletlen vagyonaadóval találkozunk, mely a közgazdaság haladásával lépéstartva hozadék-adórendszerre alakul át, majd fokozatosan tért enged a jövedelemadó elvei érvényesülésének; míg végül a személyes jövedelemadó és a kiegészítő vagyonaadó összetett rendszerében éri el a fejlődés mai csúcspontját.

Hegedüs is az adófejlődés első korszakaként a darabolatlan fejadókat tünteti fel, melyek helyébe a második korszakban igen egyszerű tárgyi adók lépnek; majd a munkamegosztás és az ipar megjelenése az adótárgyakat és az azokhoz kapcsolódó foglalkozásokat mindjobban megkülönbözteti és létet ad a harmadik korszakban a teljesen kifejlett hozadéki adórendszernek. A negyedik korszakban — miként szerző szépen mondja — «igazságtalanná válik, a mi előbb még erkölcsi követelés volt és bénító akadály lesz az, a mit nemrég még reformként üdvözöltek... A szerző központ oly óriási erővel tör át a régi sablonokat, hogy elavulttá válik minden adórendszer, a mely csak az egyes tárgyakat fogja meg, de nem nézi azt, hogy kihez tartoznak azok és kinek kezében összpontosulnak.» Így jelen meg az egyéni viszonyok figyelembevételére alapított jövedelemadó, a létminimum adómentességével és a fokozatos adózással, kiegészítve még esetleg a vagyonaadóval is. «Az adófejlődésnek ez a negyedik fokozata jelenti a modern adóreformot.»

Kétségtelen, hogy a magyar adórendszer a fejlődés harmadik korszakában visszamaradt. Hogy eddig is hogyan jutott el, azt érdekesen vázolja Hegedüs.

Az első adóztató hatalom hazánkban az egyház, első adónk pedig a papi tized volt; azután közhatalmilag kikényszeríthető pénzszolgáltatást szedett a nemesség a jobbagyóktól; majd pedig az állam képviselőjében a királyság, megalkotva a *lucrum camerae*-t, mely az Árpádok alatt huszontháromféle bevételt jelentett. Így egymás mellett adóztatnak: egyház, nemesség és állam, legerősebben mindig az, a melyik a leghatalmasabb. Így domborodik ki a mi adótörténetünkben is az a spenceri felfogás, hogy az adóztatás csupán hatalmi tény.

Meg vagyok győződve, hogy nem igazsága, hanem csupán érdekessége kedvéért került a munkába ez az állítás: «Mátyás királynak az az adója, mely a házak füstje (kéménye) után adóztatott, még ma is megéreztetni hatását abban a megrögzött szokásban, hogy a zsellér hajlékán nem épít kéményt.» Hegedüs Loránt nagyon jól tudja azt, hogy az oláh és a tót paraszt mai építkezése és Mátyás király adótörvénye között tényleg nincs semmi kapcsolat. Az, hogy igen sok parasztházon nincsen kémény, az olcsóbb és egyszerűbb építkezés folyamánya csupán s nem vezethető vissza arra a századok előtti állapotra, melyben — akkor is csak elvétele és rövid ideig — a füstök (fumus vel caminus) szerint vették számba az adózókat. De meg az adókimetés alapja nálunk a multban sokkal inkább volt a jobbágytelek (sessio), a ház (domus) és leginkább a kapu (porta), inyen «egy szénás szekér be- és kijárhatott», mint a füst. A füstökként való adózás a multban sem gyakorolt az építkezésre átalakító befolyást, annál kevésbbé van ennek napjainkig terjedő hatása.

Tagadhatatlan, hogy a könyv szerzője szereti az ellentéteket, melyek nem ritkán meglepően is hatnak előadásában; s nincs is szüksége arra, hogy ezek hatását egy-egy sajtóhiba még fokozza is. Pedig ez is előfordul.

Így az állami háztartás növekvő bevételeire utalva, kiemeli, hogy «1838-ban az állam tiszta bevételei mindösszesen 14 és egyharmad millió forintot tettek ki.» Azután ekként kiált fel: «Mily csekélység a mai 1300 millióhoz képest!» (16. oldal). Az azonban, hogy ez az 1300 millió már nem forint, hanem korona, tollban maradt. Úgyszintén az is, hogy ez az 1300 millió tulajdonképen 38 millióval fölfelé ki van kerekítve, tehát többel, mint amennyi az összehasonlítás alapjául szolgáló összeg (14·3 millió forint) a maga egészében. Végül az is, hogy tiszta bevételt bruttó bevétellel állít szembe.

Ehhez hasonló sajtóhiba ismétlődik a könyv 41. lapján és ez akaratlanul is újolag a hatás fokozását szolgálja. Ott ugyanis azt olvassuk, hogy hazánkban az egyenes adók 1838-tól 1848-ig 5.888,000 forintot tettek ki, ma pedig már 200 millióig növekedtek fel. Ez esetben megint nem egyenműeket hasonlított össze a szerző, mert ez a 200 millió már nem forint, hanem korona.

No de ezek csekélységek, a könyvbírálatnál azonban — nehogy az olvasót tévedésbe ejtsék — elhallgathatók még sem voltak.

Nyomban helyre is állítjuk az egyensúlyt annak elismerésével, hogy Kossuth Lajos adótervezetét a fejlődő korszellem szempontjából igen sikerülten világítja meg. «Mig ma — így ír a szerző — a szegényebb ember adó alól való felmentése szinte a levegőben van, addig akkor a teljes és általános közteherviselés miatt mindenkinek megadóztatását követelték, már csak azért is, hogy állampolgári összetartozandóságát érezze. Mig ma a fundált és nem fundált jövedelmek között minden adóreform különbséget akar tenni és a munkabért csekélyebb teherrel akarja megróni, mint a föld vagy tőke jövedelmét: addig ez a gondolat teljesen idegen volt az 1848-as tervezettől, mely az egyenlőséget a legszorosabb matematikai értelemben vette és követelte... A ki ma lépne fel az 1848-as adótörvény-tervezettel, azt bizonynyal reactionáriusnak kiáltanák ki. Pedig akkor igazi és nagy liberális haladást láttak e követelésekben.»

Hegedüs e szavaival ismét az adófejlődés tanát vallja, mint az úgynevezett organicismusnak lelkes magyar hive, s tényleg így közvetlen hangon, meggyőzően szól.

A jelen.

Mai hozadéki adórendszerünk vizsgálatánál Hegedüs Loránt nagy szakértelemmel kimutatja, hogy három túlfejlesztett hozadéki adórétteg nehezedik az adózókra, illetőleg gazdasági szervezetünk tagozataira: a földjáradékra, a munkabérre és a tőkekamatra. Adórendszerünket épülethez hasonlítva, azt mondja, hogy a földadó, a bányadó, a házadó, a tőkekamatadó és a társulati adó, valamint a kereseti adónak I., III. és IV. osztálya: az épület földszintje. Ez a földszint az általános jövedelmi pótagóban «egy emeletet kapott.» A II. osztályú kereseti adó s a családtagok adója «a második emeletet teszik egyenes adóink első rétegére.» S mind ebben igaza van, csak a hasonlatban nincs, midőn ezekből azt a következtetést vonja le, hogy «a magyar egyenes adórendszer egy három emeletű épület.» Hogy a valóban háromemeletes házat két-

emeletesnek mondják a háziurak — az első emeletet magas földszintnek, vagy félemeletnek nevezve el, — ahhoz Budapesten hozzászoktunk, annál meglepőbb tehát ennek a fordítottja, hogy a tényleg kétemeletes házat háromemeletesnek nevezi a szerző. A magyar adórendszerre, mint háromemeletes épületre vonatkozó hasonlat használatában azután az egész munka során következetesen kitart; feltaláljuk ezt a könyv 29., 40., 54., 66., 85. és 139. lapjain, sőt a 25. oldalon czimként olvashatjuk ezt: «Háromemeletes hozadéki adórendszer.»

Ezt a hármas réteget állítja azután oda szerző, mint «azt a gyökeret, a melyből bajaink, bizonytalanságaink kisarjadjoznak, s melyeket külön-külön hiába nyesünk le addig, míg magát a gyökérbajt kellőleg nem orvosoljuk.»

Hogy összetett adórendszerünk e hármas adórétégének létesítésénél végzetes hibák történtek, azt a szerzővel együtt készséggel elismerem ugyan, de esetleges félreértések megelőzése végett ennél a pontnál kívánok szembeszállni azzal az újabban úgy laikus, mint tudományos részről is mindinkább felhangzó nézettel, mely a többszörös megadóztatást elméleti és gyakorlati tévedésnek bélyegzi és épen ezért feltétlenül elkerülendőnek hirdeti.

El kell kerülni a többszörös megadóztatást a tételes pénzügyi jogban és elkerülésére kell törekedni a nemzetközi megadóztatás terén is. De a tételes jog alkalmazásánál se feledjük, hogy többszörös megadóztatás esete — tudományos értelemben — csak ott áll elő, a hol az adóalany, az adótárgy és az adónem azonos. Midőn e három tényezőnek csak egyike is változik, többszörös megadóztatásról már nem lehet szó; azaz többszörös megadóztatás czimén az adókimutatást sikeresen megtámadni nem lehet. Ez a helyzet a meglevő törvény szempontjából.

Ellenben ugyanannál az adóalanynál, ugyanannak az adótárgynak más-más adónemmel való érintése, tehát a többszörös megadóztatás ily értelemben, az egyik tényezőnek: az adónemnek felcserélésével, már nem hiba, sőt a törvényalkotás szempontjából, az adórendszer egyes tagozatainak létesítésénél egyenesen kívánatos. Ha ugyanis a törvényhozás elvben elhatározza, hogy valamely jövedelmet 8%-os adóval fog megterhelni, a kivitelnél finomabban és

az igazságos megadóztatás megközelítésének nagyobb valószínűségével jár el, ha nem csupán egy adót létesít 8%-os adókulcsal, hanem három adót fektet arra a jövedelemre, az egyiket például 4, a másikat 3 és a harmadikat 1%-os adókulcs alkalmazásával. Csak így lehet az egyik adónem hiányait, a másik adónem hatásaival kiegyenlíteni. Az egyetlen súlyos adó az adózót egy oldalról durván támadja meg, míg több mérsékelt adónak egymásba fonódó öve az adózót több oldalról csak enyhén érinti. Például utalhatok a részvénytársaságokra, melyeket Ausztria csak egyetlen, de 10%-os adó alá von, míg Szászország jövedelemadóval és e mellett vagyoadóval is érint, de ez a kettő együttvéve sokkal kisebb megterhelést jelent, mint az az egy. Ha pedig a részvénytársaság osztalékát a fizikai személyhez vezető útjában is követjük, azt találjuk, hogy az Szászországban az osztalékot élvező személy megadóztatásánál a jövedelemadóban harmadszor és a vagyonhoz leverődve, a vagyoadóban negyedszer kerül adóztatás alá. Az adóalany azonban ez esetekben nem lévén azonos, tudományos értelemben négyszeres adóztatásról természetesen nem beszélhetünk.

Kitűnik ezekből, hogy a rétegszerű adóztatás elvileg helyes és csupán ebből a szempontból a magyar egyenes adórendszer hármass rétege sem eshetik kifogás alá. Az általános jövedelmi pótagót ugyanis egyedül azért, mert már másodszori teher, a II. osztályú kereseti adót pedig csak azért, mivel már harmadszori megterhelést jelent. «Itélnünk nem szabad. Itéletünk ugyan a lehető legkedvezőtlenebb ezekre az újabb adórétegekre nézve, de egyedül azért, mert nem szolgálnak az alapadók által előidézett aránytalanságok kiegyenlítésére, hanem még tetézik azokat.

Hogy mily képtelen helyzeteket teremt az általános jövedelmi pótagó és különösen a II. osztályú kereseti adó, meg a családtagok külön megadóztatása, azt az elméletileg képzett gyakorlati szakember bőséges tapasztalataival tárja fel a szerző. A II. osztályú kereseti adónak és a családtagok adójának egész bűnlajstromát közli, kimutatva, hogy ezek az adók egyenes adórendszerünk «megfordított progressióját» idézik elő.

Ezt az eredményt, a mai tarthatatlan állapotot, kettős alapokra vezeti vissza, egyrészt arra, hogy hozadéki adó-

rendszerünket túlfejlesztettük, a miről már szólottunk, más-résről pedig arra, hogy tárgyi adóinkat a személyi vonatkozások belevonásával megrontottuk. Ez állításnál egy kissé tovább időznünk.

Ujabbán a közvélemény mind sürgetőbben követeli a létminimum adómentesítését és a fokozatos adóztatás érvényesítését. És ha valamely adórendszerben meg akarják valósítani a mai korszellemnek megfelelően azt az igazságot, hogy ne az adó legyen egyenlő, hanem az adófizetés által hozott áldozat, úgy e két követelmény érvényesülésének kétségkívül tág teret kell nyitni. Ez a törekvés vezeti a culturállamokat egymásután arra, hogy adórendszerükben a súlypontot a hozadéki adókról a személyi adókra vigyék át, mert hiszen úgy a létminimum érintetlenül hagyása, mint a fokozatos adókules alkalmazása helyesen csak a személyi adóknál s ezeknek a mai tudományos fejlődés szerint legtökéletesebb kapcsolatánál: az általános jövedelemadónál és a kiegészítő vagyoadónál érvényesülhet.

A kik azonban szellemi rövidlátásban szenvedve és csak a jelszavak után indulnak, a létminimum adómentesítését és a fokozatos adóztatást nemcsak a személyi adóknál, hanem minden egyes adónemnél s így a tárgyi (hozadéki) adóknál is ki akarják erőszakolni. Hogy e sociáldemokratikus jelszavak czégére alatt az igazság nevében milyen igazságtalanságot követelnek az illetők, azt hosszabb elméleti fejtegetések helyett legyen szabad két gyakorlati példával megvilágítanom. Az egyik példa a létminimum adómentesítésére, a másik a fokozatos adóztatásra vonatkozik.

Hogy a létminimum adómentesítése hozadéki adónál mire vezet, arra világos példa a magyar tőkeamat- és járadékadó. Az 1875: XXII. törvény régi osztrák mintára nálunk is behozta a 315 forintos tőkeamatadó alá nem vonható létminimumot. A gyakorlati szakember tapasztalásból tudja, az elmélet embere pedig a törvény 2. §-ának elolvasása után bizonyossággal következtetheti, hogy a 14. pontban foglalt adómentesség nem érvényesülhet az életben. Ez a pont ugyanis így szól: «Nem esik tőkeamat- és járadékadó alá 315 forintot túl nem haladó kamat vagy életjáradék, a mennyiben az illető fél összes jövedelme — adósságainak levonása nélkül — a nevezett összegnél nem

több.» Itt tehát egy hozadéki adónál tekintetbe kellene venni az adóalany összes jövedelmét. Mily ellenmondás, mily lehetetlen követelmény. Ugyan honnan tudhatja a pénzügyigazgatóság, midőn megkapja a telekkönyvtől valamely kölesön bekebelezésére vonatkozólag a végzést, hogy Fekete Pálnak «összes jövedelme» több-e 315 forintnál vagy kevesebb? Bizony nem tudja, mert Fekete Pált nem is ismeri, és ha ismerné is, sőt ha mindennapos látogatója is volna, még sem tudná. Talán Fekete Pál maga sem tudja. Innen ered, hogy a telekkönyvtől jött bekebelezési végzés vétele után a pénzügyigazgatóság szó nélkül kiveti az adót. Előfordul azután nagy-ritkán, hogy a községi jegyző rátalál a törvény idézett pontjára és — feltéve, hogy a felebbezési határidőn belül talál rá — községi bizonyítványt állít ki valamelyik Fekete Pálnak arról, hogy nincs több évi jövedelme 315 forintnál s ennek alapján — a fél nevében — meg is felebbezi a kivetett adót. A felebbezés következtében néha törlik is, néha nem. Szabályozva nincs a kérdés, de annyi bizonyos, hogy a községi jegyző nem pótolhat egy teljes adókvető bizottságot, hogy ő egyedül és végérvényesen megállapíthassa kinek-kinek összes jövedelmét, mire más államoknak, — a melyek a személyes jövedelem-adót ismerik — egész hálózatos készleteik vannak.

Ily ferde helyzetet eredményez a gyakorlatban a létminimum adómentesítésére irányuló törekvés minden hozadéki adónál.

De lássuk a másik példát, mely azt bizonyítja, hogy a fokozatos adóztatás elve az egyes hozadéki adóknál igazságosan nem érvényesülhet.

Ha a mi kereseti adónkat (a mai III. osztályú kereseti adót) — mint a hogy. tervezték is — az adóreform alkalmából fokozatos adókulcsra fektetnék rá, a következő helyzet állana elő. Az a kereskedő, a kinek mindössze 4000 korona évi jövedelme van s ez egész összegében kereseti adó alá esik, magasabb adókulcs szerint fog adózni, mint az a polgár, a kinek 20,000 korona együttes évi jövedelméből csak 1000 korona tartozik kereseti adó alá, holott ennek az utóbbinak sokkal nagyobb a szolgáltatási képessége.

Szembeszökő példa ez arra, hogy a hozadéki adó a fokozatos adólab alkalmazását nem tűri meg.

Hegedüs Loránt adónemről adónemre menve mutatja ki, hogy «a hozadéki adókba mindenütt beletörött a jövedelmi adónak egy-egy részecskéje, csodájára az elméletnek, bosszúságára az adózónak és bizonytalanságára egész közgazgatásunknak». S midőn ezt a szemlét a gyakorlati szakember kiváló ügyességével végzi, mégis észrevétlenül elhalad a házosztályadó mellett, pedig ebbe a hozadéki adóba is bele van kényszerítve a személyi elem, mely egyrészt annak a szükségszerű elbirálásában, mint előfeltételben jut kifejezésre, vajon a tulajdonos lakik-e az adóztatandó házban, másrészt pedig a házosztályadó progressivitásában nyilatkozik meg. Mily ügyesen tudta volna pedig Hegedüs lerajzolni azt a zűrzavart, melyet a házosztályadónak e személyi vonatkozásai előidéznek, midőn két külön fedél alatt levő épületesoport, ha egy tulajdonosé, néha egy háznak tekintendő, de viszont egy fedél alatt álló épület bizonyos esetekben két ház gyanánt veendő figyelembe, ha több birtokos közt van felosztva. Majd a telek, majd a házszámolás, néha a házfedél, máskor meg a háztulajdonos és mindezek együttes össze-visszasága, mint mindmegannyi döntő bizonyíték jön itt tekintetbe. (Hivatalos összeállítás 49. §.)

E résznél kell még két értelemzavaró tollhibát kijavítanom. A könyv 32. és 54. oldalain ugyanis az általános jövedelmi pótagó százalékai közül kimaradt a 40%-os kules; a 33. oldalon pedig alulról a nyolczadik sorban «házbéragó» fordul elő «házosztályadó» helyett.

A magyar törvényhozás tényleg végzetes hibákat követett el, midőn a régi hozadéki adókat, a melyeket évtizedeken át alkalmaztunk, a személyi vonatkozások belevonásával meg akarta javítani és az alapadókat a jövedelemadó elemeinek mázával vontá be. Úgy járt, mint az a festő, a ki előbb hosszasan fest egy sötét színnel s azután ugyanazt az ecsetjét bemártja valamely világos színbe. Eleintén ugyan világosat fog, de csakhamar előtűnik a sötét szín, mely benn maradt az ecsetben s ez elrontja a képet.

Vigyázzunk tehát, hogy egyenes adóink újjáalkotásánál ne essünk ismét a gondatlan festő bibájába.

Bár mozaikszerű csoportosításban, de kétségkívül érdekes és adórendszerünk újjáalkotása szempontjából rendkívül tanulságos adatokat és következtetéseket találunk a munka derekán; így adórendszerünk terhérol, az ex-lexről és az ezzel kapcsolatos kivándorlásról, egyenes és közvetett adóink egymáshoz való viszonyáról, nagy adókulcsainkról, végül a hadmentességi díjról. Legyen szabad ezekből egy-néhányat ide leszegeznünk.

Polgáraink egy-egy csoportja sokszor panaszkodik a nagy adóteherről, a melyet épen neki kell viselnie; pedig közös sorsa ez minden magyar adózónak. A fejenkénti adóteher Angliában 20·6 K, Franciaországban 19·5 K, Olaszországban 16 K, Magyarországon 11·5 K, Ausztriában 11·3 K és Poroszországban 6 K. A magyar állampolgár tehát egyenes adóban kétszer annyi terhet kénytelen viselni, mint a gazdag porosz adózó. Midőn azonban ezt a sajnálatos tényt fölemlítjük, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Poroszország egész állami háztartása más alapokon nyugszik, mint a mienk. Poroszországban az egyenes adók az állam bevétele szempontjából alárendelt jelentőségűek: ott például, a hol az államvasutak tiszta hozadéka az évi 500 millió márkát felülhaladja, a vasuti tarifa egy tételének fölemelése egyenértékű nálunk valamely új adó behozatalával. Vagy a mint Wagner, a nagy teuton megjegyzi, a porosz államnak magánüzemei nemesak, hogy az államadóságok évi kamatszükségletének fedezésére elégségesek, hanem ezen felül még a lakosságra fejenként 13 márkát adnak oly feleslegül, a melyet az államnak nem kell adóban beszednie.

A magyar polgár túlnagy adóterhe azután maga után vonja a túlnagy adóhátralékokat. Sehol a világon nem válik annyi adó behajthatatlanná, mint nálunk. E tekintetben háttérbe szoritottuk még Oroszországot is, és szomorú vezérszerepre tettünk szert. Sehol sem törölnek annyi adót, mint nálunk. Mi ennek egészen új módját találtuk ki: hogyan lehet állami adót államköltségen töröltetni.

Ne feledjük, hogy a három egymásra következő úgynevezett ex-lex állapot az adófizetés állampolgári köteletségének öntudatát mélyen aláásta és az adóhátralékokat hihetetlenül nagy összegre szöktette föl.

'Bámulatos Hegedüs Lorántnak éles szeme, melylyel most

már nagy távolságban az állampénzügyi szolgálattól, fölfedezi az ex-lex-állapotnak a fogyasztási adók bevételi emelkedésére kiható erejét s ebből azt a következtetést vonja le, hogy az adózó az adónemfizetés ideje alatt nem takarítja meg az adópénzt, hanem nagyrészt itálra költi, úgy hogy «az ex-lex egyenesen az alkoholfogyasztás növekedésével jár». Hozzátehetjük, hogy a dohányfogyasztás növekedését is szerfölött előmozdítja, a mennyiben például épen az 1905. év, a melynek minden napján pusztított az ex-lex, a magyar dohányjövedék fönnállása óta a belföldi eladásban a legmagasabb bevételt eredményezte.

Hogy pedig az ex-lex milyen jó ügynöke a kivándorlásnak, arra találó szavakkal így mutat rá Hegedüs: «... Valahányszor egy-egy ex-lexes időszak végére jár és ismét feltűnik a bizonyossága annak, hogy az adóbeszedés meg fog jelenni s a felgyülemlett hátralékok lecsapnak a falura: akkor ennek a lélektani nyomásnak a hatása alatt új és új néprétegek indulnak el falvanként Amerika felé. Az a rendes adó, mely felosztva természetes pénzügyi éveire, csak a megszokott terhet jelentette volna, így összesűrűsödve, a kivándorlásnak szemmel látható, kézzel fogható erős okává változott.» Valóban, a kivándorlást közvetítő hajózási vállalatok kitünő üzleteket csinálnak a mi szegény hazánkban, a hol a főkiviteli cikk: az emberanyag. Így érezteti az ex-lex-állapot minden irányban nemzetgyilkoló hatását.

Földes Béla adatai alapján vizsgálja Hegedüs egyenes és közvetett adóink egymáshoz való viszonyát és arra az eredményre jut, hogy — Olaszországot kivéve — mi mutatjuk a legrosszabb arányt. Ebből azután két tanulságot von le. Az egyik az, hogy agrárállamokban, a hol a nemzeti jövedelem legjelentékenyebb része az időjárás szeszélyeinek van kitéve, a meghatározott időkben esedékes egyenes adókkal «igen óvatosan kell bánni». A másik tanulság pedig az, hogy ha mi ennek ellenére is nagyobb jelentőséget adunk állami háztartásunkban az egyenes adóknak, mint más államok, akkor fokozottan szükséges, hogy «egyenes adóinknak sok hátrányát legalább azzal az előnnyel tompítsuk, hogy a legalsóbb néposztályoknak adóterhét aránylag kisebbre szabjuk; tehát progressív adózással ellensúlyozzuk».

Öszintén megvallva, ezt az utóbbi tanulságot nem tudnám meríteni épen abból a körülményből, hogy a magyar állami háztartás aránylag több bevételre tesz szert az egyenes adókból a fogyasztási adókkal szemben, mint más államok. Sőt ellenkezőleg. Hiszen maga Hegedüs is, még pedig munkájának épen ugyanezen a lapján, néhány sorral feljebb hangoztatja «a pénzügyi tudománynak azt a közismeretű igazságát, hogy a fogyasztási adó... nem sújtja arányosan a magasabb néposztályokat s ezért mindig magában hordja az igazságtalanságot». Vagy miként Mariska Vilmos jellemzi *) a fogyasztási adóknak ezt a legnagyobb elvi hibáját: «A tömeges fogyasztás tárgyaira vetett adók a kisebb jövedelmeket súlyosabban érik, ennél fogva megfordított fokozatos adó gyanánt hatnak.» Mi következik ebből? Az, hogy épen azok az államok, a melyek bevételeiknek túlnyomóan nagy arányát nyerik a fogyasztási adókból, igyekezzenek ezeknek az adóknak az alsóbb néprétegekre nehezedő aránytalan terhét ellensúlyozni azzal, hogy az egyenes adórendszerben a legnagyobb érvényesülési teret engedjenek a létminimum adómentesítésének és a fokozatos adóztatásnak. De hiszen hazánk épenséggel nem tartozik az ily államok közé, mert nálunk ellenkezőleg az egyenes adók uralkodnak!

Egy harmadik tanulságot maga Hegedüs czáfol meg. Ez abban áll, hogy az egyenes adók az állami öntudatot beleviszik a nép széles rétegeibe és az állami összetartozás öntudatát fokozzák. «Az az állami öntudat — írja szellemesen Hegedüs, — a melyet csak az adófizetés hosszúsága kelt fel, olyan kétes ajándék, a melyért nemcsak hogy politikailag lelkesedni nem lehet, hanem a melyet pénzügyi szempontból is határozottan el kell ítélnünk. Az olyan adó, a mely a legalsóbb osztálynak egyenes megadóztatásával akarna állami öntudatot és összetartozást ébreszteni a polgároknak, nemcsak pénzügyi csaldást jelent, hanem egyenes veszedelemmé válhatik.» És ebben tökéletesen igaza van. Köszönet érte, hogy «az állami öntudat ébresztésére» alapított üres adópolitikai érvet megczáfolta.

*) Mariska Vilmos dr.: *Az államgazdaságtan kézikönyve*. IV. kiad. 355. l.

Mindezek tárgyalása közben érdekesen és tanulságosan mutatja ki adórendszerünk egyenlőtlenségeinek «hosszmetzetét és keresztmetzetét».

Lehetetlenül nagy adókulcsainkat, melyek a Napoleon ellen viselt háborúk korából való osztrák adóztatás nekünk jutott örökségei, adónemenként sorra bemutatja. (Mellékesen megjegyezzük, hogy itt is az 54. oldalon, de a 63. lapon is, azt a nézetet vallja a szerző, hogy a IV. osztályú keresetadó az egyetlen, mely progressiót iktatott törvénybe. Pedig a házosztályadó is progressiv.)

Utal arra, hogy legtöbb adónk, mihelyest százalékot mond, 10%-ról beszél. A IV. osztályú kereseti adó «százaléka 1%-nál kezdődik és 12,000 koronánál ér el 5%-ot.» Erről az adónemről többet nem mond. Miért nem vezet tovább az adókulcsot saját célja, de az igazság érdekében is, hogy kimutassa itt is a 10% megközelítését? Hiszen az adókulcs rohamosan nő: 15,000 K-nál már 6%, 20,000 K-nál 7%, 32,000 K-nál 8.12%, 60,000 K-nál 9% és feljebb mindinkább eléri a 10%-ot. Kétségkívül oly erős adóztatás ez a magasabb és az állam előtt az utolsó fillérig ismeretes jövedelemmel szemben, melyhez csak megközelítőleg hasonlót sem találhatunk más államok adótörvényei közt. Ne feledjük ugyanis, hogy erre a közel 10%-os adóra még ránehezedik egy másik állami adó: az általános jövedelmi pótdadó a maga 35%-os otromba súlyával. Találóan mondja Földes Béla, hogy ez a megadóztatás az állami tisztviselőkkel szemben a nyújtott fizetésnek önkényes megcsonkítása.*)

Helyesen teszi Hegedüs Loránt, hogy egyenes adóink újjáalkotása szempontjából a hadmentességi díjra is rátereli a figyelmet. Ismerteti e tekintetben az 1906. évi júniusban keresztülvitt osztrák reformot, mely a mi hadmentességi díjtörvényeink hibáit még élesebb világitásba helyezi.

A magyar hadmentességi díjnak két nagy hibája van. Az egyik, hogy legalsó tétele aránytalanul magas és a legmagasabb tétele aránytalanul alacsony.***) Másik hibája

*) Földes: *Államháztartástan*, 285. lap.

**) Mariska Vilmos is kiemeli a magyar hadmentességi díjnak azt a hátrányát, hogy a vagyonos osztályokat nem eléggé erősen terheli. (*Államgazdaságtan*, IV. kiad. 122. lap.)

pedig abban áll, hogy önkényes osztályozáson és igazságtalan adóalapokon nyugszik. Az például, a ki csupán adómentes értékpapírokból, vagy részvénytársasági osztalékokból szerzi be bármily nagy jövedelmét, a hadmentességi díjnak csak legkisebb tételével róható meg (sőt a törvény még ezt sem rendeli el és így még ennek kivethetése is vitatható). Ha egyenes adóink újjáalkotásánál a személyes jövedelemadó és a kiegészítő vagyonadó modern rendszerére térnénk át, önként kínálkoznék a hadmentességi díjnak is legigazságosabb reformja. Mindkét bajon ugyanis segítve volna, ha a jövedelemadó és a kiegészítő vagyonadó együttes összege vétetnék a hadmentességi díj kivetésének alapjául s ehhez az alaphoz enyhe százalékos pótlék alakjában tapadna a hadmentességi díj.

* * *

Sikerült Hegedüs könyvének az a része, a melyben a földbirtok adóterhét az ipar adóterhével hasonlítja össze és kimutatja, hogy a földbirtok adója nem olyan nagy, mint a mekkorának a kataszteri tiszta hozadékra alkalmazott 25.5% mélyebb kutatás nélkül feltünteteti és viszont ezzel szemben az ipari foglalkozást és vállalatot annyi részen éri el az adó, hogy gazdasági fejlődésünk veszélyeztetése nélkül adórendszerünk újjáalkotásánál ezt a terhet fokozni nem lehet.

«A földadó terhe — így ír Hegedüs — lényegesen különbözik az üzleti vállalkozások adójától; ez a különbség a földadó áthárításában van. A pénzügyi tudomány általános tanítása szerint a földadó nagyrésze első behozatala alkalmával dologi teherré változik és áthárul azon birtokosokra, a kik a földadó behozatalakor tulajdonul bírják az illető földdarabot.»

A pénzügyi tudománynak e sokszor hangoztatott általános tanításához egyenes adóink újjáalkotásának szempontjából egy igénytelen megjegyzést kell fűznöm.

Azon az alapon ugyanis, hogy a földadó ma már amortizált dologi teher jellegével bír, el kellene ítélnünk a földadókataszternek — már nálunk is tervbe vett — minden revisióját és le kellene mondanunk a reambulatióról, mert az ezek során eszközölt földadóemelés az illető föld-

birtok értékét az adótöbblet tőkésített összegével csökken-
tené, a földadóleszállítás viszont az adómérséklésnek, mint
képzelt kamatnak megfelelő tőke erejéig vagyonszaporo-
dást, a földtulajdonosra nézve ajándékot jelentene. Ebből
az következnek, hogy a már egyszer megállapított katasz-
teri hozadék szükségképen változatlanul fentartandó és e
szerint a földadókataszter minden revíziója és minden ream-
bulatio igazságtalan.

Jóllehet az adóáthárítás tanának álláspontjáról sikere-
sen vitatható, hogy ez az értékcsökkenés és vagyonnöve-
kedés a gyakorlati életben mindig bekövetkeznék-e s ha
épen be is következik, vajon az az adókülönbség tőkésített
összegének számtani pontossággal megállapított mérvéig
érvényesül-e, mégis tagadhatatlan, hogy oly tisztán tárgyi
adónál, mint a milyen a földadó, az adóalapnak megváltoz-
tatása, a revízióknak mindkét irányban, tehát az adó növelé-
sére és csökkentésére egyaránt kiható ingaszerű mozgása, az
illető földrészlet forgalmi értékének némi módosulására vezet-
het. Ez a módosulás azonban jelentékeny mértékben csak
ott észlelhető, a hol az egyik földrészlet a másikkal szemben
aránytalanul van megadóztatva, a hol tehát a súlyosabban
megadóztatott telek az adótöbblet tőkéjével tényleg keve-
sebbet ér, mint a másik; de a revízió épen az adóteher
egyenletes megosztását idézi elő s így végeredményben
épen annak a kívánatos állapotnak létesítésére hat ki, a
melyben már az adó összege a telek értékét alig változtat-
hatja. Alig változtathatja különösen egy egységes adórend-
szerben, a hol minden hozadék és jövedelemforrás egyaránt
és egymáshoz mérve aránylagosan meg van adóztatva, a
mikor is az adóáthárítás tana szerint nincs mód és nincs ok
arra, hogy az adó az ingatlanok forgalmi értékét egymáshoz
viszonyítva emelje vagy leszállítsa. És ez az eset forog fenn
nálunk, mert hazánkban a földadó contingentált összege,
más adóink bevételeihez mérve, magasnak nem mondható.
De mivel ez a contingentált összeg, a földadókötelesek
körén belől, igazságtalanul van elosztva, előáll a földadó-
kataszter átvizsgálásának szüksége.

Hegedüs ezzel szemben a földadó, mint amortizált dologi
teher álláspontja felé hajolva, ennek a tannak hirdetőivel
együtt hangoztatja, hogy az új tulajdonos a vétel alkalmával

a földadónak egész tőkeértékét ráhárítja a régi tulajdonosra, mert az adó tőkésített összegével kevesebbet ad az illető birtokért. Azután hozzáteszi, hogy minél nagyobb a birtokváltozások száma, annál kevésbé fekszik a földadó terhe a birtokoson. Nálunk pedig a birtokváltozások száma az újabb időkben évenként átlag 1·3 milliót ér el. Ebből az következnek, hogy a birtokváltozások e végtelen láncolata a magyar földadót is már amortizálta. Ezt a következtetést azonban a magam részéről határozottan kétségbe merem vonni. Ma ugyanis oly nagy Magyarországon a föld ára, oly érezhető a földéhség, oly nagy a kereslet és oly kevés a kínálat, hogy a földvételnél az adó amortizálásának érvényesítése lehetetlen. Épen hazánk élő czáfolata annak a tannak, hogy a földadó idővel szükségképen amortizált dologi teherré változik.

Egyenes adóink újjáalkotásánál tehát nem követünk el igazságtalanságot, ha keresztülviszszük a revisiót: a földadó-kataszternél az osztálybasorozás alkalmával elkövetett tévedések megigazításával, az elavult adatok helyesbitésével és a művelési ágváltozások állandó nyilvántartásával.

Nagyérdekű és egészen új az a kimutatás, a melyet Hegedűs a pénzintézetek birtokbecsléseiről közöl. Ez adatok szellemes módon való felhasználásával bebizonyítja, hogy a földadó valóságos kulcsa 10—12%-on alul marad. Itt azonban egy kis számtani tévedésre kell rámutatnom. Hegedűs szerint a végrehajtási törvény «*azt mondja, hogy az érték határa legyen a tiszta hozadék huszonötszöröse, vagy a földadó százszorosa. Ez azt teszi, hogy a törvény, midőn ily fogantyút ad a birtokok értékének megállapításához, abból a feltevésből indul ki, hogy a földadó egy negyed része a tiszta jövedelemnek, tehát 25%; ezért veszi épen az adót százszor, a tiszta jövedelmet pedig huszonötször.*» Már hogyan lehetne ez így? Hiszen a két eredmény nem egyenlő. Például 1000 korona kataszteri tiszta jövedelem $\times 25 = 25,000$ koronával; 255 korona földadó $\times 100 = 25,500$ koronával. Ha pedig a volt határőrvidéki részek 17·1%-os földadóját vesszük figyelembe, az eltérés még nagyobb lesz. A törvény nem is mondja azt, hogy az érték-meghatározás alapjául «*a tiszta hozadék huszonötszöröse*» is vehető, hanem csakis az állami földadó százszorosát írja

ekként elő kötelezőleg. Meg kell még azt is említenem, hogy ez a törvényes érték a szőlőknél a földadó kétszázszoros összegében van meghatározva s így a szőlőkre ez a Hegedüs-féle számítás nem is alkalmazható.

Gyakorlati tudományjal tárja elénk Hegedüs az iparra háruló adókat: a lakások adóját, a szállítási adót, a kikölesönzött tőke adóját, a munkás adóját, az I. és a III. osztályú kereseti adót, a vállalati adót, a bányaadót, az általános jövedelmi pótagót és a családtagok adóját, végül az önkormányzati adópótlékokat. Mindegyikre vonatkozólag vannak találó megjegyzései. Így az általános házbéradó behozatalának a kibérelt lakásrészek számára alapított mértékéről az élet ismerete alapján írja ezt: «A gyárosnak számolni kell azzal a lehetetlen ténnyel, hogy az ő új gyártelepének keletkezése nemcsak a házbéreket szök-teti fel, hanem a kibérelt lakások következtében az egész község adóját is, s ez az adó munkásainak élelmezése, lakásának árába kerülván bele, mint hirtelen felszökkenő drágaság hárul vissza a gyárosra.» Ezt a visszás helyzetet ugyan a könyv írása óta az 1907: III. törvény már enyhítette. Azután a tőkekamatadóról azt mondja, hogy ennek orvossága a becsületesség, de a becsületességnek az államnál kell kezdődnie: alacsony adókulcs alkalmazásával. A családtagok megadóztatásáról így ír: «Megadóztatni valakit azért, mert gyermekei vannak, kiket még el kell tartania s megadóztatni egy olyan fokozat szerint, a mely hasonlíthatatlanul jobban sújtja a szegényt, mint a gazdagot: visszataszító egész szociális felfogásunkkal szemben.» Majd adatokkal szolgál arra nézve, hogy «sehol a világon a szabad szellemi foglalkozásoknak adóletagadása oly óriási fokot nem ért el, mint Magyarországon». És egy adódetektív ügyességével olvassa ezt rá az orvosokra saját emlékiratukból. Azután a három évre szóló adóketetés merevségét mutatja be, axioma-ként hozzátéve, hogy «a tiszta jövedelem az, mely legkevesbbé tűri el, hogy három évre előre lekössék.» Az adóketetés gépezetének tökéletesbitése végett követeli az adóketető bizottságoknak szaporítását, úgy hogy minden tizezer lélekszámnál nagyobb városban külön adóketetőbizottság alakítassék és kívánja, hogy a gazdasági érdektestületek válasz-

tás útján képviseltethessék magokat az adókivetésnél. Főlemli több gyárosnak azt az indítványát, hogy a vállalati adóalap kimunkálásánál a nyers jövedelemből levonható tételek között az előző évi közterhek is szerepeljenek.

Ezek mind indokolt kívánságok, melyeket csak itt-ott zavar meg egy-egy szépséghiba. Így a 90. lapon olvasuk azt a nyilvánvaló sajtóhibát, hogy a szállított tárgyak viteldíjának 5-7% az adója, holott a szállítási adó gyorszállítmányokért a szállítási díjnak 7%-a, teherszállítmányokért pedig 5%-a. Azután ugyanezen a lapon fordul elő az, hogy a kölcsönadott tőke törzsadóját az általános jövedelmi pótadó 30%-al megtétezi, holott itt a pótadó 35%. Téves az az állítás is, hogy «az adókivető-bizottságnak nincs joga a féltől felajánlott üzleti könyveket megvizsgálni.» Dehogy is nincs erre joga, ha az adózó maga felajánlja. Csak nem követelheti ezt.

A jövő.

Kétségtelen, hogy mielőbb túl kell segítenünk egyenesadó-rendszerünket azon a holt ponton, a melyre az 1875. évi adóreform következtében jutott. Feladatunk nem is olyan legyőzhetetlenül nehéz, mint a milyennek a kérdés nagysága és minden irányban átalakító vonatkozása feltűnteti. A külföld példái világosan jelzik az adófejlődés általános megszabott útját. Ezért okulásul Hegedüs körülfáratja szemét a haladottabb államok adórendszerén és olvasottsága alapján néhány jellemző vonással bemutatja Anglia, Franciaország, Poroszország és Ausztria adófejlődésének újabb irányát, hogy belőlök levonja a magyar egyenes adók újjáalkotására vonatkozó tanulságokat.

Az osztrák kereseti adó ismertetésénél utal arra, hogy az adó főösszegét a törvény meghatározta. (Ez az adócontingens az osztrák törvény 11. §-a szerint 17,732.000 forint.) Azután hozzáteszi, hogy az adófőösszeg «minden évben legfeljebb 2-4%-kal emelkedhetik». Ebbe a fél mondatba három tévedés szorult.*) Először is az emelkedés nem facult-

*) Az 1896. évi október 25-iki osztrák törvény 11. §-a ugyanis így szól: «Für jede folgende Veranlagungsperiode erhöht sich... die Erwerbsteuerhauptsumme um je 2-4 Percent ihres letzten Betrages.»

tativ, hanem imperatív, tehát nem «emelkedhetik», hanem feltétlenül emelkedik. Másodszor a 2·4% nem valami űrvégző határa, hanem változhatatlan fixirozott szám, a «legfeljebb» tehát kihagyandó. Harmadszor az évi természetes növekedés nem 2·4%, hanem ennek csak fele, azaz 1·2%, mert a 2·4%-os növekedés az adófösszeghez mindig kivetési időszakonként adandó hozzá, a kivetési időszak pedig az osztrák törvény 35. §-a értelmében két év. Ez pedig igen nagy különbség.

A porosz és az osztrák adórendszer vizsgálatánál elfogadja Hegedüs Teleszky Jánosnak *) e következtetéseit: «A porosz reformot csak akkor tudnánk Magyarországra átültetni, ha nemzeti jövedelmünk, a porosz nemzet jövedelmének 92·5%-át tenné. Mekkora képtelenség ez, azt bizonyítja nemcsak az, hogy népességünk a porosz lakosságnak csak 56%-ka, hanem az is, hogy vagyonban mérhetetlenül mögöttük vagyunk. Ha az új osztrák egyenes adórendszert akarnánk átültetni teljes egészében, akkor azt kellene felvennünk, hogy nemzeti jövedelmünk és vagyonunk az osztrák nemzeti vagyonnak és jövedelemnek 85·2%-a. Ezekben bizonyítja Teleszky, hogy se az osztrák, se a porosz adórendszer a mi viszonyaink között bajok és felülés nélkül nem valósítható meg.» A tárgyilagosság érdekében idéznem kell még Hegedüsnek is ehhez fűzött saját megjegyzését; ez így hangzik: «Azonban megfordítva az okoskodást, azt mondhatjuk, hogy a kvótabizottságok számításai szerint meglehetősen bizonyossággal vehetjük azt fel, hogy Magyarország jövedelme legeslegfeljebb egyharmada, 33%-a Ausztriáénak. S minthogy az osztrák javaslatnak indokolása kezdetben a legrosszabb eset gyanánt azt vette, hogy Ausztriának adózás alá kerülő jövedelme fele Poroszországénak, mi csak nagy túlzással mondhatnók azt is, hogy a mi jövedelmünk legfeljebb úgy arányolhatnék a poroszhoz, mint egyhatod az egészhez. Ez azt jelentené, hogy mi a hozadéki adókból még annyit sem nélkülözhetnénk, mint Ausztria, tehát a jövedelmi adónk csak egyharmadát hozná legjobb esetben az ott elért eredménynek.»

*) A magyar, a porosz és az osztrák egyenes adórendszerek. Közgazdasági Szemle, 1900. évi 6. és 7. szám.

Nem tekintve ennek az okoskodásnak matematikai hibáit, melyeket mindjárt fel fogok tární, mindenekelőtt hangoztatni kívánom, hogy én se a porosz, se az osztrák adóeredményeknek, a mi adóink újjáalkotása szempontjából ily nagy jelentőséget nem tulajdonítok. Félreértések kikerülése végett előrebocsátom, hogy korántsem kicsinylem azokat az értékes tanulságokat, a melyeket más nemzetek adótörténetéből, bizonyos elvek és rendszerek érvényesülésének hatásaiból és eredményeiből meríthetünk, és így nem vagyunk arra utalva, hogy a magunk kárán tanuljunk. Sőt minden törvényelőkészítésnél elengedhetetlennek tartom a külföld törvényeinek és intézményeinek beható tanulmányozását, a mi sokszor megóvhat bennünket a kockázattal járó kísérletezésektől és a sötétbe való ugrás veszélyétől. Ezeket a tanulságokat és eredményeket azonban túlbecsülés nélkül kell fogadnunk és szigorú bírálat alá kell vonnunk, nehogy megtéveszsenek. Így abból az eredményből, hogy a hazánknál jóval gazdagabb Ausztria és a még többször gazdagabb Poroszország a jövedelemadóból ennyi és ennyi évi bevételre tesz szert, nem merném azt állítani, hogy egy Magyarországon behozandó jövedelemadóból az osztrák és a porosz eredménynek a mi jövedelmünkhöz arányosított megfelelő részét érhetjük csupán el. Ez csak akkor volna nagyon is távolról megközelítő valószínűség, ha a jövedelemadónak összes szabályait és egész alóliskáláját teljesen változatlanul, fényképész-hűséggel vennők át az osztráktól, illetőleg a porosztól. De ha már például csak az adókulcsban, ennek kezdő vagy végső határában, avagy fokozatos növekedésében csak a legkisebb eltérést is alkalmazzuk, az adóeredményben már is milliókra menő változásokat idézünk elő. Lehetne-e azt tudományosan állítani, hogy úgy Ausztria, mint Poroszország képtelen jövedelemadójából többet bevenni, mint a mennyit tényleg bevesz? A lehetőségnek ugyan itt is megvannak a maga határai és tagadhatatlan, hogy az adókulcs megkészszerzése nem vezetne számtani pontossággal kétszeres bevételre, de az is kétségtelen, hogy Poroszország nem használja ki jövedelemadóját annyira, mint a mennyire könnyen is tehetné, még pedig azért, mert nincs reá szüksége. Ha azonban szüksége volna reá, ha a porosz államháztartásban az egyenes adóknak

épen oly jelentőségek volna, a milyen például nálunk van, az adócsavarnak csak egy kis megszorítása is már millió többleteket eredményezne a mai bevétellel szemben. Az osztrák és a porosz jövedelemadó eredményeire alapított és mind tágabb körben tovagyűrűző aggodalom tehát lehet jóhiszemű, de reális alapja nincs.

Különben is, ha mi az általános jövedelmi pótagó helyett a személyes jövedelemadót akarjuk életbeléptetni, — a mi az adófejlődés előszabott követelménye — nincs szükségünk arra, hogy a személyes jövedelemadó várható eredményének megismerése végett a szomszédba menjünk tanulmányt kölcsönözni. Az osztrák és a porosz eredményeknél sokkal közelebb fekvő adatból vonhatunk, még pedig biztosabb következtetést a várható eredményre. Ez az egészen közelfekvő adat pedig nem más, mint a mi általános jövedelmi pótagó bevételi eredménye. Hiszen ezt az adót kell helyettesítenie, ennek helyébe kell lépnie a személyes jövedelemadónak, miként azt Wekerle Sándor — éles szemmel felismerve a korszellem követelményét — már 1893-ban közzétett emlékiratában kijelölte. Az általános jövedelmi pótagó pedig jelenleg évi 34 millió koronát hoz. Kétséget sem szenvedhet tehát, hogy ezt az összeget, melyet általános jövedelmi pótagó fejében, tehát igazságtalan és aránytalan teherelosztás mellett a magyar birodalom adózói tényleg megfizetnek, — igazságos és arányos teherelosztás mellett, mint személyes jövedelemadót szintén, még pedig sokkal könnyebben meg fogják fizetni.

De azt állítottam, hogy az idézett okoskodás matematikai hibán épült fel, tehát ennek az állításnak bizonyításával is tartozom. Hegedüs okoskodásának számtani alapja ez: a magyar és az osztrák kvótabizottságok kiszámították a magyar és az osztrák nemzeti jövedelmet és ennek arányában megállapították a közös költségek hozzájárulási arányát Magyarország terhére 33·84%-kal, Ausztria terhére pedig 66·16%-kal.* Így tehát a közös költségeknek mi egyharmadát fizetjük; a miből az következik (?) hogy Magyarország nemzeti jövedelme egyharmada az osztrákénak. Mint-hogy pedig Ausztriának adózás alá kerülő jövedelme fele

*) Ez volt a számszerűleg indokolható kvótakules.

Poroszországnak, a magyar jövedelemadó alapja nem lehet több, mint a porosz adóalap egyhatoda. Így következtet Hege-düs. Mindez azonban számtani csalódás. Mert igaz ugyan, hogy mi — a kvótabizottságok megállapodása szerint — a közös költségeknek egyharmadát fizetjük, Ausztriára pedig kétharmada esik, de ebből nem az következik, hogy ennél fogva Magyarország nemzeti jövedelme egyharmada az osztráké-nak, hanem az, hogy fele, mert 66-nak nem egyharmada 33, hanem fele. Ausztria ugyanis kétszer annyit fizet a közös költségekre, mint mi, nem pedig háromszor annyit. Tovább haladva ebből azután az is következik, hogy a magyar jöve-delemadó alapja a porosz adóalaphoz nem egyhatodát, hanem egynegyedét tenné.

Teljesen irányadónak fogadva el tehát az osztrák és a porosz jövedelemadó eredményeit, ugyanazoknak az adó-kulcsoknak és adószabályoknak lemásolt alkalmazásával, de az ismertetett számtani tévedés kiküszöbölése mellett, azt kellene 'e szerint állítanunk, hogy az így behozandó magyar jövedelemadó az osztrákénak felét, a poroszénak pedig negyedét adná bevételül. Tekintettel arra, hogy az 1905. évi adatok szerint az osztrák jövedelemadó 58 millió koronát, a porosz pedig 200 millió márkát, azaz 240 millió koronát hozott, ez azt jelentené, hogy az osztrák mintára behozandó magyar jövedelemadó 29 millió koronát, a porosz mintára léte-sítendő pedig 60 millió koronát jövedelmezne. Hangsúlyozni kívánom, hogy itt csak a számtani eredményeket vontam le, de korántsem áltatom magamat azzal, hogy ezt az utóbbi eredményt a gyakorlati élet, a valóság hazánkban igazolhatná. Mert ha elfogadjuk is azt, hogy a magyar nemzeti jövedelem az osztrákénak a fele, azt hiszem, az osztrákok csalódnak, a mikor nemzeti jövedelmüket a poroszénak felére becsülik.

De ezek a távolról hozott valószínűségi becslések is megerősíthetnek bennünket abban az elhatározásban, hogy az általános jövedelmi pótdót a megfelelő alakban meg-alkotandó személyes jövedelemadóval cseréljük fel, mert ennek bevétele a 34 millió koronát meg fogja közelíteni.

Dolgozatának végén ezt mondja Hegedüs Loránt: «Nem lenne talán helytelen megoldás, ha az adóreform kezdetén összes egyenes adóinkat a törvényhozás az első néhány esztendőre a mostani 210—220 millió koronában

contingentálná s kimondaná, hogy ezen felül az első öt esztendőben az állam egyenesadó-jövedelme nem nőhet s mindaz, a mivel többet szed be az állam, az a II. osztályú kereseti adó fokozatos megszüntetésére volna fordítandó.»

Hogyan, hát meg tudna nyugodni a II. osztályú kereseti adónak az adóreform esetén való fentartásába és esetleg (mert hiszen a bevételi többlet mindig csak esetleges) fokozatosan való megszüntetésébe?! Még hosszabb törvényes létet biztosítana annak az adónak, melynek egész bűnlajstromát mutatta be és tarthatatlanságát meggyőzően tárta fel?

A II. osztályú kereseti adónak nem lehet helye egy modern adórendszerben sem, a magyarban sem. S ha nélkülözheti a magyar államháztartás azt a 18 millió koronát, a mit jelenleg ez az itt felejtett adó kivetésben jelent, — s jól tudom, hogy nem nélkülözheti, — helyettesítsük azt a korszellemnek, a tudományos elmélet követelményeinek, a gyakorlati életnek és ezek mellett a magyar adózás kifejlődésének leginkább megfelelő új adónemmel.

A körülményekhez simuló átalakulásnak az adórendszerben is koronként be kell következnie. A II. osztályú kereseti adónak, az általános jövedelmi pótagónak és a családtagok megadóztatásának immár az élő adónemek között nincs helye. Az adórendszer tagozatai, az egyes adónemek között szintén érvényesül a természetes kiválasztódás és az alkalmasak túlélésének örök törvénye. Az új adónemek kiválasztásánál azonban nem lehet eléggé óvatosnak lennünk, hogy e munkánk közben a természetes adófejlődés tudatos eszközeiként működhessünk. Mert igaz ugyan, hogy a természetben az alkalmatlanok elpusztulnak, de a kora tavasszal, idő előtt kisarjadzott növényt is megöli a fagy.

Hegedüs Loránt adórendszerünk betegségeiről szóló könyvét tudományossággal, bő elméleti és gyakorlati szakismerettel, a magyar gyáriparosok országos szövetségének megbízásából írta. Jellemző azonban a munka színvonalára, hogy bár a gyáripar érdekeit is hathatósan szolgálja, az érdekképviselő körén túl fel tudott emelkedni a pártatlan tudomány magaslatáig. Így mindenkinek élvezetes, a szakértőnek pedig tanulságos olvasmányt nyújtott.

AUSZTRÁLÁZSIAI JEGYZETEK ÉS NAPLÓ- TÖREDÉKEK.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

Sydney.

Díszhét a japán hajóraj tiszteletére.

Érkezés.

Június 11-ikén délben robogott be a vonat Sydney főállomására.

A perronon lord R. N. vár, a főkormányzó udvarmestere, régi ismerős. Egy fényes fogaton egyenesen a *Foederal Governmenthouse*ba hajtatunk. A walesi herceg születésnapja. A város zászlódiszben van. Ünnepi hangulat uralkodik mindenfelé.

Az első benyomás jó. Az utcák, terek élénkek. De nem az ünnepi hangulat lep meg legkellemesebben. A mi legjobban hat, az a város jellege. Sydneyben elfelejtem, hogy gyarmaton vagyok. Kőépületek, keskeny, ósdi utcák. Árnyas sétaterek, mindennek állandó, sőt majdnem tiszteletteljesen öreg külseje van.

A *Governmenthouse* előtt az ör tiszteleg. A hosszú fasor pázsitos parkon át vezet. Furcsa izlésű íves bejárat előtt állunk meg. Azt hiszem, Norfolk vagy Warwick valamelyik ősi otthonába kerültem.

A kiterjedt park és tornyos kastély — minden olyan tipikusan angol.

A belső megfelelő. Nem kormánypalota, mint Calcutta vagy India városaiban. Nem palota — de *home*. Otthon.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 362. és 363. számában.

A kormányzó és családja méltón illenek bele. Lord T. 3—6 piros pozsgás, lármás ficzkó boldog atyja. És épen olyan boldog férj.

Lady T. méltó feleség. Igazán csak akkor megelégedett, midőn gyermekeivel lehet. A házban több vendég. A B.-család, gyermekeivel. Lord B. elnök. Mind várnak a nagy tölgy-hallban. Alig van időm megmelegedni. Hosszú sor kocsi hajt elő. Postillonok ülnek a nyeregben. Fullajtárok vágtatnak a négyesek előtt. Luncheon kint a szabadban a japán hajóraj tiszteletére.

Ausztrália új szövetségeseit üdvözli és ünnepli. A pompás öböl, mely itt terül a kert mentén, tele van panczélosokkal.

Sydneyben maradok egész télen. Részt veszek az összes fogadtatásokon és hivatalos ünnepélyeken. Elmegyek valamennyi hivatalos szertartásra és azonkívül meglátogatom a nevezetesebb nyilvános és magán-intézményeket. Bejárom a főbb városrészeket. Felkeresem az iskolákat, zárdákat, questorokat. Megnézem a jótékonyági és irgalmas házakat.

Az első látogatást Moran bibornoknál, Sydney híres érsekénél teszem.

Az «Ecclesia Militans» katonája. Irországi származású. Nemzetének jellemvonásai nála is szembetűnőleg jutnak kifejezésre. A bitoros öles alak. Tehetségei fényesek, akaratereje nagy. Szelleme harczias. Tolla, kivált polemiákat írva, erős. A rokonszenvet saját nyájában sem volt képes kivívni. Papsága fél tőle, de nem szereti. Hivei csak a székesegyházban látják. Elszigetelve él, mióta Ausztrália partjaira érkezett. A világ leginkább ujságpolemiáiból ismeri. Tollharczai példabeszéddé váltak.

Nyárilaka kint emelkedik az öböl másik oldalán. Egy napra kivitt magával. H., az O. M. consullal és nagy ebédet adott tiszteletünkre.

Manby seminariuni.

A helység fekvése páratlanul szép. Ausztráliában példabeszéddé vált, hogy a legszebb pontokat a katolikus egyház szerzi meg. A palota kényelmes. A berendezés gazdag. Cardinal Moran műbarát és Rómában sok vásznat vásárolt. Az igazat megvallva rettenetes mázolások fedik a falakat. Mind a milyenek a zsibvásáron százával hevernek. Rómában való-

ságos foglalkozás, sőt kenyérkereset a gazdag amerikai és gyarmat püspököket műtárgyak és képek alakjában zsákmányolni ki.

Ezeknek van egy kis muzeumuk is. A legrégebbi darabok a század elejéről valók. De érdekesek Ausztrália egyháztörténeti szempontjából. Ezek az első katolikus emlékek. A szomszéd telken az új seminarium áll. Nagyszabású épület. Gót izlésben épült. Komoly homlokzat. Céljának megfelelő. A kispapok ovatiókkal fogadnak. A nap emlékére huszonnégy órai szünidőt kérek számukra.

A toronyból a kilátás páratlan. A kertek lenyúlnak a tenger partjáig. A kikötő öböl és földpartok határtalan lát-határt öveznek.

River-vien collegiuma egy másik szép pontot foglal el Sydney környékén. A jelleg más, mint Manbyban. Szelidebb. Nyájasabb.

A rector büszkén mutatja meg az egész nagy kiterjedésű telepet. Az épületnek csak egy szárnya kész eddig. De ha felépül, majd olyan palotaszerű, mint akár Mondragone Róma mellett. A nevelés annál elterőbb. River-vienben teljes szabadság honol. A fiuk valóságos kis köztársaságot alkotnak. Clubjaik vannak. A csónak-egyesület berendezése olyan mintaszerű, a milyent csak Amerikában láttam.

A nap, melyet kint töltöttem, mint pillanat telt el.

A köznevelési intézetek közül még a Christian Bother iskolákat és több zárdát látogattam meg.

Legjelentékenyebb intézmény persze maga az egyetem. Tágas park, teleszórva épületekkel. Fekvése szép. A csarnokok csinosak. Az egyetem a középén áll. Több facultásnak külön hajlékai vannak. Körül a különböző felekezetek emeltek collegiumokat. Az R. R. College nagyszabású gót épületesoport. A díszterem tágas.

A rector Mgr. O'Connor. Rokonszenves megjelenés. A fiatalság szünidőn van.

A Sydneyben töltött hét alatt alkalmam volt megismerkedni a város összes nevezetességeivel.

A főkörmányzó.

A társadalmi létra legfelső fokán lord T., a főkörmányzó áll. A koszorús költő fia. Életét atyja oldalán, mint

magántitkár töltötte. Annak halála után Dél-Ausztrália kormányzói állását foglalta el. Jelenleg egy éve a föderált világrész főkormányzója. Alakja terjedelmes. Mozgása nehéz. Gondolkodásmódja higgadt. De ha tulajdonai nem is csilognak, annál értékesebbek. Meggondolt, komoly, tapintatos, elővigyázó. Kormányzónak jobb kellékeket nem kívánhatunk.

Sir H. R. New-South-Wales kormányzója. Állása olyan viszonyban áll a főkormányzóhoz, mint Bengal kormányzójának az indiai alkirályhoz. Tengerész. Rokonszenves. Régen szolgál. Sok háborút látott. Döntő ütközetekben vett részt. Sir John S. a minisiterelnök. Üzletember volt. Éles eszű. De nem magas színvonalon álló intelligencia. Gondolkozásmódja köznapi. M. O. egy másik minisiter. Jobb benyomást tesz.

Az admirális, Sir C. F. Ujjan érkezett. Kellemes külső. Kitünő modor. Megnyerő egyéniség. Reményilem, egyénisége megfelelő. A csapatok élén Gen. F. áll. Joviális, beszédes katona.

Főpolgármester Mr. H. Ir eredetű. Aránylag fiatal. Tehetséges. A japán hajóraj ablakaim előtt horgonyzott. Hatalmas pánczélosok. Parányi legénység. O. admirális pergamenbőrű, száraz, sárga alak. Ötven és hetven között. Japánok éveit meghatározni olyan nehéz. Még nehezebb megismerni belső értékeket. Tolmács segítségével gondolatvilágukat kifürkészni szinte lehetetlen. Nippon fiainál még tolmács nélkül is lehetetlen. Megannyi zárt könyv. A fiatalabb tiszték között többen beszéltek angolul. Mások francziául. Mindannyi jól nevelt, kellemes társalgó. De az minden. Tovább nem igen jutunk az érintkezés folyamán.

Fogadtatás, ünnepély volt minden nap. A kormányzóságon levée és banquet. Estély és luncheon a városházán. Ebédek a bibornok-, államkormányzó-, admirális- és a consulnál. Délutáni fogadás a parlamentben, a japán hadihajókon, kormányzói palotában. Azonkívül a fiatalság bált adott, versenyeket és vadászatokat lovagolt.

Sydney ünnepet ült. Tüntetett szövetségesei mellett.

Hogy miképen végeztem el összes teendőimet, nehezen tudnám megmondani. Hajnalban keltem fel. Éjjél felé feküdtem le. Korán a templomba mentem. Kilencz órakor

a T.-családdal vagy valamelyik plebánián, vagy zárdában, a hol épen miséztem, reggeli. Tíz órakor már úton voltam. Hivatalos látogatások, nézni valók, intézetek, iskolák. Tizenkettő és egy óra között fogadtam a katolikusokat, kik felkerestek csoportosan. Alig 5—8 perczem volt átöltözni luncheonra . . . és így tovább estig. Hol teljes, hol fél gálába. Hol rendjelekkel, hol azok nélkül. Éjjel olyan fáradt voltam, hogy aludni sem voltam képes.

Pedig milyen kényelmes lakásom volt. A mit legjobban szerettem fényes épületben — az annak otthonias jellege.

Lady T. mindenekelőtt anya. Minta-anya és hitves. Csupa kedély. Legboldogabb, ha gyermekei között lehet. Három fia megannyi kedves ficzkó. A legöregebb 13, a legkisebb 7 éves. Ez utóbbi a legeszesebb. Mellettök egy nevelő van. Azonkívül egy franczia mesternő, ki, mint hallom a walesi herczeg gyermekei mellé fog menni. Szárnysegédek lord R. N. és Cl. W.

Kormánypalota.

Az életmód otthonias. Majdnem polgári. Semmi szertartás, semmi feszesség. N. fogadások alkalmával majdnem dorgálja a kormányzót, hogy legyen ünnepélyesebb. De nem használ az sem. Lord T. patriarchalis marad. Ennek köszöni népszerűségét a demokratikus Ausztráliában.

Fogadások közül a levéet kell első helyen említenem. A Governmenthouse minden helyisége tárva volt. Kilenczkor kezdődött. De a vendégek már hamarább mind megérkeztek.

A kormányzó családja, szárnysegédei és a house-party kilencz óra után egy pár percczel vonultunk be a trónterembe. Valami tizenketten foglaltunk helyet az emelvényen. Aztán kezdődik a felvonulás. Tart majd háromnegyed óráig. Ott lép el előttünk Ausztrália egész hivatalos világa.

Az indiai levéek után — a kép veszt. Szerényebb. Maga a trónterem gyenge. Szorult arányok. Tarka diszítés.

A vendégek külseje is nagy kívánni valót. Épen nem «hofmässig» megjelenések. Legtöbbje egyszerű polgári öltözetet visel. Sőt az egyik lap levelezője utczai kabátban jó kezet szoritani. De ezt már még sem tűri el a noble lord R. és a szárnysegédség teljes tekintélyével kéri fel a hivatlan vendéget távozásra.

Később a társaság a verandákon és a kert pázsitjain oszlott el. A palota ablakai fényárban úsztak. Az öbölben horgonyzó hajóraj ki volt világítva. Az égboltján ezer és millió csillag ragyogott. A mi a teremben sértett, a mi durvának, vagy csiszolatlannak tűnt — a természet ölen elenyészett.

A második nagy fogadás a városházán volt. Lakoma a japáni hajóraj tiszteletére. Az óriási díszterem tele volt végnélküli asztalokkal. «Roskadó asztalokkal» kellene mondanom. És a lucullusi táblák körül ott volt egész New-South Wales. Ott volt egész Ausztrál-Ázsia színe-java.

Az asztalfőn a polgármester. Jobbján a japán admirális, balján lord T., a főkormányzó. Aztán a bibornokérsék. Mellette a hadtestparancsnok és én. Az ebéd hosszú volt. A hagyományos teknősbéka-levestől a pulykapecsenyéig és plumpuddingig felhordtak mindent, mit szakácskönyv leír. A pezsgő folyt. A hangulat ünnepélyes. Majd derült. A felköszöntőknek se vége, se hossza. Az admirálisé gyenge. Nippon e nagy fia nem szónok. A lord T.-é volt a legjobb. Politikai jelentőségű. Vonatkozásokkal Ausztrália föderációjára. Legáltalánosabb tetszést azon mondása okozott, hogy a főkormányzói fizetés elégséges.

Az ünnepélyről későn jutottunk haza. Este felé egy kis gőz-yachton kirándulásra az öbölbe.

Az angol admirális, J. egy másik diszebedet adott a vendég hatalom tisztjeinek.

Ott volt ismét az egész hivatalos világ. Nejeik nélkül. A háziúr nagyon szeretetreméltó. Az ebéd jó. A jó kis japánok boldogok. A kép csodálatos. A törpe sárga és óriás szőke tengerészek ellentmondó keveréke. Közös vonás semmi. Csak az angol mintára szabott egyenruha.

A toasztok előtt a kormányzó, Sir H. R. és a miniszterelnök, Sir J. S.-vel a városházára mentek, hol a japán tiszteket és altiszteket vendégelte a város polgársága.

A város ünnepélye.

A programmon dohányzóhangverseny állott. De a zene csak mellékes számot alkotott. A főmulatságot a nippon matrózok birkózása, nyolcz pálcza vivása és testgyakorlata szolgálta. Ebben mesterek. Született pagáczok. Azóta világhírű vivók.

És Sydney tapsolta szövetségeseit fáradhatatlanul. Ez idő szerint a japáni, hogy ne mondjam, a sárga láz uralkodik.

Az államkormányzó Sir H. R. nagyon kellemes ebéd-del lepett meg. Pár katolikus család stb. A ház tele érdekes fegyverekkel, műkincsekkel. Sir H. az egész világot, legalább is az összes tengereket behajózta és mindenütt gyűjtött emléktárgyakat. Szárnysegéde hazáig kísért. A State Governementhouseból a Federal Governementhouseba.

A másik fényes ebédet consulunk adta. Péntek volt, így bőjtös étlappal kedveskedett a szíves háziúr.

Másnap a collegium vendége voltam. De a konyha, bár egyszerű, rossznak nem mondható. A köznapi angol konyha rendesen jobb a keresettnél.

A tanári ebédlőben a paterekkel ettem. Okos emberek. Az ilyen társaságban minden, a mi materialis mellékes.

És miután az ünnepi tömés sorozatát számolom fel, még a japáni hajó és a két kormánypalota délutáni ozsonnáit kell megemlítenem.

A japáni zászlóhajó fogadása tolongássá fajult. Mindenki meg volt hiva. És mindenki meg is érkezett. Volt thea és volt birkózás. Ezenkívül szemfényvesztő előadás és papírvirágokból japán kerttel leptek meg a fedélzeten.

Azt hittem, gyermekünnepélyen vagyok. Mintha az egész társaság a gyermekszobába került volna vissza. Ministerek, generális és admirálisok kaczagó, tréfálkozó csoportokban állták körül a félig meztelen nippon tornászokat. És az apró szigetnép dulakodott, birkózott fáradhatatlanul estélig.

Az előadásnál csak a közönség volt csodálatosabb. A vendégsereg magatartása. Legmeglepőbb, hogy az államférfiak, tengerészek, hadiak, Britannia büszke, hirneves fiai, kik szövetségeseikkel az érintkezésben nem talál-
tak más rokonvonást, más közös érdeket, mint a papiros chrysanthemumokat, melyeket kezökben magokkal vittek emlékül. Ennyi maradt meg az ünnepélyből. Ez a hosszú délután rövid ténye. A sok zaj, lárma, felköszöntő és szózat visszhangjából ez maradt emlékül.

És a mint hazafelé megyünk a fellobogózott, felvirágozott nippon hadihajók között, melyek olyanok, mint egy ünnepi szintér tarka-barka díszletei. Ki hitte volna, hogy az egész hajóraj pár hónap mulva ott harcol a Sárga-ten-

ger vizein. Ki merete volna mindenekelőtt elhinni, hogy e papírvirágos, felkoszorúzott naszádok győzelmet győzelem után fognak aratni.

A sárgabőrű aggastyán nevét ott olvastuk röviddel ez ünnepélyek után a világ összes lapjaiban. Ünnepelt hőse lett a két féltekének.

A fellobogózott, lampiondiszben tündöklő hajóhad úton volt a harcztér felé. A birkózó, szemfényvesztő apró legénység a háború előestéjét ünnepelte. Az utolsó látogatást tették szövetségeseiknél, mielőtt döntő csatára indultak volna.

Emlékemben még ott látom a japán hajórajt ablakaim előtt horgonyozni. Szemeim előtt még ott állanak egy sorban, a mint az ünnepi délután. Látom a papír-virágkertet és a kötélén tánczó, birkózó legénységet. És hihetetlenül ismétlem önmagamnak: Ezek röpitették légbé az orosz hajóhadat. E kis tengerészek vették be Port-Arthurt. Ez emberek semmisítették meg Oroszország kelet-ázsiai hatalmát.

A parliamenthouse Garden-partyja volt a japán hajóraj vendégszeretetének viszonzása.

Ugyanaz a társaság. Csak a díszlet változó. Ez a komoly háttér mintha a kis nippon tisztekre is reányomta volna bélyegét. Japán örök mosolygó fiai komoly arcot igyekeztek vágni. Európai kinézést utánoztak. Fanyarok, szomorúak voltak. Jobban mondva unottak. Unottak, mint gyermekek, ha öreg emberek társaságába kerülnek.

A diszhét ünnepélyei a fentebbiek. A napirend hosszú. Fárasztó. Reám nézve kétszeres teherrel nehezedett. Hattól tízig rendszeren a város különböző plebániáit és vallásos intézeteit látogattam meg. Kimentem River-vien collegeba vagy a Christian-brother Schoolba. Vincze-kórházba. B. P. menedékbe.

Elutazásom előtt visszatérek. Majd megnézek mindent részletesen. De akkor minden megint más lesz. Ma Sydney ünnepel. A ma feljegyzései, vázlatai az ünnepélyek moráját visszhangozzák. Az ünnepélyek fényét verik vissza. Sydneyt köznapi színben majd visszatérve ismerem meg.

Melbourne.

A foederált Ausztrália fővárosa.

Első benyomások.

Sydneyből Melbourneba a főkormányzó családjával utazom.

A barátságos Governmenthouse csarnokába fél kilencz-kor gyűl össze a társaság. Pár percczel később már mind a kocsikban foglaljuk el helyeinket. Lord R. N., a fáradhatatlan szárnysegéd végső rendeleteit osztja. Minden kész. Indulunk.

És a mint a park hosszú fasorain át robogunk, majdnem sajnálom, hogy véget ért. Nem a várostól válok nehezen, mint inkább magától a helytől, annak légkörétől. A ház maga. A fekvés. Az öböl. A park. Az otthon lánczoltak.

Az állomáson tolongó sokaság. Ott vár H. consul is. De nincs sok idő búcsúzásra. A főnök megadja a jelt. A vonat fütyöl és aztán robog eszeveszetten a külvárosokon át. Jobbra-balra házsorok huzódnak. Apró faépületek. Körülöttök kis kertek. Vagy egy-egy pitvar terül. Az utcák gyéren vannak kivilágítva. Minden csendes és kihalt.

A díszes különvonat éles ellentéte a nyomorult környéknek.

A vacsorát az elfogadó teremben szolgálják fel. Ott vagyunk mind. A T.- és B.-családok. De a vonat annyira ráz, hogy majdnem asztal és székek feldőlnek. Az inasok úgy járnak körül az ételekkel, mint megannyi köteltánczos, hogy az egyensúlyt el ne veszítsék.

Reggel nyolcz órakor érünk Victoria határára. Nyirkos reggel. Át kell szállani. Queensland, New-South-Wales, Victoria mindmegannyi államnak külön vágányai vannak.

A kormányzó az étterembe megy reggelizni. Követjük. Leül a közös asztalhoz. Mi is. Mire lord R. megérkezik, már későn van a bajon segíteni. De mint főszertartásmester nem állja meg, hogy a kormányzót gyengéden ne figyelmeztesse, hogy a külön váróterembe kellett volna mennie. De lord T. demokrata és megelégedettnek látszott a nagyközönség között.

Victoria jellege nagyon hasonló New-South-Waleshez.

Dombos, fás és felette unalmas tájkép. A dombokat legelő és eucaliptus erdők fedik. A fű szürke. A lomboszat fakó. A föld alakzatának rajza érdektelen. Szín és körrajz semleges, egyhangú, fárasztó.

A tájkép.

Nem ismerek tájképet, mely közönyösebben hagyna, mint Ausztráliáé. Talán hajdan, eredeti állapotában másféle lehetett. Volt jelleme, sajátos kifejezése. Ma mindaz megsemmisült. Az ösvonások elenyésztek és az újak még nem fejlődtek ki. A százados erdőket egymásután irtják ki. Az új ültetvények még alig fognak gyökeret. Minden új. Átmeneti. A föld és népe. Vidék és város.

Pár állomáson több ideig állunk. Megannyi mezőváros. Egyik olyan, mint a másik. Faházak. Bádogfedelek. Deszka-kerítés. Széles, poros utcák. Fertelmesebbet egy-egy új ausztráliai városnál alig képzelhetünk.

Az épületek mind sűrűbben csoportosulnak a kietlen mezőségben. Közeledünk a fővároshoz. Pár gyárkémény ír sötét felkiáltójelet a felhős égboltra. Balra egy lóverseny-tér marad hátra. Délben Melbourneba vagyunk.

Az állomás fabodé. A perron sáros deszkajárda. Szenyves a szembe terülő tér. Az első benyomás határozottan rossz.

Többen várnak. Értem jött az egész M.-család. Ők a város nábobjai. Fogatjok ezt világosan hirdeti. Az út házukig jó fél órát eltart. Áthaladunk az egész városon.

A fő utca Collins-street. Chicagóra emlékeztet zsebkiadásban. Végén a két parlament és St.-Patrick székesegyház emelkednek. Ez a város díszpontja. A három főépület közül egy sem kész teljesen. St.-Patrick, ha kész lesz, két-ségkívül hatalmas köhalmazzá fog nőni. A Fœderal Parliament vonalai jók, a kő színe is szép.

Több nyilvános kert és sétatér mellett hajtunk el a külvárosok felé egy végnélküli utcán. Minden lépéssel csunyább a helyszín, míg végre Kew-ba érünk.

Villaváros. Több csinos nyárilak. A M.-ház a legmagasabb ponton áll. A legnagyobb és legfeltűnőbb. Csupa csúcsív és kémény. Veres téglapépület. Veres cserépfedél. Divatos és drága.

A belső megfelelő. Gazdag. De a bútortat inkább clubra vagy Grand Hôtel-re, mint magánháza emlékeztet.

A családfőt és nejét ismertem. A család még három gyermekből: egy fiú, két leányból áll. Jól nevelt, talán túl nevelt fiatalság. A mi szüleiket jellemzi, érdekessé és kiváló alakokká emelte, a munkaerő és akarat — teljesen hiányzik nálok.

Alig reggeliztem meg, sietek az érsekhez, kormányzókhoz a pár elkerülhetlen első látogatást megtenni.

A város kiválóságai.

Az érsek, dr. C. Gömbölyü, piros pozsgás. Olyan arcz és külső, melyre azt mondják: jovialis.

A kormányzó Sir G. Katona és író. Mondjuk hadász. Háborukról, közvédelemről, felszerelésről írt munkái ismeretesek Tudománya tágkörű. Látköre széles. Meglepően széles. E mellett nagy előnye, hogy világosan, s a mi még nagyobb, hogy nyíltan beszél. Mint hallom, a kormány azért nevezte ki Victoria kormányzójának — mert útban volt. Mindig veszedelmesnek tartják azt, ki többet tud . . . Kiki állását látja veszélyeztetve. Sokat ír a híres angol folyóiratokba. A *Times*ben is jelennek meg cikkei. A *Times*, és a *Times* hatalom, nagyon pártolja őt. E körülmény maga döntő lehet későbbi jövőjére.

General H. a főparancsnok. Tipikus katona, hogy ne mondjam, tipikus generalis. Harczias külső — és e szerencsés arczkifejezés maga megér egy győzelmet.

General G. a helyi csapatok vezére. Mint neve mutatja skót, de Spanyolországban született.

Remélem, jó katona — mert sok az ellensége — még itten, Melbourne utcáin is.

A föderált államok miniszterelnöke Sir. E. B. Külseje — egy zongoraművész és egy jól megtermett francia abbé között. Kerek és rózsás arcz. Göndör, ősz haj. Szúró tekintet és édes mosoly. Tehetséges, kétségtelen. Modora tartózkodó. Érintkezésben kellemes. Hallgatag és megfigyelő. Élete útjait maga egyengette. Több taktikával, mint küzdelemmel.

Teljes ellentéte Sir J. F. a hadügyminister. Óriás. Torzonborz. Lärmás. Nyílt szívü. Egy iskolás fiu mai napig — óriás kiadásban.

Fiatal éveit mint Robinson Crusoe Kelet-Ausztrália rengetegeiben töltötte. Úttörő volt. Területeket foglalt el. Váro-

sokat alapított. És a nevet «The King of the West» megérdemli. Perth, Freemantel virágzásokat részben neki köszönik. Ma Ausztrália legnépszerűbb politikusa. De népszerűségét talán inkább szerencsés modorának, mint érdemeinek köszöni.

A föderális ministerek között legerősebb alak Mr. K., a kereskedelmi tárczát bírja. Hatalmas alak. Dörgő hang. Sok ész. Szilágyi Dezsőre emlékeztet. A nép embere és a népre építi összes tervei alapját.

Erős, kétségkívül. De nem rokonszenves. Még csak meg sem győz. De magával ragad. Nem annyira beszédeinek tartalma hat — mint inkább szónoki tehetségével vakít.

A kabinet legjobb szónoka Mr. D. Kellemes hang. Válogatott nyelvezet. Széleskörű olvasottság. Megnyerő modor. Előnyös külső. Szépen beszél. Szónoklatai szebbek, mint jók. Előnyösebbek hallgatni — mint olvasni.

Hangjok jobb tartalmoknál.

Sir S. L. egy másik föderális minister és végre Sir R. W. kell megemlítenem.

A parlamenti ebédek.

Melbournei tartózkodásom alatt a véletlen nagyon közel hozott a két parlamenthez. Sir M. M. képviselő és benső barátja a ministereknek. A miniszterelnöknek második otthona villája, hol a ház szüneteit tölti. Szombat és vasárnap «Goathland» a parlament előszobájának látszott. Esténként politikai fogadtatások voltak.

Felette érdekesek voltak a parlament ebédjei is. Hol a miniszterelnök, hol Sir J. F., hol Mr. D., hol Sir M. adták. Mindenki arról beszélt, a mit ismert. Vagy azt kérdezte, a mit ismerni kívánt. Ahhoz szólt, mi érdekelte. Politika volt kenyerök. Mert Ausztráliában a tagokat fizetik.

A «labour party» vagy munkáspárt növekvő hatalma a cabinet veszedelme. Ausztráliát a napszámosok kormányozzák.

A munkásosztály a helyzet ura. Napidíja 8-tól 20 shilling között váltakozik, nyolcz óra tartamra. Ha szorgalmas, hamar meggazdagodik. Ha lusta, saját veszedelme a könnyű kereset. Szellemi igényei nem lévén — italra költi a felesleget. Megmérgezi saját magát.

A napirenden épen az ital- és munkástörvény van. Sok a beszéd. Kevesebb az eredmény.

Érdekesekek voltak a Sir J. F. szerda déli lunchei. A Melbourne-on átutazó nagyságokat bizton ott találhatjuk.

Ausztrália minden államának külön ministeriuma van két házzal. És azon felül működik a fæderált államok Alsó- és Felsőháza.

Az államministerium elnöke Mr. J. Tehetséges és képzett. Társalgása, kivált ha egyedül fogad, nagyon érdekes. Ha többen vannak, merev és zárkózott lesz.

A Staats-Parliament ott áll a «fæderalis» mellett. De a tagok, úgy látom, kutya- és macskaszomszédságot tartanak.

A politikai világból sokszor átrándultam a tudományosba. A melbourne-i egyetem a déli hemisphaera Olympusa. Már maga az épület tekintélyes. Jobban mondva ház-csoport, mert megannyi egyemeletes épület. Valamennyi a nagy Willson diszcsarnok köré csoportosul. Egy meggazdagodott baromtenyésztő ajándéka. Hogy pótolja nemzete fiainál a hiányt, melyet saját maga érzett. És hogy a milliós donatiója a londoni felsőházba vezesse. Csalódott. Mert mindössze a Baront czímet kapta. Reménylem, másik reménye beteljesült és nálánál bölcsőbb fiatalágot nevelhetnek alapítványi csarnokában.

A tantermeken és könyvtáron túl a Trinity College emelkedik. Cambridge mintájára létesült.

Távolabb a tanárok házai. T. tanár a classikus irodalmat adja elő. Szép otthon. Kellemes légkör. Magas színvonal. H. M. tanár, jogász. Eszes. Képzett — de mintha nem emésztette volna meg túlnagy anyagát.

B. S. tanárt kellett volna első helyen emlitenem. Természettudós. Különös tanulmány tárgya Ausztrália őslakói. Egy este ritka élvezetes ebédet adott. Utána fogadótermében kis felolvasást tartott tapasztalatairól az ország bel-sejében. Magyarázatát képekkel illusztrálta.

A nemzeti dalokat és hangszereket egy gramophon adta vissza.

Csodálatos nép. Immár halálra ítelve. Eredeti állapotukban mindössze itt-ott élnek még az őserdők között. Majd onnan is kipusztulnak és mindössze a muzeumokban és gyűjteményekben akadhatunk nyomaikra.

Pedig milyen erős faj. Megannyi óriás. Nemzeti tán-

czaikban páratlan plastikájok teljesen érvényesül. Zenéjük pedig csupa érzés és szenvedély. Hangszereik emlékeztetnek a skót dudák sírására, de van benne sok a mi ritmusunkból.

Magyarok fogadása.

A nagy park egyik cottage kapuján e név áll: «Visegrad». Kétszer-háromszor elolvastam, mielőtt felismertem volna. Olyan váratlanul jött — hogy első olvasásra nem értettem meg.

Az egyetemi conservatorium elnöke, P. tanár — maga budapesti eredetű. Egy napon nagy meglepetésben részesítettek. Meghívták az összes Melbourneban élő magyarokat. Ott voltak a Zichy-Woinarskik, Pászthory-család, Clemensek, Hausegger Árpád, a Nyulasiak, stb.

Az öreg Nyulasi, ki emigráns volt és Londonban érintkezett atyámmal, megható beszéddel üdvözölt. Utána éljenek hangzottak és a P. gyermekek Ausztrália jelvényét, egy emutójást jelképező ezüst serleget nyújtottak át.

A lapok hosszú cikkekben írták le *A magyar délutánt Visegrádon*.

Tudományos intézetek közül talán a könyvtár áll első helyen. Igazán jó minden tekintetben.

Érdekes a muzeum. Kivált a benszülöttekre vonatkozó tárgyak. Fegyverek, házi eszközök. Öltözetdarabok, faragványok, dísz tárgyak, stb.

A képtár is megállja helyét, Watts, Leyghton és több angol akadémikus, sőt Whistler is képviselve van. De a mi reám nézve több értékkel bírt, az az ausztráliai fertők képei voltak.

Langstaff, Tom Roberts tehetséges arcképfestők. Tájékek közül Streaton képeit becsülöm legtöbbre. Az atmoszféra kitünő. Az impressio őszinte. Színérzék finom.

De van Ausztráliának ezidőszerint egy kitünő szobrásza is. Nevére nem emlékezem világosan. Mac... Jelenleg Londonban dolgozik.

Van egy-két jobb dolog magánházakban is. De csak elvéve. A berendezések a kárpitosokra vannak bízva. Aranykeretes tükrök, üvegsillárok, peluche-függönyök fedik a falakat.

Ausztrália összes culturintézményei között a sajtót

illeti az első hely. Nincs olyan kis pár száz lakossal bíró falu, melynek ne lenne meg a maga hírlapja. A legtöbb esetben hírlapja jó is.

Sürgönyök, külföldi újdonságok szinte hihetetlen számmal vannak összeszedve.

A titok a *Press-association* szervezetében rejlik. Az összes ausztrál-ázsiai lapok egy és ugyanazon forrásból merítik híreiket.

A távirati tudósításokat egy társulat közvetíti. Így jutányosan kerül az egyes lapok birtokába.

De mellőzve a sürgönyöket, a czikkek, kritika, szerkesztés, mind sokkal jobb, mint Európa legtöbb fővárosában.

Melbourne két fő napilapja az *Age* és az *Argus*, két hatalom.

Az előbbi tulajdonosa Mr. S., a város leggazdagabb adófizetője. Kétségkívül okos ember. A skót agy világos üzletképességével felruházva.

A sajtó.

Az *Age* palotája a Collins-street egyik büszkesége. Erős a szó szoros értelmében.

Mindenki azzal ijesztett, hogy veszedelmes és néha rosszakarató. Nincs okom panaszra. Első nyilvános fellépésem-től kezdve elhalmozott lapja dicséretekkel. X. Pius megválasztásához felkért a vezércikk irására. Az eseménynek jelentősége nagyfotosságú volt minden tekintetben. Teljesen tölem függött, az új pápa mely vonásait emeljem ki. Melyik oldalról mutassam be. Nem látta senki, én voltam az egyedüli lény a déli földtekén, ki évek óta ismertem ő szentségét.

A helyzet fontosságát felismerve, fogadtam el az ajánlatot. Első feltételem az volt, hogy változás nélkül, szóról-szóra nyomtatják tanulmányomat. X. Pius személyében a lelkipásztor — a pastor bonus — mintaképét emeltem ki. Mint kispap. káplán, plebános, kanonok, püspök és patriarcha — mindig pásztor volt — a szó legfenköltebb értelmében.

A cikket átsürgönyözték Sydneyba, onnét Amerikába, pár óra alatt megjelent az összes angolul beszélő világ-részekben.

Lord N. fő kormányzóvá való kinevezésekor ismét hozám szaladtak az összes reporterek. Tudták, hogy személyes barátja vagyok. Egész Ausztráliában ismeretlen volt, így meg voltak akadva. Az ajánlatot az előbbi körülmények közt ismét elfogadtam.

XIII. Leo halálakor Adeleudban írtam meg az eulogiát. Talán ezt szeretem legjobban.

Szívesen közöltem, bármikor fordultak hozzám. Néha későn jött a gépiró. És sokszor hajnalig dictáltam. Ez volt első angol irodalmi működésem.

De hatásosak is voltak. És bármerre jártam, bárhova érkeztem, az első laptól az utolsóig rendelkezésemre állottak.

A Valabi-club ebédjén ott voltak a sajtó összes vezérférfiai. Sok érdekes alak. Inkább világlátott, mint olvasott emberek.

A Valabi-club valódi intézmény. Tagjai ministerek, művészek, egyetemi tanárok, stb. Feladatuk évenként pár angol mérföldet járni. Közös sétákat rendeznek — melyek rendszeren egy közeli kirándulóhely vendéglőjében érnek véget. Évenként egy nagy lakomát rendeznek. Ennek voltam vendége.

Club-ebédek közül a Melbourne-club adja a legfényesebbeket. Mr. C. az államtitkár. H. M., T. és mások adtak ebédeket. Mint mondták, szerettek volna összehozni intellectualis barátaikkal.

A német club is adott egy estélyt. Azt hittem, Stuttgartban vagyok. Minden német magán hordta a germán jelleget. Volt hangverseny. Kitünő zenével. Utána vacsora, de ehetetlen eledel.

Zene.

Művészi élvezetek között a hangversenyeket illeti az elsőség.

A philharmonikusok élén Marshall-Hall áll. Tagadhatatlanul nagy zenei tehetség. Egy Bach- és Beethoven-est minden tekintetben magas zenei fokon állott. Az egyetemi conservatorium is ad hangversenyeket, úgy az új conservatorium is. Magán zene-estélyek a Gouvernmenthouse-ban Mr. L. és B. házában voltak.

De legjobbat a mi consulunk, H. P. adta.

Villájában egy pompás zene-terem van. Két zongora, orgona, stb. Neje volt énekesnő. Ma is jól énekel.

Mint kedvencz meglepetést, egy napon nagyszabású hangversenyt rendeztek. Kitünő műsor. Elsőrangú erők. Csoda-e, hogy ott tolongott az egész város előkelősége.

Színházban nem voltam. Angol társaságok tartottak előadásokat. Körutaikban sorra veszik az összes gyarmatokat és arannyal megrakva térnek haza. Vagy letelepednek, megházasodnak, férjhez mennek és az új világországban — új életpályát kezdenek.

Itt Thália szolgálinak valódi édenkert virúl. Ünneplik nemcsak a színpadon, de az élet porondján is. Meg vannak híva mindenfelé és teljesen egyenlő társadalmi állást foglalnak el a közönséggel.

Sőt M. C., egy tehetséges énekesnő még a kormányzó nejét is elhomályosította. Olyan fogadás és olyan kitüntetésekben részesült — a minő a kormányzó családjának, e demokratikus földön még soha se jutott osztályrészül. Melba pedig, ki melbournei származású, ha néha haza jő, mint királyi fenség tart fogadásokat és cerclet.

Sport.

Ausztrália legnépszerűbb szórakozása a sport. Lóversenyek, cricket, football, tennis, Hokey, Lacrosse, stb. A szombat délutánt a sportoknak áldozzák. Az egész város, mondjuk egész Ausztrália, a mezőnyre vándorol.

Minden lapda- vagy versenyter zsúfolva. Ezrével tolong a nép. Mint ár hömpölyög. És mint menydörgés visszhangzik a taps. A lelkesedés, izgalom nem ismer határt, mint vadak tombolnak, észtvészített deliriumba esve.

A cricket erős oldaluk. Több mérkőzésben Angliát is megverték. A football másodsorba jő. Sydney a fő gócpont. A tennis kezd a divatból kimenni. Cricket pótolja a helyét mint társasjáték. De a nép igazi élvezete a lóverseny. Nem annyira a sport, mint inkább a nyereszkesedés ösztöne a sarkelv.

«The Melbourne Cupday» országos örömnep, nyilvános szünidő. Összesereglik e napon a félsziget. Ez eseményre hónapokkal előzetesen takarékoskodnak, gyűjt a lakosság. Melbourneba sereglik — mind az, ki teheti. És éli világát a versenyhét alatt. És költ boldog boldogtalan. A miye csak

van és azt is, a mije nincs. A Melbourne Cupday-hez csak az Epsom Derbyt lehet hasonlítani. A mezőnyön van egész Ausztrália. Sőt át jó Tasmania és New-Zealand sportvilága is. És ide vándorol a legtávolabb eső «bush»-ok fia. Egy egész év nehéz munkájának az látszik kitűzött czélja — hogy a «Cup wack»-ban találjon jutalmat. Egy egész évi nélkülözés, fáradság gyümölcse egy hét áldozata.

Mert vannak százával, kik az év mind a 360 napja alatt megvonják magoktól a falatot, csak azért, hogy a Cup week öt napján, hétfőtől szombatjáig élvezzék mindazt, mit szemök-szájok megkíván.

Hány család nyomorog szivesebben kezdetleges faviskókban és lemond minden kényelemről saját falusi otthonában, csak azért — hogy a Cup week-re Melbourneban teljes pompában jelenhessen meg.

E hét alatt mintha az egész város felfordult volna. Kizökken rendes medréből a mindennapi élet. Fejét vesztette minden ember. A jelszó mulatni. És elkezdik reggel korán és hajnalban fejezik be — egy hétig minden nap.

A rendezés majdnem hivatalos. Az ünnepélyek élén maga a kormányzó és főpolgármester állanak. A kormánypalotától az utolsó lebujiig mulatnak mindenfelé, «szól a dudu, foly a bor».

Melbourne «Cup week»-ja a régi Róma Carneval-jának új — és anglo-saxon kiadása. Kevésbé színes, kevésbé festői — de zsúfoltabb — és a tivornyák nagyobb arányokat öltenek.

De foly a pénz. Boltok, vendéglők, vasutak, hajóstársaságok szüretelnek. «A kereskedelem elő van mozdítva.»

E nép felette gyakorlati. Max'O'Rell a boltosok országának nevezi Angliát. A gyarmatokról ezt még több joggal állíthatnánk. Mert ha az anyaországban vannak bizonyos körök, melyek a hátulsó udvarban vagy a retesz mögött folytatják a csereberét — itt az új világországban mindenki nyíltan üzérkedik. Ez az egyedüli kereseti mód. «Üzlet» és «élet» egyértelmű fogalmak.

A «sport» egészséges, hasznos foglalkozás. Mondjuk, kitűnő időöltés. A káros következés csak a túlzásban van. Bünné a játékszenvedély sülyesztí.

Játékszenvedély.

És e szenvedély, fájdalom, óriási méreteket ölt. Egy-egy Cup week fogadási számlái százazrekre emelkednek. Százával, ezrével lehet a turf áldozatait számlálni. Egész családok mennek tönkre merő nyereszkesedési vágyból. De a mi szomorúbb, hogy nemcsak a lóversenyek — hanem a cricket vagy football mezőny is szerencsejáték tárgyai.

Csoda-e, ha a tömeg elkeseredése sokszor zavargásokat okoz. És nem természetes következése-e a félszeg helyzetnek a romlottság.

Mind gyakoriak az esetek, midőn a nyereség a két ellenfél között eleve meghatározott esemény. Megesik, hogy a sport mindössze ürügy — eszköz a pénzszerzéshez.

Mammon csodálatos bálvány. Nem akarnám a sokat hangoztatott szót ismételni «a modern társadalom veszedelme és átka». Azt hiszem minden társadalom átka és veszedelme volt. A múltban, jelenben egyaránt. A különbség mindössze a formában, kifejezésben eltérő — de a szenvedély ugyanaz. Ösztön, melynek gyökere magában rejtőzik az emberi szívben. Szabadulni e nyügtől csak magasabb erkölcsi színvonalra emelkedve reményelhető. E tökéletesebb etikai állapot az, a mi hiányzik.

Ne feledjük, Ausztrália új föld, hogy ez új föld népesége az emberiség alacsony rétegeiből toborzódott. Az első érkezők fegyenczek. Az első szülöttek a rabok gyermekei. A nélkül, hogy az attavismusnak, örökösödésnek túlsok értéket kölcsönöznének — e hatás és annak befolyása tagadhatlan. És, fájdalom, túlsokszor látható is. A második contingenst szegény napszámosok, elzüllött egyéniségek, kalandorok alkották. Ez az elem sem volt sokkal jobb az előbbinél. Csak ezek után érkeztek a középosztályból iparosok, gazdák, vállalkozók.

A történelmi fejlődést nem ismerve, érthető a meglepetés. Melbourne és a többi nagy városok fényképeit látva, leírásokat olvasva és egy pár, többé-kevésbé nemzetközi ausztráliaival találkozáskor — a helyszinre érkezve, vázalkozásaink nem lehetnek kielégítve.

Képeken mindössze az új város fénypontjait látjuk. De a köpaloták mögött meghuzódó deszkakunyhókat kifeledek. Úgy vagyunk ismerőseinkkel is. A kikkel találko-

zunk, utazott, olvasott, többé-kevésbé nemzetközi alakok. A külső, a máz, ha egyéb nem is — az ó-világ izlésére vall, szokásainak megfelelő.

A helyszínén a helyzet eltérő. Nem a kivételes egyén, de a többség a mérvadó.

A lakosság.

Az utcza tömege teszi a város lakosságát. A Melbourneban töltött hetek alatt volt alkalmam érintkezni a társadalom minden rétegeivel.

Megtekintettem a főbb ipartelepeket. Beszéltem a munkásokkal. Voltam gyűléseiken, clubjaikban. Bejártam az utcákat. Meglátogattam sok családot. Voltam vendége gazdag és szegény otthonoknak egyaránt.

Ausztrália erős oldala a munkás. E világrészt a napszámos képviseli. Ez elem foglalta el, hódította meg. És ez uralkodik ma.

Ki anyaországából üres zsebbel, kapával és ásóval kezében indul a földgömb másik felére új hazát alkotni, rendszeren nem gyenge alak. Ha többet nem bír, van vállalkozó szelleme. De ha gyenge, hamar elvérzik a csatatéren. A küzdelem az életért nehéz harc. Erős katonát kíván.

E nép kétségkívül erős.

Röviden jellemezve, a következő vonásokkal vázolnám Melbourne népét. Termete erőteljes. Vonásai szabályosak, de durvák. Mozdulata, járása gyors. Ha módja engedi, elég jól öltözik. De megjelenése nem vonzó, nem rokonszenves.

Asszonyai kivétel nélkül túl cifrák. Feltűnést keresnek, csodálatot várnak. Önállóak, de önállóságuk néha az arczátlansághoz közeledik. Egy nő itt nyilvános helyekre, közuti kocsikba úgy lép be, mintha egyedüli birtokjoga neki lenne. A férfiak természetesen szolgálják. Semleges helyen e találkozás nem kellemes. Csoda-e, hogy az erős nem dohányzókba, férfi-étkezőkbe, clubokba és egyéb menedékekbe huzódik. A női emancipatio a férfi «Zenana» vagy «Perdert» fejlesztette ki.

Mindenki csodálkozik, hogy a Keletnek asszonyai a férfi világtól külön életet folytatnak és teljesen feledik, hogy a Nyugot legcivilizáltabb népeinél a férfiak teljesen elzárják napi foglalkozásaikat, szórakozásaikat és alapjában véve egész életüket a nőktől.

A colonialis gyermekek egy külön válfajt alkotnak. Ők a család zsarnokai. Függetlenek születésnapjuktól kezdve. Eleinte kényeztetik őket a szülők. Később félnek tőlök. Az első alkalmas perczen elválnak egymástól — örökre.

A panasz általános. De segíteni senki sem igyekszik. Gyökeres javításra ekkoráig senki sem gondolt.

Ha a gyermek teljesen vásott — javító intézetekbe zárják. A nehézség, legalább egy pillanatra, így el van háritva.

Ha pedig szaporodik a vásott fiuk száma, új büntetőházakat létesítenek. Jobban szeretném, ha arra törekednének, hogy ilyen szomorú intézetekre ne legyen egyáltalában szükség.

A hiba a rendszerben — jobban mondva rendszertelenségben van.

Nevelés.

Ausztráliában csak közoktatást, de köznevelést nem ismernek. Angliában a viszony megfordított. A közoktatás ösdi, hiányos — de a köznevelés kitünő.

Az angol «Nursery» nagy gyermekszoba szervezete a világon a legjobb. A csecsemő alig kezd eszmélni, alig kezdi első szavait gagyogni, már is értelmesen van vezetve. A Nursery-Governer úgy bánik vele első éveitől kezdve, mint gondolkozó és ítélettel bíró lényvel. A gyermek becsület-érzése és becsvágya tudatosan és gonddal van fejlesztve. Mikor iskolába küldik, a szülők morális erkölcei már kész. Ha vannak fogyatkozásai, az iskolatársak hamar észre veszik azokat és még hamarabb verik ki belőle.

Igaz, hogy a tanteremben nem sok gyakorlati anyagot gyűjt. De nem is sok időt veszít a dohos könyvek között.

Napjai kint telnek a szabad ég alatt. A cricket és football-mezőn, a folyó vizén vagy testgyakorló-téren. Az iskolát mint erős, egészséges legény hagyja el, mulasztásait, ha voltak, hamar pótolhatja. Ausztráliában azt látszanak vélni, hogy a vizsgálatokat letéve — az iskolai anyagot megtanulva, kész embereket nyerünk. Nursery — az angol értelemben nincs. Vagy csak kivételes. A szülők felesleges kiadásnak tekintik. Az anya gondos, maga néz gyermekei után. Ha nem a gyermek magára marad.

Első éveitől kezdve folyton a felnőttek közt van. Hallja

a legkülönbözőbb tárgyakat zsenge korától vitatni. Van mindenhez szólása és nagyon hamar saját akarata.

Mikor fölserdül, teljesen önálló. A középsztyályban a családi kapocs látszólagos. Az alsóban sokszor teljesen hiányzik. A szülő és gyermekei közti érzés mintha teljesen kihalna. Szükség esetén öreg napjaira támaszokra nem számíthat. Menedékházakat látogatva, soha sem mulasztottam el megkérdezni a nyugdíjazott aggastyánokat, vannak-e gyermekeik. Ha voltak is, nem tudták, merre. Soha se hallatnak magokról.

Testileg a gyermek-világ erős. Első éveiben, mint báb szolgál az otthon mulattatására. Elkényeztetett és felcizcizomázott. Később elvásott.

Az iskolában észre tér. A mire azt hiszi, szüksége leend, elvégzi. Kereseti forrását szerzi meg. Tollat nem kíván. Szellemét fejleszteni feleslegesnek tartja. Modorát csiszolni haszontalan idővesztés. Szabad idejében sportot üz, mint otthon — de a nélkül, hogy az iskolai sport élet mögött lappangó socialis és jellemképző befolyást ismerné.

A cricket- vagy football-sereg vezetője jól fogja ütni vagy rúgni a labdát egész életén át — de embertársai sorsát a főbirói széken, vagy miniszerelnöki voltában aligha vezetendi hasonló sikerrel.

Társadalom.

Társadalmi szempontból, a mit Melbournerről mondok, mondhatnám egész Austráliáról — bár e helyzet nem is ennyire félszeg és hiányos.

Melbourne a legnagyobb, leglármasabb, leggazdagabb városa a földrésznek. Legvilágosabb a fénye, legsötétebb az árnya. Brunswick körül húzódnak meg a legnyomorultabb munkáslakások és Toorakban emelkednek a legpazarabb villák.

A város kiterjedése óriási. A központ kizárólag a kereskedelem és ipar otthona. Csupa üzlet, pénzintézet, vendéglő, a nyilvános épületek a központ körül alkotnak ívet. Azontúl a külvárosok következnek. Összesen van vagy tizenhat. Richmond, Hawthorn, Malvern, Toorak, Gara, St.-Kilda, Brighton, Kew, Heidelberg, Brunswick, Williamstown, City, North, East, South és West-Melbourneal.

A nagy terület hullámos. A völgyben a Gara kigyózik.

Délre az öböl. De a városban élhetünk hónapokig, a nélkül hogy a folyót vagy tengert megpillanthatnánk.

A City amerikai mintára van tervezve. Eszményök Chicago. Mintha mindenkifőlött azon törekednének, hogy «buriners like» és gazdag benyomást hagyjon hátra a látogatóban. Ilyenek a főutczák. A tőszomszédban sikátorok, deszkaviskók huzódnak meg.

Nyilvános tér kevés. Egy-két csinos park. Legszebb ponton a Gouvernmenthouse áll. Fás domb Gara partján alkotja parkját.

A magánlakások a külvárosokban vannak elszórva. Sokszor fél- vagy háromnegyed óra távolságra vasúton a központtól. De az angol-szász nép szereti, ha üzleti életét otthonától mérföldek választják el.

A legtöbb magánház mai napig deszkából van építve és földszintes. Kis kert övezi.

Egyszerű, de barátságos otthonok. Kényelem-, rend- és jólétről tanuskodnak. Semmi igény, semmi föltünési vágy. De épen e körülményben rejlik fő előnyük.

Ha a tulajdonos üzleti vállalatai sikerülnek, első becsvágya tornyot építtetni a ház végére. Mintegy jelezni kívánja szomszédai fölötti emelkedését.

És végre, ha vágyai teljesednek és . . . milliomos lesz, «emeletes» villát építtet Toorakban.

Ez minden melbournei «city clark» vagy boltoslegény fő életcélja. A második üzletének eladása.

A kormányzó fogadásain «boltos» nem jelenhet meg. Az udvarképeesség megköveteli a drága áldozatot.

De meghozzák szívesen ezt is. És végre, ha egy fogatra is telik, az illető a high-life legmagasabb körébe lép.

Tanulmány kedvéért elfogadtam két ilyen fényes ház meghívását. Toorak Olympusán. Az egyik Mr. B.-házhoz szólt. Nem ismertem őket s így a dolog nem kötelezett semmire.

Milliomosok otthona.

Toorak egyik legnagyobb szabás otthona. Gazdag butorzat. Nehéz kárpitok. Sok aranyozás. Emlékeztet bennünket bútorraktárra. De ez megbocsájtható. Mr. B. vegyeskereskedést tartott évekig. Mint teljesen vagyontalan boltosinas jött Skóczyából. Vagyonát nehéz munkával kereste, és ez

csakis dicséretére válik. Neje igénytelen öreg asszony. De, mint őszintén bevallja, ma sem tud munka nélkül élni. Tevékenységét a baromfi-udvarnak szenteli. Csak elismerésemet fejezhetem ki érte.

A gyermekek már más iskolába jártak. Csak pénzt költeni, de nem keresni tanultak. Mintha restellenék szüleik mesterségét. Többnek óhajtanak látszani, mint ők. Pedig alapjában véve kevesebbek. Munkakörük hiányozván, egyszerűen összetett kézzel mennek az életen át, elköltve szüleik keresetét.

A másik aristokratikus otthon a K.-ház. Még nagyobb. A tulajdonos még szerencsésebb volt. Bányamunkásból lett bányatulajdonos.

Sohasem láttam jólétet, fényűzést, kincseket — hátrányosabb világítást vetni arra, a ki vagyona sugaraiban keres dicsőséget.

Mr. K. az irlandi paraszt legalacsonyabb ösztöneit, legdurvább vonásait tüntette föl. A kép az aranykeretben még visszataszítóbb volt.

A két kísérlet elég volt, több milliomos meghívását soha sem fogadtam el.

De találkoztam mindannyival «Governmenthouse» és «Goathland»-ban. Mindkét házban egész sorozata volt a fogadásoknak és ebédeknek; így volt alkalmam velök megismerkedni.

Hogy valaki a melbournei «társaság» tagja legyen, első kellék, hogy pénze legyen. Ebben megegyezik a világ többi városaival. Második kellék nincs. Ebben némileg tehát eltérő.

Ilyen «liberalis» elv mellett is minduntalan azt ismétlik tagjai, hogy fölötte zártkörű. És mi több, még e társaság belső körei is szigorú szabályokat állítanak fel az első, második, harmadik hely, stb. elfoglalására.

Az elsőséget a C.-család követeli. Háza a legnagyobb. Valószínűleg ez az ok. A vagyon eredete juhtenyésztés. A család főbüszkesége, hogy leányuk egy lord fiatalabb fiához ment férjhez nagy hozománnyal.

A W.-ok közel következnek. Sőt túlszárnyalták a C.-kat, a menyiben fiok herczeg leányát vette el — hozomány nélkül.

A társaság.

A legjobb alkalom a melbournei nagyvilágról fogalmat alkotni. A falka első vadászata.

A meetet hagyomány szerint a C.-család kastélyában tartják. A vadászokat, rokonaikat és barátait — egy szóval a társaságot különvonat szállítja R.-ba. A bálteremben nagy reggeli vár, utána vadászat.

És minden ünnepély között — minden társadalmi intézmény között itt van legjobb alkalmunk az ó- és új-világ közti különbséget részletezni.

Az «eredeti» és «utánzat».

A vidék maga mintegy szegényes mása Leicester mezőnyeinek. A park megtoldott kerthez hasonlít és a külvárosokba jobban illenek, mint egy nagy birtok közepére.

A kastély — tulajdonképen csak villa. Nagy és csupa torony. Mintha kártyavár szolgált volna mintául.

A reggelit a nagyteremben szolgálták föl. Az egymás mellett sorban fölállított asztalok, a tömeg és helyiség vasúti étterem képét nyújtotta.

A kép méretei nagyok, szinei tarkák, az egész életerős. De hiányzik a befejezés. Nincs művészi értéke. Olajnyomat, reproductio.

És e szó írja le minden rövidsége mellett is legjobban Melbourne társaságát. Reproductio. Rikító olajnyomat, mely teljesen nélkülözi az eredeti érzését és műbecsét.

A jómódú osztályok.

Az új világrész még nem jutott a fejlődés arra a fokára, melyen a «classure-class» vagy aristocratia mintegy természetsszerűleg válik ki a tömegeből. Mint «tejszín» a csupor tetején. Talán innen ered a francia kifejezés «la crème».

Ausztráliában ma még csak munkás-osztály van. Egyik többet keres, a másik kevesebbet. De keres mind. És a gazdag munkája könnyebb, a szegényé nehezebb. A különbség mindössze ennyiben áll.

Sokszor gazdag, de soha sem finomult. Nem volt ideje kincsét kicsiszolni. Hátrány az is, hogy pénze értékét sem volt ideje eddig megismerni.

Az amerikai nábob költekezése elvakít. Ha izléstelen is és parvenu, de pazar, csillogó. New-Port vagy a Fift-Avenue

palotáiban valódi márvány-csarnokokat, sok igazi műtárgyat, kitünően öltözött tömeget és hajporos cselédséget találunk.

A függöny felgördültével — vakító «tableau» lep meg. Csak midőn a szindarab elkezdődik, veszszük észre, hogy az férczmű. Musset- vagy Cailleron-szerű díszletek közt vásári bohózatot és satirát kaptunk.

Ha nem nyitották volna ki szájokat — mint néma-játék felül multa volna a Drurylane karácsonyi szemfényvesztéseit.

Ausztráliában nem jutottak arra a fokra. Átlag ma még csak az első nemzedék alkotja a társaságot. A legtöbb saját maga véres verejtékkal kereste kenyerét és még nehezebb munkával gazdagodott meg.

Takarékos. Mert emlékszik milyen fáradtságosan kereste első dollárját. Ha néha kibontja erszénye zsinórját — mutatni is akarja azt. Ekkor meg az a hiba, hogy nem tudja, miként költse el tartalmát.

Kényelmet, fényűzést csak hírből ismeri. Háza berendezését a butoros végzi. Istállóját kocsisára bizza. Konyháját, ha ebédet ad, egy vállalkozó veszi át. Könyvtára polczait pedig egy könyvárus tölti be.

De a leggazdagabb család rendes életmódja polgári. Estélyek, fogadások kivételszámba mennek, sőt a lakosztályok fűtése és kivilágítása is kivételes.

Ha nem látják — megőrzik régi egyszerű szokásaikat a leggazdagabbak is.

Talán innen van, hogy érkezésemkor meglepett, az utcákon milyen kevés magánfogat látható. Eléggé kivételes a bérkocsi is. A milliomosok ma is omnibuson és tramwayn közlekednek legszivesebben.

Jellemző, hogy mai napig egy ausztráliai városnak sincs «corsója».

Parkok nem hiányzanak. De Rotten-Row, «Avenue des Accacias», «Villa Borghese» kocsisorai hiányzanak. New-Yorknak már régen híres a Central-Parkja, mint társadalmi központ; Ausztrália még nem érzi szükségét e társadalmi érintkezésnek.

Cselédség.

A mai társadalmi kérdések egyik legégetőbbje: a cselédkérdés, ausztrália háziasszonyainak is sok gondot ad.

Az osztály a régi értelemben már is kihalt. Cseléd nincs többé. A szolgálta is mind kevesebb. Mindössze alkalmazottak vannak.

Egy heti szerződés köti a munkaadóhoz. Közös megállapodásokra van alapítva. Meg van határozva pontosan munkaköre. Még pontosabban szabadsága. Hány órát sétálhat. Melyik délután van szünideje. Hány estén maradhat ki.

Teljes függetlenség mindkét részen — a munkakörön kívül.

De még ilyen előnyös föltételek mellett is mind kevesebb a számuk. És a legtöbb átmeneti állapotnak tekinti e szolgálat idejét. A férfiak üzletekbe, irodákba reményelnek jutni. A nők jegykiosztó-hivatalokba, táviróknál és távbeszélőknél reményelnek alkalmazást.

Csoda-e, ha a legnagyobb háznak nagyon gyér a cselédsége. Egy a rendes szám. És a háziasszony maga segít.

Nagyobb otthonokban van kettő. Egy a konyhán, másik a lakásban. Kertész és kocsis rendszeren egy személy. Inas ismeretlen fogalom.

Kezdetben nagyon meglepett, hogy a legnagyobb házakban is nők szolgálnak föl asztalnál. Egyenruhás inasok csak a két kormány palotáiban vannak alkalmazva. A háztartások kivétel nélkül polgáriak. Nyolcz és kilencz közt reggeli. Egy körül luncheon. Hét előtt ebéd. Az étlap változatlan. Thea, piritós, sonka és tojás, hal és kolbász közt változik a reggeli. Luncheonra ismét thea, leves. Bányavagy marhasült. Alma, pöszméte vagy más lepény. Szilva vagy egyéb pudding. Az ebéd hasonló. Változás ritka. Ha a tulajdonos gazdagabb, két-, sőt háromféle húst és ugyanannyi tésztát tálaltat föl. Egyszerre teszik az asztalra. Csak azt mutatja, hogy van. De végre is az ebéd tartalmán nem változtat. Mindenki csak levést, húst és tésztát eszik. «Diner» francia értelemben csak olyankor fordul elő, ha nagy vendégség van együtt. És olyankor vállalkozó főzi meg és bérelt cselédek szolgálják föl.

Ilyenkor a vendégek is mindent elkövetnek, hogy módjok és állások fölött lássanak. Csoda-e, ha a hangulat feszélyes.

Ausztrália társadalma mai alakulásában se nem érdekes, se nem élvezetes, Lady J., ki szelleméről épen oly híres.

mint csípős megjegyzéseiről, és ki két évet töltött itt a férjével, ki kormányzó állását foglalta el — «Servantshall»-nak — cselédszobának nevezte Australia salonját.

A munka.

Ugyanazok az emberek, kik olyan kevésbé vonzóknak ünnepeleik alkalmával, sokszor nagyon érdekesek, ha üzleteikben keressük föl őket. Ne feledjük, hogy nem urak. És az urat játszani még nem tudják. Ez nem hiba. De rendesen kitünő üzletemberek. Szorgalmas munkások, és ez erény.

A munka kétségkívül Ausztrália erénye. A munkaképesség polgárainak erős oldala. A munkaerő végre a nemzet létének biztosítója.

A munka a fővárosnak is első tulajdona. Ennyi árnyoldal közepett — a munka megnyilatkozása a megannyi fénypont.

Melbournet mentül jobban megismerjük, minél világosabban látjuk munkája nagyságát, mentül tovább tartózkodunk falai között annál tisztább fogalmat nyerünk munkaképességéről.

Dolgozik mindenki. Dolgozik kicsi és nagy, gazdag és szegény. És foglalkozása közepett elismerést érdemel valamennyi. Az iskolás gyermek, ki olyan sokszor megrovást érdemel otthon vagy az utcán, az iskola padjain szorgalmasan végzi el teendőit. A napszámos — ki szabad idejét a korcsmában tivornyázza el — míg a napszám tart, sokat végez. És maga a vagyonos elem, mely olyan gyermekes kedvtelésekben keres szórakozást és olyan naivan játszsza az úr szerepét — délelőtti fáradhatlan tevékenység tölti be.

Jó munkás mind, a gyengébb nem is. A legvagyonosabb családanya a házi teendőt megosztja cselédjeivel. Csak azt elvégezve, öltözik át és adja az úri asszonyt. De elemében a munka terén érzi magát. Ez a körülmény a fontos, ez a lényeges. És ezt ismerve bocsátjuk meg a főváros kicsinyes fejtegetéseit. Társadalmi kinövésai, melyek az érkezőt olyan kellemetlenül lepik meg, mulékony divatjai, mind elvesztik jelentőségüket, összehasonlítva a lakosság zömének munkaképességével. Melbourne apró vonásai elenyésznek, összehasonlítva nagy munkaerejéhez.

Bathurst.

Négy nap vidéken.

1903 szept. 22.

Government-houset reggel kilencz órakor hagyom el. A kormányzó és családja reggelinél. Búcsúzás. A viszontlátásra. És mégis majdnem érzékeny.

Az állomásig eljutni is utazás. Háromnegyed óra kocsin: fertelmes külvárosokon át.

Az állomás még förtelmesebb. A közönség sem bájos. Az utat Catoombeig ismerem, híres kék hegységen át vezet.

Catoombetól Mount-Victoriáig a pálya legszebb része. Majd 4000 láb magasan vezet. Egyes pontokról a kilátás igazán szép.

A völgybe alá egy zeg-zug vezet. A mozdony hol előre, hol hátra kerül.

Eszembe jut az út a Ghaton át Indiában.

Nagy közséntelep. Korom és füst. Valóságos inferno. Bathurstban a rector vár. A Szent-Szaniszló collegium felé átkocsizunk az egész városon. Bemegyünk a székesegyházba. Csinos gotikus épület. Meglátogatjuk a papságot. A püspök távol van.

A város tipikusan ausztráliai. Bendigo vagy Toowomba mintájára építve. De szerényebb.

A legszebb épület a collegium. Csúcsíves téglapépület. Tágas telek középett. A csarnokban a fiatalság fogad. Pirosposztság egészséges ficzkók.

A paterekkel ebédelek. Az estét bent töltöm a tornacsarnokban és olvasóköriben.

1903 szept. 23.

A harang hat órakor ébreszt, hét órakor mise, nyolcz órakor reggeli, kilencz órakor dologra. Azt hiszem, vissza-kerültem az iskola padjaira. Nem óhajtom őket vissza. Túl-sokat szenvedtem. Legtöbbet, mikor tanárim nem sejtették. Leginkább, mikor társaim azt hitték, érzéktelen vagyok. De most jól esik a visszaemlékezés — egy pár derült pillanatra. És jól esik a változás a püspöki és kormány paloták után.

Jól esik a primitiv egyszerűség. Még jobban társaim

naivitása. A környező fiatalság, a kaczaj, mely korán felébredt, a vig, gondtalan élet, a zaj, mely elaltat.

Délután a város nyilvános intézeteit nézem meg. A Sis. of Mercy-kolostor nagy kétemeletes épület három-négyszáz növendékkel. Ünnepelesen fogadnak. Később a Patritius testvérek iskolájába. Közben az új püspöki lak épül. Kalitka. Hazafelé a főutczákon át. Egyenesek, tágasak. A nép épen a versenyekről tér haza.

1903 szept. 24.

Egy óraker a rectorral kikocsizom a vidékre. A föderalis fővárost tervezik némelyek Bathurst szomszédságába. A tervből aligha lesz valóság. De a táj szép. Angliára emlékeztet. Völgyes, erdős, csaknem bájos. Egy csinos urilak esik balra, Mr. S.-é. A család épen kikocsiz. — Nem urak.

Vissza más úton. Kevésbé szép. A nagy fogház és temető mellett haza.

Három óraker nagy ebéd a collegiumban. Az egész papság hivatalos. Megannyi ir. Parasztszülők gyermekei. A földmivesosztály erős és gyenge oldalaival.

Nyolez óraker mindenki a díszteremben van. Sokan jöttek a városból és környékéről. Előadást tartok útjaimról. A collegiumnak van sok képe. Így azok szerint vázolom utaimat. Egy sincs olyan helyről, hol ne jártam volna. Pedig ott van képviselve az öt világrész.

A fiatalság figyelmes hallgató. Mint gyermekek a mesét, úgy figyelik utaim leírását. India és China érdekli őket leginkább és meg-megújuló tetszésnyilatkozatok közt új és új részleteket kérnek. Toldok a műsorhoz szívesen. Soha sem beszélék nagyobb kedvvel, mint mikor növendékek ülnek előttem. Nekik hasznukra lehet tapasztalatom. Még hálát is mutatnak fáradozásaimért.

1903 szept. 25.

Mikor ma reggel indultam, ott várt az egész gyerek-sereg a kapu előtt. Az üdvözléseknek nem volt vége. És a háromszor Hip Hip Hurrah még akkor is zúgott, mikor a koci már az állomás felé koczogott.

Gróf VAY PÉTER.

A SZABADELVŰ CSÁSZÁRSÁG.

Negyedik közlemény.*)

V.

Tévednek, a kik Napoleon külügyi politikáját rejtélyesnek mondják. Két szóban foglalható össze: a nemzetiségek elve. Hódítás nélkül akart fölszabadítani és soha sem gondolt arra, hogy Belgiumot vagy a Rajnát elfoglalja, de rá akarta tenni a kezét Nizzára és Savoyára, a mit előtte a békés Lamartine is akart, mert ebben Piemont terjeszkedésével szemben természetes határokat és a nemzeti egység elszakított tagjainak visszakapcsolását látta, mert ezek az elszakítástól szenvedtek és váltig tiltakoztak ellene, sőt magok a higgadtan gondolkodó olaszok is elismerték, hogy ezek a tartományok se fekvésüknél, se törekvéseiknél fogva nem olaszok és Olaszország védelméhez nem elengedhetetlenül szükségesek. Napoleon a közvélemény nyomása alatt Pfalz-felé szeretett volna némi határkiigazítást, minthogy azonban tudta, hogy minden ily határkiigazítás az illető nép beleegyezésétől függ, erről a kicsinyes kapzsiságáról lemondott. Annál nagyobb tervei voltak mások érdekében. E tekintetben álmái nem ismertek határokat. Föl akarta osztani Afrikát és Ázsiát; Európa déli részén az ibér, északon a skandináv, keleten a dunai fejedelemségek egyesülését akarta. Az ibér egység elszakította volna Portugalliát Angliától, a dunai fejedelemségé a Dunát elzárta volna Oroszországtól, a skandináv az Északi-tengert Németország-

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 361., 362. és 363. számában.

tól. Minthogy ezek a kérdések Franciaországot nem érdekelték közvetlenül, keresni kell az okát Napoleon e terveinek. Terve, illetőleg szenvedélye, mely valamennyi más szenvedélyén uralkodott, az volt, hogy a világon mentől több dolgot bolygasson meg, sokat módosítson az államok akkori állapotán, hogy az uralkodókat egy congressusra vegye rá, mely az addigi vagy küszöbön álló változásokat megvizsgálta volna és Európa új területi beosztásának a térképét megállapította volna. Az I. Napoleon ellen kötött szerződéseket III. Napoleon széttépte és Franciaország, mely nem kívánt semmit, beérte azzal, hogy vereségének okiratát megsemmisítette és az elnyomott népeket felszabadította. Így állt boszút Waterlooért és Szent-Ilona szigetéért. Szándékainak őszinteségét igazolja szükségeseinek a megválasztása. Egész uralkodása alatt az Angliával való szövetséget politikai dogmának tekintette, mert azt hitte, hogy a civilizatio fejlődéséhez nélkülözhetetlen és ettől függ dynastiájának fönnállása. III. Napoleon külügyi politikáját, ámbár önzetlen volt, kapzsisággal és loyaltása ellenére csalfasággal vádolták, a mi I. Napoleon hódító politikájának volt következménye, a mit a száműzöttek, élökön Hugo Victorral, váltig hangoztattak Európaszerte. És ezek a híresztelések oly hitelre találtak, hogy Derby, a Russell után következő tory miniszterium feje, Angliát III. Napoleon betörésétől féltette és Derbyt nem lehetett megnyugtatni, jöllehet a francia arzenálokban nem folyt a munka és a legkisebb hajó sem mozdult meg. Cobden hasztalan tagadta III. Napoleon hódító szándékát, az angol közvélemény és kormány annyira izgatott volt, hogy mikor a vihar egy francia hadi hajót Dower közelében a partra hajtott, valószínűségi rémület fogta el az angolokat. A militiát mozgósították, a lovasság és tüzérség felügyelői bejárják a déli partvidéket, a vasuti igazgatóságok izgatottan várják az admirális rendeleit a hadiszerek szállítására. A komédia sokáig tartott, végre az angolok belefáradtak a francia ellenség lesésébe a tengerpartokon. Derby, párisi nagykövetének, Cowleynak jelentéseitől megnyugtatva elismerte a császárságot, sőt a City még üdvözlő küldöttséget is menesztett III. Napoleonhoz, mire a groteszk rémület megszűnt. Fő oka annak, hogy III. Napoleon külügyi poli-

tikáját kétszínűséggel vádolták, a közte és diplomatái közt csaknem állandóan fennállott titkos összeütközéseknek tulajdonítandó. Persigny, Drouyn de Lhuys és Morny voltak fődiplomatai, de egyiknek sem volt inyére a nemzetiségek elvének politikája, sőt meg sem értették és Morny, a ki a legszabadabb szellemű volt, a nemzetiségek politikájának a hiveit forradalmároknak nevezte, már pedig szerinte a forradalmárok sohasem nagyon megbízható barátok, mert a fölkeltett rokonszenveket céljaik elérésére fölhasználják ugyan, de se a hálát, se a mérsékletet nem ismerik. III. Napoleonnak egész uralkodása alatt nemcsak az események, ellenségeinek áskálódásai és fondorlatai, hanem azok ellen is harczolnia kellett, a kik nélkül terveit nem valósíthatta volna meg. III. Napoleonnak az új rendben vasakaratra és csaknem hősies hidegvérre lett volna szüksége, hogy belső és külső ellenségeivel megküzdhessen. Akarata azonban megernyedtt és az apró akadályok is kifárasztották.

Sokszor és sokfélekép beszélték el házasságának a történetét, de valamennyi elbeszélésnek van valami fogyatkozása. A leghitelesebben hihetőleg Ollivier beszéli el és azért elbeszélését ide iktatom.

A császárság visszaállítása után a császárságnak csak császárnéra volt szüksége. A császár tanácsosai attól rettegve, hogy a csodás szépségű, angol félvilági hölgy, miss Howard, el találja vétetni magát a császárral, mindenfelé lázasan kerestek feleséget a császárnak. Némelyek egy Wasa herczegnőre, mások Victoria királynő valamelyik unokahugára gondoltak. Mialatt a tapogatózások folytak, a császár választása Montijo grófnőre esett.

Montijo kisasszony atyja, Teba grófja, Montijo gróf öccse, tüzérezredes volt Franciaország szolgálatában, a salamancai ütközetben elvesztette egyik szemét, 1814-ben Páris védelmében becsülettel vezényelte a polytechnicum növendékeit. Nőül vette Kirpatrick Mária-Manuelát, a kivel Párisban Lesseps Mathieunél találkozott. Teba grófnője bájosságával, szellemének tevékenységével, társalgásának élénkségével, ismereteinek gazdagságával hódított: nyílt, kíváncsi szelleme mindent megértett és minden iránt érdeklődött. Két leánya volt; a kisebbik, Eugenia, 1826 május 5-én,

Granadában, egy földrengés idején született. Atyja keményen nevelte, fáradságok, nélkülözések elviselésére edzette, józanságra szoktatta, mintha szegénynek kellett volna maradnia. 1834-ig valóban az is volt, mikor atyja nevet, címet, nagy vagyont, nevezetesen több ezer hektár földet örökölt a család fejétől, Montijo gróftól, a ki gyermektelelenül halt el.

A fiatal Eugenia Párisban nevelkedett a Sacré-Coeur Varennes-utczái zárdájában. Atyját korán, 1839-ben vesztette el. Mihelyt anyja lemondott politikai nagyravágyásáról, a mennyiben a camarera majori tisztségről leköszönt, bejárta vele Európa fővárosait és udvarait. 1849-ben Párisba ment. A főúri szalónokban az Elyséében, méltóságos és bájos szépsége, szelleme, modorának nemessége feltűnést keltettek. Az elnök kitüntette, csodálta, megszerette és ezt oly kevéssé titkolta, hogy beszélni kezdtek róla. Eugenia anyja zavarba jött és férjének unokaöccséhez, Lesseps Ferdinándhoz fordult tanácsért. «El kell utazni», — felelte Lesseps habozás nélkül. Eugénia anyja ezt el is határozta. Mikor az elnök erről értesült, nagy bált adott az Élyséében, melyen a meghívott szépségnek azt mondta, hogy nagy veszedelmekkel teli cselekedet előtt áll és annál inkább ajándékozhatja meg a szerelmével, mivel holnap talán csak száműzött lesz. «Ebben az esetben, — felelte Eugénia, — jöjön Madridba és az öné leszek».

Az elnök nem lett száműzött és Eugénia nem mert visszatérni Párisba. Végre rászánta magát, több meghívást kapott Fontainebleauba a császárság visszaállítása előtt (novemberben), és Compiègnebe a császárság visszaállítása után (decemberben). Itt istennőként trónolt. Ez sokaknak nem tetszett. Különösen egy miniszter felesége volt megsértődve azon, hogy előtte ment az asztalhoz és sértésekkel halmozta el. Eugénia ezt elpanaszolta és el akart utazni. «Maradjon», — mondta a császár és másnap hivatalosan közzétette házasságát. Minthogy tudta, hogy elhatározásához commentárokot fognak fűzni, minisztereivel oly szavakban közölte, melyek minden vitát kizártak. «Nem tanácsot kérek önöktől, — mondta, — hanem közlést teszek».

Január 22-én az állam legfőbb hatóságait maga köré gyűjtötte és nagy beszédben közölte velük elhatározását.

«Meghajlom az országnak annyiszor kifejezett óhajtása előtt, midőn bejelentem házasságomat. A viszony, melyre lépek, nem egyezik meg a régi politika hagyományaival, és ez az előnye. Franciaország egymást követő forradalmi következtében hirtelen elszakadt Európa többi részétől; minden okos kormánynak oda kell törekednie, hogy a régi monarchiák körükbe fogadják; de e célzt biztosabban lehet elérni egyenes és őszinte politikával és az érintkezés loyaltitásával, mint a királyi szövetségekkel, melyek csalfa biztosságot nyújtanak és a családi érdeket gyakran a nemzet érdeke fölé helyezik. Egyébiránt a mult példái a nép szellemében babonás hitet hagytak; a nép nem felejtette el, hogy hetven év óta az idegen hercegnők a trón lépésőin csak azért mentek föl, hogy fajukat a háborútól és forradalomtól szétszórni és száműzni lássák. Csak egy nő látszott szerencsét hozni és jobban élni a nép emlékezetében valamennyinél és ez a nő, Bonaparte tábornok szerény és jó felesége, nem királyi vérből származott. Ha a vén Európával új elv ereje emel valakit a régi dynastiák magaslatára, az embert nem azért fogadják be, mert czímerét régivé törekszik tenni és minden áron be akar jutni a királyi családokba. Ellenkezőleg ez inkább úgy történik, ha mindig megemlékezik az ember az eredetéről, megőrzi sajátos jellemét és Európa előtt őszintén foglalja el a parvenu helyzetét, mely czím dicsőséges, ha egy nagy nép választása útján emelkedik föl az ember. Így tehát, minthogy az eddig követett praecedensektől kénytelen voltam eltérni, házasságom pusztán magánügy lett. A kit megszerettem, előkelő születésű. Szívben, nevelése révén, atyjának a császárságért ontott vére miatt, mint spanyol nőnek az az előnye, hogy Franciaországban nincs családja, melynek kitüntetések és méltóságokat kellene juttatnia. Minthogy a lélek minden kiváló sajátságaival van megáldva, a trón disze, és a veszély napjaiban egyik bátor támasza lesz. Franciaországnak tehát azt mondom: többre becsülök egy nőt, a kit szeretek és tisztelek egy ismeretlennél, a kivel való egyesülesem előnyei áldozatokkal is jártak volna. A nélkül, hogy bárkit lenéznék, engedek vonzalmamnak, miután értelmemtől és meggyőződéseimtől tanácsot kértek. Midőn a függetlenséget, a szív tulajdonságait, a családi

boldogságot a dynastikus előítéletek és a nagyravágyás számításai fölé helyezem, nem leszek gyengébb, mivel szabadabb leszek». Ez emelkedett beszéd inkább köztársasági elnökhöz, mint császárhoz illő volt. És a császár némely barátja ezt az ellenvetést tette a császár házassága ellen: «Egy dynastia alapítója nem sokat ad a szívügyekre, ha nem Mária-Lujzát vesz nőül és nem Joséphinet». A szívügy meghatotta a népet, mely az esküvő napján újjongásával hagyta jóvá a császár választását. Erre az alkalomra újra megaranyozták azt a diszkocsit, mely Mária-Lujzát vitte. Mikor ez a fényes fogat 1810 április 2-án a Tuileriák boltozata alatt kiment, a rajta levő császári korora levált róla és széttört. 1853 január 30-án is levált és széttört, mikor III. Napoleont és szépséges feleségét vitte ki.

Napoleon nemzetközi tervei között a legfőbb Olaszország fölszabadítása volt, melyet csakis háborúval lehetett megvalósítani. Másik czélja a szent szövetség fölbontása volt, a mi a krími háborúval részben sikerült is, mert Oroszország fölajánlotta III. Napoleonnak a szövetségét, a ki azonban többre becsülte az angolokét. Sőt Poroszország is hajlott hozzá a párisi congressuson tanusított előzékeny magatartása miatt. A párisi béke után III. Napoleon az országban és a külföldön oly erős és fényes helyzetben volt, mint nagybátyja az amiensi béke után. Mindenfelől tisztelet környezte, üdvözletekkel halmozták el, mert oly szerencsés volt mint egy lángelme és minthogy azt hitték, hogy épen oly ura önmagának, mint az eseményeknek, a népek és királyok fölé emelkedett. Kormányja kiállt egy háborút, belföldi inséget, a kolerát, árvizeket a nélkül, hogy az elenyésző csekély számú, az ellenzékieskedésből rendszert csináló elégedetlenek kivételével bárki zúgolódott vagy ennyi bajért felelőssé tette volna. Az üzlet és forgalom lankadt. Az egyetlen fenyegető veszedelem a túlhajtott üzérkedésből származhatott, mely azonban az intensiv pénzügyi tevékenység idején elkerülhetetlen és melylyel szemben a kormányok tehetetlenek. Még ellenfelei is érezték, hogy kötelesek a győzöt ünnepelni. Az erkölcsi tudományok akademiáján Parieu felolvasást tartott, melyben azt mondta: a francziák császára. Cousin félbeszakította és azt kiáltotta: «Mondja: Európa császára!» Thiers történelme

tizenkettedik kötetének előszavát a következő szavakkal fejezte be: «I. Napoleon a dicsőséggel a hősök magját hagyta ránk, mely becses mag ismét kikelt hazánkban és a sebatopoli győzőket adta nekünk. Igen, katonáink, tanítványaink még nélküle is oly nagyok és szerencsések voltak, mint vele. Vajha seregeink mindig győznének! A legnagyobb kárpótlás azért, hogy az ember hazájában semmi, az, ha azt látja, hogy hazája a világon, minden, a minék lennie kell».

A császár e hódolattal szemben nem volt érzéketlen és a trón magasságából királyi módon felelt rá: «Franciaország, — úgymond, — a nélkül, hogy bárkinek jogát sértené, visszanyerte a világon az őt megillető helyet és nyugodtan foglalkozhatik mindennel, a mit a béke szelleme teremt. Ha Isten nem fáradna bele védelmébe, akkor korunkról nem sokára el lehet mondani, a mit egy államférfiú, a ki hires és nemzeti történetíró, írt a consulatusról: «Mindenfelé megelégedés uralkodott és a kinek a szívét nem zaklatták gonosz pártszenvédélyek, a közboldogságnak örvendett».

Ekkor merült föl a liberális császárság szervezésének a gondolata először. Thiers is kibékült az új helyzettel és miniszterelnök és külügyminiszter kívánt lenni, Napoleon azonban csak a minisztertanács alelnökségét és a külügyi és barátai számára három tárczát volt hajlandó neki átengedni. Napoleon később azt mondta Olliviernek: «A párisi kongresszus után meg kellett volna adnom a szabadságot.» Az ország azonban, mely meg volt elégedve a dicsőséggel és jó kormányzással, akkor nem kért semmi szabadságot, minthogy pedig a császár nemzetközi tervei megvalósításának csak a kezdetén volt, kezeit nem akarta megkötni. A fölkinálkozó szövetségesek között szabadon választhatott. Gortschakow, az új orosz kancellár, fölajánlja Oroszország szövetségét, melyre 1830 óta gondolni sem lehetett, Bismarck Poroszországban a francia szövetség mellett foglal állást. A császár elfogadta volna az orosz szövetséget, ha Anglia is úgy csatlakozott volna, a hogyan Poroszország, de az angol miniszterek Ausztriától nem akartak elszakadni. Minthogy pedig a császár nem akart szakítani velök, az orosz szövetségre nem szánta rá magát. Külügyi politikájának ez volt a sarkalatos hibája.

Nem sokára a románok, majd az olaszok fölszabadítása mellett foglalt állást, a mi tudvalevőleg a francia-olasz-osztrák háborúra vezetett. A tömérdek diplomatiái alkudozás, nézeteltérés és összezördülés elbeszélése folyamán Ollivier elmondja Kossuth Lajos találkozását a császárral, a melynek lefolyását maga Kossuth Lajos beszélte el Olliviernek és melyet Kossuth *Irataiban* megerősített. A ránk nézve rendkívül érdekes és fontos találkozás történetét Ollivier így beszéli el.

A spanyol örökösödési háború idején XIV. Lajos a magyarok segítségével Ausztriát hátban is meg akarta támadni. A császár is így tett. Azt mondták neki, hogy Kossuthnak londoni számkivetéséből is nagy befolyása van honfitársaira, a kik épen akkor küzdöttek leghevesebben az osztrák központosítás ellen. Az olaszországi hadsereghez való elutazása előtt Kossuthot magához kérte Párisba. Kossuth sietett megjelenni. Találkozott Napoleon herczeggel, később pedig, május 5-én, a császár is fogadta. Egy előzetes kérdésre nézve megegyeztek: «A császár, — mondta Napoleon herczeg Kossuthnak, — a magyarok belső ügyeibe nem kíván beleavatkozni; e tekintetben csak egy kikötése van és ez az, hogy ha a magyarok függetlenek lesznek, ne köztársaságot alakítsanak, hanem maradjanak meg az alkotmányos monarchia mellett.» Az uralkodó személyére azonban nem tett semmiféle célzást. «Én köztársasági vagyok, felelte Kossuth; minthogy azonban mindenek fölött hazafi vagyok, hazámat elméletem fölé helyezem. A magyar kérdés a nemzeti lét vagy nem-lét kérdése; valamennyi más kérdést fölülmúl ennek az érdeke. A kormányforma másodrendű. Elismerem, hogy az európai helyzet követelményei és az a tény, hogy uralkodókkal állunk szövetségben, az alkotmányos monarchiához vezet benünket.» Kossuth hozzátette, hogy ha Magyarország a császár támogatásával független lesz, Magyarország Szent István koronáját föl fogja ajánlani a herczegnek. A herczeg, a ki egy kis asztalnál szemben ült vele, fölállt, meghajtotta magát és így szólt: «Méltánylom ennek a megtiszteltetésnek a becsét és köszönöm önnek; de kérem, ne beszéljünk erről többet. Mi Bonaparték, nagybátyánk történetéből nem csak azt tanultuk meg, hogy mit kell tenni, hanem azt is, hogy mit kell

elkerülni, nevezetesen azt, hogy teszem idegen trónokra családunk tagjait ne ültessük, mert ez európai coalitiókat létesíthetne és engedje meg, hogy önnek kijelentsem, hogy mi a napoleoni dynastia sorsát Franciaországban nem akarjuk kockáztatni még Magyarország dicsőséges koronájáért sem.» Ez előzetes kérdés elintézése után Kossuth akadékoskodónak látszott. Mindenre elszántak fölkelését kívánták tőle. Kossuth ezt megtagadta, mert szerencsétlen hazáját nem akarta még egyszer kitenni annak, hogy akasztófától hemzseljen; azt kívánta, hogy Magyarországra egy francia hadtestet küldjenek és a császár proclamatiót tegyen közzé, melyben jelentse ki, hogy mert Ausztriával háborúban van és a magyar nemzetet barátjául és szövetségeseül fogadja, katonái az 1849-ben kihirdetett függetlenség megvalósítására mennek segítséget nyújtani. Ha ez megtörténik, a francia hadsereget 200,000 fegyveres magyar fogja fogadni.

Kossuth foglalkozott Oroszország ellenzésével. A császár megnyugtatta: «A czár önök ellen nemcsak nem fog közbelépni, — mondta — hanem Ausztria elleni boszúsága miatt örömmel fogja látni Magyarország fölszabadulását, föltéve, hogy a lengyel kérdést nem vetik föl. Az akadály nem itt, hanem Angliában van. A tory-miniszterium határozott rosszakaratot tanusít. Az 1815-ik évi szerződésekbe kapaszkodik, melyeket mások szétéptek és melyeket én is megbolygattam, mert ezekkel száműzték a Napoleonokat, jöllehet azért itt vagyok, a hol vagyok. Mit nem tenne, ha a Duna partjain háborút kezdenék?» «Jól van, — felelte nyugodtan Kossuth; akkor nincs más hátra, mint a tory-miniszterium megbuktatása és erre vállalkozom.» «Hogyan? Ön?» «Igen, én, és megmondom, hogyan. A whigek és toryk mellett van körülbelül kilenczven független képviselő, a kiknek kétharmad része a manchesteri párthoz tartozik, melynek Cobden és Bright a vezérei, a kik a whigekkel egyesülve Derbyt a parlamenti reform kérdésében leszavazták. A parlamentet föloszlatták; a miniszteriumnak volt talán néhány szavazatnyi többsége, mely azonban nem volt elegendő ahhoz, hogy kormányon maradjon, ha a függetlenek nem csatlakoznak hozzá, a mi pedig lehetetlen az ellenszenv miatt, melylyel a manchesteri iskola emberei és

kivált Cobden Palmerston iránt viseltetnek. Én valamennyi-ökkel benső viszonyban vagyok. Ha Felséged fölhatalmazna arra, hogy bizalmasan közöljem velök Felséged jóindulatát, meetingeket hínék össze, a melyeken arra kérném a nagy angol nemzetet, hogy engedje meg a francziák hatalmas császárnak, hogy a hazámat megmentse. Néhány nap alatt Anglia egyik végétől a másikig a csatlakozás és rokonszenv kiáltásától visszhangzanék. Akkor megkérném barátaimat, hogy menjenek Palmerstonhoz és pártjuk támogatását két föltétel alatt ajánlják föl: 1. kötelezze magát írásban a maga és jövődő kartársai nevében arra, hogy az angol kormány semleges marad még akkor is, ha Felséged függetlenségünk érdekében Magyarországon is hadjáratot folytatna; 2. e politika végrehajtásának biztosítékául a manchesteri párt két-három tagját vegye be a miniszteriumába.»

A császár el volt ragadtatva a váratlan kilátástól, hogy egy ellenséges miniszteriumot megbuktathat. Kossuth tervét melegen helyeselte. «Legyen meggyőződve, — mondta — ha Anglia semlegessége biztos lesz, hazafias törekvése megvalósításának az útjából a legnagyobb akadály el lesz hárítva.» Kossuth tüstént visszatért Angliába, hogy a munkát megkezdje.

Kossuth a szolferinói ütközet után III. Napoleon valesg-ióii főhadiszállására ment. A császár a békével és nem a háború folytatásával foglalkozott, mi közben a politikai hírek nyugtalanították. Az angolországi hírek részben kedvezőek voltak. Maga Kossuth Lajos hozta őket. A császár szívélyesen fogadta egy órai kihallgatáson, jóllehet Victor Emanuel király várakozott az előszobában. Kossuth elmondta, hogy ígéreteit hogyan váltotta be. Az angol közvéleményt londoni, manchesteri, bradfordi és glasgowi beszédeivel föltüzeltelte, az után pedig, minthogy Cobden akkor Amerikában volt, fölkérte Gilpint, Northampton képviselőjét, hogy alkudozzék Palmerstonnal. Gilpin Bright hozzájárulásával följánlotta pártjának a támogatását a tory-miniszterium megbuktatására és új miniszterium alakítására a következő föltételek mellett: a cabinetet egy külügyi kérdésben fogják leszavazni; Palmerston, Russell és a miniszterium többi, megjelölt tagjai külön-külön leveleket fognak írni Gilpinnek, a melyekben kötelezni fogják magokat Anglia

föltétlen semlegességére nemcsak addig, míg a háború Olaszországra szorítkozik, hanem abban az esetben is, ha a háború színhelyét a Duna és Tisza partjaira vinnék át; e megállapodások biztosítékául a manchesteri párt két tagja belép a miniszteriumba. Palmerston elfogadta a föltételeket, Russell Jánossal és három kartársukkal a kívánt leveleket átadta Gilpinnek. Az eredeti kéziratokat Gilpin azzal a fölhatalmazással adta át Kossuthnak, hogy a császárral közölheti. A két miniszteri tárczát Cobdennek és Milner Gibsonnak ígérték. Derby bukása után ezeket a megállapodásokat tiszteletben tartották. Palmerston miniszterelnök, Russell külügyminiszter, Milner Gibson a kabinetbe lépett és Gilpin a Poor law Board parlamenti államtitkár lett. Kossuth az új miniszterek leveleit átadta a császárnak. Kossuth biztosította a császárt, hogy az új miniszterek nem csak nem ellenzik Ausztria teljes kiűzését, hanem semmiféle békéhez sem fognak hozzájárulni, mely ezt nem szentesíti. Mindez igaz volt, de a császár Kossuth biztató, ámbar platonikus megnyugtatója ellenére, Angolország részéről nem érezte magát biztonságban, mert az angol közvéleményt egyszerre a francia betöréstől való félelem fogta el, mely a felsőházból indult ki és melynek valóban majdnem háború lett a következménye, ha Granville és Russell minden erejüket meg nem feszítik, hogy az izgatottságot lecsillapítsák. Az ijedősek azonban így sem akartak megnyugodni és meetingekkel fenyegetődtek. Ily körülmények közt Palmerston jóakartának nem volt nagy a súlya.

A villa-francai béke megkötése előtt a legszebb reményekkel eltelve, Kossuth Valeggióból visszatért Turinba, egy magyar legio alakításához fogott; már látta a Magyarországra betörő és a fölkelt néptől lelkesedéssel fogadott francia sereget, midőn Pietri Jeromos lépett be hozzá s így kiáltott föl: «Jaj nekünk! jaj nekünk! Vége van, minden elveszett! Olvassa!» És a császár egy levelét nyújtotta át, melyet Kossuth zokogva olvasott át és mely így hangzott: «A herczeggel és a királylyal megfontoltuk a helyzetet, és ámbár nehezünkre esett, abban egyetértettünk, hogy békét kell kötnünk. Ezúttal nem tehetünk többet, a háborúnak vége van. Mondja meg Kossuth úrnak, hogy végtelenül sajnálom, hogy hazája fölszabadításának az ügye abban ma-

rad. Nem tehetek másképen, ez lehetetlen. De kérem, ne vesztse el bátorságát és bizzék bennem és a jövőben. Addig is legyen meggyőződve barátságos érzelmeimről; a mi pedig őt és gyermekeit illeti, kérem, rendelkezék velem.» «Igen, igen, — mondta Kossuth keserű mosolylyal, — ilyenek a koronás fők. Ördög vigye a hazát! Valami rágni valót dobnak az embernek és azt hiszik, megvigasztalódunk. Senator úr, mondja meg urának, hogy a francziák császára nem elég gazdag ahhoz, hogy Kossuthnak alamizsnát adjon, és Kossuth nem elég aljas, hogy azt elfogadja. Állásomat elhagyatta velem! Jól van! Gyermekeim munkájából fog-nak megélni. Isten önnel!»

Pietri nem jól érezte magát, mikor a magyar legio tisztességes fölösztatásáról folyó tárgyalások folyamán Cavour és Kossuth közé került, a kik mindketten föl voltak háborodva. «Azt állítják, — mondta Cavournak mintegy bevezetésül, — hogy ön, gróf úr lemondott. Remélem, ez nem igaz.» «De igaz, benyújtottam a lemondásomat.» «Ah, ez kellemetlen, nagyon kellemetlen! A császár nagyon fogja sajnálni.» «Mit akar ön? A politikában az idő kérdéseivel és a cselekvés módjával, sőt olykor még az elvekkel is megalkuszunk, de van egy pont, a miből a sziv embere nem enged és ez a becsület. Az ön császára, uram, megbecstelenített! Szavát adta, megígérte, hogy addig nem áll meg, míg az osztrákokat egész Olaszországból ki nem kergeti; jutalmul megtartotta magának Savoyát és Nizzát. Királyomat rábeszéltem, hogy egyezzek bele és Olaszországért hozza meg ezt az áldozatot. Az én jó, becsületes királyom szavamban bízva, beleegyezett. Most pedig az ön császára elviszi a jutalmat (Ez nem volt igaz, mert a császár nem követelte többé Nizzát és Savoyát, — jegyzi meg Ollivier), bennünket pedig a faképnél hagy. Érzük be Lombardiával. Ezenfelül királyomat Ausztriával és a többi olasz fejedellemmel a pápa elnöklete alatti confoederatióhoz akarja lánczolni. Még csak ez kellene! Királyom előtt meg vagyok becstelenítve!» E törmelékes szavak után a közvetlen valóságra tért át és hozzátette: «Mondom, és Pietri úr előtt mondom (már pedig ön előtt beszélni annyi, mintha a császára előtt beszélnék), ezt a szerződést nem fogják végrehajtani. Egyik kezemmel Solaro della Margheritát, a másik-

kal Mazzinit fogom meg; ha kell, forradalmár leszek (és itt mellére ütött), de ezt a szerződést nem fogják végrehajtani. Nem! Ezerszer nem! Soha! Soha! A francziák császára eltávozik, csak menjen. De én és ön, Kossuth úr, mi itt maradunk és meg fogjuk csinálni azt, a mit a francziák császára nem mert befejezni. Istenre mondom, félúton nem fogunk megállni!»

A villa-francai béke tárgyalásai alatt Kossuth meg egyszer szerepelt. A bolognaiak és toszkánaiak nagyon nyugtalanok voltak és követséget küldtek Turinba, hogy magától a császártól tudják meg, hogy mit remélhetnek és mitől tarthatnak, ha a béke létrejön, melynek fontosságát nem fogták föl. A toszkánaiak küldöttek, Bianchi Celestino és Montanelli, vetkőzésekor léptek be Kossuthoz és a toszkánai forradalmi kormány nevében arra kérték, hogy a magyar legiót adja kölcsön nekik. Kossuth előadta az okokat, a melyek miatt nem teljesítheti a kívánságukat és hozzátette: «Minek önöknek a hadsereg? Az interventiótól nem kell tartaniok.» «Biztosít erről?» — kérdezte Montanelli. «Az én ígéretemnek nem nagy hasznát venné.» És Kossuth az ablakhoz vezette. «Látja ott a világosságot a királyi palota második emeletén? Az a király dolgozó-szobája. Ez a világosság azt jelenti, hogy a király még nem feküdt le, menjen oda és jelentse be neki, hogy *Toscana* beszélni akar vele. Igaz ugyan, hogy éjfél elmúlt, de ez ne nyugtalanítsa. *Piemont* még éjfél után is fogadni fogja *Toscanát*. Mondja ezt a királynak: «Felség, Kossuth azt mondja Toscanának, hogy nem lesz interventio. Igaz ez vagy nem?» Montanelli kirohant. Egy fél óra múlva visszatért és Kossuth nyakába borult. «Nem lesz interventio! nem lesz interventio! A király becsületszavát adta!» — kiáltotta.

Ez volt Kossuth Lajos szerepe a francia-olasz-osztrák háború és a villa-francai béke megkötésének az idején.

VI.

A háborúnak rendkívüli részletekben hővelkedő elbeszélése után Ollivier a pápák világi hatalmáról, az olaszok ellenállásáról a francia császár tanácsaival szemben, a

zürichi szerződésről szól, melyet Franciaország 1859 november 17-ikén kötött Ausztriával és a melyben van egy pont, mely a nemzetiségek elvét korlátozza, a mennyiben arról szól, hogy Olaszország független államai, melyekről a szerződésben nincs szó és a melyek a háborúban nem vettek részt, nem változhatnak meg azoknak a hatalmaknak hozzájárulása nélkül, melyek őket megalakították és létezésüket elismerték. Cavour és Garibaldi szerepének és általában az olasz ügyek elbeszélése és ezek közt Cavour jellemrajza valóságos fénypontjai Ollivier művének, mely az európai diplomatiának és politikának talán egyetlen kérdését sem mellőzi, hogy Napoleon és Franciaország vezérszerepét Európában és az egész világon mentől jobban kidomborítsa.

Se az olasz háború viszontagságai, se a Garibaldi hősiessége, se az olasz egység nem lankasztotta meg a francia törvényhozásban a küzdelmeket. Az 1860. évi ülésszakon történtek következménye volt a liberális császárság eszméje, melyet Ollivier vetett föl és a melynek csírái már az 1852. évi alkotmányban megvoltak, mert volt szabadon választott képviselőház, melytől függött a költségvetés és a katonai jutalék megszavazása. Hogy mit értett Ollivier a liberális császárság alatt és vajon volt-e, kitűnik a következőkből: «Nem visszaállítani, hanem megteremteni akarta a szabadságot, mely valójában sohasem létezett addig, mert a társadalmi szabadságot mindig megtagadták a francziáktól, a francia parlamentarismus pedig csak csalóka alakja volt a politikai szabadságnak. Az igazi szabadság vagyis inkább annak alapja, lényege és minden szabadság veleje a polgári vagy társadalmi szabadság, azaz, annak lehetősége, hogy mindenki a maga dolgait belátása szerint, minden haszontalan feszélyezés és elnyomó beavatkozás, az igazságszolgáltatás ellenőrzésén kívül minden más akadály nélkül intézhesse. A politikai szabadság, mely abból áll, hogy hírlapokat szerkeszthessen, clubokat alakíthasson, választhasson az ember, ha nem pusztá biztosítéka a létező társadalmi szabadságnak, nem egyéb veszedelmes kiváltságnál, a fölforgatás és kizsákmányolás gépezete a politikusok szolgálatában, a kik képviselők lehetnek és hírlapokat alapíthatnak. A társadalmi szabadság követelése minden alak-

jában és kivált annak követelése, a mely a népet érdekelte különösen, mint az egyesülés, szövetség, stb. szabadsága, volt a legsürgősebb föladat, melyet a következő formulában foglalt össze: a szabadság kormányának a megalapítása. A politikai szabadság tekintetében kétségtelenül nem kellett mindent megteremteni, de sokat kellett megjavítani és újítani. A francia parlamenti rendszer 1815-től 1848-ig a politikai szabadságnak csupán hamis látszata volt. A liberális császárság alatt, mikor ezt a formulát elfogadta, a társadalmi és a politikai szabadság követelését értette, mely utóbbi az előbbi biztosítéka, de egészen más-képen szervezve, mint a milyen 1815-től 1848-ig volt. Ez a terv észszerű volt, csak az volt a kérdés, vajon megvalósítható-e. A politikában, a mi nem valósítható meg, megszűnik észszerű lenni. A társadalmi szabadság dolgában az ügy meg volt nyerve. A császár még nagyobb híve volt, mint Morny és ennek következtében az 1852. évi alkotmánynyal liberális uralkodó volt. Több akadálya volt a politikai szabadságnak. A császár nem bizott abban, hogy a pártok hogyan fognak élni vele, de lassanként belátta, hogy nagy veszedelmek nem származnak belőle. Ollivier a biztos siker reményében látott munkához, ámbar tudta, hogy nagy fába vágta a fejszét és darázs-fészekbe nyúl. A *császárság* szó dühbe hozta a monarchistákat és a forradalmárokat, a *liberális* szó pedig az autokrata pártot, mely kormányon volt és az állásokról rendelkezett.» Hogy a szabadságot és kivált a sajtószabadságot hogyan értelmezte a kormány nevében Persigny, arról Olliviernek nem sokára alkalma volt meggyőződni. Lapot akart alapítani, de Persigny azzal az indokolással, hogy Ollivier az állam és a dynastia ellensége, az engedélyt megtagadta. Ugyanígy járt Veillot Lajos, a ki pedig a császársághoz való ragaszkodásának számos jelét adta. Általában a sajtóval szemben nem valami szabadelvűen járt el a kormány és még a hirdetésekre is kiterjesztette a figyelmét, a mi indokolt is volt, mivel tömérdek gúnyos és sértő hirdetés jelent meg a legleleményesebb alakban.

Az 1861. évi ülésszak folyamán két esemény keltett nagyobb izgatottságot: Blanqui elfogatása és Broglie Victor herczeg egy kéziratban levő munkájának elkobzása. A tör-

vényhozás Páris ügyeivel, a klerikálisok és antiklerikálisok torzsalkodásával, Szíria kiürítésének a kérdésével, az agkori munkás biztosításáról, a sajtóról, a jövedelmi adóról szóló törvénynyel, a költségvetéssel és a belső politika megvitatásával foglalkozott.

Olaszországban Cavourt Ricasoli követte. Cavour halála után Olaszország épen oly válságos helyzetben volt, mint Franciaország a forradalom előtti régime bukása után. Mindenütt romok hevertek, zűrzavar és fejetlenség uralkodott; a régi rend fölbomlott, az új még nem alakult meg; a szerves intézmények, a törvényhozás, igazságszolgáltatás, pénzügyek, hadsereg kérdésesek voltak; a deficit mindennap növekedett; Nápolyban polgárháború dúlt, a pápa Rómában menydörgött, Ausztria Velenczében volt. Cavour életében senki sem félt, mert a zűrzavar fölött látható volt a kéz, mely rendet tud teremteni. «Adja Isten, hogy Cavour Olaszországot ne vitte el legyen magával sirjába!» kiáltották minden felől. De volt Olaszországnak királya és egy egész sereg kiváló fia, a kik ha nem is mérközhettek Cavourral, de azért kezükbe vehették a kormányt, melyet a halál az ő kezeiből kicsavart. Victor Emanuel nem hitte, hogy III. Napoleon nélkül czélt érhet és ezért sürgős levélben kérte Napoleont, hogy ismerje el az új királyságot. Ekkor kezdődött meg a császár körül az elkeseredett küzdelem, mely ekkor csillapodott ugyan, de az olasz egység megteremtésének minden mozzanatában kiélesedett. Olaszország elismerésével elvben széttépték volna a villa-francai és zürichi conföderatiót, véglegesen elfogadták volna az egységet, szentesítették volna a pápaság kifosztását. Ezért Walewski, a császárné, az udvar és a püspöki kar összefogtak a megbecstelenítő bűnrészesség ellen. Napoleon herczeg, Pietri, Conneau és mások viszont a császár mellé álltak és dicsősége érdekében arra igyekeztek őt rábírní, hogy fejezze be művét és ne akarjon abba a látszatba kerülni, mintha ellensége volna annak a népnek, melyet fölszabadított. A császár meghallgatott mindenkit és meghagyta Thouvenelnek, hogy az elismerésről készítsen jelentést. Thouvenel elkészítette és a császár jóváhagyta. «Vigye magával minden minisztertanácsba, de majd csak akkor olvassa föl, ha egyenes fölszólítást fog kapni tőlem» —

mondotta a császár Thouvenelnek. Több minisztertanács telt el az elismerő okirat fölolvása nélkül, végre a császár meghagyta Thouvenelnek, hogy értesítse a minisztertanácsot Francia- és Olaszország viszonyáról. A minisztertanácson jelen volt a császárné is. Mihelyt látta, hogy az összeköttetések újra föl vételéről van szó, hirtelen föl-kelt, sírni kezdett és eltávozott. Kínos csend következett, melyet a császár szakított meg szokott higgadságával. «Kedves tábornagyom, — szolt Vaillanthoz, — menjen a császárné után és foglalkozzék vele». A tanácskozás véget ért, de a császárné sohasem bocsátott meg Thouvenelnek. A császárné ellenkezése tehát megtört Napoleon szilárd elhatározásán és az elismerő okirat 1861 junius 27-én elment. Az olasz királyság elismerése azonban Szent-Péter-várott és Berlinben nagy akadályokba ütközött. Ricasoli, Cavour utóda, az elismerést lankadatlanul sürgette. Palmerstonnak ezt mondta: «Poroszország nem bízik Napoleonban és a Rajnát illető terveiben. Siessen megnyerni Olaszországot azzal, hogy elismeri; igyekezzék megszerezni az elismerést Oroszországtól is és együtt bírják rá Ausztriát, hogy pénzbeli kárpótlásért mondjon le Velenczéről. A császár nagyravágyó tervei így meg lesznek hiúsítva. Mihelyt Ausztria kivonul Velenczéből, a császárnak nem lesz semmiféle ürügye arra, hogy Rómát elfoglalva tartsa, és Olaszország kivonhatja magát Franciaország veszedelmes befolyása alól». Palmerston helyeselte e tervet és Szent-Péter-várott és Berlinben szorgalmazta az új királyság elismerését. Gortesakow megtagadta. Az angol nagykövet, Napier, megkérdezte tőle, igaz-e, hogy Poroszországot is rá akarja venni az elismerés megtagadására. «Ausztria jobban ellenzi, mint mi», — felelte Gortesakow. Az angolok Berlinben sem értek el nagyobb eredményeket. Ricasoli boszankodott és az angol kabinet önzésén és actiójának meddősége miatt panaszkodott. «Mi vagyunk a hibásak, — mondta Palmerston, — ha kívánságainkat hidegen fogadták? Szeretnék bűvész lenni, hogy megtehessem, a mit óhajt, de a lehetőség határai között kell maradnom és ragaszkodnom kell az önzéshez, mely minden miniszternek kötelessége és mely azt parancsolja, hogy hazájának az érdekeiből semmit se áldozzon föl». Mikor Thouvenel ezekről a bonyodalmakról értesült,

kérdést intézett Ricasolihoz, de beérte szegényes magyarázatokkal és bámulatos nagylelkűséggel arra vállalkozott, hogy maga fogja keresztülvinni Szent-Pétervárott és Berlinben azt, a mit az angoloknak megtagadtak. Ez a túlságos előzékenység nem nyerte meg a császárnak az olaszok háláját, a kik érzékenyebbek voltak az iránt, a mit megtagadott, mint az iránt, a mit megadott, a katolikusokat pedig kétségbeejtette. Rómában az elismerést diplomatiailag köszönettel fogadták, mert biztosítékot nyertek arról, hogy a francia csapatokat nem fogják visszavonni. Franciaországban a papság és a világiak egyaránt áruháznak mondták. Az olaszok nem törődtek a nehézségekkel, melyeket a francziák izgatottsága a császárnak okozott. Minthogy érdekek követelte, azt kívánták, hogy becsületbeli ígéreteit, népe túlnyomó többségének vallásáról feledkezze meg és engedje át a pápát a piemontiaknak, a ki pedig csak benne remélt. «És, — tették hozzá komolyan, — ez a gyalázatos áruházás elő fogja mozdítani Franciaország nagyságát és megszilárdítja dynastiáját». Mindamellett hosszasan alkudozás után Napoleonnak sikerült kieszközölni Oroszországban az olasz királyság elismerését.

Az olasz királyság elismerése körül folyó diplomatiailag küzdelmeket három nagy esemény követte: a mexikói kaland, az Egyesült-Államok és Anglia közti összeütközés és a francia pénzügyi rendszer reformja. Mindezek rendkívül részletesen és érdekesítően vannak elbeszélve.

Ollivier a diplomacia és hadiesemények elbeszélése közben megemlékezik az irodalmi és művészeti nagyobb eseményekről is és összefoglalja a kortársak véleményét rólok. Általában oda törekszik, hogy a második császárság diplomatiailag, politikai eseményeiről, szereplőiről és szellemi árnyalatairól mentől kimerítőbb és teljesebb képet nyújtson. Mindezekre azonban itt kitérni nem lehet, sőt az anyag rendkívüli gazdagsága még az események száraz felsorolását sem engedi meg.

HEGEDÜS PÁL.

ÖTVEN ÉV ELŐTT.

Elbeszélés.

— Első közlemény. —

Bevezetés.

Kis fiú voltam még, de sokszor megfigyeltem, számtalanszor észre vettem, hogy az öregek nagyon szeretnek gyermekkorukról beszélgetni. Jól eső örömmel mesélték egymásnak a rég elmúlt időt. Arczukon boldogság sugárzott, lelkök elmerült a visszaemlékezés gyönyörúségeibe. Mert jó nekünk emlékezni, jó a jelennek sebeire boldog napok emlékét rakni gyógyító balzsamúl. Ha fáj a lelketek, ha sajog a szívetek, ha siratjátok az eltűnt ifjúságot, ti jó öregek: csak emlékezzetek! Ez megvigasztal, megenyhít.

Nekem is jogom van már emlékezni. Az én ősz fejem fölött több mint hatvan esztendő suhogtatta meg szárnyait és bánatot mindegyik hozott, de örömet csak némelyik, az is keveset. Új nemzedék nőtt körülöttem, a régiek egyre fogynak, már utánam nem soknak kell elköltöznie; nem soknak, mert kevesen vagyunk.

De volt egy szaka az életemnek, a melyik derűs, felhőtelen és tökéletesen boldog vala, az én gyermekkorom. Mint egy soha nem halványuló, fényes csillag ragyog felém messziről gyermekségem zavartalan boldogsága.

Örökké áldott emlékű öregszüleim még mint két esztendő kis fiúcskát elvittek magokhoz az ő kedves falujokba, hogy annak tiszta levegőjében, bársonyos rétvén, zúgó erdejében megerősödjem az életre. Ezzel a kis faluval, az ő egyszerű népével, öregszüleim jóságos arczával s áldó szeretetével vannak összeforrvá fejlődő gyermeklelkem első emlékei. Ennek a felhőtelen életnek nagy részét áthatolhatatlan,

nehéz éjszaka fedi, de sok eseménye, sok napja, mint villámlás a vak sötétségben, átható fényvel ragyog elő.

Elég egy szó, egy gondolat, hogy megelevenüljön előttem a múlt, hogy a rég letűnt kor, kis falunk mintegy tengerből merüljön fel apró házaival, egyszerű lakóival, emlékeivel, érzésekkel, gyermeki ábrándokkal, tartós örömmel és egy napos fájdalmakkal.

Látom a fehér templomot, a fazsindelyes vén parókiát, melynek szűk ambitusán nagyapám sétál hátratett kezekkel, míg vasárnap délelőtt, az utolsó harangkondulás után komoly arczú nagymamám lépeget fekete ruhában, fekete csipkés főkötőben a templomba. Látok a folyosó ajtaja előtt a nagy kölépcsőn egy nagy bundás kutyát feküdni, az öreg Portást, s mellette egy kis szőke gyermeket. Látom a Szekincze sárga vizét, a mint az asszonyok térdig benne állva, kis széken paskolják a vászon-ruhát. Látom a zöldkalászos dülöket, a szőlőhegyet reggeli ködben, a temérdek cseresznye- és diófát; az ezüstfehér országútat, a mely a szép Esztergomba, a játékok városába visz; már messziről kiemelkedik a Bazilika hatalmas kupolája két kis tornyával, mikről azt hittem, hogy a nagyak fiai. Ismerősök érkeznek tágas udvarunkba a szomszéd falvakból, s a mint vendégszerető házába lépnek az öreg esperesnek, megsimogatják az én szőke fejemet.

Elmondanék ebből a boldog időből néhány kicsiny történetet. Olvassa el, a ki szeret emlékezni, mert ezek olvasása mellett átéli a maga gyermekkorát is.

Én elmondom, mert édes a vén szívnek emlékezni, a száraz ágnak virágot teremni.

I. A bundák czifra bőrei.

A nap alig akart fölkelni a szőlőhegy mögül. Szürke, gyenge világosság küzködött a jégvirágos ablaktáblákon; köd hömpölygött a fagyott földön és az akácok csikorgó ágai közt. Ugyan mikor lesz már nappal? — Igaz, hogy még csak februárius volt; mit várjon az ember februáriusban mást, mint hideget, havat, ködöt? De az én gyermeklelkem türelmetlenkedett. Látni, akartam volna már, hogy kigyókat rajzolhassak színes czeruzával, a mint nagy S alak-

ban felágaskodnak, s az indusok nyila átüti nyakukat, melyből annyi vér folyt ki, hogy elég lett volna a Szekincze vizét pirosra festeni.

A fehér kályhában vigan pattogott a tűz, s melegíté nemcsak a szobát, hanem azon harmincz darab cserép csibukot is, miket öregapám rakott a kályha vállára. Nagyanyám a fejés után nézett, nagyapám pedig az én tenger kérdésemre felelgetett igaz papi türelemmel. Minden második kérdésem az volt, hogy mikor lesz már reggel?

Kinn az ambituson erős lábdobogás hallatszik. Valaki hatalmas csizmákat ütöget a téglához, hogy a hó leperegjen róla. Nyílik a konyha ajtaja; a súlyos, vontatott lépések a szobajtó előtt hallgatnak el, mire köhécselés, majd tisztességtudó kopogtatás következik. Nagyapám barátságos tessékjére magas, bundás ember lép be a küszöbön. Munkától és évektől görnyedt vállain nagy fej van; arcza himlöhelyes, de nagyon barátságos; haja hátra van simitva és fésűvel megtűzve, hogy előre ne hulljon. Szabó Mihály, az egyik kurátor ez.

Vasárnap volt, a mikor falun ünnep van a lélekben ünnep van a szóban. A kurátor köszönni kezdett:

— Szerencsés jó reggelt kívánok nagytisztelendő Uramnak! Az éjszakai nyugodalmat szolgáltatassa az Isten friss jó egészségére: engedjen az Isten több örvendetes napokat is megérni, e mai napot pedig tölthesse el egészségben, békességgel! — tiszta szivemből kívánom nagytisztelendő Uramnak!

— Hasonlóképen kívánom magának is, kurátor Uram; az Isten tartsa meg egészségben, békességben kigyelmedet is hozzátartozóival együtt! — és hosszasan rázogatóják egymás kezét, — tessék, üljön le!

— Biz' én le is ülök, nagytisztelendő Uram. mert elfáradtam.

— Hát mi járatban van, kurátor uram?

— Csak avvégből jöttem, hogy bejelentsem nagytisztelendő Uramnak: beszéltem az emberekkel. Azt mondják, mához egy hétre, vasárnap, templom után össze jönnek, hogy megbeszéljük a vakolást, meg a pallérral is megegyezünk. Azt mondja az esztergomi pallér, hogy kijön a templom ügyibe. No, mondok az embereknek, akkor hát csak gyűljenek egybe. Jó lesz-e, nagytisztelendő uram?

— Jó lesz, kurátor uram, megtartjuk a gyűlést.

Én már tudom, miről van szó. Tavaszra a templomot, tornyot akarják vakolni, meszelni; az órát, ablakokat kifestetni, a torony bádog tetejét kifényesíteni. Végtelenül örültem ezeknek a nagy dolgoknak; ilyen még nem történt nálunk soha. Mennyire féltem, hogy nem lesz belőle semmi, mert mindig azt mondta mindenki, ha valamit csináltatni kellett: «Nem lehet, szegény az eklézsia.» Sokat tünődtem rajta, mi lehet az az eklézsia, a melyik olyan nagyon szegény? Azóta sok év telt el és én arra a keserű tapasztalatra jöttem, hogy magam is szegény eklézsia vagyok.

Mialatt nagyapám, meg az öreg Szabó Mihály kurátor tehenekről, széna és disznó áráról, vásárról és a falu romlottságáról beszélgettek, én az öregnek padlóra érő, szép, új bundáját nézegettem. A hontmegyei magyar bundára színes virágokat hímez a szücs; gyönyörű piros, kék, zöld, sárga bőrök lógnak le róla, nagyok, akkorák, mint a Portás kutya nyelve. Istenem, minő jó volna ezzel játszani! Csinálnék vászonból egy kis sipkát, a bőröket rá varrnám, aztán indus lennék, olyan, a kinek ezerszínű tollak lengenek a fején és a ki a tarka kígyókba nyilat lő. Irma húgom segitene varrni! Istenem, de jó lenne!

Közelebb huzódtam a bundához és sok habozás után reszkető ujjakkal megfogtam egyet a bűbajos bőrök közül, egy zöldet — és meghúztam. Nem jött. Csaknem beteg lettem az izgalomtól. A nagy kurátor megmozdult, azt hittem, észre vette; félholtan a rémülettől osontam el onnan, bár majd a szivem szakadt le a nagy vágyakozás miatt.

Aztán a másik sarokból sandítottam a bőrökre. Micsoda bőrök voltak azok! Zöldek, sárgák, pirosak, kékek!

A kurátor elment, illetőleg elvitte a bőröket. Pedig mit ért nekem ezentúl az élet a bőrök nélkül? Irmának csodákat meséltem felőle. Ő is egészen izgalomba jött. S mint Éva egykor Ádámot bűnre csábította, Irma azt mondta nekem, hogy vegyük el a tükörfiókból azt a nagy pénzt (egy Rákóczi libertas volt) és vegyünk azon bőröket. Borzadva mondtam, hogy ez lopás lenne és ha megtudnák, megbüntetnének bennünket, talán föl is akasztanának.

A gondolat azonban élt már. Valahogy' szerezni kell olyan tarka bőröket, másképp nem lehet játszani igazi indu-

sokat. Hol vegyek, hol vegyek? Már ki is világosodott, de én egy kígyót se nyilaztam keresztül; máson járt az eszem.

Sokszor támadtak vágyaim azóta is, — bizony nemcsak színes bunda-bőrök után, de olyan erős, olyan türelmetlen vágy talán soha sem kínozott, mint akkor hat esztendőskoromban.

* * *

A következő vasárnap oly tisztán áll emlékemben, hogy ma is akármikor el tudom képzelni az egészet.

Reggel van. Én a bőrökkel aludtam el szombat este, azzal ébredek ma is. Képzetelemben látom a kész indián-sapkát, harci kiáltásokat hallatok, mire nagyapám csodálkozva kérdi, hogy mit akarok? A nagy kurátor az izgató bundával újra eljön; vele a másik kurátor, Viczencz Pál. Az ő bundája régi már, a bőrök rajta szinehagyottak; ezt a kurátort kevesebbre becsülöm.

Az események peregnék tovább. Bemennek a templomba. Izgatottan várom, mikor jönnek vissza; érzem, hogy valami történni fog. Végre jön a nagyapám, vele a két kurátor. A folyosóról zürzavaros láрма, beszélgetés, csizmakopogás hallatszik. Kint várakoznak az emberek. A harangozó, meg az egyházi behozzák a szobába azt a két barnára festett padot, a melyek a templomszékek elé van téve serdülő lányok számára. A padokat leteszik az ágyak elé, melyek véggel vannak egymás felé fordítva, s az ablakkal szemben fekvő falat egészen elfoglalják.

Én szüntelen ott benn settenkedtem.

Tízkor kezdődött a gyűlés.

A kredenczen régi óra ketyegett. Két alabástrom oszlop között kicsiny, áttört réz-inga járt fáradhatatlanul ide-oda. Az óra tetején hajlított üvegablak mögött hattyúk úszkáltak liliomos tavon; valami fehér anyagból voltak készítve. Hogy szerettem én ezt az órát az ő fekete rámás üveg-szekrényében! Hányszor fölemelt édes nagyapám, hogy közelről megnézhessem a hattyúkat, a liliomokat, a széles, hosszú, zöld leveleket! Ha én azt kivehettem volna! Ha az a két piros csőrű fehér hattyú az enyém lehetett volna! Mily lelketlenek vagyunk mi nagyok, semmit oda nem adunk a kicsinyeknek, önző módon húzunk korlátokat vágyaik elé!

Az óra ütni kezdett. A hattyúk és a virágok finom

szálai reszkettek a rázkódástul. A vékony hang négyet ütött, a vastagabb tízet.

Nagyapám letette bibliáját, imakönyvét; a harangozó kiment behívni a presbitereket. Ha ma rá gondolok arra a jelenetre, a mi most következik, semmi különös izgalmat nem érzek; kit is izgatna az, hogy tíz-tizenkét parasztember bejön a szobába? Haj, de akkor szemkápráztató volt a látvány! Tizenkét bunda, s megszámlálhatatlan színes bőrök bevonulása volt ez! Az a heves, kínos öröm, a mi kicsiny szívemet megdobogtatta, leírhatatlan.

Ha most — szürkülő fejjel, ha most — kihűlt kedélyvel, lecsendesült szívvel azon tünődöm, hogy hová lett az az öröm, s hogy az élet színét, tarkaságát, kincseit miért nem látom már úgy, mint akkor, s még később is soká? — csendes bú fog el, s fájó mosolylyal mondom: «Péter, te megöregedtél!»

Talán azért olyan bűbajos a gyermekkor, mert mikor izgatná annyi ismeretlen, érthetetlen dolog a kedélyt, mint akkor? Elöttem csaknem minden új volt még és csaknem minden érthetetlen, s bár a lelkem végletekig föl van izgatva, mégis mindent apróra megfigyeltem.

Megszámláltam, hogy hány embernek van új bundája? — Hatnak. Ezekre sokkal nagyobb tisztelettel néztem. Nehézesen, ügyetlenül botlottak, ütődtek egymásba, míg végre a padokon s néhány széken elhelyezkedtek. A hat új bundás presbitert a bundák balvégzete az ágy elé tett padokra kényszerítette. Ezek az áldozatok vakon rohantak bundáikkal a vészbe.

Nagyapám valami áldozatkészségről beszélt, mivel mindnyáján tartozunk az eklézsiának. Ühmgettek, bólíngattak az emberek, de nem valami lelkesedéssel. Ma már értem, hogy az áldozatkészség — a zsebre vonatkozván — igen kényelmetlen erény. Nagyapám valami kétszáz forintot emlegetett, a mit közadakozás útján kellene összegyűjteni. Megint ühmegetés, dűnnyögés, fészkelődés, mozgolódás. — Nehéz bőr- és nedves bundaszag töltötte meg a levegőt; a csizmákról leolvadt hó nagy tócsákat csinált, minden ember talpa és sarka körül a padlón. Fontoskodó arcoknak hirdette ki nagyapám, hogy a gyűlés elhatározta a templom és torony vakolását; az eklézsia kétszáz-, a hívek is kétszáz forintot adnak rá. Több nincs. Ő maga öt forinttal

kezdi meg az adakozást. Gyenge mozgás, köhécselés jelezte a beleegyezést.

Hogyan lehetne a cifra bőrökből kapni? Ha kérnék, adnának-e? legalább egyet? Egy nem ér semmit; sokat! mind! — Nem adnának! Különben is szégyelnék kérni. Jó Istenem, nem leszek többet rossz soha, csak adj tiz bőrt, de minden színből legyen benne!

Ezek az én gondolataim voltak, miket új esemény zavart meg.

Szánkó fordult be az udvarra, s egy úr érkezett meg a biróval. Én tudom, hogy ez a vállalkozó, bár fogalmam sem volt róla, mit jelent ez a szó? A vállalkozó kövér, piros ember volt, barátságos arcú, kurta veres nyakú és szőke hajú. Széles hátát fekete posztóbunda fedte, a mit én egészben oda adtam volna tiz darab színes bőrért, pedig — mint azóta tudom — a bunda ennél sokkal többet ért, mivel szép farkasprém szegte a gallérját.

A kövér ember köszönt, levetette a bundáját, megtörölte zsebkezdőjével nedves bajuszát, fújt hármát, nagyot, s az asztalhoz ült a nagyapámmal szemközt. Nagyapám előadta, hogy mennyi munka lesz a templomon, aztán megkérdezte, mennyiért vállalja el? A vállalkozó fölhúzta a szemöldökét, gondterhes arcot vágott, s ezt a szomorú vörös területet végigsimitotta homlokától az álláig jobb tenyerével. Majd hirtelen lekapta tenyerét az arczáról, s mint a bomba pat-tant ki fejéből a száján keresztül ez a szám: négyszázötven. Az előre görnyedt presbiterek hirtelen kiegyenesedtek, mintha csakugyan bomba esett volna a szoba közepére.

— Ejnye! No lám! No bizony, hm! — hangzott mindenfelől elfojtottan. A bíró bajszát csavargatta; nagyapám szeliden szólt:

— Az nagyon sok, annyit nem adhatunk. De ha megtenné Karsten úr háromszáznyolczvanért?

Hosszas hallgatás és gondolkodás lehajtott fejjel, siralmas képpel Karsten úr részéről.

— Meg, de nem festem ki az órát, nem adok cze mentet alól a falra.

Mindnyájan elkedvetlenedtek, még én is. Mit ér, ha nem festeti ki az órát, ha nem ad cze mentet alól a falra? — gondoltam, bár nem tudtam mi az a cze ment?

— Nem engedhetjük el sem az órát, sem a czementet, — szolt nagyapám, — de adunk négyszázat.

A presbiterek ismét feszülten figyeltek. A vállalkozó megázta a fejét, hogy: nem. Erre hirtelen mindenki össze-vissza beszélni kezdett. Aztán nagyapám, a két kurátor vitték a szót. Szörnyű csata keletkezett. A barátságos arcú Karsten úr neki vörösödve bizonyitgatta, esküdött mennyre-földre, hogy négyszázharminczon alól nem csinálhatja meg; négyszáz még arra sem érdemes, hogy Esztergomtól idáig fagyoskodjék az ember. Nagyapám komoly szerénységgel, s talán szomorúan mondta, hogy az eklézsia szegény (megint az eklézsia) és nem adhat többet négyszáznál. A vállalkozó csaknem sírva állította, hogy ő veszt, ő megbukik, ő ráfizet (s más érthetlenségeket), ha enged. Mennyire bántott engem a dolog; miért nem hisznek ennek az úrnak? hiszen bizonyosan igaza van, nem jajgatna másképen ilyen nagyon! Azóta rájöttem a dolog nyitjára: hunczutok az emberek.

Mégis csak a piros embernek kellett tágitani, mert az eklézsia nem engedhetett. Nyögve, fújva, kétségbeesett arcczal hagyta magát legyőzetni. Igazán sajnáltam szegényt, mivel végül azt mondta, hogy ebbe belé betegszik.

Ötvenet kért foglalólul. Én eddig se azt nem értettem, mi az a foglaló, se azt, hogy mi az a négyszáz, négyszázötven, ötven. Most megtudtam. Négy papírpénzt és tíz ezüstforintost adtak neki. Komoran nyúlt érte, mintha nem is kellene néki, miközben egy ezüstforint leasett. Csengve ugrott egyet, aztán két otromba csizma közt ravaszul legurult az ágy alá. Mindenki utána nézett.

— Petikém, hozd ki csak, — mondá nagyapám.

Én készséggel ugrom az ágy alá, miközben két bundától vizes lett az arcom, s meg is találom azonnal a pénzt. Már mászom vele kifelé, mikor egyszer megkövülve állok meg négykézláb. Hat bunda háta lógott a szemem előtt; a bundákon bőrök, — zöldek, kékek, pirosak, sárgák; hármásával-négyesével egy-egy színes gomb alá varrva. Szédülés fogott el; öröm támadott meg, vad öröm; elakadt a lélekzetem. Itt nem lát senki, megfogtam a bőröket, húzogattam gyöngéden. Lázasan csúszkáltam egyikőtől a másikhoz. A pénztől elfeledkeztem tisztára.

— Nem találod, Péter? — kérdezte nagyapám.

— De igen, viszem. — feleltem gyorsan, mint mikor rajtakapnak valakit a gonoszságon. Mert szörnyű gondolat fogamzott meg az én lelkemben. Másztam sebesen kifelé, odaadtam a forintot, kimentem, s néhány percz múlva fölindult lelkiállapotban jöttem be Irmával együtt.

Benn szilvapálinka és puha kenyér kötötte le a gyűlés figyelmét. A biró járt sorra a presbiterek körül, s töltött mindenkinek. A kedélyek fölszabadultak, dícsérték a pálinkát meg a kenyeret.

Én és Irma az általános zajban észrevétlenül, egy-egy ollóval fölfegyverkezve bebújtunk az ágy alá. Néhány önkívületben eltöltött percz — és a tisztes presbiterek bundáiról, a mennyire elértük, mind lenyirkáltuk a bőroket.

Ha most több, mint ötven év után rá gondolok, hogy ez a kincs, a mi után olyan nagyon vágyódtam, a mit drágábbnak, szebbnek tartottam, mindennél a világon, nem okozta azt a tiszta örömet, a mit tőle vártam: látom az Isten kezét, mely belcirta már a kis gyermek zsenge szívébe, a mi szabad és a mi nem szabad. Hogy életem folyamán becsületesnek tartottak, nem kis része van ebben annak a szenvedésnek, a mit a bőrök miatt kiállottam.

Irma köténye tele volt velök; lehetett vagy ötven. Vittük kifelé, befutottunk a konyhán túl levő szobákba, s itt egymásra néztünk. Irma sápadt volt, mint a halott, én reszketni kezdtem a pogány hidegben; ezt a három szobát csak akkor fűtötték, ha vendég jött.

— Te Irma, hova dugjuk el? — suttogtam dideregve.

Az, a mit a tanító az iskolában lelkiismeretnek mond, — már megkezdte a munkáját. Eldugtuk a szekrény alá a zsákmányt. Most kezdett derengeni bennem az az aggodalom szülte gondolat, hogy aligha vehetjük hasznát a bőröknek, hisz megtudnak mindent.

Nem épen nyugodtan mentem a szobába, a hol már készülődtek már az indulásra. Nagy köszöntgetés után sorjáltak kifelé, én dobogó szívvel velök; feszülten figyeltem, hallgatóztam. Egyszerre, mintha a szívembe szúrtak volna, azt hallom, a mint az eleven szemü, gyors beszédü, alacsony Vicencz kurátor azt mondja az előtte haladó törvénybirónak:

— Hallja kend, a kend bundájáról meg lenyírta valaki a bőrt!

Azt hittem, rám szakad a konyha : egy lépést sem bírtam tovább menni. Lassan kivonultak ; nem lett a baj nagyobb.

Hanem az azután következő néhány nap szörnyűbb volt a pokolnál. Mennyit szenvedtem én bűnömért, azt csak Isten tudja ! Ártatlan gyermeklelkem arany nyugalma oda lett ; örök rettegés kínzott, a mi még álmomból is fölriasztott néha. A bőroket naponként legalább tízszer vittük és dugtuk más- meg máshová. Szekrény alól padlásra, padlásról kamrába, onnan a vendégágyba, szóval minden elképzelhető helyre. Végre is a kertben a havat elkapartuk, a fagyos földbe baltával gödröt ástunk és oda temettük az üldöző czifra bundabőröket. Gyenge kezünk kékre fagyott.

Egy hétig semmi sem történt, de vasárnap reggel hivat a nagymamám. Milyen örömmel szaladtam máskor, de most !

Ma is emlékszem még a jelenetre. Nagyapám a karosszékben olvasott, mintha semmiről sem tudna semmit ; ő még büntetni sem volt képes ! Jóságos arcza talán még mosolygott is.

Lélekzetem elállott ; színem, azt hiszem, fakó volt.

— Péter, tudod, mit tesz az : ne bánts a másét ? — kérdezte egy szigorú, komoly hang. a mi úgy tetszett, mintha távolból, ködön át jönne. Fölpillantottam nagyanyámra. Sötétkék szemei hideg sugárral fúrták át az enyémet ; éles arcza, keményen összeszorított vékony ajkai, egyenesen álló, sovány alakja rosszat jelentettek. Fulladozva motyogtam :

— Nem ... igen ... kérem, nagymama. — s a szemeim megteltek könnyel.

— Tudod, vagy nem, hogy mit tesz az : ne bánts a másét ? — hangzott újra ridegen.

— Igen ! — mondtam alig hallhatóan.

— Máskor meg ne feledkezzél róla.

És arra, a mi azután következett, már csak homályosan emlékszem. Nagyanyám előhúzta a háta mögött tartott vesszőt. Valaki megragadta a vállamat. Tompa ütések hallatszottak, de fájdalmat nem éreztem. A vállon ragadó kéz egy sarokba kényszerített, a hol félóráig szepegtem. Ezt hívták áristomnak.

— Péter, kérd meg a nagymamát, — szolt nagyapám barátságosan.

A nagymamát megkértem, a mi a legnehezebb dolog

a világon, de meg is lett a jutalma. Délben az ebédnél, már derű és boldogság költözött szorongó lelkembe, s mint a rossz álm, a büntudat eloszlott.

Csak a bűvös, tarka bőröknek nem örülhettem. Szigorú nagymamám kiásatta, s lelkem mély fájdalomára bele dobta a tűzbe. Sisteregve kanyarogtak össze-vissza a színes bőrök és én belőlem sohasem lett igazi indus!

* * *

Hogy el van borulva ott kinn az ég! Milyen szelid bánat reszket át a lelkemen. Jó nagyapám, édes nagyanyám sirban pihennek már réges régen. Ákácok suttognak sírkövük fölött a kis temetőben.

A presbitérium is megtért Ábrahámnak kebelébe. Vajon melyikök árult el engem?

II. A toronyóra-festő.

A szeptemberi nap forrón sütötte a poros város utczáit, a poros levegőt. Vigan zöldeltek a fák, virágok nyiltak a kertekben. A finom lélek érezte még csak, hogy közeleg már az ősz.

Lehajtott fővel, csendes léptekkel jöttem baza az iskolából, hol a fiúkat irtam be az osztálykönyvébe. Mintegy álomban fordultam be a hűs szobába és soká soká elgondolkodtam. Pedig nagyon egyszerű dolog történt csak.

— Mi a neved?

— Vezér Pál.

— Mikor születted?

— 19**-ban, márczius huszadikán.

— Hol?

— Esztergomban.

— Atyád neve, foglalkozása?

A fiú ajka remeg. Kék szeme könybe lábbad; csaknem suttogva mondja:

— Meghalt, — ács volt.

— Régen?

— Tavalý, — aztán, nem tudom, miért, hozzátette csendesen: — leesett a toronyból.

Engem különös emlékek támadtak meg, — mintha

ködfályol-képet látnék . . . Ösztönzött valami, hogy kérdezzem a fiút tovább:

— Ugy-e a nagyapádat nem ismerted?

— Nem ismertem; ő is úgy halt meg, mint az apám. Egy kis faluban történt, úgy mesélték nekem. Öreganyám sokszor elmondta.

— Mit tudsz még nagyapád haláláról? — kérdeztem a fiút igaz részvétellel.

— Toronyórát festett és lezuhant az állványról.

— Szegény fiam, te! — és megsimogattam világos szőke hajját.

* * *

A nap izzó tányéra nesztelenül siklott egy sötétlilaszínű felhőfal mögé a láthatár peremén. Esteledett. Most már érezhető volt az ősz is valamit. A nappal együtt eltávozott a nagy meleg. Az ősz még csak az éjszakában ólálkodott; hatalma csak éjjel érzett meg. Szobám lassan-lassan elhomályosult, emlékeim világosodtak. A szőke fiú a szó varázsvesszejével föltámasztotta őket. Mint mikor a mesében az elbűvölt város megelevenedik, úgy keltek életre gyermekkorom alakjai: falu, fák; emberek, érzések.

Kezemre hajtom szürkülő fejem', és próbálgatom. tud-e még emlékezni, álmodni az öregedő szív? . . .

Márczius közepe volt. A tavasz mosolyogva csapkodta szét a hólepel foszlányait. Erdők szélén, kertekben a kerítések mellett piczi kék szemek nevettek a napra, az ibolyák. A szőlőhegy megtelt munkásokkal; a barna szántóföldeket, mint nedves fatörzsét a moha, élénkzöld szőnyeg takarta be. A föld illatot bocsátott ki magából, erős szagú párázatot, melyből sejteni tudta az ember a hatalmas termőerőt. Az erdő napról napra hangosabb lett. Sietett a tavasz.

Én azonban kicsi gyermek voltam még; ezt a sok szép dolgot nem vettem észre így. Inkább annak örültem, hogy szabad volt kimennem télikabát nélkül. Én a tavaszt egészen másról tudtam meg. Jó öregapám kihitt a templom mellé és apró, piros bogárkákat mutatott, mik a napon sütkeztek a fal repedései mellett. — Igen, itt a tavasz! Nekem ez volt mindig a jel, ezek a kis, piros bogarak. Ártatlan szívem a bogárnak is hitt; elmémet csak ez tudta meggyőzni, mert az én jó öregapámtól hallottam, hogy erről lehet meg-

tudni a tavasz jöttét. Hó borította még a háztetőket, köd ült a mezőkön, mikor én már kérdezgettem, hogy előjöttek-e a kicsiny, piros bogarak? — Haj, de már itt is vannak, kinn mászkálnak a templom falán, sütkéreznek a napon, tehát tavasz van, tavasz! — újongott kicsi szívem.

Egy napsugaras hétfő-délelőttön ismeretlen emberek jöttek a vasutállomásra, s a kis falu egyszerre megélenkült. Bámultam őket, de félttem is tőlük, hátha bántanak? Azonban ismerőst láttam köztük, a kinek olyan rejtélyes a foglalkozása: a vállalkozót. Én csak papot, tanítót, bírót, kurátort, presbitereket, pandurt, katonát, meg a királyt ismertem: a vállalkozó különös és titokzatos lény volt előttem. Még kövérebb lett, mint a télen és jóval pirosabb. Örültem nagyon, hogy nem halt belé, — mint mondta, — hogy a négyszázötvenből engednie kellett; igazán örültem, mert én elhittem, hogy megbetegszik, olyan szomorú volt akkor.

Szép, fiatal asszony is jött a többiekkel, a kit én sokat nézegettem, mert valami különöset vettem rajta észre. Ma azt mondanám, hogy kihívó, sőt szemérmetlen az olyan nőnek a tekintete. Én az asszonyokat gyermekkoromban magasabb rendű lényeknek tartottam. Diszesen öltöztek, képeken mindig szebbnek festették őket, mint a férfiakat. Azon csodálkoztam, hogy a gyönyörű nők hogyan szerethetik a csunya férfiakat? Ez a selyemruhás, selyemkendős, aranyfüggős, fehér arcú asszony mindig egy magas, szőke, mosolygós, kékszemű, szép emberrel beszélgetett, kiről azt mondták, hogy ő fogja kifesteni a toronyórán a számokat. Micsoda ember ez! Ő fogja kifesteni a számokat! Nem hittem, hogy ennél nehezebb dolog lehet a világon: hogyan fog ő oda fölmenni?

A szőke ember bement a kocsiszinbe, ahol a cémenthordók állottak és azokat nézegette. A selyemruhás asszony utána suhant. Én láttam a küszöbrül, hogy megfogta a szőke ember fejét, lehúzta magához és megcsókolta a száját; mikor eleresztette, nagyon lihegett.

— Pali, szeretsz? Látod, itt a tiéd lehetek, itt nem ismer senki.

A szőke ember átfogta az asszony derekát, egészen magához szorította és ő is suttogott:

— Édes Terkám, csakhogy eljöttél. Itt leszünk egy hétig. Megint csókolóztak és mind a ketten olyanok voltak,

mint mikor az ember hazudik: elvörösödtek és csúnyák lettek. Én nagyon szégyenltem magam', bár nem értettem, miért olyan izgatott valaki, ha csókolózik. Én is csókolóztam a szomszéd Julissal, de csak annyit tudtam meg, hogy szedret evett, mert csupa fekete volt a szája.

Másnap reggel korán megkezdték a munkát. Mire én kimentem, már magas fenyőszálak álltak sűrűn a kis templom mellett; a torony ablakain szintén gerendákat dugtak keresztül; azokra állványokat raktak, az állványok tetejére deszkát. Kezdtém érteni, hogyan megy fel a szőke ember a toronyórához; ez egy nagyon piczit lejjebb szállította a bámulatomat, a mit a szőke ember iránt éreztem az első pillanattól kezdve.

Délre készen voltak az összes állványok. Olyan furcsa lett a templom, hogy nem győztem rajta csodálkozni. Délután a kőművesek neki láttak a falnak és a vakolatot egy cseppig leverték az egész templomról, meg az egész toronyról. Álmélkodásom a tetőpontra hágott; ilyen földszinű templomot még soha sem láttam. De sirtam is később nagyon, mert a kis piros bogárkákat mind elpusztították a kegyetlen, csúf kőművesek. Hiába kerestem őket, egyet sem láttam; kicsiny holttesteik bizonyosan a nagy törmelékhalomok alatt feküdtek. Könnyes szemekkel futottam be megkérdeni nagyapámat, hogy miről tudjuk meg ezután a tavaszt? Áldott emlékü nagyapám fejemre tette a kezét és megsimogatta szőke hajamat. Nem tudom, miért, de mindig megnyugodtam, ha kezét a fejemre tette.

— Ne félj, Péter, tavaszra megint lesznek piros bogarak. Az Isten ő rájok is gondot visel, mint miránk.

Lecsillapodva szaladtam megint ki, nézni a munkát. Nincsen szebb, harmonikusabb látvány, mint a dolgozó ember; hát még a jókedvvel dolgozó ember! Talán ezt sejtettem már akkor is, mert végtelenül szerettem ott lenni, a hol munkások foglalatoskodtak. Ezek a kőművesek is minő jókedvűek. Kezökben forog, zuhog a kalapács, a mint verik le a vakolatot. Porfelhőben mozognak a karjaik; szemök, szájak, mésszszel van tele, mégis mind vidámak. Az egyik dalol, a másik víg nótákat füttyöl, tréfálódznak, nagyokat nevetnek. A leghangosabb, legvígabb a szőke ember volt; nevetése, kiáltásai túlhallatszottak a nótán, füttyön, zuho-

gáson; erős, csengő hangja a porfelhőkön szállott tova, melyeket a nap aranyfelhőkké változtatott. Mindenki szólott hozzá, ő mindenkinek felelt. Derű, öröm, víg zaj, a munka szorgalmas kopogása hullámozott a meleg levegőben.

A szőke ember a templom-tető sarkánál fölment a szélkakashoz és azt festette pirosra. Kék vászonruha volt rajta, melyen itt-ott veres foltokat hagyott a festék. Két helyen kivették a tetőből a hullámos cserépszindelyt; s az így támadt lyukakon kinyúlt két gerenda, a mikre deszkákat raktak: ezeken állt a szőke ember.

Az egyik kőműves rákiáltott:

— Vezér úr, fejtetőre tud-e ott állni? A földön könnyű, de olyan magasán már veszedelmesebb egy kicsit.

— Megteszem, ha fizettek öt liter bort.

— Ne bolondozz', Palkó! Csak nem hagyott el az eszed, te!? — kiáltott rá a pallér.

De a szőke ember rá sem hallgatott.

— Adtok öt liter bort? — kérdezte újra.

— Adunk, itt a kezünk rá, — kiáltották öten-hatan is.

Csak annyira emlékszem, hogy egyszerre két lábat láttam a tető ormán, az ég felé állani és hogy mindenki meredt szemmel nézett föl a szélkakas mellett tótágast álló emberhez. Valósággal megkönnyebültek, mikor a szőke ember talpra ugorva jókedvűen kurjantott;

— Iszunk estére, enyém az öt liter bor?

— A tied, — szólt a pallér, a ki nagy úr lehetett, mert nem dolgozott, csak sétált és parancsolgatott, — de nagyon bolond ember vagy, Pali. Majd meglásd, egyszer kitöröd a nyakad'.

A vakmerőség mindig bámulatot fakaszt a gyermek szívében. Az én bámulatom a szőke ember iránt most már valóságos rajongásba csapott át.

Az ezután következő négy-öt napon nem volt boldogabb fiú a megyében, mint én. Gyermeklelkemet tisztára elfoglalta a sok új látni való. Kocsik hordták udvarunkba a rengeteg homokot; óriás gödrökbe meszet hánytak, nagy fehér, szürkés darabokat! hideg vizet öntöttek rá, mire a pokol sistergése, zúgása, gőze tört elő a gödrökből. A homokot mézszsel összekeverték, a maltert vaskannákban csigán vontatták föl a templom és torony állványaira. A tavaszi

levegőt vig zaj, ének, füttyülés töltötte be; parancs-szavak hangzottak el. Munkások tréfálódtak, lányok nevettek. S közbül ott állott a kis templom a nagy, zöld ákácok közt, némelyik majdnem a kakasig ért föl a tetőn. Fönt a tornyon kezdték a munkát; úgy öltözött a mi kis templomunk is, mint a szép asszony: először megfésülködött.

Megismerkedtem harmadnapon a szőke emberrel, a ki most benn munkálkodott a templomban. Padokat, kathedrát festett. A zsoltaérmutató táblát is javította, miközben beszélgetett velem. Nagyon megszerettem őt; hozott mindennap czukrot; engedte, hogy én is mázolhassak zöld festékkel. Minden játékomat, kocsimat, lovamat szépen színesre festette. Mindig vig volt, nagyokat nevetett, örökké tréfálódott.

Egyszer megkérdeztem őt:

— Mondja, Vezér bácsi, van magának kis fia?

Ma emlékszem csak rá jól, hogy egyszerre nagyon komoly lett. Akadozva mondta, hogy van. A gyermek is észre vehette rajta a zavart. Hirtelen azt mondta, hogy másnap a torony födelét tisztítja, bearanyozza a gombot, meg a csillagot; aztán pedig kifesti a toronyórát. Engem is fölvisz majd oda.

Igazán haragudtam a fehéreképű, barna haju asszonyra, mikor egyszerre a nevetését hallottam. Fönt voltunk a karban, a hová a legények jártak. Meredek lépcső vezetett föl ide. A följárához pillantottunk, hát ott állott az asszony; csak derékig emelkedett ki a pallóból, lábai lenn voltak a lépcsőn. Csodálatos tisztán emlékszem a jelenetre, mert nagyon megijedtem. Különös, ösztönszerű idegenkedést éreztem iránta mindig, most meg valósággal félelmetes volt. Azt hittem, csak fele van meg, úgy állt ott a homályos világítású karzat lépcsőjén. Fekete szemei, fehér fogai gonoszul villogtak.

— Az áldóját, hogy megijesztettél, Terka!

— Meg, úgy-e? No gyere ide, húzz föl, majd fölbátorítalak — és felénk nyújtotta a két fehér karját.

Vezér bácsi odaugrott hozzá és úgy emelte föl a lépcső nyílásából, mintha vízből húzta volna ki. Hála Istennek, — gondoltam, — megvan a másik fele is. Az asszony nevetett, s ficzkándozott, mint a hal a horgon. Vezér bácsi fölkapta, (Istenem, milyen erős!) magához szoritotta és a levegőben

himbálódzó asszonyt csókolta, csókolta. A fehérképű, fiatal néni piros lett és nagyon elfáradhatott, mert nem győzte szedni a lélekzetet. Mikor letette őt Vezér bácsi, így szólt hozzám:

— Menjen le, Péterke, a nagyapához és kérdezze meg, hogy milyenre fesse Vezér bácsi kívül a karzatot!?

A nagy emberek igen ostobák; azt hiszik, a kis gyermekek semmit sem tudnak. Őt arasznyi magas lehettem, vagy hat, de napnál világosabban láttam, hogy el akar küldeni innen. Jól van! el is megyek, te csúf asszony, nem vagy te jó asszony.

Ott hagytam őket a templomban. Keserű szívvvel ballagtam lefelé. Hihető-e, vagy nem, az azonban bizonyos, hogy furesa gondolataim támadtak. Hogy' is mer valaki a templomban csókolózni, hiszen azt megveri a jó Isten! Azt mondta a nagymamám is, mikor a Jancsi kocsist meg Zsuzsit az ambituson csókolózni látta; pedig ők kinn voltak az ambituson, ezek meg a templomban vannak. De majd megveri őket a jó Isten!

A keskeny, téglás ambitusra két nagy, szürke kőlépcső vitt föl. Elég bajjal kapaszkodtam rajtok. (Istenem, ma már ismét nehezemre esik, ha ilyen lépcső akad az útamba!) A nagyanyám, meg a Viczencz kurátorné beszélgettek ott. Melyik gyerek nem kíváncsi: van-e, a melyik mindent szeretne tudni? Csendesen ültem a földön és színleg egy rézcsillaggal babráltam, a mit Vezér bácsi a kathedra tetejéről adott játszani. Figyeltem, mint a hiúz a lomb alatt.

— Nagytisztelendő asszonyom, bűnös az a fehércseléd; bűnösebb, mint az ember.

— Rossz mind a kettő, -- mondotta szigorúan a nagyanyám, — micsoda ember az, a ki elhagyja feleségét, gyermekét és itt egy olyan czédával él?

— Hát igaz, nagytisztelendő asszonyom, Vezér uram gonosz ember.

Csak azt nem értettem meg, azt, hogy Vezér bácsi rossz ember. Mélységesen megbotránkoztam rajta. Hogy is lehetne ő rossz ember? — A többi dolog nem érdekelt. Isten tudja, mifélett beszélhetnek? Ott hagytam őket és bementem a nagyapámhoz, de nem kérdeztem, hogy milyenre fesse Vezér bácsi a karzatot.

Búslakodva üldögéltem a sarokban és azon töprengtem, miért tartja rossznak a jó Vezér bácsit még a nagymamám is?

* * *

Az én nagy barátom, a kedves szőke ember, a kit már napok óta Vezér bácsinak hívtam és a kivel egy hét alatt mély barátságot kötöttem, szombaton lett a legvigább. Már reggel halálra neveltette az embereket.

Délután úgy fölmelegedett az idő, a mint csak májustól várható. A nap sütött, a pacsírták éneke behallszott a faluba a közeli domboldalról. Megnyílt a föld kebele, s tekintet nélkül az emberek sopánkodására vagy öröme, a saját jókedvéből, erejéből életet, illatot lehel.

Vezér bácsi egész nap a toronyórakat festette. Este felé a negyedik oldalon dolgozott, s ekkor engem is föl vitt a toronyba. Az állványa szélessége három szál deszka volt; innen tekintetem le a mi udvarunkba. Minő furcsa is a magasból lenézni. A falu olyan, mint az én játékvárosom; a mi csöpp ambitusunkon ott sétál hátratett kezekkel a nagyapám. Az utcán kis kocsikat húznak akkorka lovak, mint a cicza. A fehérképű, rossz néni egy ház ajtajából integet kendőjével, Vezér bácsi a kalapját lengeti vissza. Langyos szellő csap az arcunkba. A nap már lefelé hajlik. Most hátra tekintek. Istenem, mekkora az óramutató, mint egy ásó és hogyan ugrik mindig odébb, odébb! Majdnem fölsikoltottam a csodálkozástól. A torony gombja akkora, mint egy akós hordó: a csillagot elvihetnék a János vitéz óriásai, buzogánynak. Sohasem álmodtam volna, hogy mindez így lehessen.

Vezér bácsi levitt a vállán.

— Nem félt, kis Péter?

— Nem én, — mondtam neki fölriadva, mintha Meseországából tértem volna vissza. A fehér asszony lent várt bennünket; hízelkedve szólt:

— Te Pali, én mindig félek, mikor ott fönn dolgozol.

— Soh'se félj, ez a mesterségem; megszoktam.

— Itt a borod, Pali, igyál! — s kérő hangon folytatta: Ne menj ma már föl többet, vagy ne igyál.

— De fölmegyek, mert ma bevégezzük a munkát; nagyon kevés van hátra. Add csak ide azt a bort.

Kiitta az üveget fenéig, aztán vissza ment a toronyba, s egy kis idő múlva kilépett az ablakon. Dalolva festette a hatos számot. Egyszer csak felkiáltott:

— Terka, megijeszszelek? Fiúk, hát ezt ki teszi meg?

Mindenki fölnézett hozzá és mindenki elsápadt. A fehér néni arca fakó lett, s fogai közt olyan hang lebbent ki, mint mikor fázik valaki, vagy a szél züg.

Vezér bácsi fejtetőn állt, s két kezével fogta az egyik deszka két szélét. Egy mozdulás sem hallatszott sehol.

Egyszerre fönt valami recsent. utána egy kapocsvas esett le. Öt-hat kiáltás hallatszott mindenfelől, de minő irtózatos, különös hangon. Vezér bácsi a fölbillent deszkáról zuhant lefelé.

Csalódik, a ki azt hiszi, hogy ez a leesés valami borzasztó volt. Én legalább azt hittem, irtózatos lehet. Pedig nem. Olyan volt csak, mint mikor a szénapadlásról egyszer egy zsák búza esett a földre. Éppen olyat puffant Vezér bácsi teste is. Meg sem mozdult azután. Csak a por szállt körülötte egy pár pillanatig. A fehér néni lerogyott, mintha ő is meghalt volna. Az állványokon mindenféle erős lábdobogás hallatszott, az emberek leszaladtak és körülállták azt a helyet; mindenkinek a kezében volt valami: kalapács, vakoló kanál, meszelő, simítófa. Mindenkinek az arca fakó volt és meredt szemmel nézték a szőke embert, kinek a szája végén keskeny vérszalag futott ki és a meszes porban egy kis tócsát csinált. Láttam, hogy a karja piszkos lett, de másra nem emlékszem már.

Én az emberek rémült arcától ijedtem meg inkább, mint a szerencsétlenségtől és hangosan kezdtem sirni. Általában semmi borzalmat, vagy iszonyatot nem éreztem, csak véghetetlen nagy ijedtséget.

Befutottam a szobába, hol nagyapám olvasgatott. Hebegve mondtam el, mi történt. Ő kisietett, de nemsókára visszatért, ölébe vett és azt mondta, hogy a jó Isten akarta így; hogy Vezér bácsit eltemetik majd holnapután és hogy én is elmehetek a temetésre. Azt is mondta még, hogy az emberek mind bűnösök, mi is; hogy az élet folytonos futás a halál elől! — de ezeket már nem értettem. Azután kaptam egy egész szál kék-piros czeruzát és ez egy kissé megvigasztalt. Este azonban, mikor nagyapám mellé feküdtem,

a hideg rázta kis testemet és azt álmodtam, hogy lebuktam én is a toronyból, de ott lenn állt Vezér bácsi és elkapott, mielőtt a földre zuhantam volna.

A másnap ünnep volt, mert református falukban vasárnapon embert és természetet áthat a véghetetlen tisztelet, a mit az egyszerű nép Isten iránt érez. Nagypám napestig velem foglalkozott, újabb, meg újabb játékokra tanított, — mert én folyton Vezér bácsiról kérdezősködtem. Egész nap zúgtak a harangok.

Hétfőn délután nagymamám fölvette selyem ruháját (nagyon egyszerű, síma, fekete ruha volt), csipkés, fekete főkötőt tett öszülő hajára, bal kezébe vette kicsiny énekes könyvét, a másikkal megfogta az én kezemet s ezután kimért léptekkel vitt a temetésre.

Kíváncsiságom nagyobb volt, mint félelmem. Látom-e Vezér bácsit, ott lesz-e a fekete hajú, fehér arcú rossz néni? Hogy is féltem volna, hiszen a nagymamám, az én szigorú, eszes, komoly nagymamám fogta a kezemet, a ki előtt féltő tisztelettel nyitottak utat az emberek.

Oda értünk.

A kis ház előtt, a csepp udvaron, honnan a rossz néni integetett akkor a kendőjével, sok ember állt már levett kalappal. Az alacsony ajtón nagy, barna koporsót hoztak ki és egy asztalra tették az udvar közepén. Szomorú éneklés hallatszott. Majd áldott emlékű nagypám alakja tűnt fel a koporsó mellett. Barna szemeit az égre emelte, s az ő behízsgáló hangja megcsendült a langyos, tavaszi levegőben:

— Felséges Isten, életnek és halálnak ura . . .

Mindenfelől elfojtott zokogás. A koporsó mellett egy nagyon, nagyon fehér, még fehérebb képű néni állt és oly kétségbeesetten nézett a koporsóra, hogy gyermekkorom ellenére is végtelenül fájt. Aztán ráborult a szemfedőre és fekete ruhás teste úgy rázkódott, mint a vonagló állaté. Egy kék vászonkabátos, nálam sokkal kisebb, szőke kis fiú állt mellette a szoknyájába kapaszkodva, a ki nem nagyon sirt, hanem inkább engem nézett.

De hol a rossz fehér néni?

— . . . A véghetetlen irgalmasság Istene bocsássa meg néki, ha mit vétett! Adjon testének nyugodalmat, lelkének a mennyben örök üdvösséget a Jézus Krisztus érdeméért! Ámen!

Egészen mellettem újra olyan hangot halottam, mint mikor valaki fázik, vagy a szél zúg komor őszi estén. Oda pillantok; a rossz fehér néni megint lerogyott volna, ha a pallér meg nem kapja. Olyan volt, mint a halál és bevitték a kis házba. Ujra énekeltek. Azután a harangok szomorú kongásától kísérvé megindult a menet a kis temető felé. A szentmihálylova után ment a kis fiús asszony; nem is lépett, hanem mintha mindig elmáradt volna, aztán utána esett a koporsónak. A kis fiú folyton hátra nézegetett rám, de nem mert mosolyogni, pedig szeretett volna. A rossz fehér néni a hátunk mögött tántorgott; a pallér vezette.

A kis fiús néni egyszer csak megfordul és gyenge hangon felénk szól:

— Te is szeretted, Terka? — elcsuklott a szava — jőj hát ide te is; én . . . én megbocsátok neked.

A rossz nénit a pallér meg egy kőműves vezették a másik néni mellé. Az emberek közt mozgás, suttogás támadt, Nagymamám pedig elővette zsebkendőjét és hangosan kezdett zokogni. Se azelőtt, se aztán nem láttam őt sírni.

A temetőből haza mentünk, s én a többire nem emlékszem már.

* * *

Egészen nagy diák voltam, mikor egyszer a nyári vakációban kint jártam a temetőnkben. Egész kis akác-erdő ez, melynek fürtös virágai alatt a kis falu halottai pihennek, kiejtven kezükből a kaszát. Magas sirdombot láttam nyolcz fiatal akácza közt; piramis alakú fehér kő nyúlt csúcsával a zöld lombok közé. Elolvastam a fölvesett irást: Vezér Pál. 1850—1880.

Otthon kérdezősködtem a családjá felől. Felesége újra férjhez ment, fia ács lett Esztergomban. A rossz fehér néni meghalt, de a fiús fehér nénivel mindig jó barátságban éltek.

Minden a nem-lét ködébe vész.

Öregszem én is már.

Hát téged fiam, Vezér Pál, mire szánt a végzet? . . .

III. Michnyai tiszttartó.

Gyermekkoromban semmit sem értettem abból a kis történetből, a mit most el akarok mondani. Csak szakadozottan, hézagosan és sok helyütt homályosan emlékszem rá, mint az álomra, amely után még alszik az ember. Némely pontjai világosabbak, mások szürkén mosódnak el a zsenge kor tudatlanságában, s alig látszanak a hosszú idő ködén keresztül. Csak három, vagy négy jelenetere bírok jól vissza emlékezni; ezek is csak nagyobb koromban lettek előttem érdekesekké, mikor föl tudtam fogni, minő magasztos dolog az, hogy az érzékenység, vagy szív nem veszett ki még a világból.

* * *

Január közepe táján lehetett az idő, a tél kellős közepében. A hidegtől a madár is lefordult az ágról; a szél a börsönyi hegyekből fujt és hordta a havat, neki-neki vágott az ablaknak egy-egy marékkal, mire úgy zengett az üveg, mintha apró sörétet hajított volna rá valaki. Az ablakok köze is tele volt hóval, a mi a nyílásokon férközött be, az Isten tudja hogyan. Még a kocsisunk is azt mondta, hogy ilyen szigorú hideg időt ő sem ért meg, pedig ez az ember soh'se fázott. Az ambituson egész garmadákat hordott a szél a szüztiszta hóból. Erősen pattogott a kályhában a tűz, de így is alig tudott megbirkózni a szörnyű hideggel.

Épen fölkeltünk az ebédnél, mikor beszéd támadt a konyhában, s pár pillanat múlva benyitott a szobába egy magas, karcsú ember, — Michnyai bácsi. Michnyai bácsi tiszttartó volt a megyénkben levő egyik primási birtokon. A tiszttartóról csak annyit tudtam, hogy se nem pap, se nem tanító, de mégis úr; a primásról meg azt, hogy nagy rezidenciája van neki Esztergomban a Duna partján; a rezidenciának piros a teteje és sok az ablakja.

Nagyon szép szőke férfi volt Michnyai bácsi; puha bajusza, fényes szakála, gyönyörű világoskék szeme és olyan finom, halványpiros arcza, mint egy leánynak. Akkora volt, mint az ajtó, erős, széles vállú, s olyan szelid, mint a bárány. Nagyapámnál fiatalabb jóval, de azért nagyapám senkit sem szeretett úgy, mint Michnyai bácsit, a ki nagyon sokszor járt nálunk.

Arczát pirosra csípte a szél, bajuszán apró csöppek ragyogtak. Mosolygott. Meglepve fordultunk felé.

— Nos, mit bámultok úgy rám? Nagyon egyszerű a dolog; Esztergomban voltam, haza felé tartok és egy fél órára bejöttem hozzátok melegedni, mert ugyancsak átfáztam; kriminális egy idő.

— Isten hozott, Kálmán, — örvendezett a nagyapám, — vezettesd be a szegény lovakat az istállóba; a kocsisnak meg adunk egy pár pohár jó bort.

— A lovak már az istállóban melegszenek, be sem jöttem addig.

Nagyanyám kiosont a konyhába; a cseléd besurrant, tiszta abroszt terített az asztalra. Michnyai bácsi észre vett engem.

— Gyere csak ide, Péter!

Megdobbant a szívem. Esztergomból jött, mindig szokott ilyenkor valamit hozni. De most nem gondoltam, hogy kaphassak valamit, bár feszülten figyeltem, mióta csak belépett. Nagyon laposak a zsebei. Az egyikben a dohányzacskó van, attól púpos; ezt tudtam régen.

Oda sompolyogtam.

— Nos, Péterke, menj ki! Mondd meg a kocsisnak, hogy adja ide azt a barna könnyű csomagot.

Pár percz múlva benn voltam a barna, könnyű csomaggal. Szívem hevesen dobogott. Michnyai bácsi lassan bontotta ki. Vékony faskatulya volt benne. Leveszi a tetejét, s kitesz az asztalra egy valóságos kis vasutat. Minden kocsija más színű, a mozdony fekete. Michnyai bácsi a kis pléh-kürtöbe taplót dug, a vonatot húzza az asztalon, mire zörögve, füstölve, gurul a gyönyörű gépecske. Én a következő pillanatban Michnyai bácsi ölébe ugrottam, s elragadtatásomban átöleltem a nyakát. Valóságos mámor fogta el ártatlan lelkemet. Nehéz volt elhinnem, hogy hozzá szabad nyúlnom a kis vonathoz, hogy játszhatom vele, hogy az enyém lesz örökre.

Nagymamám nyitott be; enni valót és borlevest hozott. A nagyok ezután beszélgettek, de a kis vasut boldog birtokosa sokáig nem hallgatott rájuk. A kredenczet kinevezte Budapestnek, a két ágy közepén összeérő lábait Vácznak, a kis falı szekrényt Párkány-Nánának, s fáradhatatlanul szál-

litotta az utasokat Nánáról Pestre, meg vissza. A vonat minden két perczben megtette a hosszú útat, miközben rengeteg tapló égett el, s iszonyú füst keletkezett a szobában. Felsőbb parancsra ettől kezdve füsttelenül zörgött a fekete mozdony, s gurultak a piczi gőzös kerekei.

De hol van a világegyetemben az a tünemény, a mi a gyermeket egy óra hosszánál tovább igazán érdekelné? Velem született gonosz hajlamaimnál fogva a nagyok beszédét figyeltem és sohasem győztem eléggé csodálkozni, hogy az öregek szünet nélkül panaszkodnak, pedig ők azt tehetik, a mi nekik tetszik. Ezt képzeltem a legnagyobb boldogságnak.

— Milyen boldogan játszik az a kis fiú, — mondotta nagymamám.

— Alig van szebb látvány a játékba merült gyermeknél, — füzte tovább a nagyapám.

Michnyai bácsi mély lélegzetet vett, lehajtotta a fejét, s mintha nem is a többieknek beszélne, lassú hangon mondta:

— Az élet csakugyan keveset ér annak, a kinek családja nincsen. Mióta öregszem, azóta érzem, hogy mindent elrontottam, hogy hiába éltem, hiába élek. Látjátok, azért vagyok annyit nálatok, mert itt család van. Az ilyen vén legény, mint én, akár föl is akaszthatja magát; a primás könnyen talál másik tisztartót.

Nagymamám tréfára akarta fordítani a dolgot:

— Talán megházasodik, Kálmán, azért készít elő bennünket ilyen búsulásra? No csak ki vele, kit vesz el?

— Azzal ugyan elkéstem. Most már ügyetlenség volna tőlem. Eddig a körülményeim nem engedték, most a józan ész nem engedi.

— Hát mi baja van akkor? nem szokott maga ilyen rossz kedvű lenni, — kérdezte a nagymamám.

— Ne is kérdezze, Esztikém; az a Zsoldos csinál annyi bajt, hogy szörnyűség.

— Iszik még most is?

— Folyton iszik; már a bor nem elég neki, a pálinkára vetette magát. Semmi hasznát nem lehet venni. Garázda, veszekedő, mikor berúg. Pedig jóforman örökké részeg. Mit csináljon az ember részeg ispánnal, mikor a jószágigazgató úgyis olyan kevés embert ad az uradalmakba.

— Csapja el, ha épen nem boldogul vele; kap embert akárhányat.

— Hiszen elcsapnám, mi sem könnyebb annál! De a családja? Az ő áldott, dolgos felesége, négy szép gyereke, két kedves fiú, meg két aranyos kis leányka? A szívem szakadna meg, ha ezeket valami baj érné. Nem élném túl, ha miattam jutnának koldúsbotra.

— Elhiszszük, Kálmán; ismerjük, minő jó szívű ember vagy; de hát sokáig nem bírod ki. Végre is elfogy az embernek a türelme, — szólt a nagyapám.

Bizony, nem tudom, meddig állom ki; most is Zsoldos ügyében voltam, a jószágigazgatónál Esztergomban. Valaki följelentette a szerencsétlent, s a jószágigazgató az elcsapását kívánta. Alig bírtam visszakönyörögni.

Még sokáig beszélgettek aztán. Sőt engem leküldött a nagyapám a pinczébe egy üveg borért, a mit bámulva hoztam föl, mert se a nagyapám, se Michnyai bácsi nem szoktak inni. Ezt a dolgot sehogy' sem értettem, — miért nem iszik az, a kinek szabad? Bezzeg innám én, de nem kapok.

Furcsán végződött ez a nap. Meglett a büntetése a két vizívó embernek. Elkezdtek énekelni. S az én szelid komoly nagyapám hajtogatta a fejét jobbra-balra; a hüvelyk- és mutatóujjával nagyokat pattantott, (a mit én sehogy sem tudtam megtanulni). Kővé meredve csodálkoztam rajta. Mindig haragudott a hangos beszédért, most meg csaknem kiabált. Kossuthról beszéltek; aztán meg Tisza Kálmánról, Szitták erősen a csibukokat és akkora lármát csaptak, hogy a kis vonatról egészen megfeledkeztem.

A kocsis bedugta a fejét az ajtón.

— Tekintetes uram, nem mennénk még hazafelé, instálom alássan? Mindjárt este lesz, négyre jár az idő.

— Megyek, csak fogj be, — mondá Michnyai bácsi; aztán megfogta az asztal szélét és fölállott; indult kifelé és egyenesen benyitott a szekrénybe. Irtózatosan nevettek. Aztán elbúcsúzott, fölült a szánkóra és a szép két ló kiröpitette a kis szánt az udvarból. Két percz alatt eltűntek a szürke ég alatt.

A kis vonat boldog birtokosa a mozdonyt bevitte az ágyába. Az öregek még sokáig beszélgettek. Félálomban hallotta a kis vasútas, hogy Michnyai bácsi jó ember, a

legbecsületesebb ember a világon, derék ember! — Igaz is, nagyon jó ember, adj neki jó éjszakát, édes jó Istenkém!

A hó bevilágít az ablakon; érzem, hogy a kis mozdony-nak festék-szaga van és a kerekei hidegek.

* * *

Két-három napnak tudom még a történetét. — Mint mikor valaki nagy képtárban járt és nem mindig a szép és nagy képekre emlékszik, hanem valamelyikre; és az Isten tudja, hogy miért épen arra, miért nem egy másikra? — Volt-e nálunk ezután sokszor Michnyai bácsi, meddig volt, mit tett, mit beszélt, nem tudom.

Nyáron történt, a mire emlékszem. A következő nyáron-e, vagy később azt is elfeledtem.

Bevégezték az aratást. A kis szérükön szalmaágyakon lovak keringtek kettesével, négyesével. Középen egy ember állt mindenütt, kötélén tartotta a lovakat, a köteleket pedig úgy adogatta egyik kezéből a másikba; aztán a jobb kezéből a háta megett a bal kezébe, mikor a lovak is a háta mögött gázolták a szétoldott kévüket. Nyomtattak. Csipős árpapor töltötte be az izzó levegőt. Néhol szelelő-rosták zörögtek. Az emberek meg-megtörölték izzadt homlokukat poros ingök újjával. A mi szérünkön is nyomtattak. Nagyapám reggeltől estig kinn üldögélt a pajtánk kicsiny kamrája előtt. Én is — természetesen — szüntelenül vele voltam.

Az országútról hintözörgést hallottunk. Michnyai bácsi sárga, kicsiny hintója közeledett, s pár pillanat múlva meg is álltak a rövidke nyírott farkú lovak a szérükapu előtt. Michnyai bácsi jött befelé. Nagyapám elébe ment.

— Hát te hol jársz ilyen nagy dologidőben? Jój be, ott hűvösebb van. Iszonyú ez a hőség.

— Dehogy megyek, dehogy megyek! Még ma vissza is kell jönnöm Esztergomból, oda indultam. Azt akarom csak kérdeni, nem hozattok-e valamit?

— Most nem. Esztikém is bemegy, ha az árpát kirostáltuk.

Michnyai bácsi jóformán rá sem hallgatott a nagyapám beszédére. Hirtelen nagyon nyersen azt mondta:

— Eh! elcsaptam Zsoldost. Elégett miatta egy asztag búza. Nem tudom, hogy mit csináljak most. Megyek másik ispánért Esztergomba.

— Minő baj! A legsürgősebb munka közben új emberrel dolgozni.

Megint mintha nem hallgatott volna a nagyapámra Michnyai bácsi.

— Eh! — és elutasító mozdulatot tett a kezével — a multkor a jószágigazgató azt kérdezte, hogy szép felesége van-e annak a Zsoldosnak? Meguntam az örökös gyalázkodást, veszekedést és most végre a gyanú!

Én ebből egyáltalán semmit sem értettem meg.

Michnyai bácsi izgatottan ült ismét a kocsijába és az ezüstfehér országúton sebesen robogott Esztergom felé. Nagyapám folytonosan ezt mondogatta: Ej, ej, ez már mégis czunya dolog.

— No, gondoltam magamban, a nagyok már megint panaszkodnak; mennyi bajuk is van ezeknek az öregeknek.

A nap még forróbban sütött. A házak tetején, a templom piros cserepén reszketett, hullámozott a levegő. A lovak egyet-egyet prüszkölve, egyhangúan gázoltak a szalmában, a mely zizegett patáik alatt; bele-bele kaptak az ágyozatba és szórakozottan rágták az árpaszalmát. Az egész falu fölött fényes por szállt és minden udvarból a munka zaja repült a kék ég, izzó nap felé. A magyar ember az arató munkát végtelen komolysággal teszi. Egész évben emlegeti; hiszen ettől függ egész évi reményének boldog teljesülése, nehéz munkájának minden sikere. Ezt már picziny gyermekkoromban jól tudtam; hiszen mindenkitől mindig hallottam.

A tarlók sárgás, poros fényben égtek a távol földeken. Az erőre kapott szederinda itt-ott zöld foltokat rajzolt bele. A libák gágogása elhallott néha a faluig. Munkásaink kazalt raktak a sárga szalmából, nézegették, hogy nem hajlik-e oldalt és örökké évődtek egymással.

* * *

Az emlékezet tüköre őszi napot mutat. Az ég borongott; barátságatlan szürkéségben, homályos ég alatt végezték az őszi munkát a dolgos kezek. A kukoricza letörve, óriási halomra hányva várta a fosztókat az ambitusra. Nekem úgy tetszett, mintha szörnyű hegyek volnának, a miknek csak nagy erőfeszítéssel birtam a tetejére jutni. Ha az ember mélyen beledugta a kezét, meleget érzett alul és nedves, édes

szag áradt ki. A kukoricza csövek selymes haja elszáradt már, csak belül maradt meg lágyan, puhán. Sárga, ripacsos, százféle alakú, s nagyságú tökök heverték garmadákban az udvaron az ölfa mellett. Köztük egy-egy sütőtök szürkés-zöld, rózsaszínnel tarkázott héja kandikált ki az óriás sárga halmok közül.

Michnyai bácsi nálunk volt egy ilyen napon. Az egészet csak úgy látom, mint egy felhőt, melyet azután elragad a szél; csak mint sebesen robogó vonatról a tájéket, a mely örökre eltűnik aztán.

Michnyai bácsi a szobában áll. Le sem ül, vastag vadász-zekéjét sem veti le, keztyűjét sem húzza le. Arcza olyan, mintha sirt volna. Haja kúszált. Nagyon csendes hangon beszél; a kezével megint olyan elutasító mozdulatot tett, mint a nyáron.

— Eh! Megyek Zseliczre, temetésre. Zsoldos öngyilkos lett. Tegnap tudtam meg. Tűrnöm kellett volna még vele. Mindennek vége. Ti nem tudjátok, mit álltam ki tegnap óta. Meg fogok örülni.

Vigasztalták. Elment.

* * *

Egy suhanás az idő meztelen szárnyán és tél van. Csendes a falu. Egy-egy szán iramlík el az utcán ablakunk alatt. A lovak orrán pára gomolyog elő; négy-öt csengő csilingel. Találgatjuk, hogy kik lehetnek, honnan jöttek, hova mennek? Semmi zaj sehol. Ki zörögne télen, mikor a természet is csendesen alszik?

Igy alszom én is nemsokára majd a fehér szemfedő alatt. Most nekem fehér szemfedőt csináljatok. Úgy akarok pihenni, mint a tél.

Ezen a szürke reggelen a nagymamám kézen fogva kivezetett az istállóba, hogy megnézzük a kis borjút, a melyik az éjjel lett. A kis tarka állat fölkapta buksi fejét és rám bámult, aztán nagyot lökött az anyja tőgyén. Láttuk, hogy valaki végig kopog az ambituson, aztán befordul a konyhába. Nemsokára a nagyapám hangját hallottuk. Haja-don fővel állt a konyhaajtó előtt, a két karja az ég felé volt emelve; az egyik kezében levelet tartott.

— Esztike, Esztike, jőj be hamar! Minő szerencsétlenség!

Nagyanyám besietett, én futottam utána. A konyhában Michnyai bácsi kocsisa állt és nagy-komolyan köszönt.

Nagyapám sápadt volt, mint a fal. A levél remegett a kezében. Különös hangon olvasott:

— Édes Lajos és Esztikém! Köszönöm a ti drága barátságokat. Bocsássatok meg: nem bírom el a lelkifurdalás kinjait. Zsoldos véres holtteste, árván maradt családja kiüldöz a világból. Megölöm magam'. A családnak ötezer forintot hagyok. Isten veletek, ölel benneteket siring szerető, igaz barátotok Michnyai Kálmán.

— Megölte magát? — kérde rémült hangon a nagymamám. — Meg, az éjjel. Ezt a levelet találták az asztalán.

Sokáig nem szólt az nap senki. Később azonban mindig Michnyai bácsiról beszélgettek. Azt mondta nagyapám, hogy ilyen szép jellemű embert még nem ismert soha.

Nem tudtam, mi az a szép jellem?

Hiába keresgélek emlékezetemben, nagyon kevés, a mit találok még. Temetésen voltunk a Michnyai bácsién. Rengeteg embert láttunk, sokan sirtak; nagyapám is könnyezett, mire én is zokogni kezdtem. Nagyon fáztam. Kocsisunk aztán fölvelt és egy fehér-fekete csikos, rojtos nagykendőbe takart. Hazamenet megkérdeztem a nagyapámat:

— Nem látjuk többet Michnyai bácsit?

— Ezen földön soha; ő meghalt.

Elgondolkoztam azon, hogy hol lehet Michnyai bácsi? — Hátha eljön és hoz egy magától szaladó kis vasutat, — hiszen megígérte?!... De nem jött el.

* * *

Akkor sem értettem az egész dolgot, de ma, mikor már hat évtized tapasztalata szárította ki a lelkemet, hat évtized keserősége ölte ki szívemből a rajongást és az emberekbe vetett nagy bizodalmat, de ma — még úgy sem értem. Hát csakugyan igaz volt az, hogy a primás tisztartója, az áldott jó Michnyai bácsi megölte magát azért, hogy a részeges, hitvány ispánt éveken át tartó türés után végre is kénytelen volt elcsapni? s hogy ez a silány ember öngyilkos lett?

Gondolkozzunk rajta és hígyünk abban, hogy a sok rossz és elég-jó ember között néha igazán jó is, akad.

JÓKAY LAJOS.

A SZALKAI DIADAL.

1544.

Daliák, daliák, végvári vitézek,
Borozva, torozva mit heverészték?!
Csalfa török békén hajtsa-e rabját?
Nyáry Ferencz, talpra! kösd fel a szablyát! . . .

Lobog Léva város lángja magasra,
De védi a várat bajnok Balassa;
Védi vitézül, noha kis erővel,
S vissza az ozmánt veri véres fővel.

Szökik szégyen-szemre a török tábor...
Sok falu, sorjában, ki-kigyúl távol,
Rabul a föld népét bőszi Sábán vajda
Már az Ipolynál seregestül hajtja.

Suhog a levegő, héja hasítja,
Nyáry Ferencz lecsap a szalkai síkra.
Vad riadással veszi a tar észre,
Kedve dehogy van kopjatörésre.

Menteni gyorsan, a mit összerablott,
Veri át a vizen a rabot és barmot,
Spahi, jancsár is vízben övig gázol,
Csak a tulsó parton megállani bátor.

«Rajta vitézek, fiaim rajta!
Ott fut a rabló, az a beste fajta;
Hamar az inába! Sarkantyut a lónak...
Ma lesz csak, ma lesz csak kedvünkre való nap!»

Hej Sábán vajda, Deli Kubát, Ajvat!
Halljátok a hajrát? Csatasíp jajgat,
Kopog a buzogány, kelevész öklel.
Egy magyar megví három törökkel.

Zoltay Lőrincz veszett kedvét tölti,
Farkas a nyáj közt, s egyre üvölti:
«Hét országon híres Husszain hol vagy?
Bújsz ugy-e tőlem, szived elolvadt?»

«Eb a ki fél tőled — Husszain előtör —
Pilises papok örves ebétől!» . . .*)
S iszonyú erővel a hősrre robban,
Két haragos felleg egymásba roppan.

Török pozdorjává kezökben a kopja;
De sebes villám Zoltay jobbja,
Kardja lesújt a török óriásra,
S halva hanyatlik Husszain a pástra.

Hejh, a szilaj táncz most kezdődik ám még,
Deli Kubát elhull, el Ramadán bég;
Mit ér a kopja, mit a hegyes handszár,
Hősök rohamától fut a spahi, jancsár . . .

A török ki fogoly, ki kardra hányva;
A magyar rabokról oldódik a pányva.
«Dicsértessék Krisztus, te szent hatalmad,
Hogy megadá nekünk e diadalmat.»

S Léva várába vitézek mennek,
Torát megülni a győzelemnek.
Bajnok barátit vendégli Balassa,
Fáradt vitéz magát hogy kimulassa.

Körben a serleg vidáman járja,
Pezsdül a szívben a szilaj kedv árja.

*) Zoltay Lőrincz Várdai Pál esztergomi érsek huszárjainak hadnagya volt; innen a török bajvívó gúnyszava.

Dagad a keblök a daliáknak,
Zengő dala mellett lantos diáknak:

«Ne higgy töröknek, ne bizz' németben,
Könyökig mosdik meleg véredben.
Értsed a példát a két malomkőről, —
Egymásra fenekszik, de csak téged öröl.

Mit el nem vesz tőled török kard éli,
A német zsoldos kifosztja, eléli,
Ne bizz' te másban, nehéz bajodban,
Csak ten szablyádban, tennen karodban.

«Ha lombos az erdő, zöldül a pázsit,
Végvári vitéz is kezdi bajvívását,
Jó lova hátán ki-kiszáll a lesre,
Özön az ellenség, vér a mezőt fesse!

«Talpig fegyverben, talpad a kengyelben,
Éhesen, szomjasan harcolj szünetlen,
Sohse szánd, sohse bánd véred hullását,
Úgy látod hazádnak felvirulását.»

VARGHA GYULA.

UTCZAI BÁL.*)

Ma szebb az éj és hangosabb az élet,
 A Szajnárol eltűnt a ködlepel;
 Itt népcsoport jő, ott más szerteszéled —
 Az éj ma ünnep: Páris ünnepel.
 A *Marseillaise* zeng minden utczasarkon,
 És egyre zeng, mióta itt az alkony;
 Ma Páris egy hatalmas tánczterem:
 Az utca báloz úton-útfelen.

Mint éji lepke, vergődöm közöttük,
 Idegenek közt legidegenebb;
 Bánt a vidámság s fáj a mentük-jöttük,
 S a daltól, zajtól összerезzenek.
 Oh ez az éj a vigalomnak éje,
 S nincs balzsama a szenvedők sebére;
 A vigalomban nincs vigasztalás,
 Az utca bálján nincs megújulás.

Szentségtörök, az éjjel nem tiétek,
 A szenvedőké itt csupán az éj;
 Az éjszakát átlelkésedni vétek:
 Leányt öledbe s absinthegőzzel élj!
 Sötét lebuiban, egy sötét sarokban,
 A hol két meggyötört szív összedobban:
 Tévedt leány s egy szomoru jövő —
 Könnyed kicsordul és letörli ő.

Ha ide jöttél egy távol hazából,
 Idegenek közt nem vagy idegen;
 Megszabadulsz a lelked bánatától
 Az absinthegőzös, sápadt éjeken.
 Álomkirálynő lesz a lány öledben,
 A gőz, mint rejtelmeknek fátyla lebben;

*) Páris, a Bastille bevételének évfordulóján.

Minden, mi fáj, most olyan jól esik, —
A míg a hajnal el nem érkezik.

De csitt, de csend! A hangos boldogoktól
Nem irigylem a nyári éjszakát;
S míg bennem szenvedés viharja tombol,
Elkábult agygyal csak megyek tovább.
Én ide egy leányt feledni jöttem,
S emléke, hangja egyre zsong köröttem;
Ma hozzám még az éj is hűtelen,
S a mult siralma rezg át lelkemen.

BERKI MIKLÓS.

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND.

Levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt Szerkesztő Ur,

Báró Kemény Zsigmondról szeretnék írni, azaz nem is magáról, csak a nevéről, nevének is csak a szórendjéről.

Ön a multkor harcza keveredett az ujságírókkal, mert *Az Ujság* Önnek egy cikkében a Báró Kemény Zsigmond nevét Kemény Zsigmond báróra változtatta el; Ön ez ellen ugyane lapban tiltakozott s kijelentette, hogy a *Kemény Zsigmond báró* szórendet sem a hagyomány nem igazolja, sem a nyelvészet, csak a Rákosi Jenő önkénye. Elismerem, hogy Önnek e portyázása a *zszurnalisztika* területén meglepő otthonosságra vall; Ön tud támadva venni elégtételt, egyetlen mondatban csapni jobbra-balra, megvágni jelenlevőket és távollevőket, a kiknek az adott esethez semmi közük s ha már kardot rántott, be nem érve apró ellenfelekkel, megtisztelni egy éles oldalvágással a magyar hirlapírás fejedelmét is, a ki ez idő szerint nem Kemény Zsigmond, hanem Rákosi Jenő, ezzel felizgatni mások féltékenységét is, és általában a közönség előtt magának biztosítani az igazság látszatát. Ez igazi zszurnaliszta-vonás Onben. Bohém vonás. Kár, hogy nem maradt meg hirlapírónak.

Engedje meg azonban, hogy én, az ujságíró, visszaadjam Önnek a látogatást a *Budapesti Szemlében* és meggyőzzem Önt, hogy nincs igaza, sem a kérdésben, sem Rákosi Jenőre nézve. Ön feledni látszik, hogy a nyelvészet évtizedek óta igazolhatja a *gróf* és *báró* címek hátratételét. Az elsőséget pedig máris magának vitatja Csapodi István dr., a ki a *Magyar Nyelvőr* decemberi számában azzal is beszámol, hány orvosi lap indult már ő utána. Sőt malitiosus véletlenből épen a Csapodi közleménye után le van nyomtatva a *Nyelvőrben* Szeder Fábiánnak

egy hetven éves czikke ugyane tárgyról, úgy hogy a Csapodi elsősége is csak addig tart, a míg a czikke. Őszintén szólva, a Szeder Fábián érvelése magvasabb is, bár Csapodit sem önkény vezette, hanem, a mint magáról elismerőleg kiemeli: magyaros nyelvérzéke. (Őn a *magyaros*-on gúnyosan mosolyog, mintha azt mondaná, hogy jobban szereti a *magyar* nyelvérzékét, mint a magyarost). De önkényyel Rákosi Jenőt sem lehet vádolni; tudja, neki egyetlen hibája, hogy akadémikus és lapjában többet ad az irodalmi formára, mint mi szeretjük; azonban ez a szórend nem a Rákosi ügye többé, hanem a hirlapírás többségéé. Minket hirlapírókat pedig határozott elv vezet minden kérdésben, így ebben is. Mert ha azt írjuk: *Mátyás király, Pius pápa*, akkor a többi is csak így jó: *Wesselényi Ferencz gróf, Kemény Zsigmond báró* stb., és ha jó *Szent Imre herczeg*, akkor csak az a jó, hogy *Eszterházy Imre herczeg*. Az elv t. szerkesztő úr, a következetességben áll. A következetes ember ha ma utóbb tette findzsájába a czukrot, akkor holnap és mindig szintén utóbb fogja beletenni, nem a feketét a czukorra önteni. A ki az elvet szereti, csak egyféle lehetőséget ismer el helyesnek. Ez azonfelül, hogy szép, egyúttal kényelmes módszer is, mert hiszen a ki egy kaptafára húz minden nyelvi és stilisztikai esetet, annak azután nem kell a változatok értékét latolgatni, az árnyalatokon töprengeni. Ezért tetszik nekem, lássa, a Bodnár Zsigmond erkölcsi törvénye is. A historikusnak nem kell többé a korszakok lelkét nyomozni: Bodnár úrnál ott van készletben a formula: az egyik korban az idealismus uralkodik, a másokban a realismus, s ez a tétel minden tényt megmagyaráz. Nem nagyszerű tudományos vívmány-e az, mely fölmenti az embereket a gondolkodástól? Így aztán, a történetíró, ha a Bodnár híve ott hagyhatja a históriát, az majd fejlődik magától, ő pedig kijárhat Kőbányára politizálni. — Kérem tehát Szerkesztő urat, ne nevezze a következetességet önkénynek.

Sőt a tárgyra nézve sincs önnek igaza. Látja t. Szerkesztő úr: az állást, hivatalt, jelleget, czímet kifejező szók a magyarban egy sor esetben a név után következnek, pl.: *Szondi György kapitány, Geréb nádor, Török bíró*. Mindezt ön sem tagadhatja. Ezek az esetek igen szép sort alkotnak. S nézze meg a németben: *Kaiser Wilhelm, Bürgermeister Lueger, Hauptmann Urbanek, Graf Goluchowski, Baronin Stein* stb. Ezek is mind szabályos sort alkotnak. Épen úgy a francziában: *L'empereur Napo-*

léon III., Général Boulanger. L'abbé Doumic, Professeur Brunetière, la marquise de Reverseaux; az angolban: Lord Byron, Queen Victoria, Earl of Shaftesbury, President Roosevelt; az olaszban: Marchese Visconti-Venosta, Il ministro conte Posadowsky.

S ezeket a német, francia, angol és olasz egyenes sorokat meg lehet hosszabbítani a végtelenségig, a mennyiben tudniillik egységes szólamban a német, francia, angol, olasz nem mondhatja megfordítva: *Lueger Bürgermeister, Goluchowski Graf, Boulanger Général*, hanem csak közéje tett vesszővel, appositio-képen. (A. W. Barneweld, book keeper, M. Clemenceau, président du Conseil.) Tehát folytassuk a magyar esetek sorát is egyenes vonalban a végtelenségig. Mivel a francia, német, angol, olasz stb. rendszeren elül teszik a jellegszót, tehát a magyar köteles legyen mindig hátul tenni. Mivel továbbá nyelvünkben csakugyan a német szórend (frázis-alkat) majmolásából keletkezett néhány afféle kifejezés, mint *consiliarius Sárközy, főhadnagy Fazekas, káplár Kis István*, ennél fogva mondjuk ki, hogy a jellegszó elültétele mindig helytelen, tehát helytelen a *Gróf Hunyadi* és a *Báró Kemény Zsigmond* is. Mondjuk ki, hogy ez föltétlenül indogermanizmus. Nyelvünk függetlenségéhez hozzátartozik, hogy kénytelen legyen a végletekig ellentétes rendet követni, mint a nyugati nyelvek.

Ezt nevezem én következetességnek, t. Szerkesztő úr. Mint-hogy pedig most már bizonynyal átlátta Ön is a jellegszó hátrátételének múlhatatlan szükségét, merem ajánlani Önnek is, honosítsa meg ezt az elvet a *Budapesti Szemlében*, az Akadémiában, az irodalomtörténetben és mindenütt, a hol befolyása van. Írjon Ön is ezentúl mindig ekképen. Sőt adjunk e szabálynak visszaható erőt. Javítsuk ki a régi és a népi szövegeket is ebben az értelemben. Hadd legyen teljes egyöntetűség. Nem árt ezt a mi magyar nyelvünket egy kis szabályosságra szoktatni. Felhozom az eseteket s Ön meg fog győződni, hogy ez a reform, ha Csapodi dr. és az ujságok mind fölkarolják, minő üdvös átalakulással jár nyelvünknek.

Ne írjuk és ne mondjuk ezután: *Tündér Ilona*, hiszen az egyedül helyes használat: *Ilona tündér*.

Császár Kata, a török szultánnak Magyarországra szöktetett lánya helytelenül kapta ezt a nevet. Így van helyesen: *Kata császárlány*.

A népmesében nem helyes név a *királyfia Kis Miklós*, mert csak így szabályos: *Kis Miklós királyfi*.

A népnyelvben helyre kell igazítani az efféle elnevezéseket: *Serföző Nagy János*, *Csizmadia Kis István*, mert csak *Nagy János serföző*, *Kis István csizmadia* a helyes. *Kőműves Kelemenné* sem jó, hanem *Kelemen kőművesné*, vagy még stílszerűbben: *Kelemenné kőművesné*.

Még többet mondok. A magyar vezetéknevek nagy részének szórendje hamis alapon áll. Ez kínos leleplezés lesz; de nem tehetek róla. Leleplezek minden *Kovácsot*, *Lakatost*, *Sütheőt*, *Hegedüst*, *Bodnárt*, *Takáchtot* stb. Ön nyugodt lehet, Szerkesztő úr, az Ön neve helynévből lett, nem kifogásolom, szerepe jelzői, maradjon elül: *Gyulai Pál*. De mondhatom, őseink nem tudtak magyarul, mikor a mesterségokról elnevezett embereknél is elül tették a vezetékneveket: *Deák Balázs*, *Vitéz János*, *Varga Ferencz*, *Mészáros György*, *Katona József* stb. Ezek eredetileg jellegzők, hátul a helyök. Hátra velök! Lám Petőfinél a francia király kinevezi *Kukoricza Jancsit János vitéznek*. Ez az *egyedül* helyes szórend. Azért a Mátyás király humanista érsékét is *János Vitéznek* kellene írunk. A haza bölcsét *Ferencz Deáknak*, a *Bánkbán* íróját *József Katonának* stb. stb. Jól megfontolva a dolgot a *Huszár György*, *Asztalos András* stb. csúnya indogermanizmusok nyelvünkben. Ismeretes tudniillik, hogy a német a megfelelő neveket úgy mondja: *Schmied Franz*, *Schuster Heinrich*, *Schneider Leopold*; a latin is *Arator Stephanus* ír, ugy-e? Nos hát, azért kell nekünk *István Szántót* írni.

Vagy hogy is? Elszóltam magamat? Épen az indogermán nyelvek vetik a vezetékneveket hátul és a magyar elül? Eh mit! Ez lehet tény, t. Szerkesztő úr, ebben Önnel nem vitatkozom. A tény buta rög, fel kell rugni; az okosság ott kezdődik, a hol a tény végződik. Merem mondani (utoljára senki sem von felelőségre), hogy a német, a ki *Franz Schmiedet* mond, nem tud németül, s a magyar, a ki *Kovács Ferenczet* mond, nem tud magyarul.

Mikes Kelemen is elbújhat a híres magyarságával. Lássá Szerkesztő úr, ha Mikes tudta volna azt, hogy a címet a név után *kell* tenni, nem írta volna: Constantinápolyba *Groff P. E.* írott leveli M. K., hanem vagy ezt írta volna: *P. E. grófnéhoz*, vagy *P. E.-né grófnéhoz*. Mennyi fejtöréstől megszabadult volna Szerkesztő úr is, hogy a Mikes édes nénjének a lányneve volt-e a *P. E.* vagy az asszonyneve?

Hiszi On, vagy nem: a *Remete Szent Pál* név igen hibás. *Szent Pál remete* az igazi, ha már úgy mondjuk, hogy *Szent Gellért püspök*.

Az *Úr Isten, Úr Jézus* szavak rendjét meg kell fordítani, mint a halotti beszédben olvassuk: *Szent Péter urat*.

A Zrinyiaszban mindenütt ki kell javítani a *Szultán Szulimánt*.

Igaz, hogy a mily rendes a régiségben a *Zsigmond király, Geysza herceg, Károly császár, Szent Bernáld doktor, Rákóczi Ferencz fejedelem*, épen oly rendes a *gróf Zrinyi Miklós, gróf Hadadi Wesselényi Ferencz, gróf Rimaszécsi Szécsi Mária, Gróf Bethlehem István, báró Altorjai Apor Péter*, Tinódinál is: *kéri a gróf Mikolát* (megfordítva is azonban Zrinyinél: *Együtt Zrinyi gróffal szép zászlós seregek*, III. 48.); de épen az a vizsás, hogy ezeket is nem a többiek mintájára írták.

Nézze meg Szerkesztő úr azt a rettenetes nyelvromlást, hogy még a helyneveket is megtámadta ennek az indogermanismusnak a ragálya. Micsoda képtelen szórend ez a magyarban: *Várgede, Vársonkolyos, Faluszemes, Pusztakamarás!* Mindezeket meg kell fordítani: *Gedevár, Sonkolyosvár, Szemesfalu, Kamaráspusztá* (a Kemény Zsigmond báró Tusculanuma).

Őn mindenesetre azt fogja mondani, hogy a jellegző, mi-helyt nem az egyénre vonatkozik, a kinek eredetileg «életnemét» jelentette, hanem a családtagjaira, leszármazóira is, pl. János kovácsnak a leányára, Juliskára, akkor már a magyarban előre ugrik, jelzettből jelzővé lesz, hangsúlyt kap, a vezetéknev helyére kerül és a vezetéknev természetét ölti fel. János kovácsnak a Juliska leánya, tehát a kovácsék Juliskája *Kovács Juliska* lesz; a supe-rintendens leányát is, a ki bizonyosan nem folytatja az apja mesterségét, elnevezhetik *Püspök Katának*, s ez jól áll, épen mint a *Palatinus Jóska* is. Egyáltalán a jellegző csak egy egyénre alkalmazva is, családjára való tekintet nélkül, hagyományos jelző-ként, majd névként szerepelhet, pl. *Harangozó Gyurka*, az x—i harangozó neve, a kinek az igazi családnevét ki is szorította a használatból ez a jellegnév. S az ilyennek helye a magyar szó-lamalkat szerint elül van, mint afféle jelzőnek. De nemcsak a név helyébe tehető ez, hanem a név (vezetéknev) elé is, úgy hogy a kettős vezetéknevek származnak: *Kupecz Nagy János, Szürszabó Kis Péter* stb. Épen ilyen kettős név a *Gróf Széchenyi István* is, mert hiszen az egész, a mint van, névszerűleg hang-

zik, a *Gróf* a vezetéknev alkotórésze; annál inkább, mert a grófság sem alkalmi foglalkozása valamely egyénnek (de lássa a *dr.* az!), hanem egész nemzetségekre vonatkozik, s azért kiegészítő része a nemzetségnévnek. S Ön ezt azzal is erősíteni fogja, a mire eddig nem igen hivatkoztak, hogy a legtörzsökösebb alföldi magyar nép, mikor jóízűen beszél az uraságokról, nem *gróf Károlyi Györgyöt* mond, hanem *Gróf Károlyi Györgyöt*; hangsúlyozza a *Gróf* szót, melyet a névhez tartozónak érez, úgy hogy ennél fogva a *Gróf* és hasonló címeket nagy kezdőbetűkkel kellene írunk. Szóval Ön azt mondhatná, hogy bármily hasonló is ez a szórend a némethez, s bármily valószínű is, hogy első indítást az idegen minta adott erre a használatra, de a magyar nyelvérzékben erős analógiákban lelt támaszt s azért tudott olyan erős gyökeret verni.

Azonban ne mondja ezeket t. Szerkesztő úr, én úgyis elmondtam Ön helyett. Sőt én még többet tudnék beszélni azokról az árnyalati különbségekről, melyek a címnévnek, foglalkozás, rangnévnek előre vagy hátrátételéből keletkeztek. Én is tudom, hogy a *Gróf* szónak a nevek előtt lehet erősebb vagy gyöngébb hangsúlya a népnyelvben, még pedig nem is mint megkülönböztető jelzőnek, hanem egyenesen mint névtoldásnak. Azzal is tudnék érvelni, hogy valamely idegen hatás csak addig idegenszerű, míg idegen analógiákra gondolunk, de mihelyt hazai mintákhoz kapcsoljuk, megvan a jogosultságuk. Talán arról is tudnék beszélni, hányféle analogia és ok hatott közre, hogy a *Kovács János*, a *Tündér Ilona*, a *Gróf Károlyi-féle* használat állandósult. De én mindezekről nem beszélek, én mindezekről le tudok mondani. Mert előttem ott lebeg a nagy elv: írjunk mindent következetesen, egyféleképen: *Széchenyi István gróf*, *Sennyei Pál báró*, *Kemény Zsigmond báró*, *Kis Miklós királyfi*, *Csapodi dr.*, *Ilona tündér*, *István szent*, *Péter és Pál szentek apostolok* (à la *Szegffy Dezsőné báróné*). És törvényjavaslatot kell benyújtani, hogy az állami anyakönyvekben a foglalkozásnévből eredt vezetéknevet mindenkor írják a keresztnév után: *Sándor Csizmadia*, *Géza Lakatos* stb.

Így lesz rend a magyar nyelvben.

Tisztelettel

ELEMÉR TÁRCZAIRO dr.

ÉRTESÍTŐ.

A választói jog problémái. Politikai tanulmány. Irta dr. öttevényi Nagy Olivér, ügyvéd, egyetemi magántanár, az eperjesi jogakadémián az alkotmányi és kormányzati politika nyilvános rendes tanára. 1907. Grill Károly könyvkiadó vállalata Budapest. Ára 5 kor. 40 fillér. 348 nyolczad-r. l.

A szerző választott tárgyát mindenekelőtt az elmélet szempontjából kívánja tárgyalni (4. l.), mert a tudományos politika mostanáig sem részesült nálunk abban a támogatásban, a melyet feltennünk lehetne.

Mivel azonban hazánk nagy átalakulások előtt áll épen a választói jogra nézve, célja gyakorlati is. A készülő választójogi reform ötletéből az összehasonlító államtudomány segítségével fejtegetni akarja a parlamenti választói joggal kapcsolatos problémákat a végből is, hogy gyakorlati következtetésekre juthasson.

Ha utóbbi célnál marad, munkájának bizonyos tájékoztató értékét, publicistikai becsét, az általános választói jog elleni állásfoglalásának nyomatékát a nagy közönség tekintetében nem lehetne kétségbe vonni. Habár tárgyalási módja, mely nélkülözi a logikai szoros kapcsolatot, továbbá bőbeszédűsége, terjengő irálya, egyes kellően meg nem fontolt javaslata, a minő a választó kerületeknek matematikai egyenlőségére való törekvés, a melyvel helyes alaptételét, a magyarság fölényének biztosítását, mint legfőbb célzt koczkrátatja, végül a nálunk jelenleg gyakorlativá alig való kérdéseknek, a női választó jognak, az arányos vagy kisebbségi képviselőlet ügyének részletes fejegetése (183—312. l.), inkább bizonytalanságot, mint határozott meggyőződést fognak azokban kelteni, a kik munkájában gyakorlati okulást keresnek.

Nagy Olivér azonban magát könyve czimlapján is főiskolai

tanári minőségében bemutatva, kifejezetten a tudományt, az elméletet akarja első sorban szolgálni.

Csakhogy könyve se anyagára, se ennek feldolgozására, a kiderített igazságokra nézve tudományos értékre igényt nem tarthat.

Anyaga nem első kézből vett, de nem is teljes. Alapfogalmi ingatagok, adatai pontatlanok, azok súlyát, minőségét, kellőképp megmérni nem tudja, feldolgozása csapongó, rendszertelen, érvelése hangulatkeltésre, nem értelmi meggyőződésre irányul, szereti a görögtűz alkalmazását, a nagy szólamokat. •

Az egészben tudományos (?) csak a sok idegen ország- és irónév, egyébként a munka a napisajtó színvonalán nem emelkedik felül, sőt itt-ott a kisvárosi ismeretterjesztő egyletek felolvasásainak magaslatát éri el.

Főforrása az egészre nézve Meyer Györgynek halála után megjelent s iróinktól agyonhasznált nagy munkája: *Das parlamentarische Wahlrecht*, a kötelező szavazásra Vutkovichnak, a női választó jogra Schenhauser és Schwimmer Rózsának, a kisebbségi és arányos képviselőre Békésy Károlynak illető dolgozatai.

Jellemző a munka tudományos alaposságára, hogy szerző kinek «egy vezércsillaga van, melyet híven követ: ez a magyar nemzetállam eszméje», (6. l.) a képviselői rendszernek hazai kifejlését az utasításos rendszerből nem első forrásból meríti s a mit Balogh Arthur után közöl is (9. l.), vajmi hézagos, ellenben a Meyerben könnyen megtalálható más nemzeteknek viszontagságait parlamentjük kialakulására ugyancsak bőven nyújtja.

Mellesleg szólva, a magyarság szellemi egyéniségének, a magyar állam nemzeti jellegének hive, különös színben tűnik föl, mikor ideáljának jelzésére egy nyelvtanilag hibás összetételű, logikailag nehéz érthetőségű szót, a nemzetállamot használja, melynek nyelvtanilag helyesen nemzeti államnak kellene hangzani.

Tudományos munkában nem lehet az 1790/1-iki országgyűlést egyszerűen reformországgyűlésnek nevezni, főleg ha pár sorral előbb az író kijelenti, hogy a francia forradalom kátéja a rendi korszak halálát jelentette, utóbb pedig (27. l.) a francia forradalom eszmei magaslatáról beszél. Az 1790-iki országgyűlés a legconservatívabb volt, visszaállította a nemzet rendi alkotmányát a nemesség adómentességével, földesuri hatalmával, a jobbágy-ság szomorú helyzetével. Hajnóczynak és társainak előbb a vérpadon kellett elhullani, Széchenyinek egész gigászi erejét, Köl-

cseynek nagy szívét, Deáknak páratlan bölcsességét kellett a csatába vinni, hogy a valóságot kutató és megérteni akaró tudós magyar országgyűlést nemzeti és emberi tekintetben, vagyis röviden, egyszóval reformországgyűlésnek nevezhesse; ilyen csak az 1832/6-iki lett.

Épen úgy nem beszélhet alapos tudós a francia forradalom kátéjáról a 21-ik lapon mint olyanról, melynélfogva minden francia világrajotte pillanatában beleszólást nyer hazája jogaiba (sic), hogy a 36-on megállapítsa, bár újra nem pontosan, a vagyoni census-t, melyet az 1789 decz. 22-iki törvény (Section première, art. 3.) a citoyen actif-tól megkiván. Ez a szakasz ugyanis csak azoknak a francia polgároknak ad választói jogot, a kik háromnapis szám értékének megfelelő egyenes adót fizetnek s nincsenek cselédi viszonyban.

A szerző fogalmai ingatagok. Azt mondja, a választási művelet végrehajtása önkormányzati közegekre bízandó, a mi helyes, de aztán hozzá teszi, vannak mégis államok, ahol arra hivatalos egyének is befolyanak. (143. l.) De hát a központi bizottság elnöke, a választó küldöttségek elnökei, bár önkormányzatiak, nem hivatalos egyének-e? Nyilván azt akarta mondani, hivatalnoki elemekre nem kell a választási művelet keresztülvitelét bízni.

Minő fogalma van annak az elméletről, vagy a logikáról, a ki mint szerző azt mondja (188. l.) «a politikai jogok mindig az állam és társadalom igényei, felfogása, helyi érdekei (sic), nem pedig pusztán elméleti fejtegetések által és útján építhetők fel». Mert nincsenek-e az államról, a társadalomról, ezeknek az egyes polgár irányábani igényeiről, nincsenek-e magának az állami és társadalmi felfogásoknak, a közvéleménynek keletkezéséről, tényezőiről, sőt a helyi érdekek mibenlétéről és jogosultságáról elméletek? A politikai jogokat természetesen nem az elméletekre, hanem az embereknek természete, érdekei, erkölcsaire építjük azokkal a tudatos vagy ösztönszerű elméletekkel, melyeket a törvényhozók rólok formálni birtak.

Midőn szerző a választókerületeknek érdek- és foglalkozási csoportok szerinti kikerekítését helyesen támadja (200 l.), egyben újra teljes bizonyosságát nyújtja annak, hogy nincsenek biztos, tiszta fogalmai.

«A míg, úgymond, az országgyűlés tagjai csak a politikai, kulturális vagy közgazdasági érdekek követelményével vannak összehálózva, addig mindig meg van a lehetőség, hogy felül-

emelkednek az önösségen és altruisztikus politikát folytatnak, hanem ahol a cipész csak azért küldi barátját és pályatársát a parlamentbe, hogy ott a cipészek érdekeit védje . . . »

Meggondolta a szerző, hogy a cipészt csak átalánosítani kell iparossá, vagy helyére mezőgazdát kell tenni, mindkét esetben közgazdasági érdek lesz a játékban s az egész érvelés romba dől. Az érdekek természetének egészen más tisztázása, fogalmuknak biztosabb körvonalozása szükséges ahhoz, hogy a képviselőt követelményeit a melyben az érdekeknek ugyancsak nagy tér és érvény jut, az érdek- vagy osztályképviselettel szemben világossá tenni lehessen.

A kisebbségi képviselőnek, a nők választójogának tárgyalása mutatja, mily kevéssé bírja szerző a tudományos módszert kezelni.

Az elsőről keveset, a másodikról sokat mond. A kisebbségi képviselőnek szinte beláthatatlan az irodalma, nem vehetni tehát rossz néven szerzőnek, ha Békésy-t hiszi a probléma egyedüli monographusának hazánkban, ha nem tudja, hogy Kautz immár 30 éve mily behatólag foglalkozott vele politikája második és harmadik kiadásában, a hol megtalálta volna azt is, hogy Schiller Zsigmond a *Budapesti Szemle* 1873-ki folyamában monografikus tárgyalás alá vette. Azt is megbocsáthatni, hogy d'Hondt Viktor arányszámításait a bíráló teljesen kiállottaknak tartja s a francziák törekvéseit, La Chesnois munkáját, *La représentation proportionnelle* 1904. nem érinti, ellenben nem lehet megrovás nélkül hagyni, hogy az egész ügyet leíró, szétfolyó módon vezérgondolat nélkül kezelik, hogy az arányossági elvnek, továbbá különböző módozatainak alkotmányi, parlamenti és helyi önkormányzati tervezetekre való alkalmazhatóságát élesen meg sem különbözteti.

Tudományos tekintetben leggyengébb a munkának a női szavazatra vonatkozó része. Valóságos szaloncsevegés vagy Huttakay-féle (*A nő társadalmunkban és az örök ember.* 1899.) elmefuttatás legfőképen a középosztály asszonyairól, tarkítva a kalotaszegi nők szép varrottasaival, meghatóvá téve az asszonyi egyesületek, — eleinte így hívták a nőegyleteket, — az apácák, a diakonisták munkásságának rajzával s oly elemi botlással, mintha a nőnem születési aránya nagyobb lenne (216. l.), mikor 100 leány születésre 104—108 fiú esik. Mert a szerző szociálpolitikai érzéke több oldalt szentel a középosztály asszonyainak, míg a köznéppel, ipsissima verba, tíz sorban végez.

Látkörét legjobban jellemzi, a mit a «köznép» asszonyairól e tíz sorban elmond. Bizton reméli, hogy «a géptechnika fejlődésével a kézimunkaerő háttérbe szorul s így a nő, a ki ma mint gyári alkalmazott keresi kenyerét, majd visszakényszeredik a területre, melyet hűtlenül elhagyott, a cselédi foglalkozások körébe». Ily rövidlátáshoz, elmaradottsághoz nem kell kommentár!

Az államtudományi buvár képessége, tud-e tényeket rendszeresen, alaposan vizsgálni? az ily messze elágazó ügynél válik el, a milyen a nő állása, hivatása az emberi együttműködések rendjében. A szerző a nő választó jogáról akart megállapodásra jutni, e mellett azonban fölkarolta a maga egészében a nőnek emberi, családi, társadalmi, azaz önfentartó, kereső viszonyait és pedig úgy tantörténeti, jogtörténeti, valamint a mai és a jövő igazságosság szempontjából.

Ily sok ágú ügyről, ily sokféle szempontból negyvenöt oldalon keresztül (214—259. l.) lehet szellemeskedni, de pozitív tényekre alapított igazságig, tudományig eljutni nem.

Csak a nő állásának történelmére nézve emelem ki, mily kevésbé ismeri azt szerző. A salernói, a bolognai egyetemek tanárnőitől kezdve, a kik a középkor óta II. József koráig, midőn ez Milánóban Mazzolini Annának tanárságot adott, a családon kívül szerepeltek, annyi a női tanár a multban, kikről ugyan szerző nem tud, hogy Pizzini Amália alkalmazása Olaszországban, Curie asszonyé Franciaországban a XX. században, a mit szerző említ, nem eshetik különösen latba.

A női ügy irodalmának, jogi, politikai változásainak igen fogyatékos ismeretét és méltatását látjuk a munkában. Miért épen Angliában, Amerikában oly élénk a nő egyenjogusításának mozgalma? Miért inkább a conservativ mint a liberális elemek küzdenek mellette? Miért küzd mellette a conservativ Disraeli, miért nem, a hogy szerző hibásan írja, Gladstone, a ki egyenesen helyeslő előszót ír Adele Crepez, *The emancipation of Women and its probable consequences* 1893. 130. l. című iratához, mely ezen mozgalom ellen síkra száll. Mindez ériatve nincs, pedig nem is oly nehéz kitalálni. 1870-ig az angol férjes nőnek nem lehet tulajdona, férjéhez oly viszonyban állt, mint leánya. filiae loco. Az ösztönszerű, érzelmi, vallási tényezőkre számító conservativok támaszt kerestek a nőben, az okoskodó liberálisok félték tőle.

Az összehasonlító államtudományak furcsa alkalmazását látjuk itt is, másutt is szerzőnél. Neki elég érv, hogy valami így vagy úgy van Tasmániában, Costa Ricában, Schwarzburg Sondershausenban, valamennyi classikus democratiájú svájci ős, hegyi cantonban. Min alapszik a tény ezekben, min Angliában, Magyarországon, Itáliában, azzal nem törődik?

Nem bajlódom azonban tovább szerző tudományos fegyverzetének általános fogyatékoságával, figyelmemet munkásságának nemzeti minőségére fordítom, hisz egyetlen vezérszavára, melyet híven követ, a magyar nemzetállam (sic) eszméje.

Hogy van azonban akkor, hogy a női egyenjogúsításnak Kállay Ödönnél, Hentaller Lajosnál, Schwarz Gusztávnál, Schwimmer Rózsánál, a Feministák Egyesületénél régibb szószólóját mint Csontos Istvánt nem ismeri. Eperjeshez nem messze van Lőcse, ott jelentek meg 1655-ben kolosi Török Istvántól *Az asszonyi nemnek nemessegeről, méltóságáról és ditsiritéről való rhythmusok.*

Ezekben így énekel a női egyenjogúsítás első magyar apostola :

Férfiut az Uristen a földből teremté,
 És annak néma sárából, agyagból épité,
 De az asszonyt az eleven férfiből vévé,
 Tiszta, lelkes állatnak csontjából készité. (3. l.)
 De mire jutottatok oh! szegény asszonyok?
 Majd minden nemzetek közt vadtok most tsufok.
 Senki semmit, azt látom, nem ad ti rajtatok,
 Oly igen alászállott az ti méltóságtok.
 Ezt én nem szenvedhetvén ugy állék mellétek,
 Oltalmazom mint tudom, ti igaz ügyetek. (23. l.)

Még meglepőbb azonban, hogy szerző a töle reformországgyűlésnek nevezett 1790-ki országgyűlés idejében megjelent feministikus iratokat (Étwas für Ungarn von einer Patriotin. 1790., (állítólag gr. Viczaynéól). — A magyar anyáknak az országgyűlésre egybegyűlt ország nagyai elibébe terjesztett alázaatos kérések 1790. — Magyar asszonyok prókátora a Budán összegyűlt rendekhez. 1790. — Férfiak felelete az Asszonyokhoz. Arra a javallásra, hogy jó volna az Asszonyokat is a közönséges gyülekezetekbe bocsátani. 1790.—) nem ismeri, mikor azok híre Angliába is eljutott s rólok Mary Wollestonecraftnak, az angol feminizmus XVIII. századbeli vezéralakjának életirója, munkájá-

nak kiadója (Elizabeth Robins Pennel, Mary Wollestonecraft. Boston 1888. Famous woman series. Mary Wollestonecraft, A vindication of the rights of woman. With an introduction by Elizabeth Robins Pennel. The Scott Library 1891. —) is utóbbi munka előszavában megemlékezik (XXII. l.) s elismeri, hogy a feminizmus eszméit Magyarországon egyidőben hirdették azok feltűnésével Condorcetnél és Wollstonecraftnál, bár az őket hirdető magyar iratok — sajnos — feledésbe mentek, a miről íme Nagy Olivér munkája is tanuskodik.

Már is tulhosszan foglalkoztunk e munkával, ha ennek belértékét tekintjük. Ezért nem bocsátkozunk egyetlen eredeti javaslatának, a választó polgárok fölesketésének bírálatába. A nagy francia forradalom már megpróbálta, tudjuk, mennyi sikerrel. A szerző hevülésén e javaslatáért nem csodálkozunk, hisz ő a lapos Bluntschli fejtegetéseit classikus tömörségűeknek, a legvизnyősebb magyar munkák egyikét, Horváth Ödönét, *A vallásról*, mint a polgári jogok gyakorlásának előfeltételéről, 1894. — igen szépnek találja.

Beható, szigorú bírálatot talán mégis megérdemelt két okból is. Az egyik, hogy igaz ügyet: a nemzeti államot s a választó jognak a nemzet érdekéhez alkalmaztatását — bár rosszul véd, a másik, hogy az amerikai Emersonnal szóljak: «representativ man», vagyis az új tudományos nemzedék egyrészének képviselője s így az ő czimére intézett bírálatot képviseltjei is magokra vegyék.

A «nemzetállam» lángbuzgalmú, bár inkább látnoki, mint tudós felállítója, Kuncz Ignác midőn látománya alapvonalait a *Magyar Philosophiai Szemle* 1887-iki folyamában leírta, ily nyilatkozatra fakadt: Kifejtém a nemzetállam fogalmát. Ám bizonynyal lesznek most is, és ha ezer ívet beírnék is, kik azt kiáltják: «nem értjük.» (id. h. 52. l.)

Igaza volt a nemértésre nézve, Nagy Olivér sem értette, de nem volt igaza arra nézve, hogy ő a nemzetállam fogalmát kifejtette volna. Mert az állam még nem nemzet, a nemzet pedig több mint az állam, bármily szoros legyen is kapcsolatuk.

Ki értse meg a nemzetet, ha a nemzeti tiszta ethikai valami, a nemzetiség pedig részben természeti fejlemény. A pápai, az osztrák, a bourbon állam alatti olasz nemzetiség e szerint physikai fejlemény, ugyanaz függetlenségre jutva tiszta ethikai lét. A párhuzamot végtelenbe folytathatni az egykor török állam

alatti magyarra, görögre, bolgárra, szerbre, románra, a holland alatt álló belgára. A kérdés mindig megmarad, megszűnt-e a magyarság, a görögség, a bolgárság stb. természeti fejlemény is lenni, mert más állam alól felszabadult, nemzetté lett?

Ki értse meg a nemzetet, ha az emberiséggel azonos fogalom, csakhogy különböző terjedelemben alkalmazva. Csak mennyiségi lenne köztük a különbség? Mindezekre Kuncz soha sem adott magyarázatot, mert ezt csak fogalmakkal, nem látományokkal lehet adni; utóbbiak alkalmasak érzelmeltésre, de képtelenek valaminek a megértetésére.

Avagy a mire Kuncznál a súly esik, hogy az állam, a nemzetállamban az ember önfeláldozó lény, hogyan értsük meg, ha látjuk, mily kevesek az ilyenek? A polgárok tiszta önfeláldozásából álló államot nem mutat eddig a történelem s nem is fog mutatni. Bármennyire igaz tehát Kuncz látománya, hogy szabad állam polgári odaadás, önfeláldozás nélkül nem állhat fenn, ennek mértékét értelmi fogalmakkal kellene körülírni, hogy a Kuncz-féle apokalypsis érthetővé váljék.

A kinek azonban a magyar nemzetállam a vezérszava, mint szerzőnek, annál bizonyos, hogy ebbe a tisztán ethikai létbe, ebbe a nemzetállamba bizonyos részben természeti fejleményt, névszerint a magyar nyelvet is beleérti. A Kuncz-féle felfogáshoz ugyan inkább illenék, ha az állam, e tiszta ethikai lét nyelve ment lenne olyan, egy részben természeti [fejleménytől, a minő az élő magyar nyelv s például a sanskritot vagy a latint használná, mint a hindu és a katolikus egyház.

De a szerző világosan magyar nemzetállamot kíván, akkor hát jövőre tisztítsa meg irányát azoktól az erdélyi Approbatákra emlékeztető, közéletünk nyelvét elcsúfító latinismusoktól, melyekre szükségök lehet tekintélyök emelése végett nagyképű parlamenti férfiaknak, de nem a tudományoknak.

Excellens, terrénum, kandidátus, kreálta, szisztéma, kompetens, moderáció, konkludál, decennium, komplexuma, oda tendál, honorál, kumuláció, intelligens, kvalifikáció, voks, kvantum, tendencia, voksol, képviselő kreációja (eddig csak szerepeket «kreáltak» — nomen et omen), lateiner elem, kontradikció, nonsans, tumultus, pozíció, annales, direktíva, auktoritás, impresszió, proponál, evidens, ezeket jegyeztük föl futtában s kérdezzük: a magyar nemzetállam, de legalább is a becsületes magyar beszéd érdekében áll-e ily idegen szavak használata?

Ilyesfélék olvastára szinte várjuk, hogy politikai iratainkban ma-holnap azt is olvassuk: Ezek után finitis agendis præses úr tollálta a sessiót.

— a.

Király Péter. Magyar socialismus vagyis: a socialisták törekvéseinek s céljainak okszerű és észszerű ismertetése — magyar szellemben — politikai, társadalmi és közgazdasági szempontból. Debreczen. Kiadja: Hegedüs és Sándor könyvkiadóhivatala. 1906. 192 l.

«Átkozott legyen közöttünk a ki nem magyar, a mi nem magyar. A socialismus (társadalmi erényharcz) szellemét, irányát, buzgalmát és öntudatát is, meg kell tisztítanunk mindenféle salaktól, mindenféle idegenszerűségtől. Magyarországon a socialismusnak csakis annyiban legyen tere és létjoga, amennyiben: *magyar socialismus*».

A szerzőnek e szenvedélyes előszava után az olvasót bizonyára nagy érdeklődés fogja el, minő lesz a magyar socialismus?

«A socialismus, szerző későbbi meghatározása szerint, (6. l.) nem egyéb, mint az igazságnak társadalmi osztályharcza és küzdelme a hamisítás ellen — a mi pedig lényegében és jellemében nem más, mint küzdelem a kenyérért és becsületért»; társadalmi érvényharcz, melynek jelszava az, hogy «Meg kell adni mindenkinek, a mi őt megilleti!»

«Az emberiség történelmének különböző korszakaiban más és más volt az uralkodó fölfogás arra nézve, hogy mi által lehetne minél több jóléthez, helyzetével, sorsával, a világgal és a jó Istennel minél teljesebb kibéküléshez juttatni az embert. A legutóbbi időkben ennek az iránynak és célnek legdivatosabbá lett problémáját képezi a tőkének és munkának egymással helyes összhangba hozatala . . . Tőkéből juttatni mindenkinek, kenyeret minden éhes szájba. Ez a legújabb socialis tízparancsolat. De hogy a tőkét, vagyis a földi javak összességét mimódon oszszuk föl az emberek között, erre nézve eltérők a fölfogások. E különböző fölfogások különböztetik meg aztán egymástól a józan és az igazi socialismust, aztán ennek elfajulását: a nemzetközi socialismust, vagyis a világsocialismust.» (8. l.)

Már ez elüljáró beszédek kétkedővé tesznek, vajon felfogta-e szerző a socialismus értelmét? legyen az magyar vagy világ-

socialismus, legyen az igaz vagy elfajult. Mert hisz egy irány-
nak, egy törekvésnek, egy jelenségnek, bárminők legyenek a
részirányai, a fokozatai, a valósító eszközei, a színei, valami
magvának, valami közös jellegének kell lenni mindannyinak,
hogy róluk egy gyűjtő névvel, itt a socialismus névvel szól-
hassunk.

Csakugyan alig haladunk néhány lapot, látjuk, hogy szerző
nincs tisztában a socialista törekvésekkel, midőn teljes lélek-
nyugalommal, a socialista törekvések lényegének sejtelme nélkül,
azt mondja, hogy a nemzetközi socialisták végső célja: «az
egész világnak socialis kihasználása és pedig olyan módon,
hogy az ő rajtuk kívül álló más társadalmi osztályok viseljék a
terheket, ők pedig kényük-kedvükre zsebre vágassák a hasz-
not». (11. l.)

A szerző nem fogja föl, hogy minden socialista törekvés a
mai társadalmi szerkezetnek és e szerkezet oszlopainak: a sza-
bad munkának, a gazdasági, a szellemi, az erkölcsi szabad moz-
gásnak és ezek alapjának, az egyéni tulajdonnak többé vagy
kevésbé gyökeres átalakítására való törekvésből áll. Lehetséges-e,
kívánatos-e ily átalakítás? erről lehet, kell vitatkozni, de a
socialistákat egyszerűen zsebelőknek, még hozzá más osztályo-
kat zsebelőknek jelenteni ki, mikor törekvésök épen az osztályok
megsemmisítése, enyhén szólva, nagy naivitás. A munkának és
a tulajdonnak biztossá tétele, egyéniesítésének fönntartása helyett,
a munka és a tőke socialisálásának jelszava alatt a mezőgazda-
sági, az ipari termelésnek a politikai hatalom általi vezetése, a
bérrendszernek osztalék-, fizetési rendszerré alakítása, az iskolá-
nak államivá tétele a szellem egységesítése nevében azok a végső
célok, melyekre a socialistáknak nem forradalmi, de mégis
szélső szárnya a termelés fokozatos államosítása, vagy muni-
cipalizálása, a progressiv adóztatás, a munkajog szabályozása útján
törekszenek, nem pedig haszonbérlet, zsebelés.

Mínthogy szerző a socialista törekvések lényegével nincs
tisztában, a magyar socialismust abban látja, hogy a magyar
törvényhozás adjon munkát, kenyeret, műveltséget a népnek s
a munkásnép kenyérkeresetének forrását tevő gyárak, munkatele-
pek, életképes cultura, jogrend teremthetők 15—20 évre szóló tör-
vény által, a mely kötelezze úgy az egyes embereket, mint a
társas vállalatokat, testületeket, hogy földi javaikból, illetve tiszta
bevételeikből áldozzák föl a socialis bajok orvoslására azon fölös-

leget, a mi hozzátartozóik életszükségeinek észszerű és emberies ellátása után fönmarad, egyúttal pedig tiltsa meg fej- és jószágvesztés alatt, hogy az állami és társadalmi célokra rendelt közjövödelemből idegen — legkiváltkép osztrák — hatalmi érdekek és célok istápolására egy fillér is kiadassék.

Ily módon a magyar nép 15—20 év alatt soha nem élvezett jólétnek és megelégedésnek örvendene. (26—37. l.)

Ezekből eléggé megítélhető a munka jelentősége a socialismus szempontjából. (106. l.)

A szerző munkája többi részében mondhatni kizárólag nem socialis ügyekkel foglalkozik így a szavazatjog kérdésével, melyet sem kiterjeszteni, ellenkezőleg megszorítani akar (30 korona egyenes adó, 24 év, magyar írni, olvasni tudás) a nevelésüggyel, a büntetőjogi elévüléssel, a kisebb polgári perekkel, általában az igazságügyszolgáltatással, a királyi ügyészi intézménnyel, a nő jogállásával és pedig mindezekkel mai társadalmi szerkezetünk alapján. Végül, hogy magyar socialismusa teljes legyen, a socialistáknak alighanem mulattatására kijelenti: «Minden emberi intézmény koronája, megszentelője, élete és lelke: a hadsereg.» Hosszasan fejtegeti erre az önálló magyar hadsereg szükségét (176. l.), melynek socialis szempontból való megbecsülhetlenségét alig lehet szerinte eléggé kiemelni. Egészen komolyan magyarázza, mennyit nyernénk vagyoniilag a külön hadsereg által, mikor világos, hogy a közös sereg mellett, bármennyire fájjon is az nemzeti érzésünknek, vagyoni megterhelhetésünk nem oly súlyos, de tovább még azt is hiszi, hogy e költségesebb sereg mellett a munkások sokat nyernének.

Csak a fogalmaknak az a zavara, mely mai közéletünk fölött uralkodik, abban a valóságnak teljes számba nem vétele tesz egy ilyen dolgotat érthetővé, mint a minő szerzőé.

A magyar nemzeti céloknak senki sem tesz rosszabb szolgálatot, bármily jók, emberségesek legyenek szándékai, a mik szerzőnek munkájából igen világosan kitűnnek, mint a ki azt gondolja, hogy a nemzeti célok az emberiség általános életrendje fölött állnak, hogy elég egy külön magyar socialismust a mainál korlátoltabb választójoggal, a mainál költségesebb önálló hadsereggel oly szakszervezetekkel kigondolni, a melyekben csak oly idegen tudósok elmetermékeit szabad ismertetni, a melyeket az országos, 12 tagú közművelődési bizottság nemzeti és erkölcsi szempontból megenged, elég gyárat, munkatelepeket

létesíteni s megszűnik a munkások küzdelme helyzetük javításáért, a mely küzdelem épen oly országokból származott, a hol nemzeti hadsereg, sok gyár és munkatelep létezett.

A könyvben a nemzeti és socialis czélok különös természetének összezavarásán kívül feltűnő egyrészt a vallásos bibliai kenet, melylyel az itt-ott (147—157.) beszél, másrészt a durva hang, mely a könyvnek minden részébe belésívít.

«Komizkodás» (22. l.), «pumpolás» (45. l.) «börziáner bérenczek» (46. l.), «népgyilkoló merkantil érdekszövetkezetek», s ehhez hasonló útszéli jelzők sűrűn fordulnak elő a könyvben, de szerző izlését és szellemi látkörét legjobban jellemzi a következő hely.

«Habár meglehetősen, kiméletlen módon fejezte is ki magát — kérdés azonban, hogy vajon nincs-e igaza annak a szellemes magyar moralistának, a ki egy alkalommal ezeket mondotta: A socialdemokraták: szalonbetyárok. A nemzetközi socialisták: útszéli zsványok. Anarchisták és nihilisták: dühöngő fenevadak. Egyik tizenkilencz, a másik egy hiján húsz, a harmadik olyan, mint az egyik meg a másik.»

Itt végződik az idézet a könyvben, szerző hozzáteszi: Mindnyájan Marx Károly vérebei.

Valóban a szerző lekötelezné a világot, ha e szellemes magyar moralistát megnevezné. Ez esetben egyik tételének bizonyítására szolgálnánk neki adatokkal, például, hogy e szalonbetyárok közül egy-egy Angliában, Franciaországban miniszteri székekben ül, hogy Németországban e szalonbetyárok a birodalomnak a centrum után legerősebb pártját alkották.

A szerzőnek pedig jó lesz, ha a socialismusról ír, Stein Lőrincznek, ki nem volt socialista, hatvan év előtt megjelent munkáját: *Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs. 1842.* is tekintetbe veszi, a melyben már mindaz, a mi a socialismus tekintetében bekövetkezett, az összes nemzetekre nézve meg van jósolva.

—a.

Confucius: Ta-Hio. Nagy-Tudomány. Fordította és bevezette Ágner Lajos. Jászberény, 1906.

Napjainkban, mikor a khinai és a japáni philologia a közelmult eseményei, a jelen törekvései és a jövő kilátásainak félreismerhetetlen hatása alatt a tudományos világ minden táján

szépen fellendül, örvendetes jelenség, ha e téren magyar erők is mutatkoznak.

A jelen dolgozat egy a szélső Keleten közkézen, helyesebben szólva: közszájon forgó és az egyetemes irodalomtörténetben is igen nagy jelentőségű munkával, Confucius *Ta-Hio*-jával, a konfucianusi ethika magvával ismertet meg bennünket.

A *Ta-Hio*, a «nagy-tan» egyike a négy *shü*-nak, a négy confuciusi classikusnak, a melyben a confuciusi ethika rendszerét birjuk. Egészében egy sociál-pædagogiai mű, a szó legnemesebb értelmében egy moralista műve, mely a Platon *Politeiájára*, vagy a Cicero *De officiis*-ára emlékezteti az olvasót. Mi a helyes sociál-pædagogiai elv, melyik a leghelyesebb sociálpolitikai principium, melyik ilyen elv boldogítja a legbiztosabban a népek millióit, mi a társadalom summum bonum-ja, *ming*-je, miben áll a társadalom tökéletesedése? Ezekre a kérdésekre Confucius socialpædogiája a keleti gondolkodásnak az ember természetébe vetett optimista bizalmában Sokratesre és Krisztusra emlékeztető gondolatokkal felel.

A szélső Kelet gyakran gyönyörködteti az embert a legmagasztosabb eszmék, a keresztyénség, a platonismus maradandó értékű elveinek Krisztus- és Platon-előtti ismétlődéseivel. Ismerd meg tenmagadat, műveld magadat, szeresd felebarátaidat, mint tenmagadat. Minden társadalmi boldogság alapja, egyedül helyes alapja a mindeneket egymásba olvasztó szeretet, a *hiao*. A szeretetben a legnagyobb üdvösség, a szeretet a legvégsőbb, a legrealisabb öncél. Az egyén öntökélesítése az önismeret és a szeretet alapján, rajtok átszűrődve, vezet a társadalom boldogságára. Ily gondolatok között mozog a boldog emlékü nagy humanista-philosophus híres munkája, melyet főtételeinek keleti nyugodt menete, következtetéseinek keresetlen szavú egyszerűsége Kelet egyik legrokonszenvesebb művecskéjévé tesz. Ezek között mozog, ezekben él a minden idők egyik legrokonszenvesebb bölcselkedőjének lelke. Ezekhez az eredményekhez jut el gondolatfűzésének climax-szerű menetében, mely művének olyan sajátos, a szélső Kelet irodalmi termékein tapasztalható jelleget ad. A *Ta-Hio* e tipikus physiognomiáját ismerhetjük föl egy másik szembetűnő sajátosságáról is tudniillik azokról a szintelenségig monoton ismétlődésekről, melyek stereotyp módon meg-megújulnak a nagy gondolkodó szövegében, csak úgy, mint kommentátoraiában. Ezek az ismétlődések a buddhista iratok-

nak épen oly stereotype ismétlődő elemeire emlékeztetnek bennünket, melyeknek nirvanistikus hangulatát hasonló színtelenség nyugodalmassal egyhangúsága fokozza. Talán a khinai léleknek a buddhismusra való különös hajlamai nyilvánulnak meg már a Confuceius könyvének a hangulatában? Meglehet. Annyi mindenesetre tény és való, hogy azon nép szelleme, melynek Confuceius egyik fia volt, a buddhismus iránt nagy fogékonyságot tanúsított s ennek a merev, színtelent annak legtöbb hívójét szolgáltatta. De érdekesen jellemzi Confuceius ethikai művét egy épen oly szembeötölő másik vonás is, mely a görög gondolkodás történetében azokra a mystikusokra emlékeztet, kiket egyik-másik gondolatuk hasonlóságáért a brahmán philosophiával és épen a buddhizmussal már sokszorosan kapcsolatba hoztak. A Confuceius művének *numeristikus* mozzanataira célzok, melyek élénken emlékeztetnek bennünket Pythagoras és az eleusisi mysteriumoknak számokkal dolgozó mystikájára. Ágner szépen fejti ki a confuceiusi iratok, valamint közli egyéb khinai iratok ez érdekes sajátosságát, melyeknek művébe felvett adalékait igen értékeseknek mondhatjuk.

O. S.

Eduard Castle, Lenau und die Familie Löwenthal. Briefe und Gespräche, Gedichte und Entwürfe. Leipzig, 1906, XCII és 634 lap. Ára 10 m. 50.

Ez a vastag kötet a máris rendkívül gazdag Lenau-irodalomnak kétségtelenül legfontosabb és legérdekesebb terméke, mert nélkülözhetetlen forrásmunka a szó legvalódibb értelmében. Már jó ideje kétségtelen, hogy Lenau élete és költészete, szomorú sorsa és sötét végzete abban a boldogtalan viszonyban gyökereznek, mely őt Löwenthal Miksa (1799—1872) nejéhez, Kleyle Zsófiához (1810—1889), kapcsolta. Ez a viszony eddig sem volt ismeretlen és annyit minden esetre tudtunk róla, hogy jelentőségét megérthettük és méltányolhattuk. De sok volt még a töredék és a homály, a mi találgatásokra és főleg a viszony erkölcsi oldalának megítélésében félremagyarázásokra adhatott és tényleg adott alapot. Mert a most teljesen közzétett okmányok nagyrésze eddig sem volt ismeretlen: a költő derék sógora, Schurz Antal, már 1855-ben megírta Lenau életét és e művében számos levelet közölt, melyek Lenau és Zsófia viszonyára vonatkoztak;

Frankl Lajos Ágost pedig kiadta 1891-ben (úgy látszott) az egész levelezést, és én ennek alapján behatóan tárgyaltam ezt a viszonyt (a *Budapesti Szemlében*, 69. köt. 1892, 283—292. l.). De a legújabb kiadványból kiderül, hogy az eddigi közlések nem voltak teljesek: se az összes irományokat nem tartalmazták, se a közölteket nem tették közzé csonkítatlanul. Csak most tette Zsófiának utolsó életben maradt fia, Löwenthal Artúr báró, a ki azonban szintén nem érte meg e munka létrejöttét († 1905 decz. 15.), lehetővé, hogy a boldogtalan viszonyra vonatkozó teljes hagyaték egészen csonkítatlanul nyilvánosságra kerüljön és Castle, a kit e nem könnyű föladat megoldásával megbizott, fényesen megfelelt a beléje helyezett bizalomnak. Zsófiától csak három levél maradt fenn Lenauhoz (1844-ből és 1845-ből, tehát már betegsége idejéből), azonkívül egy ifjúkori naplója és másokhoz intézett, közvetve szerelmi viszonyukra vonatkozó néhány levele. Ellenben Lenau levelei és följegyzései mind megvannak és Castle teljesen közli a rendkívül értékes hagyatékot. E gazdag anyaghoz járulnak Zsófia férjének, Löwenthal Miksának följegyzései, melyekben e derék férfiú és hű barát, a ki költői lélek volt és maga is irogatott, Lenaunak a legkülönbözőbb dolgokra, főleg irodalmiakra is vonatkozó nyilatkozatait leírta, és kötetünk ezeket a följegyzéseket is teljesen teszi hozzáférhetőkké. Így tehát e becses munka magában foglal mindent, a mi Lenau és Zsófia viszonyára vonatkozik és teljes fölvilágosítást nyújt e viszonyoknak úgy keletkezésére és fejlődésére, valamint irodalmi és erkölcsi oldalára.

A mi mindenek előtt ez utóbbit illeti, eddig sem kételkedhetett senki, a ki valaha lélektani problémákkal foglalkozott, abban, hogy e viszony tiszta volt: erről kellő biztosítékokat szolgáltatott Löwenthal Miksa jelleme és Lenauval a katastropháig folytatott benső és hű barátsága, de magának a költőnek szomorú sorsa is, mely csak ilyen viszony mellett érthető. De azért voltak eddig elég számmal kétkedők és gyanakodók is, a kik a *décandence* erkölcsével mérték e boldogtalan és szánandó, de jó és nemes lelkű embereket. A most rendelkezésünkre bocsátott teljes anyag véget vet minden homálynak és kétségtelenné teszi, hogy ez a szerelmi viszony, mely pedig mind a két fél részéről szenvedélyes volt, erkölcsösség szempontjából nem volt kifogásos. Tiszta volt, de persze nem Krisztus szavai szerint, a ki házasságtörőnek mondta már azt is, a ki felebarátjának férjét vagy nejét megkivánja. Sőt a szerelmesek bizonyos fokig túl is men-

tek a kivánságon: gyakran olvasunk ölelésekről és csókokról, melyeknek engedélyezésével a szerencsétlen asszony Lenau földült kedélyét lecsillapítani vélte, nem gondolva meg, hogy ezzel a pillanatnyi, talán lecsendesítő hatáson túl csak még mélyebben és erősebben dúlta föl. Mert a fenmaradt okmányoknak legmegdöbbentőbb tanúsága az, hogy Lenau egészen az örülésig érzéki természet volt (egyebet sem örökölt szüleitől), — de 1834 óta csak Zsófiával szemben. Nyilatkozatai ez irányban a brutális őszinteségnek legvégső határától sem riadnak vissza, pedig rendszerint a leggyöngédebb, legmelegebb, legszentebb érzéseket juttatják kifejezésre. A férj, úgy látszik, Lenau iránti igaz barátságából és bizva első sorban nejjének hozzáférhetetlen jellemében, megengedte a viszonynak e kényes, bizalmas jellegét, és nem is csalódott feleségében, de annál borzasztóbban abban a föltevésében, hogy ez engedékenysége kedvező hatással lesz boldogtalan barátjára, kit, persze utólagosan bölcselkedve, csak úgy menthetett volna meg, ha jókor kiutasítja házából — szószerint is, mert 1832—1841. Löwenthaléknál lakott, tehát eszménye közvetlen szomszédságában — a mit a költő kénytelen lett volna, nem tudjuk hogyan, elviselni, de valószínűen Zsófia nem tűrt volna, a ki viszonzta Lenau szenvedélyét és nem tudott nála nélkül meglenni. Hisz a szenvedélyes pár Zsófia házasságának felbontására is gondolt, csakhogy ez az akkori egyházi viszonyok közt és Löwenthalék három gyermekére való tekintettel nem volt lehetséges.

De nagyon érdekes és fontos a közzétett anyag irodalmi szempontból is. Lenau 1834-ben ismerkedett meg Zsófiával és viszonyuk innen szakadatlanul megsemmisítő megbetegedésig (1844), tehát tíz esztendeig tartott. Ez idő alatt jelentek meg Lenau kisebb költeményeinek tetemes része és összes nagyobb művei: 1836 *Faust*, 1837 *Savonarola*, 1841 *Die Albigenser* és 1843 (elkészült) *Don Juan*. Már eleve is valószínű volt, hogy az a viszony, mely egész lelkét betöltötte, mely voltaképp maga a lelke volt, nem maradhatott hatás és befolyás nélkül költészetére. Most, hogy ez a becses hagyaték teljesen előttünk fekszik, megdöbbenve látjuk, hogy ez a viszony mennyire tükröződik műveiben, úgy hogy kisebb és nagyobb költeményeinek egyes helyei, melyek sokszor majdnem szószerint egyeznek Zsófiához intézett prózai nyilatkozataival, igazában csak most érthetők meg teljesen. Castle a kötethez írt terjedelmes bevezetés-

ben e föltűnő egyezésre számos tanulságos példát hoz föl. De egy másik irodalmi szempont is figyelmet érdemel. Tíz évig imádta Lenau Zsófiát és e tíz év alatt számtalanszor írta meg neki kis, naplószerű nyilatkozatokban, hogy szereti, még mindig szereti, jobban szereti, mint valaha. E följegyzések, azt hiszem, páratlanok a világirodalomban: annak az egyetlen egy érzésnek és gondolatnak ily változatos, gazdag, hangulatos, mindig a legszebb mondatokba öltöztetett, megragadó és megindító kifejezése vetekedik Lenau legszebb költői alkotásainak értékével és egymagok is fényes helyet biztosítanak neki a nagy költők sorában. És hogy e följegyzések egészen bizalmasak voltak, hisz a költő meg volt győződve arról, hogy e «czéduláit» sohasem fogja más ember látni, csak az az egyetlen, a kinek szóltak, arról persze még alva sem álmodhatott, hogy azok valaha nyomtatásban is megjelenhetnének: ez magyarázza e nyilatkozatoknak gyakran megdöbbentő nyíltságát, de fokozza is értéküket, mert a költő még legalanyibb költeményeiben sem tárja föl szívének annyira és nem enged lelkének legmélyébe annyira bepillantannunk, mint e szíve vérével megírt bizalmas soraiban.

A viszony maga nem tűnik föl e kötet anyagában másnak, mint a milyennek eddig ismertük és én említett czikkemben rajzoltam; csupán színezése jóval erősebb: a szerelmesek szenvedélyessége sokkal élesebben domborodik ki, a viszonynak (köznapifölfogás szerint) tisztasága egészen kétségtelennek bizonyul, Lenau feneketlen és határtalan érzékisége megdöbbentő, majdnem ijesztő erővel nyilvánul. Csak kevés az oly adat, mely a dolgok megértését fokozza; talán legfontosabb az, hogy Lenau betegségének kitörését nem (mint eddig hitték) Zsófiának egy levele okozta, hanem (mint a költőnek 1844 szept. 28-án és okt. 2-án kelt levelei mutatják) egy ismeretlen nőnek fecsegése, a ki a szerelmesek viszonyát a legsúlyosabb színben tüntette föl és ez aljas rágalmát még Lenau akkori menyasszonyának (Behrends Máriának) is tudomására juttatta, a mi Lenaut mód-fölött fölháborította. De látjuk e levelekből, hogy végzetes lelki megbetegedését testi bajai is előkészítették: neurastheniája 1840-ben Bécsben, hol Zsófia gondosan ápolta szoba-urát, ágyba döntötte és 1841-ben Stuttgartban vörhenyben betegedett meg és ekkor utolsó arája, Behrends Mária gondozta őt a legnemesebb odaadással. De Lenau nem e gondos ápolásnak tulajdonította meggyógyulását, hanem Zsófia kis levélkéinek,

melyek őt sűrűn felkeresték, és míg menyasszonya aggódva örködött ágyánál, ezt írta Zsófiának (501. l.): «A te szíveden fekszem, a te ajkaidon égek, lélekzetem liheg, egész valóm reszket kéjes vágtyól, oh te nőm! oh te az én nőm! Iszonyú forrongásban vagyok; az asztal recseg, melyen írok, Zsófia; örült szerelem az, a mi engem hajt. Jaj nekem! inkább volnék halott, semhogy te nem vagy az enyém!» Nagyon érdekes Lenaunak hasonmásban is közölt utolsó levele Zsófiához (Stuttgart, 1844 okt. 18.), melyből arról értesülünk, hogy Lenau halálsejtelem gyötörte és hogy az imádott nő öngyilkos akart lenni a költőnek halála esetére. Lenau melegen lebeszéli e szándékáról: «Gondoljon (írja) gyermekeire, öreg édesatyjára (+ 1854), én reám és becsületemre, nevemre, mely eddigelé oly tiszta volt. Éljen tovább emlékezetemnek, mely, ha engem valaha szeretett, önré nézve elég vonzó lesz, hogy az életben visszatartsa. Végül ne feledje el, hogy az öngyilkosság a legkegyetlenebb bűn. Ha e rettenetes szándékát keresztülvinné, ezzel nem érne el egyebet, csak azt, hogy szerelmünk, mely oly boldogtalan volt, mint soha más szerelem, ezenfelül még bemocskolttá és legyadázotttá is válnék.» Ha ezen levélnek hasonmását összehasonlítjuk Lenaunak 1836 okt. 22-én kelt, szintén hasonmásban mellékelt gyönyörű betűkkel, igen rendesen, majdnem calligraphice írt levelével, már az írás jellegében is fölismerhetjük, hogy a költő lelkében mily pusztulás ment végbe e végzetes évtized alatt.

Az ilyen egyes jellemző adatot sokat idézhetnék e kötetből, de ismétlem, a viszonynak eddig ismert körrajza ezekkel nem módosul lényegesen, csupán élesebb és színesebb lesz. Azért nem bocsátkozom új «e nagy szerelemnek és nagy szenvedésnek» bővebb rajzába és még csak néhány szóval részletezem kötetünk tartalmát. A munka voltaképp két részből áll: az elsöben kapjuk (a becses, 92 lapra terjedő bevezetés után) a már említett kivonatokat Zsófia leánykori naplójából és Lenau leveleit Löwenthal (Miksához és Zsófiához, valamint Miksa elszórt följegyzéseit a költővel folytatott beszélgetéseiről. E följegyzésekben, melyben Miksa Lenau Eckermannjául szegődött, sok az érdekes, de még több a paradox nyilatkozat, mely az egész beszélgetés kapcsolatából kiszakítva, sokszor furcsának, néha érthetetlennek tetszik. A második rész (a 337. laptól) tartalmazza a költőnek Zsófiához intézett verseit és bizalmas «céduláit», bő jegyzeteket, Miksának válogatott verseit, végül kitűnő

tárgy- és névmutatót. A kötetnek tudományos értéke megbecsülhetetlen; de vonzó és megragadó olvasmány olyanok számára is, kiktől az irodalomtörténeti kutatás távol esik, de a kik érdeklődnek két nemes szívnek megrendítően szomorú története és egyik legnemesebb honfitársunk sötét végzete iránt.

Heinrich Gusztáv.

Dr. Karl Florenz. Geschichte der japanischen Litteratur. Leipzig. C. F. Amelangs Verlag. 1906. 642 lap.

Nemrégem ismertettük e folyóirat hasábjain a jeles berlini tanárnak, Grube Vilmosnak a kínai irodalom történetéről írt nagybecsű művét, a mely a leipzig-i Amelangs-féle vállalat *Die Litteraturen des Ostens* című sorozatában jelent meg. Ugyanezen sorozat tizedik kötete a napokban hagyta el a sajtót, s az eredeti elvek szerint, de szélesebb alapon való tárgyalással Florenz Károly tokyói egyetemi tanárnak a japáni irodalomról írott történetét közli. Mindkét szerző értékes munkával gazdagítja az irodalmat. Florenz, bajor származású férfiú, a kit a japánság szeretete a távol Kelet fiává avatott. Sokat tett a japán fiatalság nevelése körül, s Nippon irodalmának fejlesztésében is élénk része van.

Alig pár éve jelentek meg tőle német fordításban a japáni irodalom legnépszerűbb lyrai, drámai és epikai termékei. A *Dichtergrüsse aus dem Osten* a legnépszerűbb népdalok gyűjteményével, a *Weissaster* — romantikai epossal, — a *Japanische Dramen* című kötete a *Terakoya* és *Asaguo* című drámákkal. A japáni mythologia fordításával is kiváló érdemet szerzett magának. Legújabb művét Rupprecht bajor királyi herczegnek ajánlja.

Florenz, a ki átérezte a japán nemzeti lélek szívverését, beállt a nemzet munkásai közé, s tudását és szorgalmát annak a fajnak hasznára igyekezett érvényesíteni. Japán a legutóbbi két évtizedben szinte csodás haladást tett minden téren. Politikai, gazdasági, katonai és kulturális téren. A cultura által lettek hatalmasok, s azt kiválóan művelik is. A nemzeti cultura emelésére nem idegenkednek a vezető helyeken német, angol és franczia kitűnőségeket alkalmazni. Ma már nem igen érzik az idegen mesetek és tudósok segítségének hiányát, mert neveltettek maguknak jelentékeny nemzeti tudós és művelt nemzedéket.

Japán művészetét ismeri már egész világ, s csodálja is mű

vészetök exotikus finomságait. Irodalmuk még nem annyira ismeretes. Pedig ez éppen olyan tanulságos és becsülni való, mint a japánság bármely megnyilatkozása. Oka azonban ez ismeretlenségnek oka abban keresendő, mert mindössze a legújabb korban kezdte magára vonni az európai és amerikai írók figyelmét, a kik közt számbavehető irodalomtörténelmet ez ideig csak az angol Aston írt *History of Japanese Literature* című művében.

Maga a japán nyelv tanulása a többféle írás miatt már nehézségeket okoz. A kínai írás hatása alatt fejlődött japán írás az eredeti kínai jelek mellé még két úgynevezett *katakana* és *hiragana* írásmódot honosított meg, s ezt a három írást összerakva használják. Az irodalomtörténet anyagát tevő irodalmi termékek rengeteg tömegében csak az újabb időben van rendszeres irodalomtörténeti munka; ez is csak azóta, hogy a japánok az európai írók műveinek rendszerével közvetlenül megismerkedtek. Takatsu, Mikami és Haga jöhetnek e téren komoly számításba. Haga tanárnak *Kokubungakushi Sikko* című japán nyelvű műve tíz nagybecsű előadást tartalmaz a japán nemzeti irodalom történetének köréből.

A vállalat eredeti célját, (tudniillik az egyes nemzetek irodalmának tudományos alapon és bő szemelvényekben való ismertetését). Florenznek kétszeresen ki kellett szélesíteni. Japán élete annyira elütő minden más nép életétől, szokásaik, gondolkodásuk, érzelmeik megnyilatkozásának módja olyan exotikus és nehezen érthető, hogy ennek alapos megmagyarázása nélkül nem hatolhatunk be a nemzeti lélek igazi szellemébe. Hogy ennek a nehéz feladatnak megfelelőhessen, Florenz minden igyekezetét összeszedte. Valóban oly mesterien osztályozza és jellemzi a korokat, oly művészettel válogatta össze a szemelvényeket, — hogy csak így lehet behatolni igazán a japán lélek mélységébe. Aston fentemlített művét éppen azért nagyon felülmulja Florenz. A politikai és kulturális vonatkozások alapos tárgyalására is súlyt helyezett, s ez természetes is: az irodalom fejlődésének mozzanatait csakis ezek fejlődésének tükrében láthatjuk igazi tisztaságában. Japán egyrészt a kínai, másrészt az európai cultura hatása alatt lett azzá, a mi. Florenz az irodalomtörténet korszakait így állítja össze: I. A legrégebb kor. Ez tart K. u. 794-ig. Ennek két szaka van. A) Az archaikus irodalom. A VII. század közepéig. B) A classikus kort megelőző idők az úgynevezett Manyó-korszak. II. A középkor. Egész 1600-ig. Itt megkülönböz-

tet két szakot A) A Heian-korszak vagyis a classikus kor (794—1186.) B) A classicismust követő kor vagyis az irodalmi élet hanyatlása (kamakura vagy Muramachi kor.) III. Az újkor 1868-ig. Renaissance. A népköltészet virágzása. Ez az úgynevezett Tokugawa-kor. IV. Legújabb kor. 1868 óta napjainkig. Az európai befolyás érvényesülésének kora vagy Meiji-korszak. E korok tárgyalása gyakran kötelességévé tette Florenznek a kínai viszonyok ismertetését. Kína ugyanis olyan hatást gyakorolt Japánra, mint Görögország Rómára. Kína nemcsak irodalmával, hanem Buddha tanai által vallásával is befolyásolta Japánt. Buddhának ez a közvetett hatása azokat érdekelheti, a kik az indus kultúrával hivatásszerűleg foglalkoznak. Az egész könyv nem csupán tanulságos, hanem szórakoztató olvasmányt is nyújt a műveltebb közönségnek. A kik Japán iránt érdeklődnek, s azok is, a kiket vonz a költészet varázsa, hálásak lesznek Florenznek, hogy oly közel hozta hozzánk a japán nemzeti lélek irodalmi termékeit, s azok mesteri jellemzésével hasznos és szép ismeretek birtokosává tesz bennünket.

Á. L.

La fiscalité pontificale en France au XIV. siècle (Période d'Avignon et grand schisme d'Occident) par Ch. Samaron et G. Mollet. (Két térképpel). Paris, 1905. 8-rét, XV. 278.

E munkában mely a jól ismert *Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome* kilenczvenhatodik kötete gyanánt jelent meg, szerzőink a pápai jövedelmek kivetésének, behajtásának, kezelésének stb. szövevényes gépezetével ismertetnek meg, a mint ez Franciaországban a XIV-ik században dolgozott.

Az apostoli kuria pénzügyeinek központi kezelésével Avignonban a Camera apostolica volt megbizva, melynek élén két főtisztviselő állott; a Camerarius és Thesaurarius egy egész sereg hivatalnokkal: fogalmazók (Clerici Camere), irnokok (Scriptores) és egy ideig a futárok (Cursores). Voltak azonkívül még ellenőrök (generalis auditor, vice-gerens), pecsétőr (sigillator), ügyvédek (advocati (camere) stb. Mindezeknek hatásköre, teendői stb. részletesen le vannak írva.

A fizetendő adóknak kétféle fajtája volt; tudniillik olyanok, melyeket a fizetőnek egyenesen a kuriára kellett elvinnie vagy elküldenie és olyanok, melyeket külön e célra kiküldött pápai adó-

szedők a különféle országokban hajtottak be. Az előbbi kategóriába tartoztak az úgynevezett *servitia communia*, melyeket az újonnan kinevezett püspököknek és apátoknak kellett fizetniök, továbbá a kancelláriának egy-egy bulla kiállításáért járó díjak, a *visitat ad limina apostolorum* cím alatti fizetések, melyeket a püspököknek bizonyos pontosan meghatározott időközökben el kellett viselniök az apostolok sírjainak meglátogatása alkalmával vagy elküldeni, ha az utazást valami okból meg nem teheték; s végre a «*droit de pallium*», mely az érseki jelvény átvételeért járt. Ezekkel a taksákkal azonban szerzőink egészen röviden, mindössze néhány sorban végeznek, mert jelen tanulmányuk a második kategóriába tartozó adónemeknek van szentelve.

Ebbe a kategóriába a következő adónemek tartoztak:

A pápai tizedek vagy dézsmák (*toxatio* vagy *taxatio ad decimam*), melyeket eleinte in *subsidium terrae sanctae* vetettek ki, később azonban pro *oneribus Romanae Ecclesiae* is. Midőn pedig 1350-ben a bolognaiak forradalma, továbbá Bernabo Visconti fészkelődése és a keleti ügyek szükségessé tették, hogy a pápa erélyesen beavatkozzék a politikába s e célra üres kincstárát megtöltse a kuria, Franciaországra egy rendkívüli adót vetett ki egy harminczad (*tricesima*) alakjában. Ez adó kivetését a pápa 1351. január 21-diki bullájával hirdette ki, a mi a francia papság közt sok zugolódásra és forrongásra adott okot. A szegényebb papok közül sokat ez adalékos teher egészen tönkre tett úgy, hogy ott hagyva templomaikat, megszökni valának kénytelenek.

A kuria egy másik jövedelmi forrása az úgynevezett *annata* voltak, melyek alatt a XIV-dik század elején azon egyházi javadalmak első évi bevételeit kell értenünk, melyek az adóbehajtó bulla keltekor üresedésben voltak vagy példának okáért három éven belül megürültek. Eddig XXII. János pápát tartották egy adónem kieszelőjének, de szerzőink hivatkoznak több munkára, melyből eléggé világos az, hogy már régebben is ismerték és alkalmazták.

Egy másik adóforrást, a *procuratiókat*, a *canonisták* ilyképen értelmezik «*victualia moderata quæ episcopo vel alteri nomine ejus visitanti ecclesiam præstantur.*» A püspököknek vagy helyettesének gyakorta be kellett utaznia egyházmegyéjét s ilyen alkalommal a szegény lelkipásztor kénytelen volt látogatóját és számos tagú környezetét vendégül fogadnia és ellátásukról gondoskodnia.

Igen érdekes az a fejezet, mely a jus spoliinak nevezett jövedelemforrásról tárgyal. Ez Viola szerint egy még a barbár korból való, a kereszténységnél jóval régibb szokáson alapult, mely jogosulttá tette egy ép elhalt püspök házáat «kifosztani». Az apátok és püspökök viszont jogot formáltak elhalt alárendeltjeik hagyatékát a maguk számára lefoglalni.

A subsides caritatis szintén renden kívüli adó volt, tudniillik «quaedam exactio extraordinaria propter manifestam et rationabilem causam a subditis cum charitate postulata». Önkényes fizetés azonban csak annyiban volt, hogy az ajándékozott összeg nagyságát az «adakozó» bőkezűségére hagyták. A cél, melyre gyűjtötték, változott alkalomról alkalomra, egy ízben in subsidium Terrae Sanctae volt szánva, más esetben pro necessitatibus Ecclesiae Romanae, egy harmadik esetben pedig ad expugandum haereticos et rebelles Ecclesiae partium Lombardiae.

Szerzőink azonfölül még további két jövedelemforrást tárgyalnak «Les cens» (recepta censuum Ecclesie Romane) és «Les vacants» tudniillik az üresedésben levő egyházi javadalmak után fizetendő adókat.

Leírják továbbá részletesen mint volt Franciaország számos collectoriára fölosztva, melyeknek élén egy-egy collector állott; megmagyarázzák mi volt ezeknek hatásköre, tevékenysége, eljárási módszere stb. Ezután áttértek ismét a központra egy fejezetben, melynek címe: «Le collecteur à la chambre apostolique», hol a befolyó összegeket átvették, könyvbe rótták, ellenőrizték stb. és végül az utolsó fejezetben kimutatják, hogy az egyes collectoriákban összegyűlt pénzeket mint juttatták a központi pénztárba a szent-szék olasz bankárai révén.

A kötet végén az ismert adóhivatalnokok névlajstroma (Listes des fonctionnaires financiers) következik, továbbá okiratmásolatok (pièces justificatives) és személy- és hely-névmutatók.

A Magyarországon a XIII-dik és XIV-dik században működött pápai adószedőkről Fejérpataky László között két tartalmas cikket még 1887-ben a *Századokban*, a mely évben számadásaik a *Monumenta Vaticana Hungariae*ban meg is jelentek, de e nagyfontosságú gyűjtemény vagy elkerülte francia szerzőink figyelmét, vagy pedig nem méltatták figyelemre.

K. L.

I. H. Bury, the treatise de administrando Imperio. Byzantinische Zeitschrift. 1906. 517—577. l.

A tudós szerzőnek ez az értekezése nemcsak tárgyánál és értékénél fogva érdekes, hanem azért is, mert — ritka kivétel — ismeri és teljesen méltatja az idevonatkozó magyar irodalmat. Különösen *A Magyar Honfoglalás kútfoi*nek a *Budapesti Szemle* 1901. folyamában bőven ismertetett akadémiai kiadásával foglalkozik bőven és behatóan. Tud magyarul: a fontos helyeket hibátlanul idézi magyar szövegben.

Konstantinos Porphyrogenetos e legfontosabb munkáját, mint állítja, eddig csak részenként tárgyalták; az egészre, annak fokozatára és beosztására nem voltak kellő tekintettel. Bury úr az egésznek felosztásával bajlódik, de megvalljuk fejtegetése nem egészen meggyőző. Annál becsesebb, mit a szerkesztés módjáról és a munka forrásairól ír. Kimutatja, hogy itt nem feldolgozott munkáról van szó, hanem a császár részére titkárai által összehordott jegyzetekről, melyeket soha rendbe nem szedett senki. Innét a gyakori párhuzamos elbeszélés és a nem ritka ellenmondás.

A magyarokra vonatkozó résznél elfogadja azt a nézetünket, hogy a császár előadása főképp a nála járt előkelő magyar urak értesítésén alapul. Egyebekben is alig tér el felfogásunktól. Viszont azt a megjegyzését, hogy Konstantinos két adata közt, melyek közül az egyik 55, a másik 50 év előttire teszi a magyarok kivonulását Etelközből nincs ellenmondás, hanem az utóbbi csak íráshiba, bizvást magunkévá tehetjük mi is.

Tárgyi tekintetben az ellen emel kifogást, hogy mi Konstantinos családját «tán szláv eredetinek» mondjuk. Szerinte Vazul császár biztosan örmény eredetű volt. Megmondjuk tehát mire alapítjuk véleményünket. György barát a 839. évnél szól az ifjú Vazulról, kinek szülei Macedoniában laktak, maga is ott nevelkedett. Ezt az elbeszélést, mely akkor készült, mikor hőse még nem alapított dynastiát, mi most is hitelesebbnek tartjuk annál a későbbinél, mely Konstantinos ősenek előkelő, Arsakida őseket tulajdonít. Még ha csakugyan Ázsiából származtak is az ősök, Macedoniában ugyancsak elszlávosodhattak. Ennél többet pedig nem állítottunk.

Sokkal fontosabb és általános érdekű szerzőnek egy más

föltevése. Konstantinos tudvalevőkép kétszer is leírja Turkia, Magyarország határait. Bury úr úgy vélekedik, hogy ez a két leírás két különböző korból való. És pedig az első 906 körül készülhetett, midőn, szerinte a magyarok birodalma csak a Dunáig tartott, Pannonia pedig még nem volt birtokukban. A másik a Konstantinos korabeli, 950 körüli határokat adja elő.

Nézzük a két szöveget: A 13. fejezetben, a turkokkal szomszéd népekről ez áll: «A turkokkal pedig ezek a nemzetek határosak: Nyugoton Frankország, észak felé a besenyők országa, dél felé Nagy Morvaország, vagyis Szvatopluk tartománya, melyet a turkok teljesen elpusztítottak és elfoglaltak. A horvátok pedig a hegyeknél határosak a turkokkal».

Tovább, a 40. fejezetben ezt olvassuk: «Kelet felől a turkokkal határosak a bolgárok, kiktől elválasztja őket a Duna folyó, észak felé a besenyők, nyugot felé a frankok, dél felé a horvátok».

A két szöveg közt a lényeges különbség az, hogy az utóbbiban a bolgárok is szerepelnek. De hát, ha a magyarok csak a Dunától keletre eső részen szállottak meg, nem voltak ép úgy szomszédjaik a bolgárok? De szomszédjaik voltak a besenyők később is, hisz ezt Konstantinus a 37. fejezetben külön is megmondja. Aztán meg a horvát szomszédság mind a kettőben megvan. Ha a magyarok nem birják Pannoniát, ez lehetetlen. Az első meghatárolás pedig minden félreértést kizáró az által, hogy határu a hegyeket említi, tehát nem is a későbbi Szlavoniát, hanem az igazi Horvátországot érti alatta. Még ha meg is engednök Bury úrnak azt a föltevését, hogy az első szövegben későbbi hozzátoldás Nagy Morvaországhoz az, hogy a turkok elpusztítottak és elfoglalták, sem tűnik ki belőle az, hogy a turkok akkor nem birták Pannoniát, hanem éppen az ellenkező következik belőle.

Ezzel természetesen elesik Bury úr azon következtetése is, hogy Pannonia elfoglalása, Morvaország összeomlása csak 906 körül történt meg. Ha szerző nemcsak a görög kútfőket veszi tekintetbe, hanem a nyugotiakat is, lehetetlen, hogy e hibába essék. Történetileg bizonyos, hogy a magyarok már 899-ben Itáliában járnak. Hogy lehetséges ez, ha a Dunántúl még nem az övék? A bajor püspökök 900-ból való levele elbeszéli, hogy a morvák a magyarokhoz csatlakoztak és együtt pusztítják Bajorországot. A tényt magát a teljesen egykorú fuldai évkönyvek

megerősítik, 901-ben pedig Karantánia elpusztítását beszélik el. Mindez merőben lehetetlen, ha Pannonia még nincs magyar kézen.

Itt tehát igenis két külön feljegyzés van előttünk, de nem külön korból való. A morva birodalom roncsai, északnyugaton még fennállhattak 900 után is, de aligha a mai Magyarország területén. Chronológiánkat tehát épen nem szükséges megváltoztatni.

Érdekes és fontos eredményekre jut a szerző a horvátokra, szerbekre, dalmátokra nézve is. Komoly tudósnak, ki előbbre viszi a tudományt, hibáznia is szabad egyben-másban; műve azzal nem igen vesz értékéből.

i. k.

Új magyar könyvek.

Abonyi Lajos munkái. Sajtó alá rendezte Endrődi Sándor Budapest, 1906. Révai testv. (8-r.) Egy kötet 4 kor. XI.—XII. köt. Kenyér és becület. 1—2. köt. XIII. kötet. Ágról-ágra. XIV. A betyár kendője. — XV. kötet. Kandalló mellett. (307, 293, 345, 325, 334. l.)

Berzeviczy Albert. Régi emlékek 1853—1870. Budapest, 1907. Révai testv. (8-r. 314 l. 6 K.

Búsbach Péter. Egy viharos emberöltő. Korrajz. Második kiadás. Budapest, 1906. Benkő Gy. biz. (8-r. 352. 358 l.) 5 K.

Döntvénytár, Grill-féle. — Főszerkesztő Vavrik Béla dr. Szerkesztő Gyomai Zsigmond dr. Budapest, 1906. Grill K. III. köt. Magánjog. III. Öröklési jog. Almási Antál dr. közreműködésével szerkeszti Imling Kourád dr. (IV, 993 l.) 14 K. — V. kötet, váltó-, csőd- és szabadalmi jog. Deutsch Izidor dr, Gaár Vilmos dr. és Szász János dr. közreműködésével, szerkeszti Beck Hugó dr. (X. 869 l.) 15 K.

Elekes Mihály. Rozsnyai Dávid élete és művei. Szeged, 1906. Traub B. és Trs. (8-r. 104 l.) 1 K 50 f.

Emlékek, egyháztörténelmi-, a magyarországi hitújítás korából. Szerkesztették Bunyitay V, Rapaics R, Karácsonyi J. III. köt. 1535—1541. Budapest, 1906. Szt. István-t. (8-r. 593 l.) 20 K.

Flammarion Camille. Az ismeretlen és a lelki problémák. Fordította Szabó László. 2. kiad. I. köt. Haldoklók jeladásai. Megjelenések — — telepathia. Lelki híradások. II. kötet. Belső sugallat. Az álmok világa. Távolbalátás. A jövődjő megjóslásaj Budapest, 1906. Légrády testv. (8-r. 261, 281 l.) 6 K.

Gárdonyi Géza. Ábel és Eszter. Regény. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 244 l.) 3 K 60 f.

Gratz Gusztáv dr. Nemzetközi jog. Második kiadás. (Tudományos zsebkönyvtár 180—181. sz.) Budapest, 1906. Stampfel. (8-r. 150 l.) 1 K 20 f.

Hegedüs Loránt dr. Adórendszerünk betegségei. (Egyenes adók.) Budapest, 1906. Ráth M. (8-r. 177 l.) 2 K.

Heine Henrik válogatott költeményei. Németből fordította Spóner Andor. Második bővített kiadás. Budapest, 1906. Benkő Gy. (8-r. 302 l.) 3 K.

Haraszi Gyula. Corneille és kora. A francia színiköltészet fejlődése a középkortól Racineig. Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. XII, 571 l.) 4 K.

Hedin Sven. Ázsia szívében. Tízezer kilométernyi úttalan utazás. Átdolgozta Thirring Gusztáv dr. (A magyar földrajzi társaság könyvtára. 7—8 kötet.) Budapest, 1906. Lampel, (8-r. 237, 298 l.) 24 K.

Kemény Zsigmond báró összes művei. IX—XI. kötet. Budapest, 1907. Franklin-t. (8 r. 343, 354, 216 l.) 13 K.

Kemény Ödön. A tengeri kereskedelem. Fiume, 1906. (Budapest, Kilián utóda biz.) (8-r. 143 l.) 5 K.

Kincs István. Romok a romok fölött. Történeti elbeszélés. Budapest. 1906. Szt. István-t. (8-r. 219 l.) 1 K 80 f.

Kielland L. Sándor. Garmann és Worse. Fordította Ritoók Emma. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 334 l.) 3 K 80 f.

Léderer Béla összegyűjtött munkái. I. köt. Tanulmányok II. köt. Könyvbírálatok. III. köt. Fordítások. Vegyesek. IV. köt. Idegen nyelveken megjelent munkák. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 305, 451, 367, 269 l.) 12 K.

Lengyel Miklós Tompa Mihály élete és művei. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. 243 l.) 4 K.

Lovik Károly ősi rózsza. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 173 l.) 2 K 80 f.

Markó László. Aesopusi mesék. Második kiadás. Budapest 1906. Benkő Gy. (8-r. 217 l.) 5 K.

Melhárd Gyula. A székesfejérvári örkanonokság története. Veszprém, 1906. (Kaposvár, Hagelmann K. biz.) (8-r. 47 l.) 1 K.

Mikes Kelemen, Zúgoni Törökországi levelei. A magyar kir. kormány támogatásával, II. Rákóczyi Ferencz hamvainak hazaszállítása alkalmából készült emlékkiadás. Budapest, 1906. Franklin-t. Díszkiadás 100 kor. és kisebb kiadás 20 K.

Nagy Endre. Apostol a hódáságon. Regény. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 186 l.) 4 K 80 f

Nagy (Eöttevényi) Olivér dr. A választói jog problémái. Politikai tanulmány. Budapest, 1907. Grill. (8-r. 348 l.) 5 K 40 f.

Navratil Ákos. Közgazdaságtani és pénzügytani jegyzetek. Kézirat gyanánt. Budapest, 1906. Grill. (8-r. 797 l.) 14 K.

Orosz Ernő. Heves és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai. Eger 1906. (Budapest, Benkő Gy. biz.) (4-r. VIII, 347 l.) 10 K.

Pekár Károly dr. A magyar nemzeti szépről. A magyar genius. æsthetikája. Budapest, 1906. Eggenberger. (8-r. X, 474 l.) 7 K.

Pör Jenő. Buza és lisztkivitelünk. Budapest, 1906. Deutsch Zs. és tsa. (8-r. 156 l.) 4 K.

Régi magyar könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r.)

XXII, kötet. Költői levelezések. Kreskay Imre hátrahagyott irataiból életrajzi adatokkal és jegyzetekkel, kiadta Hattyúffy Dezső dr. (124 l.) 1 K 50 f.

Szabó Ervin. A socialismus. A Társadalom-tudományi Társaságban 1904. márczius hó 6-án tartott előadás és ugyanott mondott felelet némely ellenvetésre. Budapest, 1906. Deutsch. (8-r. 55 l.) 1 K.

Széchenyi Imre gróf. Az egyke. Budapest, 1906. Budapesti Hirlap. (8-r. 129 l.) 2 K.

Szemere György. Doktor Mefisztofeleszt. Elbeszélés. Budapest, 1907. Franklin-t. (8-r. 159 l.) 2 K 50 f.

Térey Gábor dr. A képtár leiró lajstroma. I. Régi mesterek. Budapest, 1906. Benkő Gy. (8-r. VIII, 431 l.) 5 K.

Teveli Mihály. Izenet a másvilágból. Elbeszélés a magyar szabadságharcz idejéből, Budapest, 1907. Franklin-t. (8-r. 121 l.) 1 K 80 f.

Vadnay Károly. Elbeszélések. Kiadja a Kisfaludy Társaság. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 373 l.) 4 K.

Vámbery Ármin. Nyugat kulturája keleten. Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. 423 l.) 4 K.

Zsirkay János. Levente. Regény. Budapest. 1906. Budapesti Hirlap. (8-r. 282 l.) 3 K.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN TÖRTÉNETI ESZMÉI. *)

Első közlemény.

Tek. Akadémia! Hálás köszönettel tartozom azért a kegyes jóindulatért, melylyel igyekvésemet megítélték, midőn tagjaik sorába emeltek. Ma is szükségem van jóindulatú elnézésökre, mert e helyen Széchenyiről szólván, érzem vállalkozásom nehézségeit. Széchenyi pályáját és egyéniségét kiváló írók és tudósok annyi gonddal, s oly különböző szempontokból fejtegették, az Akadémia kiadványaiban s másutt is, hogy nehéz lesz találnom új körülményt, vagy új szempontot, mely felkölthetné a Széchenyi-irodalomban annyira jártas hallgatóim figyelmét. De bátorít az a tudat, hogy az Akadémia szívesen fogad bármily csekély jószándékú járulékot is a Széchenyi-irodalomhoz és az a körülmény is ösztönzött e munkára, hogy Széchenyi történeti eszméinek megbecsülésében, de még ismertetésében is íróink felfogása nagyon szétágazó. Széchenyi tisztelői közt némelyek történeti felfogását a nagy szellem gyöngéden érintendő hibái közé sorolják, mások azonban dicsőítik e felfogás mélységét, Széchenyi ellenfelei pedig már életében is épen ez oldalról sebeztek őt talán a legérzékenyebben s egy újabb bírálója kimondja, hogy kivált a magyar történet s a magyar intézmények szelleme ismeretlen föld maradt Széchenyi előtt.

Bizonyos, hogy e felfogások rendezésre szorulnak, s elég érdem volna ily problema megoldását legalább elősegíteni egy-két adattal.

E célból vizsgálódásainkat három részre osztjuk. Kutatni akarjuk először, hogy mily hatások alatt s minő rendszerré

*) A M. T. Akadémia II. osztályában 1907. január 14-én felolvasott székfoglaló.

fejlődtek Széchenyi eszméi az általános történetről, vizsgálni akarjuk azután, hogy miképen kapcsolódtak össze ez eszmék Széchenyinek a magyar történetről s a hazai viszonyokról alkotott felfogásával s végül Széchenyi történeti eszméit az újabb tádományos mozgalmak szempontjából is óhajtjuk ismertetni.

I.

Széchenyi történeti eszméinek fejlődése. Általános történeti eszméinek rendszere.

Széchenyi már korán — talán első költői olvasmányainak hatása alatt — megkedvelte a tájaknak s valószínűen a nemzeteknek összehasonlítását az emberi életkorokkal. Tizennyolcz éves korában írja szüleinek Világosról, hogy a Kőrös vidéke tetszett neki. «Ez a síkság — úgy mond — mely termékeny és gazzal is el van borítva, szép látvány, az ifjúsághoz hasonlítható; az Alpesekeket tiszteletreméltó vénekhez hasonlítanám.»

1814-ben komoly figyelemmel olvasta Mme de Staël *L'Allemagne*-jét. Különösen azok a sorok keltik fel érdekét, a hol a szerző a nemzeti állam s jellem jelentőségéről beszél. «A mi napjainkban — mondja Mme de Staël — csakis a nemzeti jellemben van az államnak igazi ereje.» Az ehhez hasonló helyeket Széchenyi naplójába is jegyzi. De bizonyára érdekelte Széchenyit a szerzőnek történet-philosophiája is. Madame de Staël az emberi szellem perfectibilitásáról is beszél. «Az ember történetében — úgy mond — a mindig egyenlő s folytonos haladás tervét vesszük észre.» Az *Allemagne* szerzője a népek ifjúságát és érett korát is felemlíti. «A németek — úgy mond — ifjúságot teremtettek magoknak, az angolok megfériasodtak.»

Mindezek a gondolatok mélyen hatottak az ifjú Széchenyi szellemére. Midőn 1814 végén Nápolyban Filangieri tábornokkal, Mme de Staël ismerésével találkozott, élénken érdekelte mindaz, a mit az *Allemagne* szerzőjéről hallott.

Nem bántotta az, hogy Chateaubriand megbírálta a perfectibilitás tanát, a jakobinusok e hitvallását; a gondolat egyre foglalkoztatja Széchenyit utazásai közben. A perfectio, a perfect szavak kedvelt szólamai lesznek. De még ingadozik

lelke a haladás törvényének megállapításában. Pompejiben bámulja az ókor «perfectióját», gondolkozik azon, vajon mikép következhetik ily perfectio után a hanyatlás. De bármennyire tiszteli az ókori s régi olasz művészetet, az újkor művészete inkább lelkesíti. Canovának mennyei szobráról beszél, a korabeli francia művészetben pedig csodálja az emberi szellem haladását. Korának másnemű vívmányai kötötték le figyelmét 1815-iki angliai utazásában. Az új gépek, a gyáripár lendülete nagyon foglalkoztatták, «egy ily gép — úgy mond — a legnagyobb perfectióhoz tartozik». De azt is észre vette, hogy ennek a tökéletességnek árnyéka is van, mert nagy nyomor a kísérete.

Különös tévedése Széchenyi már említett bírálójának az, hogy a nagy reformatorra az angol alkotmányos élet mulékony hatást tett. Igaz, hogy a gépekkel s gyárakkal nagyon sokat foglalkozott, de mégis a három dolog közül, melyet Angliában tanulmányozni érdemesnek tart, első helyen az alkotmányt említi. Már 1815-iki útja előtt is olvasta Montesquieut. Sokat elmélkedett azon, a mit Montesquieuban a nemzetek jellemének alakulásáról, a nemzetek sorsáról olvasott. Feltűnhetett neki Montesquieunek az a megjegyzése, hogy az angol állam is elvész egykor, ha törvényhozó hatalma romlottabb lesz, mint a végrehajtó hatalom. Anglia csak úgy el fog veszni, mint Róma, Sparta és Carthago — mondja Montesquieu. Ime a haladásnak oly vigasztaló gondolatára új nagy árnyék borul. De hogy is lehetne máskép?

Hiszen a nemzetek és az emberek élete hasonló — írja Széchenyi naplójában 1816 márczius 17-én — a nemzeteknek is van gyermekkoruk s vannak kamaszéveik, azután az életbe lépnek s vagy tökéletesednek, vagy romlanak. A különbség csak az, hogy a nemzetek évezredekig élnek és fejlődésöknek évszázados fordulói vannak. Így például egy népnek kamaszévei háromszáz évig is eltartanak.

Így formulázza először elméletét a nemzetek életkoráról.

Korának európai nemzeteit vizsgálva, nem egy nemzetet vélte észre venni a halálnak jegyét. Szenvedélyes érdeklődéssel olvasta Alfieri önéletrajzát, az olasz költő lelkében a magáéval néhány rokon vonást talált s azért egyik «legkedvesebb szentjének» nevezte. Már pedig Alfieri azt írta, hogy Olaszország halott ország, népe már nem él és nyelve

is majdnem holt nyelv. Pedig e nyelven irt Tasso, a kinek stanzaiért Széchenyi érdemesnek találta olaszul tanulni.

A saját olaszországi tapasztalatai Alfieri panaszát látzottak igazolni. De a midőn utazása közben egészségtől duzzadó amerikai tisztet látott, lelke felvidult. Minő nép lesz még ezekből egykor? — így kiált fel. Amerikát viruló gyermekhez hasonlítja, a jövő országának nevezi, a mint az ókori nagy államokat a mult birodalmai közé sorolja.

1819-ben Nápolyban újra formulazza elméletét a nemzetek fejlődéséről.

«Egy nemzet úgy keletkezik, mint a hogy a gyermek születik: azután átéli a kamaszéveket, az ifjúságot, a férfikort és az öregkort, s végül elhal; az egyedüli különbség az, hogy az ember holtteste feloszlik, ellenben a nemzetnek holtteste évek hosszú során át tengődik.» «A nemzetek nagyságának alapját — így fűzi tovább a hasonlatot — az a nevelés teremti, melyet gyermekkorukban kaptak. A nemzeteket a kormányok nevelik. A nép ereje s egészsége s az uralkodó értelmi ereje — ezek a nemzeti nagyság fejlesztő elemei. A népek épp úgy, mint az emberek, csak ifjúságukban tanulékonyak és javíthatatlanok lesznek, ha öregednek. Ha egyszer a szokások meg vannak állapodva s a balítéletek meggyökereztek, veszélyes s hiábavaló dolog azoknak átalakítását még csak meg is próbálni. Az ily nép nem is szenved, hogy bajának gyógyítása végett hozzá nyúljanak épp úgy, mint a beteg, ki remegve látja a sebészét.»

Ez elmélkedés első fele a nemzetek halálának meghatározásával egészíti ki az 1816-iki formulát, második fele pedig Mme de Staël már említett könyvének néhány gondolatát fűzi tovább. Az *Allemagne* szerzője is azt mondja, hogy a kormányok a népeknek igazi nevelői és hogy az emberi nem épp úgy nevelhető, mint minden egyes ember.

Széchenyinek megtetszett e gondolat, valósíthatónak is hitte, mert már akkor égett a vágytól, hogy reformáljon egy nemzetet úgy, mint a hogy ez időtájt sikerrel fáradozott a saját lelki világának átalakításán.

A következő évben, 1820-ban, Török-Sz.-Miklóson katonáskodván, Mme de Staëlnek azt a munkáját kezdi olvasni, mely az irodalmat a társadalmi intézményekhez való viszonyában tárgyalja. E munkával még komolyabban foglalkozik,

mint a Németországról szólóval. Ne csodálkozzunk azon, hogy oly komoly jelentőséget tulajdonít az írónőnek. Gondoljuk meg, hogy Mme de Staël Byron — Széchenyi előtt nagy tekintély — a világirodalom talán legnagyobb írónőjének nyilvánította. Igaz, hogy Széchenyi kételkedett is néha Mme de Staël alaposságában, de fiatal lelkének fogékony-ságával elfogadott eszméit nem felejtette el.

Megmérhetjük az idézett könyv hatását Széchenyire, ha azt olvassuk benne, hogy egy nemzet értelmességének fejlesztése egyenlő értékű jó erkölceinek felvirágoztatásával. Vagy ha ezt olvassuk: ösztönözd az embert a felsőbbségnek mindenféle nemére és e különböző tehetségei mindannyian erkölcsi életének tökéletesedését fogják elősegíteni.

A történetről Mme de Staël ezt mondja: «Végigpillantva a világ változásain és a századok sorrendjén, az emberi faj perfectibilitásának eszméje emelkedik ki előttem és nem bírom figyelmemet elfordítani tőle. Nem hiszem, hogy az erkölcsi természet e nagy munkája valaha szünetelt volna; a fényes korszakokban, valamint a homályosakban az emberi szellemnek fokozatos haladása soha sem szakadt félbe. Lelkem minden tehetségével fogadom el ezt a philosophiai eredményt; egyik legnagyobb értéke az, hogy az emelkedettség nagy érzését kelti fel bennünk.»

Mint látjuk, e munkájában az írónő nagyobb hévvel és határozottsággal hirdeti a perfectibilitást, mint a Németországról szólóban. Az emberi nem különböző korairól is beszél s azt mondja, hogy az ókorban még nem érte el az emberiség a melancholia korszakát.

«Jól tudom — írja Széchenyi naplójába — hogy mit ért Mme de Staël a melancholia korán. Jól tudom, hogy a népeknek van gyermekkoruk stb. egész öregkorukig, s hogy mind e korokat végig kell élniök.»

Így fordítja le az írónő elnevezéseit a saját elméletének terminológiájára és csendesesen — a nélkül, hogy mondaná s a nélkül, hogy tisztán látnók a logikai fonalat — hozzáfűzi a fejlődés ez elméletéhez a perfectibilitásnak már most egészen lelkébe vésett tanát.

Ekkor már történetphilosophiája magaslatáról ítéli meg az egykorú eseményeket. Midőn Ypsilanti támadását hallja, így kiált fel: «Görögország újjászületéséből semmi sem lesz.

Nemzetek úgy születnek és halnak meg, mint az emberek. Görögország már élt és hogyan élt s minő férfikort ért!»

Korának a politikai szabadságért vívott küzdelmei, továbbá politikai és történeti olvasmányai egyre ösztönzik a népek sorsáról való elmélkedéseinek mélyítésére. Elolvassa Burke támadását a francia forradalom ellen. Noha e forradalom egyik éltető tanában, a perfectibilitásban maga is hitt, úgy gondoljuk, hogy rokonszenve Burke felé hajlott. Határozottan helyeselte Burkenek azt a meghatározását, hogy a reformra való képesség kapcsolata a conservatív hajlammal jellemzi az igazi államférfiút. Széchenyi is azt mondja ekkortájt, hogy ő az ultrák és a carbonarik közt foglal helyet. «Ti úgy bántatok a francia nemzettel — mondja Burke a forradalom vezéreinek — mintha má vagy tegnap keletkezett volna.»

Ezt a szemrehányást Széchenyi egészen átérezte. Folyvást foglalkoztatta a népek életkorának különbsége történeti és politikai tekintetben.

1824-ben újra fogalmazza elméletét és igyekszik tartalmasabban jellemezni a négy életkor mindegyikét. A gyermekkorban és ifjúkorban fejlődnek ki a legszebb és legnemesebb jellemvonások, a minőkre példákat Róma és Görögország története nyújt, vagy Amerikában Washingtoné és Frankliné. Az érett férfikorban van Franciaország s Anglia. «Itt már nem látjuk a nemes lelkesedést a nagyért, kiválóért s önzetlenért, — azt a büszkeségtől és nagyra-vágyástól nem zavart szép rajongást az emberiség javáért hiába keressük ez országokban. Cselekvéseik főrugója a realitás, a nyereség, az előny, a hatalom és ezek körül forog az érdeklődés. Az öregkorban vannak azok a népek, melyeknek ereiben a vér bágyadtan folydogál s a hol az emberek azzal dicsekednek, hogy csak magokra gondolnak, nem lévén érzések a közjó iránt.»

Bár sejtjük, de még nem látjuk tisztán, miképen egyeztethető a folytonos romlás e képe a perfectibilitás tanával.

1823 óta sokat foglalkozott Széchenyi Voltairerrel. Voltaire 1785-iki kiadásának köteteit sorban olvasgatta. Veszélyes író — úgy mond — a tapasztalatlan ifjúságnak, de sok jót is művel, mert «türelmet hirdet és ezt eléggé hirdetni, istenemre, alig lehet.»

Voltairenek nagy jelentőségű világtörténeti áttekintését már csak magyar vonatkozásai miatt is érdeklél olvasta. Széchenyin kívül más magyar írókra, például Verseglyre, is hatott Voltairenek az a kijelentése, hogy valamennyi nép közül, melynek történetén munkánkban végig tekintettünk, egy sem volt szerencsétlenebb, mint a magyar. De különben is Voltaire munkája telve van igen tanulságos elbeszélésekkel és gondolatokkal. Széchenyi kezében alighanem ez volt az első jelentékenyebb könyv, mely a világ történetét Nagy Károlytól XIII. Lajos koráig folytonos előadásban tárgyalja.

Nem felejtette el Széchenyi, hogy Voltaire a középkor idejét «a borzalmak századainak» nevezi.

A kiváló egyének szerepét a történetben Voltaire már igen élénken kiemelte. «Látjuk — mondja Voltaire — hogy egy nemzet felsőbbsege csak vezetőitől függ.» «Minden nagyot e világon — mondja másutt — egyes emberek lángeszének és szilárdságának köszönhetünk.» Ezek a gondolatok megerősítették Széchenyit abban a felfogásban, melyre ösztönt már Mme de Staël könyvéből nyert.

Voltaire szerint a kormányoknak nagyobb befolyása van az emberek jellemére, mint az éghajlatnak. Ez oly felfogás, mely Széchenyi szerint szerencsésen igazítja helyre a Montesquieuét s azonkívül a nemzetek nevelésének lehetőségét is hirdeti.

Voltaire azt a nyolczszázéves történetet, melyet elbeszél, a bűnök, a hóbort és a szerencsétlenségek nagy gyűjteményének nevezi el, melyben itt-ott látni néhány erényt és kevés boldog időt, mint elszórt lakásokat láthatunk vad pusztákban. Mind a mellett Nagy Károly kora óta a XVIII. századig a népességnek, a vagyonnak, a műveltségnek haladását látja Európában.

Így tehát Széchenyi a haladás eszméje mellett Voltaire könyvében új bizonyosságot talált. A hogy mindenütt talált újakat ekkor az életben s a technika vívmányaiban, ha külföldön utazott.

Fáradhatatlan olvasó volt, de kevés történeti munkában talált oly gyönyörűséget, mint Ségur *Napoleon története és a nagy hadsereg 1812-ben* című munkájában. Classikus munka, írja róla. Thukydideshez és Xenophonhoz

hasonlítható. A tárgy is nagyon érkekelte, I. Napoleonról később maga is írt egy kiváló jellemrajzot az *Önismeretben*. De Ségur gondolatai is viszhangot keltettek lelkében. Ségur úgy magyarázza Sándor czár és Napoleon összeütközését, hogy Sándornak birodalma még fiatal volt, mint fejedelme s naponként növekedett, ellenben a francia birodalom már érett korban volt, mint császára és most már csak gyöngülhetett. Midőn Napoleon Vilnába ért a lengyel hősökkel — beszéli Ségur — megmozdult a litvánok szive mélyén a még élő, bár már előregedett hazafiúi érzés. Ségur elbeszélvén Barclay visszavonulását s azt, hogy az oroszok mennyire haragudtak reá a terület kiszolgáltatása miatt, dicsőíti az orosz hadvezért, mert szembe szállt a megtévesztett közvéleménnyel és mert felfogta, hogy a nemzeteket legtöbbször önmagok ellenére mentik meg. Az önmehtagadó elszántság, melylyel az oroszok feldúlták hazájokat, hogy megsemmisítsék a hódítót, bámulatra ragadja Ségurt. «Kivívták az igazi dicsőséget — úgy mond — és ha egy előrehaladottabb műveltség fogja majd áthatni minden osztályukat, e nagy népnek is lesz nagy századja, ők is megragadják majd a dicsőség kormánybotját, melyet, úgy látszik, hogy a föld népei sor szerint adnak át egymásnak.» Képzeltetjük, hogy a nagy történetírónak könyvében olvasott példák és reflexiók mennyire edzették Széchenyi elhatározását s mennyire érlelték alakuló elméletét.

Már nyilvános pályájának küszöbén volt ekkor, de mint író még nem lépett a nyilvánosság elé. Tanulva készült pályájára és még férfikorában is könnyen fellobbanó lelkesedéssel olvasta a nagy írók eszméit az emberi és nemzeti élet titkairól. Így olvasta Franklint, kit élete vezéréül választott. Franklin azt tanítja, hogy az egyes polgárok erkölcsi érzéke együttvéve alkotja meg a nemzetek erejét. Ezt már régebben így gondolta Széchenyi is. Az *Üdvlelde*-ben is olvashatjuk, «hogy a derék nemzet nem egyéb, mint derék polgárok öszeve».*) Franklin Angolországot öreg, Amerikát ifjú nemzetnek nevezi.

Széchenyi általában nagyon megkedveli Franklin iratainak azt a jellemvonását, hogy az értelmességet, a munkás-

*) 38. l.

ságot, a takarékoság s előretörekvő gazdálkodás szellemét és az erkölcsi értéket egységbe kapcsolja. Herdert is többször idézi Széchenyi. Nem csupán a magyarokra vonatkozó jóslata, hanem történetfilosóphiájának alapgondolatai is érdekelték. A természet különböző, egymással az életért küzdő szervezeteket teremtett — úgy mond Herder — mert a legkisebb térre az élők legnagyobb sokaságát akarta elhelyezni. A teremtő e küzdelemben találta meg az egyetemes élet fenntartásának módját. A szervezetek formája folyton emelkedik a földön és a sornak csúcsán az embert találjuk, a kinél senki sincs mesterségesebben és változatosabban szervezve. Nincs nemesebb szó az ember rendeltetésének kifejezésére, mint a humanitás. A humanitás szó magába foglalja az ember hivatását az eszességre s a szabadságra; szigorú méltányosság és igazság nélkül nincs ész s nincs is igazi humanitás.

A mit a teremtő életre hívott, s a mi hat, az bizonyos kapcsolatban örökké él és hat. Az elhervadt virág széthull, de az erő, mely e részeket élesztette, nem halt ki az egyes szervezet szétbomlásával. Hihetjük-e tehát, hogy az emberi lélek, a legmagasabb szervezet éltetője, egyszerre megsemmisüljön? A hely és az idő mellett a nemzetek jelleme dönti el az emberi birodalmak eseményeit. A történet folyama azt mutatja, hogy az igazi humanitás növekedésével az emberiség romboló dæmonai kevesbedtek és pedig az ész és a kormányzó művészet felvilágosodásának belső törvényei szerint.

Herdernek e gondolataiból egynémelyik átment Széchenyi munkáiba is. Általában Herder hatásának is része van Széchenyi morális, természet- és történetfilosóphiája megalakításában.

Márakortársaknak is feltűnt Bentham hatása Széchenyire.

Mi itt főleg Bentham általános történeti eszméit vehetjük figyelembe. Hogy az újkor erkölcei többet érnek, mint a régibb koroké, ezt Bentham oly ténynek mondja, melyet Hume s Voltaire már bebizonyítottak. Bentham szerint a legbarbárabb korok egyszersmind a legbűnösebbek is. E korokban csak a papság tudott olvasni, ez az ész gyermekora. A theokratikus államokban élő nemzetek gyermekkorukban öregedtek meg. Az ily nemzetek könnyen leigázhatók és történetük csak abból áll, hogy bilincseik színét változtatják. Bentham nem hisz a végtelen perfectibilitásban.

Kevesbíthetjük, de meg nem előzhetjük az összes gonosz szenvedélyeket. Csak a lehető kell keresnünk, elég nagy tér ez a lángésznek s elég nehéz feladat a legnagyobb erényeknek is. Nem paradicsomot, csak kertet teremthetünk a földön, de ez a kert gyönyörűsége tartózkodó hely lesz ahhoz a vadonhoz képest, a melyben az emberek oly sokáig bolyongtak. Épp oly nevetséges dicsérni a régi korok bölcsességét, mint magasztalni erényöket. Őseink csak olyanok voltak, mint mi vagyunk, a visszaélésnek és a romlottságnak okai ugyanazok voltak régen is, de ellenszerök, a felvilágosult közvélemény, gyöngébb volt akkor. Őseink balgagsága sokkal tanulságosabb, mint bölcseségök.

Ehhez még néhány erkölcstani tételét kell idéznünk: Az erkölcstelen tett hamis számítása az önérdeknek. Mennél műveltebb egy nemzet, annál több ereje van körében az erkölcsi megtorlás befolyásának. Minden erkölcstannak célja az egyetemes boldogság. A törvényhozás az emberek vezetésének oly művészete, mely a boldogság lehető legnagyobb összegének előállítására törekszik.

E szó szerinti idézetek egybevetése Széchenyi műveivel, új példával igazolja Stuart Millnek azt az állítását, hogy «a multban s ma is többnyire Bentham fegyvereivel ostromolták a régi intézményeket».

Verulami Baconról Széchenyi így szól Kiss Jánoshoz írt levelében: «A *Novum Organum* ránk nézve kimeríthetetlen kincstár. Minden munkálkodásimban, a mennyire lehetett, a bent kijelelt utat követém.»

Hogy mennyiben követé az inductio módszerét, itt nem kutathatjuk. De a *Novum Organumból* történeti eszméket is merített. «Az embereket — úgy mond Bacon — a tudományok művelésében tartóztatta s majdnem megbabonázta az ókornak imádása.» «A hajdankor — mondja továbbá — bennünket tekintve, régi és öregebb, de magát a világot tekintve, új és fiatalabb kor.» Ez utóbbi mondást átvette Bentham is a politikai sophismákról szóló művébe. Széchenyi is átvette a Hitelbe e szavakkal: «A mit közönséges beszédben régi időnek, hajdankornak hívunk, józan ész után új időnek, ifjukornak kellene hívni.» *)

*) 174. l. Akad. kiadás.

Bacon is beszél a népek és államok három, esetleg négy életkoráról és az öregkor jellemző vonásának mondja az ipar és kereskedelem üzését — igaz, hogy nem a *Novum Organum*-ban, s így nem tudjuk, vajon Széchenyi ismerte-e Bacon e felosztását.

Kautz Gyula Smith Ádámot Széchenyi közgazdaságtani mesterének nevezi. Smith korszakalkotó munkájában a multnak gazdasági viszonyaival is foglalkozik. Fejtegeti, hogy a föld és a munka jövedelme mennyivel nagyobb a maga korában, mint egy századdal azelőtt, vagy még régebben volt. A középkori jobbágságról szólva megjegyzi, hogy a rabszolgaságnak e neme még nincs eltörölve Németország s Ausztria egy részében, Oroszországban, Lengyelországban s Magyarországon. Pedig — úgy mond — a népek és korok tapasztalata mutatja, hogy a rabszolgáktól végzett munka a végső számításban mégis csak a legdrágább. A keresztes háborúkat a tőke és az emberek nagy fecsérlésének nevezi. A történetből azt a tanulságot meríti, hogy a kereskedelem és ipar fejleszti lassanként a rendet és jó közigazgatást s ezekkel együtt a szabadságot is.

Szóval itt újabb bizonyítékot talált Széchenyi a haladás elve mellett. S általában úgy tekintette Smith művét, mint az újkori szellem egyik legerősebb fegyverét. Midőn a latin nyelv használhatatlanságát akarta bizonyítani a modern államban, azt mondotta az ósdiaknak, próbálják csak latinra fordítani Smithnek munkáját.

Sokat tanult még Széchenyi Young Arthurtól, a *Politikai Arithmetika* szerzőjétől is, a kinek munkáját ismételten olvasta. Young is megvetéssel szól a középkori agrár viszonyokról, kiemeli, hogy nem a népesedés a gazdagság alapja, hanem a munka, megrója a nem jól alkalmazott jótékony-ságot s úgy hiszi, hogy hajdan néptelenebb volt Európa, vagy mint Széchenyi mondja az *Önismeretben*, a népetlenség az államok fiatalsági nyavalyája.

Midőn így végére jutottunk annak a számra és kiválóságra tekintélyes, de még sem teljes írói névsornak, melyet Széchenyi tanítói karának tekinthetünk, nem azt akarjuk mondani, hogy Széchenyi általános történeti eszméi egész terjedelmökben és kapcsolatukban másoktól vannak átvéve. Nem szolgai átvételről van itt szó, hanem csak azokról a

benyomásokról, melyeket nagy gondolkodók egy fogékony elméjü s tanulni vágyó, de önállóságát megőriző gondolkozó elméjében keltettek. Igaz, hogy van elég eclecticismus Széchenyi rendszerében, s ezért könnyen tévedhetünk, ha általános eszméit újabbkori társadalomtudományi vagy természetbölcseleti rendszerekkel úgy vetjük össze, mintha egészen sajátyszerű, először Széchenyitől kigondolt vagy kifejttet eszmekörökről volna szó. De másrészt nem kell felejtenuünk, hogy {nem minden gondolatának mutathatjuk ki eredetét, s lehet néha találkozás is az, mit átvételnek képzelünk és a mi fő, egész rendszerének egyéni színe is szembetünő. Egyéniségét élesen megfigyelt lélektani részletekben érvényesíti, s különösen abban, hogy a keresztyén hitelvek tanításaival szervesen, néha mystikus hévvel egyezett az, a mit deista philosophusoktól tanult.

Általános történeti eszméinek rendszerét ő maga nem fejtette ki teljes kapcsolatban sehol sem, de a rendszer már kialakult lelkében első nagy munkáinak megírása közben és különböző munkáiból ki is fejthető. Meg kell próbálnunk e kifejtést, többnyire Széchenyi szavaival, de a rövidség kedvéért néha más szavakkal is, noha híven az értelemhez.

«A keresztyén vallással — úgy mond Széchenyi — azt a hitet is átvettük, hogy a halandó virtusai és esze által mindig magasabbra emelheti magát az Istenség felé.» ¹⁾ «A jobb ember minden cselekedeteinek egybevonata, élte munkáinak végcélja, tengerbajainak egyedüli reménysugara, végre is csak azon halhatatlan vágy, e földön inkább-inkább tökéletesített lelkével visszatérni szebb honába.» ²⁾ «Az állat és ember közti különbséget semmi sem tünteti világosabban ki, mint az elsőnek pangó, a másodiknak haladó léte.» ³⁾ A haladás ez ösztönének, melyet a keresztyén vallás oltott az emberiségbe, eredményeit is látjuk az emberiség történetében.

«Az emberi nem, mióta nemzedékrül-nemzedékre mehet át az anyagon nyert diadalinak naprul-napra növekedő sora,

¹⁾ *Lovakrul* 1828. 208. l.

²⁾ *Hunniá.* 1858. 157. l.

³⁾ *Eszme Töredékek a Tiszavölgy rendezését illetőleg.* 26. l.

és alig mehet veszendőbe egy kikutatott igazság is, nemcsak alvásba visszaesni többé nem fog, de az eszmék szabadabb surlódásánál fogva mindinkább s inkább ki fog belőle törni a szellemi szikra.» ¹⁾

A szellemi haladás e megállapításánál Széchenyiben kételyek ébredtek, mint a haladás elméletének sok más hívében is. Jól tudta, hogy «eddigelé Hellasnak sem szobrait, sem építményét a természethez, vagy józan okokhoz közelebb nem hozta az emberi nem, sőt nem is érte el.» ²⁾ De elnémitja a kételyt. «Ez nem mutatja elérhetetlenségöket, hanem azt, hogy új Európa nem érte még el szobrászi századát» — a görög építészet pedig az új viszonyokhoz és északi éghajlathoz alkalmazható, tehát szebbíthető.³⁾ Az erkölcsi haladás is megállapítható. «A keresztyén vallás által megnevesültek az újabb emberek, mert az újabb generatio közt oly irányállapotban, mint a tökéletesség felé törekedő emberiség lelke tágult, az erények is jobban-jobban fejledeztek; nem a theatralis erények, melyeknek taps vala főczéljok, hanem azon házi és négy fal közti erények, melyeknek nem emberi, hanem tán csak angyali tanújok van.» ⁴⁾

Az ókorral szemben hamar megállapítja Széchenyi az újkor erkölcsi felsőbbiségét. «Hála az égnek — úgy mond — eltemeté a keresztyén vallás az egyiptomi és római önkényt, mely Pyramisokat, Coliseumokat s a t. rakott, melyeken mi oly sokszor ábráudozók nem bámulnánk annyira, ha mindig eszünkbe jutna, hogy az azokat építette ezernyi ezer rabszolgának mennyi temérdek könyárjaival vannak azok alkotva s czimentezve.» ⁵⁾ De a középkor erkölcsi alárendeltségének megállapítása nehezebben esik lelkének. «Midőn a mult időkben a Nemzetek lelke, a vitézeket bájoló hölgyek szíve érdemléséért megvívni, lánsákat törni, hevitette fel — a szent koporsóhoz való vándorlással a szerencsétlen szeretőt a lemondásnak magasztos és szent érzésével töltötte el — később a Nemzeteket a Hit és Vallás

¹⁾ *Töredék gróf Szechenyi István Irataiból.* Pest, 1860. 13. 1.

²⁾ *Festi por és sár.* 1866. 27. 1.

³⁾ U. o.

⁴⁾ *Világ.* 166., 167. II. (Akad. kiad.)

⁵⁾ U. o. 81. 1.

védelmével lángolta fel.»¹⁾ Így beszél másutt is a középkorról: «Nagy számmal tódultak a nemzetek hősei hajdan Palaestina szirtei közé, s bár példakép sikertelen lőn hevült képzelődésokozta fáradozások, még sem maradt a tiszta lélek sugalma minden haszon nélkül, mert a sok veszély, együtt túrt nyomorúság, egy okért ontott vér szorosabban köté egymáshoz az egysorsúakat, közelebb hozá a szolgát urához; s így, midőn szelidült, nemesült az emberiség, nem juta ugyan a Megváltó koporsójának birtokába, de közelebb emelkedék egy élő Istenhez.»²⁾ Így tört ki belőle néha a romantikus lelkesedés a középkori ideálokért. Ezek felé vonzotta szíve és phantásiája, de szellemének másik, reális irányával a perfectibilitás tanának varázsától lekötve, az újkort dicsőítette és annak fegyvereit forgatta.

Végtelen perfectibilitásban nem hitt, «mert az ember azt sehol sem éri el, elég boldog lévén ahhoz mind közelebb járulhatni.»³⁾

De vajon mikép jut és jutott az emberiség a tökéleteség útjára? A nemzetek lépcsőin. «A nemzet oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotó része és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasbra emelkedhetik véghivatása «a tökéletesülés» felé.»⁴⁾ Magok a nemzetek átmennek az emberi élet különböző korain egészen a vénségig s a halálig.⁵⁾ A XIX. század első felében az emberiség elérte férfikorát, midőn a fejedelmek hatalmát nem az erő, hanem «az igazság, az erény s törvények utáni szigorúság biztosítja és csak az emberiség tisztelete emelheti hatalmukat magasbra.»⁶⁾

Itt találkozunk Széchenyi rendszerében Herder ideáljával. A viruló férfikor tehát az igazi nemzeti nagyság kora. «De nemzeti nagyságot kevés nép ér el.»⁷⁾ Mint a legtávolabb időktől a mai napig tett tapasztalás mutatja, csak kevés nép idomult nemzetté, csak kevés érte el a férfikor

¹⁾ *Lovakrul.* 6. l.

²⁾ *Stadium.* 4. l. (Akad. kiadás.)

³⁾ *Hírlapi czikkek* II. 21. l.

⁴⁾ *Hunnia.* 200. l.

⁵⁾ *Hírl.* 148. l.

⁶⁾ *Hunnia.* 198. l.

⁷⁾ *Hírlapi czikkek.* I. 229. l.

szakát, s a legtöbb alig született s eltűnt már, vagy gyermek-korból egyenesen gyermekaggságba sülyedt.¹⁾ Pedig minden nemzetben megvan a kifejlődhetési lehetőség, az életszikra, mely kiképződésre birhat.²⁾ Igaz, hogy nincs meg egyenlően. Mert a nemzeti sajátságok nem egyenlők, nagy hiba volna észre nem venni Isten teremtésében az egymáshoz annyira hasonló és egymástól mégis annyira különböző formákat, s így a nemzetekben a hasonlóság mellett a külön sajátságokat, még az idiosyncrasiákat is.³⁾ A sajátságok különbsége egyszersmind értékek különbsége is. A nemzetek szellemi minősége épp oly különböző, mint a föld, melybe a fákat ültetjük. Mily ritka a százados tölgy! Gyakran a fiatal sugár sarjadékból görbe vén fa lesz, melynek ágai rothadnak.⁴⁾

Ilyenek a lelketlen korcs népek. kiken a legbölcsebb kormány, egy próféta sem segít. De az elkorcosulás a nevelés hibája is lehet, nem csupán az eredeti sajátságoké. Nevelni s fejleszteni kell a népek sajátságait úgy annyira, hogy «minden saját fénykörében felemelkedett népcsalád egy magasb lépcsővé legyen az Istenekhez».⁵⁾ De vajon mikép nevelhető ily nagygyá egy nemzet? Erre a kérdésre Széchenyi látszólag többször ellenmondó, de mégis szorosán összetartozó válaszokat adott. Látszólagos ellenmondásai azonban sok félreértésre adtak alkalmat.

Mi virágoztat fel egy országot? kérdi Széchenyi a *Világban*. «Az emberi halhatatlan lélek s annak legfőbb széke, az emberi agyvelő jeleli ki a cultura ösvényét s csak az birja a nemzeteket lehető legmagasb civilisatiói fokra és semmi egyéb» — így hangzik a válasz.⁶⁾ «A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igaz hatalma» — mondja a *Hitelben* is.⁷⁾ Másutt az anyagi javak nagy jelentőségét emeli ki. «A kormány — úgy mond a *Stadiumban* — szent kötelességének semmi mód sem felel meg, ha az ország

1) *Hunnia*. 200. l.

2) *Kelet Népe*. 7. l.

3) *Hitel*. 148. l.

4) *Stadium*. 27. l. (Akad. kiadás.)

5) *Beszédek*. 512. l.

6) 220. l.

7) 158. l.

gazdagságát minden módon előmozdítani nem iparkodik.»¹⁾ A kik Széchenyinek ilyen nyilatkozatait és nyilvános működésének legszembetűnőbb részét vették figyelembe, azok úgy jellemzik, hogy csak az ész, csak az anyag embere s hogy a nemzeti életben a szabadságot, az erkölcsi javakat kevesebbre becsülte az anyagiaknál. Mások talán az ellenkező túlságra hajlottak, midőn Széchenyi ily nyilatkozatát olvasták: «Egyedül az erény oka néhány nemzet gigási felemelkedésének.»²⁾

De e nyilatkozatok közt nincs igazi ellenmondás. Maga Széchenyi egyezteteti a látszólagos ellentéteket. «Valamint a közmoralitásnak nagyobb-kisebb léte — mondja a *Stadiumban* — egyenesen hat az országai mechanikának jobb vagy rosszabb létére, úgy bizonyosak lehetünk, hogy a jobb mechanika megint visszahat az erkölcsiségre.»³⁾ Ez nagyon természetes, mert hiszen «a legfőbb értelem — mondja Széchenyi a *Töredékekben* — egyszersmind a legfőbb erény is.»⁴⁾ «Általában — mondja egy másik munkájában — synonymák e fogalmak: erény és bölcsesség, becsületesség és jó szándék, hasznos és igazságos, jó és dicső.»⁵⁾ Tehát egy nemzet nevelése csak úgy vezet progressióra, ha a nevelő egy tényezőt sem hanyagol el, «hanem az emberi alkotó tulajdonok azon egyetemes kifejtését czélozza, mely nélkül az emberi nem soha nem emelkedhetik a kellő magasságra.»⁶⁾

Természetesnek fogjuk találni Széchenyiben az erkölcsi és értelmi ideálok e szoros egységét, ha visszagondolunk Mme de Staël eszméire, Herder humanitási ideáljára, vagy Franklin moráljára és Benthamre, a kinek hasznossági elvét szintén gyakran félreértették, mintha az egyén boldogságát hirdetné s nem a köznek javát.

Visszatérve Széchenyi történeti eszméinek sorára: Midőn a nemzetek így neveltetnek nagygyá erkölcsi, szellemi s anyagi irányban, különös sajátágaik s az általános emberi

¹⁾ 49. l.

²⁾ *Hitel.* 149. l.

³⁾ 215. l.

⁴⁾ 20. l.

⁵⁾ *Néhány Szó a Lóverseny körül.* 77. l.

⁶⁾ *Eszmetöredékek, különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg* 27. l.

ideálok lehető összeegyeztetésével, oly javakra tettek szert, melyek nyereségében az egész emberiség osztozik.¹⁾ És a midőn férfikoruk után hosszú, vidám öregséget érnek, átadva erkölcsi hagyományukat a folyton előretörekvő emberiségnek, befejezik nemzeti életüket. S mint az ember csak egyszer él, úgy a nemzet életében is csak egy nemzeti korszak lehetséges.²⁾ És mintegy megkoronazza rendszerét e felkiáltással: Valamint Istenben, úgy hiszek én az emberi perfectibilitásban.³⁾

Mint láttuk, Széchenyi nem igen bizonyítgatja az értelmi és erkölcsi haladás történeti törvényét, éppen csak meghatározza és a nemzetek fejlődésének s elmúlásának törvényeivel igyekszik egyeztetni. A törvénynek érvényességében nem kételkedik, valamint a nemzeti és emberi élet párhuzamának tudományos értékében sem.

Ez eszméket majdnem egyértelműséggel hirdette az irodalom, melyet átkutatott, úgy hogy szinte vakmerőségnek látszott minden kételkedés. De nemcsak ezt kell megjegyeznünk rendszeréről.

Kemény Zsigmond, midőn a nemzetek életkorának tanát Széchenyi ellenfeleivel szemben védelmezte, azt mondta, hogy e tan nincs oly szoros kapcsolatban Széchenyi politikájával, mint azt ő képzelte. És igaz is, hogy Széchenyi politikai taktikáját történetphilosophiája nélkül is megérthetjük s igazolhatjuk. De ez a történeti rendszer, éppen mivel maga Széchenyi oly szorosnak képzelte annak kapcsolatát politikájával; nem lehet mellékes jelentőségű Széchenyi megértésére. Alapján egy valláserkölcsi postulatumot találtunk, csúcsán hitvallást, az egészet pedig vallásosságának szelleme hatja át. Kétségtelen tehát, hogy e rendszer folytonos és eleven életet élt Széchenyi belső világában, mert lelkének legmélyebb forrásából táplálkozott.

ANGYAL DÁVID.

¹⁾ *Hunnia*, 106. l.

²⁾ *Stadium*, 22. l.

³⁾ *Eszmetörödékek, különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg*, 73. l.

STRIKE ÉS BÜNTETŐJOG.

Első közlemény.

I. Mozgalmak az ó- és középkorban.

Az a társadalmi dráma, melylyel itt fogunk foglalkozni, az állam és a társadalom szempontjából szövevényességénél fogva a legnehezebben megoldható ügynek veendő. E drámának hősei abból a társadalmi osztályból származnak, melynek tagjai ősidők óta az elnyomatás, kiszarolás és megvetés áldozatai voltak. És ez embereket gyakran véres harcokba nem a forradalom szelleme, nem önzés és nem a jogfosztás célzata készítette; ellenkezőleg csatáztak és szenvedtek az emberi méltóság tiszteletben tartása, az önfentartás és megélhetés érdekéből. Épen azért a ki ez osztály sorsáról hivatva van dönteni, mielőtt ítéletet hozna, keresse fel éber szemmel és meleg szívvvel a szenvedők szomorú tűzhelyét, kutassa ki gonddal, milyen sebek rágiák szellemi és testi életüket; e munkánál pedig ne hallgasson csupán a munkaadókra és közhatalóság embereire, hanem forduljon magához a néphez, s csak ha az összes titkokat felfedezte, a haza sajátos viszonyainak és a panaszok érdekeinek megfelelően határozzon sorsukról. Mert e panasz igen régi, a tőkegyűjtés első napjával vette kezdetét, s mivel igazságos bírót nem talált a nép, irtózatot pusztításokhoz folyamodott, melyeket eredetileg csődüléseknek és zendüléseknek neveztek, ma pedig «strike»-oknak vagy munkaszünetéseknek mondjuk. Már a görögök és rómaiak, valamint a középkor népei is érezték a munkásharcok hatását. E harcok pedig mindig gyászt okoztak, mert valóságos testvérháborúk voltak, a végeredmény pedig legtöbb esetben a munkás-családokra nézve katastrofával

végződött. És az ó-kor munkásmozgalmi rettenetes harcok voltak, a lenézés, szolgaság és a nyomor voltak a néptombolás okai. Azonban a társadalmi viszonyok az ó- és középkorban eltérően a mai viszonyoktól, a munkásnép más fegyverekkel vívta meg az osztályharcot. Az ókori rabszolganép nem lévén szervezve, az egy időben és előzetes megbeszélés után keletkezett munkaszünetés mai eszközét nélkülözte. A középkor a naturalgazdaság kora volt, a társadalmi viszonyok nem gazdasági, hanem személyes függőségen alapultak. Mivel azonban a röghöz kötött parasztnak marhája és gazdasági eszközei voltak, a munkamegtagadás esetén kártalanítási alapot találtak a földesurak. Az osztályharcznál tehát a középkorban a személyi szolgálatok megtagadása, illetve a gazdasági tevékenység megtagadása értéktelen védekezés lévén, a parasztság e helyett a lázadás eszközét választotta. Nézzük azonban e mozgalom rövid történetét. Itáliának Florenz városában 1378-ban a munkabérek miatt valóságos polgárháború tört ki, a köztársaság fejévé egy Lando nevű cipészt tettek meg, a ki három éven át kormányozott. (*Journal des Économistes*. 1872-iki júniusi füzet), Franciaországban már a X. században nagy «strike»-ok dúltak. Azon időben súlyos börtönnel büntették az elégedetlen munkásokat. Mindamellet fölföltüntek a coalitiók, melyek a XIV. században Troyes és Doullensben nagy harcokat szerveztek. (M. G. Fagnier). Magyarországon először 1437—38-ig dühöngött a föld népe, a mikor a dölyfös és rakoncátlan oligarchákkal harcra kel. Aztán jött az 1514-ki parasztlázadás, mely már öntudatosabban, határozott program alapján folyt, követelve társadalmi és politikai jogokat. Majd ismét a röghöz kötöttség megalázó helyzete miatt 1527—1697-ig hét lázadást szervezett a nép. E korszakban a szegény orosz paraszt felesége a földesúr kutyakölykeit szoptatta, s a paraszt egyszerű háziállat volt, melyet piacra vittek, mint a disznót. Az ipari munkásokat illetőleg nálunk már 1525-ben fordult elő Besztercebányán, továbbá Kolozsvárott 1573-ban és 1576-ban lázadás, a bányamunkások pedig a XVII. században erős harcokat vívtak.

Azonban a strike-ok igazi korszaka a XVIII. századdal

kezdődik, mikor az ipar fejlődése következtében tömegesen dultak veszedelmes munkásmozgalmak. Így az 1714-iki párisi nagy strike alkalmával már szervezeten léptek föl a munkások, választva vezető tisztviselőket. Dolgozni hajlandó kartársaikon véres bosszút vettek. A törvény ekkor halálbüntetés- vagy száműzetéssel fenyegetett, a bíró sűrűn alkalmazta is, katonaságot rendelték ki, melynek költségeit a lázadók viselték; de a harc tovább folyt napjainkig. Kezdetben Angolország is ugyanazon nyomon járt. Manchesterben 1818-ban egy bekövetkezendő strike előkészítése céljából 100,000 munkás gyűlvén össze, a parancsnok támadása miatt nagy harc fejlődött ki, melynek sok emberhalál, súlyos sebesülés, majd pedig fogházbüntetés lett a vége. Az angolok kegyetlen elbánása mellett is sorra dultak a harcok, melyek közt örökemlékü marad az 1836-iki prestoni strike, mely milliókra menő anyagi kárt okozott a munkásoknak és munkaadóknak s a börtönök megteltek fegyenczekkel, (L. Léon Faucher. *Études sur l'Angleterre*. II. k. 54 lap). Ezzel röviden beszámolván az elmúlt korszakok munkásmozgalmainak fejlődésével, a már csak történeti becsléssel adatok mezejét elhagyjuk s ezentúl a munkásmozgalmak mai jellegével fogunk foglalkozni.

II. A modern strike-ok jellege és hatása.

Ha egyes munkás munkaadójánál a munkafeltételek megváltoztatását kéri, igen könnyen elutasítják, mert egyes embert könnyű pótolni. Midőn azonban egy munkaadónak, vagy egy bizonyos iparágnak, vagy több egymással rokon iparágnak összes munkásai a munkaadókkal szemben egyetemleges föllépéssel a munkaadóktól önként nem teljesített követeléseik kieroszakolása végett a munkát megszüntetik, egészen más helyzet áll elő. Ekkor a munkaadók stratégiai posztíója gyengül, a munkásoké pedig, különösen ha a strike egy egész iparágra terjed ki, tetemesen erősödik. Hiszen nagy strike-ok következtében a nemzetközi forgalom is megakadt már. A munkát megszüntető munkások rendszerint másokkal nehezen pótolhatók. A helyben levő munkánélküli egyének elégtelenek, idegeneket behozni, mint azt Amerika és Franciaország példája mutatja, igen veszedel-

mes, mert a hazai munkások élet-halál harcokat fognak vívni az idegenekkel. Azok a honi munkások pedig, a kik bármikor kaphatók, rendszerint nem tartoznak a kitűnő munkások osztályához. A munkaadók azon vigasztalása, hogy sikerül a munkásokat kiéheztetni, ma már problematikus becsü fegyver, mert gyakran maga a társadalom, különösen igazságos követelések esetén, erkölcsileg és anyagilag támogatja a nélkülöző, de kitartó harcosok ezreit. Sőt korunkban már tetemes nemzetközi segélyre is támaszkodhatnak a harcban levő bajtársak. Ezek a részleges strike-ok, melyektől lényegesen eltérnek az újabban napi renden levő általános strike-ok, melyekről alább bővebben lesz szó.

A strikek jelentősége társadalmi, gazdasági és politikai szempontból egyaránt oly nagy, hogy ez ügy a társadalom s az állam legnehezebb problémájává lett. A strike egyébként nem mindig gazdasági jellegű mozgalom, hanem gyakran társadalmi harcczá lesz s a socialisták igen becses politikai actionának veszik, a mit egyébiránt eltagadni igyekeznek, de csak azért, hogy csak a munkások sárban maradjanak, ők pedig a felelősség alól meneküljenek. De még a legyőzött strike is hasznos, mondja Benoit Malon, mert legalább álmukból felrázza a tömegeket.

A strike-ok igen változatos formákban jelentkeznek, ámde a jelleg, melyet fölvesznek, lényegileg a helytől, hol kitörtek, keletkezésök számától és az ellenállástól függ. Ha nagy ipari góczpontokon keletkeznek, úgy tünnek föl, mint a város ipari életének normális jelenségei, s a strike emberei itt csak akkor tanusítanak oktalan haragot, ha az értekezleteken felizgatták őket, csak akkor tombolnak, ha a társadalom veszélyes néposztályai (munkakerülők, csavargók stb.), vagyis a mob csatlakozik hozzájuk, a mi egy pillanat műve szokott lenni. Ha ellenben oly kisebb ipari helyen törnek ki, melynek munkásai még nem szokták meg a strikeolást, azonnal veszélyes jelleget öltenek s könnyen zendüléssé fajulnak. A munkásokat a brutalitásig menő őszinteség és makacsság jellemzi. Legkönnyebben akkor történik összeütközés, ha a munkaadó vagy munkavezető is azelőtt munkás volt, a ki faja durva tulajdonságait megtartotta. A munkások zöme leginkább azokat a munkafelügye-

lőket gyűlöli, a kik munkáscsaládból valók s így durvaságok s intransigens jellegök miatt magoknál a munkaadóknál is gyűlöltebbek. E mezőn két állhatatosság, két szemközt álló erély s két brutalitás áll ellenséges lábón. Legborzasztóbb veszedelem akkor tör ki, ha a már mélyen fölizgatott munkásoknak tudtul adja a gyáros, hogy bezárja a gyárat; vagy a bányát nem műveli többé. Számos példa mutatja, hogy ily esetekben mérsárlások következtek be, emberi élet és nagy vagyon ment tönkre.

A legnagyobb strike-ok egyike a londoni dokkmunkások 1889-iki harcza volt, a midőn 130,000 munkás szüntette meg a munkát. E mozgalom célja béremelés és állandóbb alkalmazás kivívása volt; minthogy gyakran fél órai munka után is elbocsátották őket. Az egyébként tanulatlan munkások nem követtek el kihágást; pedig öt héten át a metropolis proletariátusa — 150,000 ember — éhezett. A szünetelők támogatására más ágbeli munkások is abban hagyták a munkát; egyébként minden társadalmi osztály támogatta a munkásokat, csak úgy özönlöttek az arany fontok mindenünnen. Végül a londoni Lord-Mayor, a londoni püspök s a nép halhatatlan barátja, Manning bibornok érsek, mint békebírók el is intézték az összes vitás kérdéseket. Ezek közt legfontosabb volt a megélhetés biztosításának kérdése, (nagyérdekű adatok Llewellyn és Vanghamtól, *The history of the dockers strike*. London 1889). Franciaországban pedig 1903-ban a bérharczok új faja jött létre. A targonczavezetők (camionneurs) és a földközi tenger összes francia dokkmunkásai közt oly különös megegyezés jött létre, melynél fogva ha amazoknak bajuk van, az utóbbiak segítik őket és megfordítva. Ez eljárás azt okozta, hogy miután az árú a földről a fedélre vagy megfordítva át nem mehetett: oly kereskedők és iparosok szenvedtek, kiknek senkivel sem volt bajuk. Ez a nemzeti sőt a nemzetközi forgalom halálát jelenti. A fegyelem föntartása a hajóslegényeknél, mint az alábbi eset mutatja, lehetetlenné lesz. Ugyanis 1904 ápril 1-én *Abdel-Kader* nevű hajóról az a panasz érkezett a syndicatushoz, hogy a kapitány a legényekkel durván bánik és elégtelen a táplálkozás. Hivatalos vizsgálat a panaszt teljesen alaptalannak találván, a választott bíró ítélete a kapitányra nézve kedvező volt. Ezt

azonban az ellenfelek nem fogadták el, s összes hajóikat elhagyták. Ezután sorra következtek a strike-ok, miből valószínűsége anarchia keletkezett. (Les conventions établies à la suite des grèves précédentes sont constamment violées, les signatures tenues pour nulle. Les ouvriers interrompent leur travail à tous propos, en affectant le plus absolu dédain à l'égard des lois et des contrats. Les principes d'autorité et de discipline sont partout méconnus. *Revue politique et parlementaire*. 1905-ből 170 l.). A munkások nagyobb botrány okából elutasították a kereskedelmi törvényszék elnökének mint arbiternek ítéletét. Így aztán Marseille ötven napon át az anarchia, nyomor, pangás és kétségbeesés városa vala.

Nem kevésbé veszedelmesek voltak továbbá a németországi strike-ok, melyek közül csupán a ruhri bányászok harcára kívánok utalni. Itt 270,000 bányász, mint egy ember indult a harcba s e rengeteg hadsereg oldalán állott — a munkaadók kivételével — az egész közvélemény. Maga a kormány hatalmas támogatásban részesítette a munkásokat. A lelkészek is a munkások védelmére keltek. Morgenstern lelkész egy meeting alkalmával ezeket mondta: «Minden polgár kötelessége e szerencsétleneket tehetsége szerint pénzsegélyben részesíteni». Kopp bibornok 3000 márkát küldött. Ezenkívül nagylelkű adományok érkeztek Németország munkásegyleteitől. Az angol kartársak 102,125 frankot küldtek. 1904 február 12-kén közel két millió márka segélypénz érkezett. Ez a colossalis strike 1905 február 10-ikén végződött, mivel 195,000 ember táplálására szükséges alap teljesen kimerült. E harcot nagy szükség indokolta, végeredmény kártételben 200 millió márka volt. (*Revue politique et parlementaire* 1905. II. k. 150 l.). Egyébiránt most már a nők is strike-olnak, első fellépésük 1892-ben Franciaországban volt, hol 1000 gyufagyári munkásnő nagyobb díjazás, nyugdíj kivívása és fehér phosphor mellözése érdekében harcra kelt, de kedvező lett az eredmény, mert a parlament négy év múlva teljesítette kívánságukat.

A strike-ok legújabb formája a rontás (sabottage) elve, melynek formulája: «rossz fizetésért rossz munka». Ekkor például a kertészek elrontják a munkaeszközöket, hitvány

árút termelnek, miáltal a vállalat elveszti clienseit. Ez pedig annál veszedelmesebb fegyver, mert a vállalkozó már csak hitele megromlása szakában tudja meg a bajt. Megteszik azt is, hogy az árú egy részét, mely hajóra rakandó, elejtik a vízbe, mely eljárás a vállalkozóra nézve hasonló az észrevétlen mérgezéshez. Az olasz vasuti alkalmazottak elsők voltak, a kik bosszúból úgy jártak el, hogy az administratio szabályzatát rideg pedantériával alkalmazták, s a feladat megoldásánál kicsinyességig menő gondot fordítottak, miáltal oly eredményt hoztak létre, mely egyenlő volt a fenti esetekkel, habár munkamulasztás miatt ellenük panaszt emelni nem lehetett. E példát követték sorra a hollandi, osztrák és magyar vasutasok is. A munkaadók és munkásaik közt lefolyt viták legelső oka a jutalom magassága. aztán jön a munkaidő, a vállalkozók kényszerítése, hogy kevesebb fiatal munkást vegyenek be, idegen munkások kitiltása, az egyes ágakban a munkateljesítés módjának megváltoztatása, azután következnek a személyes kérdések, például bizonyos munkavezetők eltávolítása; újabban pedig politikai jogok kivívásával gazdagodott a programm. Az időt illetőleg a munkabeszüntetések, az ügy jelentősége és a résztvevők osztályai, úgy száma szerint egy órától kezdve hónapokig tartanak. Az okokra visszatérve megjegyzem még, hogy a munkadíj minimuma, a munkásokkal való durva bánásmód s általában oly hiányok s különleges állapotok, melyek az egyes ipari munkaágaknál jelentkeznek, a harc további okai. Az elégtelenségnek és a követeléseknek mezeje tehát nemzet, hely, ipar és munkaág szerint tekintve igen tág. Látjuk tehát ezekből, hogy a strike relative nagy számú, bizonyos hivatás, vagy osztályhoz, esetleg annak egyik kategóriájához tartozó személyek harca, mely nemcsak a munka abbanhagyásában, de gyakran vagyon és személy ellen irányuló erőszak alkalmazásában áll a végből, hogy gazdasági, társadalmi vagy politikai követeléseket a résztvevők, vagy más személyek javára érvényesíthessenek. Mióta pedig szabad munkásosztály létezik, mindig megkísérelték a munka feltételeinek alkalmas esetben való tervszerű megváltoztatását. Minthogy pedig a munkások már korán tudatára jutottak annak, hogy a munka abbanhagyásának sikere lényegileg erős szervezet-

től függ, erre törekedtek is. A czéhrendszer segédei épen úgy értették ezt, mint a modern ipar munkásai. Elvök az összes munkásoknak egyöntetűen és közmegegyezéssel való eljárás az időpontra és a követelések természetére nézve. Gondoskodnak a munkabér hiánya idejére segélyről, rendes parlamentáris módon való tanácskozásról, vezetőkről; a kik kötelező módon intézzék a közvetítés munkáját. Sajnos, időnkben a socialdemocrata munkások a strike-ot a proletárság politikai harczává szervezik s a proletárság fölbuzdítva némely helyen bekövetkezett sikertől, annak milliói minden jogtámadás ellen a legszélsőbb hadjáratra készen állanak. A nemzetközi socialdemocraták alapgondolata a mai társadalmi rend fölforgatása, melyért vagyont és vért áldozni készek, ezeket ily szellemben nevelték már. (Das Proletariat muss in seinen Anschauungen und Gewohnheiten immer mit der Möglichkeit einer Phase des entscheidenden Kampfes, als Frucht der langsam gereiften Umkehr in den Verhältnissen der Klassen gerechnet haben. Es muss entschlossen sein, in einem solchen Falle seine äussersten Kräfte gegen die Machtmittel der herrschenden Klassen einzusetzen, vor keinem Opfer an Gut und Blut zurückzuschrecken. Es muss in allen Alltagskämpfen und bei aller Alltagsarbeit das Bewusstsein seiner grossen Kulturmission, den stolzen Willen, die Gesellschaft umzuwälzen, wach und lebendig erhalten haben. Henriette Roland-Holst *Generalstreik*. 1906-ból 119 lap).

A *strike-ok hatása*. A társadalmi védekezés törvényéhez csak oly föltétellel juthatunk el, ha a különböző munkásharcok hatását, következményeit hitelesen állapítottuk meg. Franciaországban a «Pas-de-Calaisi» strike, melyet az ottani bányászok 1893-ben szerveztek, a bányagazgatóság hiteles kimutatása szerint 1.772,000 munkanap és 10.600,000 franc bérösszeg elvesztését okozta. A *Labour Gazette* megállapítja, hogy Angolországban 1893-ban 625,000 és 1894-ben 306,000 munkás szünetelt. Carroll Wright az Egyesült-Államok munkafőfelügyelője azt adja elő, hogy a 3902 strike, mely hazájában tört ki a béreket illetőleg, következő károkat okozott: a strike-ok 260.000,000 korona (52.000,000 dollár); a kizárások (lock outs) 8.000,000 dollár, tehát összesen 300.000,000 korona kárt okoztak. A munka-

adók 34.000,000 dollárt (170.000,000 korona) vesztettek. Mindkét fél vesztett 94.000,000 dollárt (470.000,000 korona) vagyis hat év alatt az amerikaiak évi 78.000,000 korona adót fizettek a strikenak. Csupán az egyetlen strike, mely Pittsburgban 1877-ben dühöngött 25.000,000 korona értékű vagyont pusztított el. Némely strike mint a Coeur d'Alène Idaho államban jelentkezett, valóságos forradalom volt, mert a bányamunkások raboltak és gyilkoltak addig, míg a katonai erő le nem verte őket. Tennessee államban a bányászok megtámadták «Coal-Creeket» s csak a csata döntötte el a strike sorsát. Buffalóban 1892 augusztus 15-kén Erié tónál kiűtött strike leveretésére 13,000 főnyi hadsereget kellett mozgósítani. Itt vászon- és gyapotárúval megakasztott 200 vaggont égettek el a munkások. A «Pulman Cari» strike, mely 1894-ben június és július havában tombolt, 14,000 katonát vett igénybe. Sok embert megöltek és súlyosan megsebesítettek. A veszteség vagyonban 3½ millió korona, vasuti alkalmazottak munkabére 25.000,000 korona, a gyári munkásoké 2.000,000 korona, a közlekedés megakasztása 400.000,000 korona kárt okozott. Az 1902 október havában kitért kőszénbánya harc, mely hét hétig tartott 500.000,000 korona veszteséget okozott. (Wright: *Industrial evolution of the United States* című műve.) Nagy károkat okozott továbbá Magyarországon a nyomdászok 1869-ben, a kovácsok 1878-ban, a kőfaragók 1882-ben, a budapesti nyomdászok 1885-ben, az itteni pékek 1890-ben, az aninai bányamunkások 1892-ben, a pécsi bánya és fegyvergyári munkások 1893-ban, a betűszedők 1895-ben, az ácsok 1897-ben és 1906-ban, a vasmunkások 1900-ban, a vasuti alkalmazottak 1904-ben lezajlott «strike»-je. Csupán a Budapesten 1906 október havában hat napig tartott villamosvasutasok strikeja a két társulatnak közel 3.000,000 korona kárt okozott. A most megjelent strike-statistika, melyet a kereskedelmi miniszter közöl, érdekes adatokat tartalmaz az 1905. évben nálunk előfordult mozgalomra nézve. Az 1905. évben Magyarországon 335 strike fordult elő, a harcok 2154 üzemet érintettek és 39,742 munkás vett bennök részt. A munkaszünetetők és kénytelenségből nem dolgozók együtt csaknem 800,000 munkanapot és közel három millió korona munkabért vesztettek el. A mozgalom okai gyanánt 253 esetben

a munkabér emelésének követelése szerepelt, azután a munkaidő leszállításának követelése 170 esetben. Gyakori követelések voltak a bizalmi férfiak rendszerének elismerése, május elsejének megünneplése és a nem szervezett munkások elbocsátása. A 355 strike közül 99 (18·83%) végződött teljes sikerrel, ellenben 109 strike (24·31%) teljesen sikertelenül végződött, a többi részleges sikert mutat. A 335 strike közül 166-nak előidézésében működtek közre szakszervezetek; a pénzbeli segítséggel támogatott strike-ok száma 114; 42,000 korona segélylyel. Rendzavarás 30 strikenál fordult elő 38 ízben, kihágást 48 strikenál követtek el, 62 esetben. Rendőrség vagy csendőrség beavatkozására 56 strikenál 139 ízben volt szükség, sőt két ízben katonai segély is vált szükségessé. A dolgozni akaró munkások 49 strikenál szorultak a rendőrség védelmére 116 esetben, sőt hét strikenál állandóan rendőrségnek kellett őket megvédeni. A bűncselekmények elkövetése miatt 34 strike folyamán 251 munkást állítottak elő, 14 strikenál 61 munkást tartóztattak le. A kizárást a munkaadók 1905-ben öt esetben 94 ipartelegen 2187 munkás ellen alkalmazták, 3131 munkás pedig kénytelenségből nem dolgozhatott. E munkások munkanap vesztesége 50,000 napra, munkabérvesztése több mint 84,000 koronára tehető.

Nagy baj az, hogy a strike-ok tömegesen lépnek föl s nálunk újabban valóságos strike-epidémia tört ki. Franciaországra nézve legveszedelmesebb volt az 1904-ik esztendő, mikor a «proud'homme»-ok e classikai földjén kilencz hó alatti 1026 strike és 271,097 «strike»-oló vagyis 1000 munkásra 51 szünetelő esett. Angolországban ugyanazon évben 357 strike 87,000 munkással: Németországban 1870 strike 113,480 munkással fordult elő. (Olv. *Sociale Praxis* 1906 május 11.). Az 1904-ik évben a «marseille»-i hajómunkások harcza oly arányokat öltött, mely Franciaországot a gazdasági tönk szélére vezette. (Le problème est inquietant, il n'est pas téméraire d'affirmer qu'indépendamment de sa portée politique et sociale; il intéresse directement la fortune publique française toute entière. J. Thierry. *Revue politique et parlementaire* 1905. I. f. 5. lap). Ausztriában 1891—1896-ig 1035 strikenál

166,483 harczó munkás 2.376,685 munkanapot mulasztott el. Burnett mint a «Board of Trade» előadója kimutatta, hogy 1891-ben 1.500,065 £ összeg munkabérvesztést okoztak az angol strikeok. Különösen a széntermelés megszüntetése, minthogy a szén nélkülözhetetlen segédanyag a termelésnél és lényeges fogyasztási áru is, az egész termelést és a közlekedést megbénítja és nyomort hoz a családokra. A közintézetekre (iskolák, kórházak stb.) a szénhiány rettenetes csapást jelent. Minthogy a bányászat száz ezrekre menő proletárt néhány négyzetkilométer területen von össze; ebben rejlik a veszély egész nagysága. A nagy strike-ok, mutatja Hollandia, Belgium, Franciaország példája, hatalmas befolyást gyakoroltak már a parlamentekre is, melyek bizonyos irányban a munkások követeléseit méltányolták. A nagy városok organismusa a vízvezeték, kivilágítás és a köztisztaság szolgálatának biztonságától függ, úgy az államéletre nézve is például a vasuti közlekedés zavartalan lebonyolításának döntő befolyása van. Ennek tudatában koronként e mezőn is föllépnek a strike-ok, melyek némelykor bajtársi vonzalomtól szított mozgalmak és az utolsó években különösen a városi közlekedési személyzet gyakori harczi Berlin, Páris, Szentpétervár, New-York, Budapest s más városoknak nagy károkat okoztak. A nagy vasutak pedig nemcsak a nemzeti személyközlekedést, a hirszolgálatot és a javak szállítását mozdítják elő, hanem a világforgalom egyik lánczát képezik. Egyetlenegy nemzetközi vonal közlekedésének megszakítása megbontja a világforgalom rendes menetét. Az ország egyes részei a vasuti strike által úgy elszigetelhetők, mint a középkorbeli vármegyék és városok, mely állapot már az első napon a fölízgatott közönségre hátrányos erkölcsi hatást gyakorol, ehhez járulnak a rengeteg közbiztonsági és anyagi hátrányok. A kormányzati gépezet megszűnik működni, a postaforgalom a külfölddel megszakítatván: nemzetközi bonyodalmak állanak be már csak a hitel szempontjából is. Épen azért a vasutasok más munkásokkal egy kategóriába soha nem vonhatók, mert az állam szolgái. A nagy veszély idején az állam mindenütt a haderő segélyét veszi igénybe, hogy mielőbb vége szakadjon az állami élet szervezetlenségének.

Burnett szerint legnagyobb a munkások kára a függő

foglalkozásoknál, így a gyapjufonók strikeja miatt a takácsok elvesztik munkájukat. (Where work is contracted for, and not produced for a speculation or open market, it still remains to be done after the stoppage caused by the dispute is ended. On the other hand, the loss to workers independent employments by cessation of work in one industry is often very heavy. A strike of cotton spinners will throw weavers out of work; a strike of coal miners will act in a like way on ironworkers and many other industries. L. *Reports of Commissioners*. 1894. XXXV. k. 39. lap).

Az utolsó tíz évben oly rengeteg számú strike tört ki mindenfelé, hogy ma strike-nyavalyáról, ragályról számolhatunk be. Pedig ezek a kedélyek elkeserítését, az osztálygyűlölet kiélesedését és rengeteg gazdasági nyomort vonnak magok után. Ezek az osztályharcok, melyekben polgár polgár ellen, mint ellenség száll sikra, az erkölcsi eldurvulást s ezzel a közbiztonság sülyedését idézik elő. Az egész világon szaporodnak a személy ellen elkövetett büntettek, melyek gyakran galád, embertelen, uzsorás izgatók munkájának szomorú szüleményei, de mindenesetre az általános erkölcsi eldurvulás okozza a személy ellen irányuló merényleteket. A munkás emberek nyugtalansága, vadsága, elégületlensége, dacza és műveletlensége egész osztályok erkölcsi és anyagi romlását okozza, s mivel egyszersmind az állam tekintélyének megsértése nyomán jár: a nemzetközi hitelviszonyokra is veszélyes hatással vannak ilyen okokból származó kitörések. Nálunk ez a ragály kétszerte veszedelmes, mert ellenségeink a magyar faj józansága, önmérséklése, nagylelkűsége, humanismusa és igazságszeretete hiányáról írván a világirodalom terén, nagy nemzetek fiainak bizalmát és rokonszenvét elveszítjük. Mindezekkel azonban a socialdemocratia nem törődik, hiszen előtte a magyar becsület zászlója értéktelen rongy. Vessünk egy pillantást Franciaországra, hol 1906 október havában megtartott socialis congressuson a francia socialisták eladták volna hazájok függetlenségét, hirdetvén azt a gyalázatos tant, hogy a németekkel szemben hadsereget állítani tilos. A francia socialisták tehát hitvány, gyáva, megvetésre méltó mobnak bizonyultak, melyet a német collegák is

undorral visszataszítanak. E tömegek minden perczen készek a kozákok barbár csordáival is szövetkezni, ha csak valamely politikai előny mosolyog feléjük. Jaurès hadserege megvetve az ezredes multat, szakítva a nemzetfentartó nagy eszmékkal és hittel, apró céljainak mindent kész föláldozni. Épen azért különös figyelemmel kell kísérni az általános strikekokat, melyek egy nap alatt nagyobb vést hozhatnak a hazára, mint a milyet hoztak a tatárok egy év alatt. Nálunk az iparnak még a kezdet nagy nehézségeivel kell megküzdeni, épen azért a tömegesen előforduló munkásharczok csirájában ölik meg az ipart. Tébolyhoz rokon beszámíthatatlanságból megújulnak a bérharczok, melyeknek pusztításain első sorban magok a munkások fognak sírni. Mindig azzal az érvel állnak elő, hogy a megélhetési viszonyok folytonos drágulása kergeti a munkást a harcza. Ámde például a lakásnyomor állandósításához magok a munkások járultak hozzá azzal, hogy az építőipart válságból válságba sodorták, egy egész év eltelt a nélkül, hogy új építkezésekkel a lakásnyomoron segíthettek volna. Egyébiránt magok a munkások okozzák időnként az élelmiszikkek megdrágulását, midőn a forgalom biztonságát megakasztják. Sok esetben maga a munkásság az oka nyomorának, nem a bér alacsony volta; jól tudjuk ugyanis, hogy munkásaink rossz gazdák. Mentől nagyobb a bérök, annál többet visznek a korcsmába, pedig önmérséklés, lemondás, szerénység, takarékoság vezetnek a boldoguláshoz. Azután óvakodjanak az anarcho-socialistáktól, kiknek bűnös aknamunkája okozza ay erőszakolt kitöréseket. Látjuk tehát ezekből, hogy a strike, a mint az egyes népeknél föllépett, nemcsak gazdasági jellegű, hanem gyakran társadalmi harcznak bizonyult, s 1906 október havában Mannheimban tartott socialista pártgyűlés nem törte meg a marxismus forradalmi tekintélyét és az általános politikai strike elítélését kimondó határozat közönséges képmutatás. Igen határozottan kijelentem, hogy a jövőben is — az alább tárgyalt — általános strike kedvelt harci eszköz fog maradni, annak ellenére, hogy első sorban a munkásságot éhhalálnak teszi ki.

Az általános strike úgy keletkezik, hogy valamely iparág munkásai harcban állván, ha némely munkát a munkára vállalkozók elvégeznek, más iparág munkásai

azon munkát «piszkos»-nak nyilvánítván, saját szakmájukat nem teljesítik. Ha kőművesek találkoztak, a kik az épületen elvégezték szakmájukat, például az ácsok megtagadják munkájukat; vagy hogy a munkaszünetők annál inkább érthessenek czélt, erkölcsi segély biztosítása végett a nem rokon munkaágak munkásai is megszüntetik a munkát. A rokonszenven alapuló strike egy éjen át irtózatoss tűzvész módjára elterjed. Példa erre az 1902-ben Barcelonában kiütött általános strike, hol néhány spanyol iparág oly szerződésre lépett, melynél fogva, ha valamely iparág megszünteti a munkát, ha bizonyos idő múlva a munkaszünetők ereje fogyna: az összes iparágak munkásai solidaritást vállalván, hasonlólag strikeba lépnek. Ily úton Barcelonában néhány napon át megakadt az egész termelés.

Az általános strike anyaoka az, hogy mert a munkásosztály nemcsak politikailag elnyomatást, de gazdaságilag kiszípolyozást szenved: szükséges a coalitio, a strikejog, szólás és sajtószabadság fegyvereihez folyamodni. Minthogy pedig a proletáriátus közvetlen és föltartóztatlan befolyást az államéletre csakis a választójog segélyével gyakorolhat, el kell követni mindent, hogy ez a jogot megszerezhesse. Ez okból a socialdemocratia azon erő, mely ma már mindenütt, még Oroszországban is az általános titkos szavazati jog meghódítása végett harcza hívja és vezeti a proletáriátust.

Azon eszközök, melyeket a munkásosztály már száz év óta e téren használ: összejövetelek, utczai tüntetések, kérvények, népszavazások s a sajtó megnyilatkozásai. A mennyiben e békés eszközök eredményhez nem vezettek, bekövetkezett az erőszak alkalmazása, mely a jövőben is alkalmazandó fegyver fog maradni. Az utczai tüntetések újabb időben forradalmi jelleget vettek föl, a mi intő példa a rendőrségre nézve a megelőzés szempontjából. Minthogy pedig a ma már népszerűvé vált általános strike a proletáriátus legerősebb fegyvere s már is fejlődési történetéről lehet beszélni, vizsgáljuk e forradalmi eszköz megjelenését és hatását egyes népeknél.

Az első általános strike Angolországban jött létre, hol már nyolczvan év előtt kitört a munkások és munkaadók között az élet- és halálharcz. Minthogy pedig a munkások

a teljes politikai jogok elvesztében nem voltak: a Chartis-táktól eredt az «egy szent hónap» eszméje, vagyis a munkamegtagadás segélyével az általános választójog meghódítása. A munkásosztály e sajátos erőszakgyakorlásának eszméje a végből, hogy a politikai alkotmány megváltoztattassék, ekkor szülemlett meg a világtörténelemben először. A munkások megszállták a legfontosabb ipari és bányaterületeket és kieroszakolták a munka megszüntetését. Megrohanták és fölgyújtották a gyárakat, forradalmárok módjára megverekedtek rendőrséggel és katonasággal. Mivel azonban a munkások az 1842-ik évi általános strikenél szervezetlenek voltak, a fegyveres erő könnyen legyőzte őket, céljokat el nem érték, mert elmaradt a népcharata és a béremelés.

Belgiumban is a tömeges munkaszünetést, mint utolsó eszközt választották az általános szavazati jog kivívása végett. A mint 1893-ban a pártvezetőség kiadta utasítását, nagyvárosok és ipari góczpontok munkásai azonnal megszüntették a munkát. Ez az államrend ellen irányzott és váratlanul jött kitörés nagy félelmet és fejetlenséget okozott. Ez a strike részben sikerhez vezetett, mert compromissum útján behozatott a bár általános, de nem egyenlő választójog. Ennek következtében vérszemet kapván a munkások, 1902-ben ismét megkíséreltek még nagyobb arányú és jobban szervezett strike-ot, melynél 300,000 munkás vett részt, de eredményhez nem vezetett, mert az állam és a társadalom is már résen állott.

Svédországban is ily eredménnyel végződött a tömeges strike. Ott a kormány 1905-ben oly javaslatot mutatott be, melyben az «állam biztonságát veszélyeztető általános strike-ot» büntetés alá vonta volna, a kamara azonban elvetette.

Hollandiában 1903 február 2-án teljes diadalt arattak a vasuti alkalmazottak és a dokkmunkások. Ezeknek strikeja okozta azon törvény megalkotását, melynél fogva a vasuti és állami szolgálatban álló közegek elvesztvén a strikejogot, a strike négy évig terjedő börtönnel fenyegettetik. Ez a kényszertörvény volt oka a nagy hollandi strikenak, mely 1903 április 5—10-ig tartott, melynek egyedüli célja a kényszertörvényjavaslat visszavonása volt. Az egész országban mintegy 60,000 munkás, köztük vasutasok, nagy számban megkezdték a strikeot, mivel azonban a javaslatot

április 9-én a felsőház is elfogadta, megszüntették a további ellenállást. A kormány valóságos irtó háborút indított a mozgalom ellen, társulatok, a rendőrség s a katonai igazgatás a sajtó támogatása mellett rendkívüli tevékenységet fejtvé ki, a vasuti alkalmazottak s a többi munkások teljes vereséget szenvedtek.

Olaszország sem maradt nyugton. Az 1904-ik évi szeptember 16—20-ig tartott rengeteg terjedelmű általános strike az egész világ munkásainak büszkesége; egészen spontán módon jött létre, mint a nyári fergeteg. Rendkívül érdekes már keletkezésének oka. Szeptember 15-én egész Itáliában elterjedt a hír, hogy néhány munkást a karabinierik megölték, nyomban elhatározták a munka megszüntetését. Milanóban már másnap 80,000 munkás nem dolgozott. Rómában a napisajtó is megszüntette munkáját. Magában a tisztán földműveléssel foglalkozó Mantua tartományban 120,000 földmunkás elhagyta a mezőt, de sőt a hegyvidék is megmozdult, úgy hogy a strikeolók számát 1.000,000-ra tették. A vasutasok csak két helyen csatlakoztak a munkásokhoz. Egyébként kitörések csak szórványosan keletkeztek, de csakis a mob részéről, melylyel szemben maguk a szervezett munkások biztonsági szolgálatot teljesítettek. Ez volt a proletariatusnak, mint forradalmi osztálynak első fellépése Itália socialis életében. A proletariatus congressusán itt már elhatározta érdekei és jogai védelme szempontjából az utolsó eszköz alkalmazását is. E strike alatt és után az összes pártok egyesültek a közös védekezés kérdésénél. A strike-ot leverték s a megtorlás igen szigorú volt, sorra kihirdették a büntető bíróságok a három évre is szóló börtönbüntetéseket.

Magyarországot az első általános természetű strike 1904. évi április 19-én, az esti órákban lepte meg, mikor a rákosi rendező pályaudvarról kiindulván a vasuti alkalmazottakhoz intézett fölhívás, már április 20-án reggel egész Magyarország vasuti hálózatán megszűnt a munka s forgalom. Ez általános strike nem jött váratlanul létre, mert a vasuti alkalmazottak körében régibb idő óta mozgalom indult meg fizetések javítása és a szolgálati viszonyok szabályozása érdekében. E strike is leveretett, de kedvező sikere el nem maradt, mert hiszen céljokat, a

miért küzdöttek, most már javarészt elérték. Ez tehát tisztán személyi és gazdasági érdekeket szolgáló mozgalom volt.

Nem úgy áll a dolog Oroszországban, hol a munkásság határozottan politikai harcztot vív nem a társadalom, hanem az autokratia ellen. Az orosz proletariatus az első, mely a strike fegyverét forradalompolitikai célból az uralkodó államrendszer megsemmisítése végett alkalmazza. És az 1903. évi kitörés egyike a legnagyobbaknak, hiszen pár nap alatt csak Szentpétervárott 200,000 emberre nőtt a fergeteg. A munkaadókkal szemben kedvezőbb munkafeltételek elnyerése mellé helyezték a demokratikus alkotmány kivívását is, nyílt harcztot indítva az absolutismus ellen. Mivel azonban a czárismus január 22-én 2000 védtelen férfit, nőt és gyermeket mézáróltatott le, kitört az általános politikai strike-mozgalom, melyhez hasonlót a világ még nem látott. Pétervártól Kaukázusig, Lengyelországtól Kelet-szibériáig, a hol csak gyár, bánya volt, fellázadt a haláltmegvető proletárság. A Trepovok barbár emberirtása értéktelen fegyvernek bizonyult, hiszen százötven városra terjedt ki ezen gazdasági és politikai strikemozgalom, mely negyvenöt napig tartott. E mozgalomhoz csatlakoztak: hivatalnokok, gyógyszerészek, bankok alkalmazottai, maga a rendőrség helyenként, de leghevesebb erő volt a vasutasok testülete, mely tizenhárom nagy vasutvonalra terjedő munkaszünetést foganatosított. Borzasztók voltak a vasuti strike következményei. Ekkor már a közéletben teljes fejetlenség állott be, az állami gépezet megszűnt működni, katonaság veszélyeztetett pontokra nem volt szállítható, kényszer nem használt semmit, bekövetkezett a bomlás gazdasági, társadalmi, közigazgatási s az állami élet mezején. Mégis a rendőrség s a barbár kozákság «békét» csinált, de oly értelemben, hogy a mozgalom leveretése ellenére százakra menő összeütközések fordultak elő nép és katonaság között s az elkeseredett nép megszokott védelmi eszköz gyanánt alkalmazza a gyűlölt emberekkel szemben a bombákat, melyek ellen s általában mindenféle merényletek ellenében miniszter, tábornok, rendőrfőnök stb. soha sincs biztonságban.

Kérdés már most, vajon a proletariatus az általános strike-ot, mely a hol kitört, mindenütt irtóztatós pusztítást vitt véghez, hiszen megakasztja a gazdasági élet rendes

menetét és kiszámíthatatlan károkat okoz: mint legerősebb harci eszközét, a jövőben is fogja alkalmazni. Igen, a modern állam végtelen erőeszközei mellett is a socialdemocra-
ticia fogja alkalmazni ezt a forradalmi eszközt, melyet minden tömegactio bevezető lépésének tekint, a mely egyedül képes a proletárok tömegét fölrázni, ettől várva követeléseit megvalósulását. Hiszen a két év előtti kölni pártcongressus nagy többsége lelkesedéssel elfogadta Bebel indítványát, mely a politikai strike alkalmazását tartalmazta. E napokban pedig a francia socialisták congressusa is elfogadta Jaurèsnak az általános strike alkalmazására vonatkozó indítványát. (L'agitation publique, les manifestations populaires, jusque à la grève générale et à l'insurrection tous les moyens sont bons).

III. A béke intézményei.

I. *Munkásvédelem.* Már láttuk, hogy a mai gazdasági életben a munkaadók és a munkások a lehető legnagyobb haszonszerzés okából gyakran ellenséges lábon állanak egymással; e harcznak pedig csak a compromissum vehet véget, ha a munkaadók belátják, hogy saját érdekek azt követeli, hogy a nyereségből annyit kell a munkásoknak adniok, hogy azok készek legyenek javukra dolgozni, a munkások pedig annyira korlátozzák követeléseiket, hogy a munka részökre állandóan biztosítva maradjon. Habár e harczban az egyéni érdekek lényeges szerep jut, mégis a munkaadók nemeslelkűsége s a munkások józansága is fontos tényezők a végleges béke létrehozásában. Sajnos azonban a megegyezés ritka esetekben békésen jön létre; megelőzik a már vázolt kitérések, melyek a társadalmi életet alapjában megingatják. Ennek ellenére az államnak nem feladata a jogviszony természetes fejlődésének megakasztása; tartsa magát távol az erőszakos beavatkozástól, melylyel ma már a forrongó lelkek millióit megnyugtatni nem lehet; a repressiv eljárás mély elkeseredést szokott szülni, melynek ellenállhatatlan népkitérések következményei; az állam tehát első sorban a harcz bizonyos korlátok közé szorítását fogatosítsa; azután következő feladat vár rá.

Korunkban nincs is oly állam, mely a munkaviszony

rendjének megállapítását korlátlanul a szerződő felek akaratának tartaná fenn. Ha az állam különösen a gyermekek és a nők érdekét nem gondozná: egész néposztályok teljes degenerációja következne be; az elmúlt idők barbár állapota megörökítették. Így keletkeztek a védőtörvények, melyek hatálya újabb időben már a kézimunkásokra is kiterjed. A munkásvédő-törvényhozás alatt azonban nem kell olyant érteni, mely csupán a munkások részére biztosítana előnyöket; ellenkezőleg a munkaadók is részesülnek védelemben. Az embertelen birvágynak gátat vet, megállapítja a munkaidőt, a fizetés formáját, szabályozza a műhelyviszonyokat, a gyermekek és nők munkáját gondozza; meg nem engedi azt, hogy az egyik munkás tanköteles gyermekeit akkor foglalkoztassa, mikor a másik gyermekeit iskolába küldi. És mivel sehol sem voltak képesek a munkások és a munkaadók e kérdéseket megfelelően szerződészerűleg rendezni, a munkaidőt, a gyermekek és nők munkáját, a természetben való fizetés mellőzését, a munkaidőt, munkarendet s az egészség megvédését veszélyes munkaágaknál az állami védőtörvényeknek kellett szabályozniok. E téren már csak Törökország és Szerbia hallgat.

A házi és kézműiparra azonban a gyári törvényhozást nem terjesztik ki, mert hiszen ily eljárás ezen ipar végpusztulását vonná maga után; aztán az állami ellenőrzés a házi és családi viszonyokba való behatolást eredményezné; de egyébként is oly nagyszámú kisipari tűzhelyeket megfelelően ellenőrizni lehetetlen. Az összes gyári munkásokat egyenlően védő szabályok nem létezők, valamennyi kategóriát közösen érintő elvek azok, melyek a munkarendet, vasárnapi munkaszünetet, a bér készpénzben való fizetését és az egészségügyi szabályokat tárgyalják.

A munkaadók borzasztó visszaélései okozták azon kényszer törvényt, mely rendeli, hogy a készpénzbeli munkabér rövid időközökben fizetessék; tiltja az áru hitelbe való eladását, mint pusztító uzsorát és a korcsnában való kifizetést.

A védőtörvényhozás egyik pontjára nézve sem áll fönn oly egyetértés, mint a gyermekek munkatilalmára nézve. Csakhogy a feltétlen munkatilalom végső időpontja még nincs a humanizmusnak megfelelően megállapítva. Angol-

ország, Franciaország, Belgium, Bulgária, Hollandia, Svédország, Norvégia, Oroszország, Itália és Ausztria a tizenkét év betöltéseig mennek a tilalommal. Ellenben nálunk csak tizedik évéig védik a gyermeket; mert az ipartörvény szerint: «tíz éven alóli gyermeket épen nem; a tiz évet meghaladott, de a tizenkét évet még el nem értet szabad alkalmazni gyárban is hatósági engedély alapján.» Ez elvetendő, hitvány rendelkezés, mert az egész világon épen e hazában kell legnagyobb súlyt fektetni a jövő nemzedék izmaira.

Mivel a testi fejlődés 14—16 évig nincs befejezve, legfőlebb napi hét órán át volna megengedhető az e korbéliek foglalkozása; nálunk pedig a 14—16 évesek gyári munkában 10 óra hosszát foglalkozhatók. A mai európai törvényhozások ez időpontnál megállottak, sőt az osztrákok 11 és a kegyetlen belgák 12 órát állapítottak meg, a mi még a gyermekek éjjeli munkáját megengedő Belgium részéről is durva kegyetlenség. Bulgária legszabadelvűbb, mert ifjaknak 12—15 évig csupán 8 órát kell dolgozniok.

És most keressük fel a nőket. A tapasztalat mutatja, hogy a férjezett nőkre nézve a gyári munka veszedelmes, erkölcsi és physikai szempontból egyaránt. Mondjuk ki egyenesen, hogy a gyár a családi élet tisztaságának és boldogságának sírja. A gyermekek gyöngéd és állandó anyai ellenőrzés és nevelés híján félvad állapotban élnek, már korán elcsenevészednek, így tehát nagy nemzeti kérdéssel állunk szemben. Nem vigasztalás az a nemzetre nézve, hogy a gyári munkásnők csak egy ötöd része köt házasságot; mert hiszen négy ötöd része bordélyházi életet folytat; de még a férjezett nő is annyi kisértésnek van kitéve, hogy a családi élet tisztaságának megőrzése majdnem lehetetlen. Ez egyik legnagyobb fekélye a mai társadalmi életrendnek. Hivatalos kimutatásokból tudjuk, hogy Németországban 1899-ben 884.229 gyári munkásnő közül csak 229.334 volt férjes; Svájcban pedig 1901-ben a 92.321 gyári munkásnő közül csak 24.042 volt férjes, és pedig 11.786-nak 12 éven alóli gyermekei voltak. (L. Fabrikstatistik. 1890. jun. 5. Bern, 1902.) Nem csoda tehát, ha előkelő emberbarátok mint R. Martin, L. Pohle s mások már a férjezett nőknek a gyárból való kitiltását sürgetik. Ámde e nők legnagyobb részét a keserű nyomor készíti a gyári munkára, mert vagy

oly csekély a férjeik bére, hogy abból meg nem élhetnek, vagy pedig a férj elhagyja feleségét, iszákos, beteges vagy munkakerülő egyén. Minthogy pedig tényleg ilyen a nők helyzete, barbár eljárás lenne őket a gyári munkából kitiltani. A nő a gyárban megszokott és rendezett viszonyok közt dolgozik, ha onnét kitiltják, kénytelen lesz bizonytalan házi munka után menni, vagy elzülleni. Tanácsos lesz tehát addig, míg maga a munkásosztály — jobb anyagi helyzet beérkeztével — haza küldi a nőket, rájuk nézve nyolcz órai munkaidőt behozni. Hiszem, hogy a külön vámterület behozatala után virágzásnak fog indulni gyárparunk, a mikor a magyar munkásra is szebb jövő vár, s az anyagi helyzet normális állapota a családi tűzhely köré fogja terelni derék s most sokat szenvedő gyári munkás anyákat. Hiszem, józan gyári munkásaink nem fognak hallgatni a világbolondító feministákra, kik csak az anyagnak élnek és magasabb erkölcsi törvényektől elfordulnak. A feministák egyedüli ideálja az önálló női kereset, mely a boldogító emancipatio felé vezet, mely kerüli a családi tűzhelyet, s e helyett a collectiv életmódot ajánlja. (L. Lily Braun: *Die Frauenfrage* 286. 1. k. l.) Azonban a gyári munkások még Németországban sem hallgatnak ez apostolokra, kerülik a gyári konyhákat és éttermeket, jobban kedvelik az asszonyfőztét. Én azt hiszem, a ki sokat foglalkoztam a munkásnép életviszonyaival, hogy a munkásnőkre nézve a gyári munka abbahagyása s a házi élettel való foglalkozása társadalmi felemelkedést jelent. Ez a proletár életmódból való áttérés a kispolgári életkörbe. Mindaddig azonban, míg a nők kénytelenek gyári életet folytatni, rendkívüli védelemben részesítendőek, hogy a családi köteleiknek lehetőleg megfelelhessenek. Nemes munkát végzett tehát az 1906 iki október havában Bernben összeült nemzetközi és munkásvédelmi congressus, a midőn azt mondta ki, hogy: «az ipari éjjeli munka minden nőnek korra való tekintet nélkül megtiltatik.» A tilalom azonban nagy szükség esetén felfüggeszthető. Ez egyezményt aláírták Dánia, Spanyol-, Franciaország, Nagybritania, Itália, Hollandia, Portugália, Svédország és Svájc kiküldöttei. Általában véve a munkásvédelmet illetőleg a német álláspont követendő, mely így hangzik: «nemesak a humanitás kötelessége, hogy az állam

nagyobb mértékben segélyre szoruló tagjairól gondoskodják, hanem egyúttal az államfentartó politika nagy követelménye, melynek oda kell hatnia, hogy a proletároknál az a tudat ébredjen, hogy az állam nemcsak szükséges, hanem egyúttal jótékony intézmény is.» Csakhogy a munkásvédelem mezején egyetemes világtörvénynek kell érvényt szerezni, mert ha valamely nemzet munkásai védelmében egymaga nagylelkű s így a humanismus szavára hallgat; a szomszédok pedig kevésbé humanusak és csakis az egoizmusnak hódolnak: az elszigetelten eljáró nép csakhamar gazdaságilag tönkre mehet, ha drágábban termel mint szomszédai. Várjuk tehát azt az időt, mikor a munkásosztály védelme egy egyetemes szociális nemzetközi törvényhozás gyermekévé lesz.

2. *Szövetkezetek.* Minthogy ezek először Angolországban keletkeztek és a legnagyobb tökélyt ott érték el, mindenekelőtt az angol «Trade Unions» (munkásszövetségek) intézményével kell foglalkoznunk. E szövetségek fejlődésének két korszaka, a forradalmi, mely 1843-ig, és a békés korszak közt kell különbséget tenni. Ez utóbbi 1860. évnél kezdődik, a mikor is felhagytak a szociális forradalom rendszerével, s arra fektettek fősúlyt, hogy a munkások nagy tömege nagyobb tudáshoz jusson és gyakorlati kérdésekkel foglalkozzék. A strike mint erőszköz háttérbe szorult, s ennek helyét a békéltető hivatalok és békebiróságok veszik át. Ez időben keletkeztek a helyi iparhatóságok, melyek a munkaadók és munkások közt felmerült egyenetlenséget pártatlanul elbirálják ma is. A strike megelőzése végett a kérdést a végrehajtó bizottság kezébe tették le, vagy pedig az ország összes tagjai voltak hivatva dönteni, a mi hosszabb időt vevén igénybe, a háborgó elmék lassan lecsendesedtek. Ámde a legnevezetesebb mozzanat a munkásmozgalom akkori életében az: «Amalgamated Society of Engineers» (gépipítők egybeolvadt egyesülete), mely ma is vezérszerepet visz. Ez egyesület az ipari védőegylet és jól szervezett biztosító társulat teendőit egyesítette. Főtitkárai nagy műveltségük, tapintatosságuk, szaktudásuk és mintakerkölcsei életmódjuk által a munkásvilágra s az egész társadalomra döntő befolyást gyakoroltak. Iparpolitikájuk távol az utopistikus, soha el nem érhető követelésektől — arra

volt irányozva, hogy a munkásoknak kedvező munkafeltételeket biztosítsanak és a munkásság parlamenti befolyását növeljék. Míg nálunk a szociáldemokrata vezérek durva kirohanásokkal, barbár modorú sértegetésekkel akarnak czélt érni; az angol főtítkárok mérséklő fellépés, a formák szigorú betartása, bizalmatgerjesztő magatartással igyekeznek hatni, mellőzve a hitvány izgatást és durvaságot, melyek alkalmasok a kedélyek elkeserítésére, de kedvező eredményhez nem vezethetnek. Sajnos azonban, hogy a «Trade Unions» növekvő hatalma végül terrorismussá fajult, mely ellen a vállalkozók a «lock-out» (kizárás) eszközével védekeznek. Ennek ellenére a kiküldött s világhírű parlamenti szakbizottság nem foglalt állást a «Trade Unions»-ok ellen, csupán oly egyletek kizárását ajánlotta, melyek a szerződészegésre izgattak. Így 1871-ben meghozatott a «Trade Union Act», mely törvényes alapot nyújtott a munkásszövetségeknek. Ma 1183 Trade Union 1,915.506 taggal intézi feladatát, nők és leányok 139 egyletben 120.409 taggal vannak képviselve. Ezek közt a legerősebb száz Union 1892—1902-ig közel két milliárd koronát használt fel, abból 61% munkaképteleneknek, strike-ok támogatására pedig 19% jutott. Strike-okban azonban a humánus intézmények hű végrehajtása ellenére elég gazdag Nagybrittania, hiszen csak az 1906 szeptember óta hét héten át tartott «Shipbuilding strike» oly nagy arányú volt, hogy 17.000 család végnyomorba döntetett. (*Times*, 1906 november 12-iki sz.). Egyébiránt 1899-ben Manchesterben az összes Trade Uniók egy millió taggal «General Federation of Trade Unions» nevű országos egyletté alakultak, melynek czélja a munkásszervezetek jogának védelme, a munkások szociális helyzetének emelése, a munkásosztály mint egységnek egyesítése és egyöntetű eljárás biztosítása. Elvi feladat a társadalmi béke előmozdítása és a munkásharcok megakadályozása.

Franciaországban az 1884. évi törvény elismerte a coalitio jogot s a syndicatusok útján meghonosodott a munkásszövetkezés, melynek különösen a béremelés terén nagy az érdeme. Egyben azonban a syndicatusnak káros következménye azon rengeteg számú strike, mely nem egyszer megalázta az állam tekintélyét is. Párisban és a nagy városokban községi épületekben üléseznek a syndicatusok,

hol válságok idején gyülekeznek a munkások. A «Bourse du Travail»-ból indul ki minden izgatás. Míg hajdan clubokban szervezték a politikai magatartást, most a «Bourse du Travail» a harc kiinduló pontja, hol sokat politizálnak. (Les syndicats offrent une proie trop précieuse et trop facile aux partis politiques pour que ceux ci ne s'en emparent pas; la politique y a donc tenu, d'abord, le plus grand rôle. — mondja C. Lavollée. *Journal des Économistes* 1903.). Ma, miután a munkásosztály kiábrándult, ritkábban hallgat a harcok hirdetőire, s a szindicátus komoly gyakorlati munkával foglalkozik. Mivel azonban a francia kormány oly gyáva és botor eljárást követ, hogy saját alkalmazottainak is megengedte a munkaszünetést és képviselőikkel mint egyenrangú ellenféllel érintkezik: a szindicátus koronként visszaél jogával. Eltűri a kormány azt is, hogy a szindicátus tagjai erőszakkal visszatarthassák a munkától a nem tagokat. A kormány ez a eljárása a szindicátusban táplálja a forradalmi szellemet, hiszen kinövéseit az állam csendőrsége védi.

Németországban nagy szerep jutott a Hirsch-Dunkerféle iparegyesületnek, melynek az az iránya, hogy a munkások és munkaadók érdeke körében természetes összhang uralkodik, a munkások anyagi helyzete tehát békés úton eszközölhető a netalán kitoró egyenetlenségek békebírák és békéltető hatóságok segítségével megszüntethetők. A ki ide belép, köteles nyilatkozatot adni arról, hogy a szociáldemokrátiát nem támogatja. Cél oly munkabér kieszközlése, mely elegendő a munkás és családjának eltartására. Mielőtt strike törne ki, a központi tanácshoz fordulnak, ez aztán, ha megelőző eljárás a békéhez nem vezetett, kimondja a harcba menetetelt, de csak akkor, ha jogos az alap és ha kilátás van a sikerre.

A szocialistikus egyesületek, melyek ellen maga a császár mozgatja az irtó hadjáratot már harcziás czéllal keletkeztek. (Arbeiterbataillone zu bilden für den bevorstehenden Kampf — irányelvük). Már 1875-ben május 22-én jött létre a «Socialistische Arbeiterpartei Deutschlands». Ez elfogadta a góthai programot következő pontokkal: A munka minden gazdagság és műveltség forrása, minthogy pedig a hasznos munkát csak a társadalom eszközölheti, az egész munkaadó eredmény általános munkakötelesség és egyenlő jog alapján

a társadalom összes tagjait illeti. Társadalmunkban a munkaeszközök a tőkés monopoliumpárt teszik, s a munkások a függősége oka szolgaságuk és nyomoruknak. E célból a szabad állam és a szocialisták társadalom kivivandó, a politikai egyenlőtlenség megszüntetendő.

Egyik nagy eszköze a pártnak a szaksajtó, melynek szervei fő módjára nőttek, írják vad, kiméretlen nyelven, megvetve az emberi nem két legdicsebb eseményét: a vallást és a honszerelmet. A *Vorwärts*-nek 90.000 előfizetője van. Azonban egyesületekben és összejövetelek alkalmazásával előszóval is hirdetik az ígét, melynek forrása az 1890 november 16-ikán Berlinben szervezett «Generalcommission der Gewerkschaften Deutschlands», a mely megszervezetével ellenállhatatlan befolyást gyakorol híveire. Aztán következnek a strikeok (Angriffsstreiks), melyek 1903-ban tetőpontjukat érték el. Ekkor Németországban 1403 strike volt, melyek által 7000 üzlet károsult és 1634 megszűnt létezni. A 7000 üzletben 198.636 munkás dolgozott. Figyelemre méltó dolog az, hogy a német munkásharcok, melyeket a szakszervezetek szerveznek és vezetnek, nem szolgálnak gazdasági érdeket; lényeg az osztálygyűlölet és pártpolitika. (Überhaupt tritt bei den jetzigen Strikes, die fast ausnahmslos von Gewerkschafts-Verbänden angezettelt und unter ihrer Führung durchgekämpft werden, die Frage besserer Löhne und Arbeitsbedingungen immer mehr in den Hintergrund, vielmehr verfolgt man auf dem Boden des unversöhnlichen Klassenhasses das Ziel, die gesamte Arbeiterschaft in ihre Hände zu bringen. F. von Jagwitz. Soziale Gesetzgebung 1904.). Ily egyesülés tehát határozottan államveszélyes, mindamellett tovább hinti a gyűlölet magvát.

A «Christliche Gewerkschaften» 1894-ben keletkeztek, mikor katolikusok és protestánsok egyaránt közös elvekre nézve állapodtak meg. A katolikus egyletek élén lelkészek állanak, de a protestáns egyletek is lényegileg a munkások és munkások közti békes viszony fentartásán fáradoznak.

Magyarországon is szakszervezetnek azon testületet tekintik, melynek elve a munkafeltételek javítása. Azonban oly szakszervezetről, milyennel főnebb találkoztunk, nálunk ez idő szerint szólni nem lehet. Nálunk a munkásságnak

az a lényeges panasza, hogy mivel a kormányok kötelezték a szervezkedni óhajtó munkásokat arra, hogy alapszabályaik keretébe vegyenek föl oly pontot, a mely a strike-ok segélyezését tiltja, tehát igazi strike-jog még nincs biztosítva. Ily korlátozás azt eredményezte, hogy megalakultak a «szabad szervezetek», a melyek a szakegyesületekkel együtt a mai szakszervezet kategóriájába tartoznak. A szabad szervezetek így megindultak újtokra, sajnos azonban nem mindig helyes irányban. Néhány tagú bizottság intézi a szabad szervezet ügyeit, ügyel a munkaviszonyokra, ellenállási alapról gondoskodik, ápolja a munkások anyagi helyzetét. E szabad szervezetek intézik néhány év óta a pusztító munkásharcokat. Nálunk az utolsó három év alatt az ipari munkások számarányát nézve, több strike fordult elő, mint bárhol másutt. Egyik lényeges oka a strike-pestisnek az, hogy a szabad szervezeteket nem terheli azon nagy felelősség, mint az angol vagy német szakszervezeteket. Németországban a hetekig tartó nagy strike tönkretelheti anyagilag a leggazdagabb szakszervezetet is, mivel ez utóbbi nemcsak jogosítva, hanem alapszabályszerűleg kötelezve is van a harcoló tagok segélyezésére. Nálunk ellenben a szakegyesületek anyagilag csak annyiban vannak érdekelve, hogy tagjaik a strike tartama alatt nem fizetnek járulékot. Ez a járulék pedig borzalmas adót alkot, mert egy kőművessegéd rendes adó címén heti három koronát (!) fizet a szakszervezetnek, a mi 156 koronának felel meg évenként. A mi munkásaink tudva azt, hogy a szakegyesülettől segélyt nem kapnának, saját elhatározásukból gyakran oktalanul lépnek strikeba. Másképp állana azonban a dolog, ha a szakegyesületeknek joguk volna strike-oló tagjaikat segélyezhetni. Mai szervezetök alapján is azonban valóságos zsarnokhatalmat gyakorolnak a munkásokkal szemben, hiszen tirannismusuk odáig jutott már, hogy a ki nem tűr némán, nem fizet vakon, nem veszi meg lapjaikat, az elveszett ember, mert a szaktestület kizárja a munkások sorából és semmiféle vállalkozó, mester, vagy bárki, a ki segédekkel dolgozik, föl nem veheti szolgálatába, mert a szaktestület ki mondja az ilyen üzletre a bojkottot. A dolog tehát odáig fejlődött, hogy az inséget szenvedő és dolgozni kívánó munkások nem folytathatják becsületes, családfenntartó munká-

jokat, mert a velencei tízek tanácsa nem engedi meg. A szervezetek, mint láttuk Németországban, csak szigorú megfontolás után engedélyezik a bérharczot, mert félnek az anyagi romlástól. Míg a szabad szervezetek csakis strike segélyt nyújtanak erejükhöz képest, addig a szakegyesületek munka nélkül levő, utazó s más tagoknak nyújtanak segélyt és költséges magánhelyiségeket tartanak fenn. Ezentúl bizonyára óvatosabbak lesznek munkásaink is, mert az 1905 és 1906-ban lezajlott bérharczok már nagyobb áldozatokkal jártak, mint előbb, mert az építőmunkások, fémmunkások és villamos vasuti munkások már hatalmas ellenfelekre találtak, a kik a strike-ot hatalmi kérdésnek nézve, inkább milliókat vesztek el, semhogy álláspontjukból engedtek volna. A munkaadók országos szervezkedése nagy hatalmat jelent a munkásokkal szemben. Ámde a munkások is hatalmas támaszt nyertek a központi szakszervezeti tanácsban, melynek titkársága éberem őrökdi a munkások érdeke fölött. Ezen szakszervezeti tanács kimutatta, hogy 1905. deczember 31-ikén 3014 nő és 68.159 férfi, összesen 71.173 tagja volt a szervezeteknek, ezekből vidékre 36.486 tag esik. Azon év alatt befolyt 1,131.987 K. 33 fillér; mely összegből munkanélküliek 165.451 kor. 72 fillért kaptak; oktatásra és szaklapokra 69.552 kor., betegsegélyezésre és temetésre 117.891 kor., végül agitatióra 141.654 koronát fordítottak. (*Szakszervezeti Értesítő* 1906 jun. 6.) Ez volt az agitációnak eredménye, mely mozgalom a szociáldemokratáknál politikai jogokért, majd a megélhetésért folyt le. E harcok azonban, ha politikai szempontból veszszük, a nemzetre nézve veszedelmet, a szociáldemokratákra pedig gyalázatot hoztak, mert a politikai előnyökért harczoló magyar nemzet ellenségeivel szövöttek, tüntetések útján figyelmeztették a haza ellenségeit «jertek, ránk számolhattok». A mi munkásszervezeteinket céljokkal ellentétben nemzetellenes politikai mozgalmak eszközévé alacsonyították; e mozgalmak ellen a nemzetnek minden rendelkezésére álló eszközzel fog kelleni védekeznie. A munkásszervezetek mostani jogrendje absolutistikus jellegű, mely a tagok szabad vélemény-nyilvánítására módot nem nyújt, a vezetőség önkénye az uralkodó irány, mely önkény, ha jónak látják, a nemzet életbevágó érdekei ellen

irányul. Jelszavuk: «vallás és haza hitvány, elavult fogalmak.»

3. *Érdekviták elintézése.* A tapasztalat mutatja, hogy az ellenfelek megbizottainak tárgyalása és a tőlök szabadon választott békebíró működése nem mindig vezet célhoz; épen azért, mivel a munkaszünetések és kirekesztések gyakran közérdeket fenyegetnek; némely államban különleges intézményekkel igyekeztek a harcznak elejét venni. Mindaddig, míg az ipar a magánhaszon előmozdítását fogja szolgálni, s míg a föld magánosok tulajdonát fogja alkotni, a mi örökké lesz: az ipari vitákat végleg megszüntetni lehetetlen lesz. A békéltetési eljárás becses intézmény lesz ugyan, de strike-okat és kizárásokat egészben megszüntetni nem lesz képes; különösen új szerződések kötése eseteiben nem, mert ha az áru ára mélyen leszállt is, hogy lehessen kötelező határozatot hozni a munkásokkal szemben oly alacsony munkabér elfogadása tárgyában, mely munkabér a létminimumon alól van. Hogy egyáltalán véve a tényleges állapot híven kideríthető legyen: a közhatóságnak jogot engednék arra, hogy a munkaadók gazdálkodásába (könyvek áttekintése stb.) az iparcikkek árára, a megélhetés körülményeire nézve szigorú vizsgálat eszközlése útján betekinthessen és megnyugtató adatokkal léphessen a közvélemény elébe.

A Németbirodalomban az iparhatóságokat jelölték ki a békéltetés eszközlése végett (1901 június 30-iki törv. 62. §.). Ha a felek e hatóságot igénybe veszik, a békéltető hatóság az ellenfelektől kijelölt tagokból és az iparhatóság elnökéből szerveztetik. Ha az iparhatósághoz csak az egyik fél folyamodott, az elnök felhívja a másik felet is hasonló eljárásra. Kényszer azonban teljesen ki van zárva. Egyébként az elnök hivatalból is közbeléphet a feleknél a békéltető hatóság alakítása céljából. Ha a felhívásnak engedtek, a hatóság maga elé idézi a vitás feleket, kik meg nem jelenés esetén 100 márkáig terjedhető pénzbüntetéssel sújthatók. Ha megegyezés nem jön létre, szótöbbséggel határoznak. Ekkor az ellenfeleknek nyilatkozniok kell, megnyugszanak-e a határozatban, csak aztán hirdetik ki az ítéletet. Ezek az egyeztető hatóságok egyébként nem dicsekedhetnek különös sikerrel, mert 1903-ban 174 esetben történt eljárásuk alatt

csak 54 esetben jött létre megegyezés, 13 ítéletet hoztak, de csak hét ítéletüket fogadták el, 36 esetben a kísérlet sikerhez nem vezetett. Ehhez hasonló eljárást követnek az angolok (Conciliation Act 1896); a francziák (1892 december 27-diki törvény «sur la conciliation-et l'arbitrage»), olaszok (1893 jun. 15-diki törvény «Probi viri»-król), belgák (1887 augusztus 16-diki törvény), hollandok (1897 május 2-diki törvény «Kamers van arbeid»); az északamerikai Unio államai. Franciaországot illetőleg, itt a «Conseil de Prud'hommes» egész Európában legjobbnak bizonyult. Ez intézmény már a XIII-ik században létesült és 1791-ben eltörölték, de 1806-ban visszaállították; 1892-ben 149 ily békéltető bíróság volt. A Conseil de Prud'hommes azonban nem intézi el a collectiv vitás ügyeket és nem is állapítja meg a béreket. E tanács csak egyes munkás és munkaadó közti ügyeket intézi el. Érdeme épen abban áll, hogy kisebb jelentőségű ügyeket gyorsan intézvéen el; nagyobb bajokat előz meg. E tanács két részből áll, a «bureau particulier» és «bureau général ou de jugement»-ből; amaz békéltet, ez utóbbi ítél. Az előbbiben van egy munkaadó és egy munkás, de lehetőleg idegen szakmabeliek; az utóbbiban két munkaadó és két munkás egy elnökkel (munkaadó) és egy alelnökkel (munkás) működnek; az elnökök felváltva. Az 1862—1891 közti években az ügyek 75%-kát békésen intézték el. Ámde 1887-ben egész új intézményt tudniillik «Conseils de l'Industrie et du Travail» hoztak be, e tanácsok már collectiv vitákat intéznek el; valamint munkaadók és munkások közt köteendő megállapodásokra nézve is adnak véleményt. A Prud'hommes csak létező szerződésekből folyó vitákat intézhetnek el; ezeknek határozatai kötelezők, ellenben a Conseils nem hozhatnak kötelező határozatot. Ismét új törvényt hoztak 1905 július 15-ikén a választott bíróságok (Conseils de Prud'hommes) ítélőtanácsainak alakítása s a felelbeszési bíraskodás tárgyában; e törvényt kiegészíti az 1905 augusztus 25-diki rendelet. Az itt tárgyalt intézményektől egészen eltérő rendszert követ Újzéland ausztráliai colonia. Itt nemcsak tárgyalást erőszakolnak ki, ha csak az egyik fél kívánja is a békebíróságot; hanem kötelező hatályú kényszerítéletet is hoznak. Az «an Act to encourage the formation of Industrial Unions and to facilitate the Settlement

of Industrial Disputes by Conciliation and Arbitration» (syndicatusok alapítását és ipari viszálykodásoknak békés elintézését előmozdító törvény) elrendeli, hogy az összes szakegyletek, melyek tagjainak száma legalább 7 egyén, és az összes vállalkozók peres kérdéseiket egy helyi békéltető hivatal elé vihetik. Ha a döntést el nem fogadják, mindegyik fél az ügyet a központi békebirósághoz] viheti. Ennek joga van oly ítéletet hozni, melyet 12.500 korona büntetéspénz terhével el kell fogadni. Már 1901 óta azonban minden félnek szabad az elsőfokú hatóság mellőzésével egyenesen a központi birósághoz folyamodhatni. E békebiróság három tagból áll, kiket a kormány nevez ki, de a felek egy-egy bírót javaslatba hozhatnak. Mihelyt a békéltető hatóságnál a harcz bejelentetett, a strike és a kizárás 660 korona büntetés terhével betiltatik. (W. P. Hooper. *Dreizehn Jahre sozialen Fortschrittes in Neuseeland*).

Kérdés már most, ajánlatos-e nálunk s a nagy európai iparállamokban Újzéland rendszere? E törvény 1894 óta van hatályban, s habár az egész világ munkásai és munkaadói, úgy a szakférfiak is lesik az eredményt, mai napig Genf canton kivételével — hol azonban az ítéletek kényszerű végrehajtása nem létezik — sehol sem utánozták Újzélandot. Sőt azt tapasztalják, hogy az egész világon a syndicatusok ellenségei az állam közbejárásának. A békéltetést és a hivatali arbitraget javaslatba hozták 1899-ben az angol Trade-Unionok congressusán, azonban Ben Tillett indítványát nagy többséggel elvetették; pedig Újzéland birósága minden egyes esetben a munkások javára ítélt. Amerikában ugyanaz a közfelfogás. A munkásoknak sehol sem fog kelleni a kényszerítélet, mert nem bíznak az államban, a mely eddig a continensen legtöbb esetben a munkaadók oldalán volt. Az európai munkásság képviselőinek az az álláspontja, hogy az újzélandiak botorul jártak el, a midőn lemondtak az ellentállás jogáról; holott jöhet oly közvélemény, mely nekik nem lesz kedvező, s a bíróság hátrányokra fog ítélni. A mi speciális politikai viszonyainkat véve figyelembe, minthogy jöhet még oly idő, a mikor valamely kormány a haza ellenségeivel szövetkezve, az államfentartó elemek sérelmére hozna határozatokat és különösen képviselőválasztások előtt hatalmas fegyver lenne

kezében — a kényszerítéletet e hazának nem ajánlhatom. De mily joggon tolakodnék fel az állam magánfelek vitáiban kényszerbirónak? A munkaadók és munkások irtóznak az itélettől, de még inkább a fogyasztó közönség, melynek zsebére lelketlen vállalkozók és munkásaik felcsigázott árakban állapodnának meg. A kényszerítéleti rendszer nem biztosíték arra nézve, hogy másnap 100.000 elégedetlen nem fog harcolni, mi bekövetkeztén, talán 50.000 családtagot fognak lemészárolni?

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

SOCIALISTA ERKÖLCSTAN.

A socialismusnak több válfaja van, részleteiben annyi-felé szétágazik, hogy nem mindenik tételéről mondhatni föltétlenül, hogy lényegéhez tartoznék. Csak vegyük a vallást és a családot. Ámbár ezekről a socialismus tág körében a legszélsőbb nézetek is kifejezésre jutnak, még sem mondhatni, hogy a vallásosság és a családi élet tisztasága megférhetlen volna a socialista elvvel. Úgy vagyunk az erkölcsiséggel is. Menger *Neue Sittenlehre* című könyvében azt socialista erkölcsiség gyanánt hirdeti. Minthogy az erkölcsi felfogás alapja minden emberi viszonynak és a társadalmi rendszernek általában, úgy hogy az erkölcsiség tulajdonképpen elsőrendű sociologiai tényezőnek tekintendő: azért célszerűnek vélem beható megfontolás tárgyává tenni azt, a mit Menger új erkölcsstannak nevez és a socialista erkölcsstan foglalatjának ad ki. Az egész emberi nézetkört átható alapelvről van szó, melynek befolyása minden érdekkörre nyilvánvaló, szinte kézzelfogható. Az egyszerű mondatból álló alapelv helyességétől vagy helytelenségétől függ minden. Ha ez az alapelv megáll, a reá épített erkölcsi rendszer is megingathatlan; ha az alapelv megdől, a reá épített erkölcsi rendszer is megdől.

Menger *Neue Staatslehre* című könyvében, melyet e folyóiratban ismertettem,**) új socialista államnak, a népies munkaállamnak rendszerét fejt ki. Új erkölcsstanában

*) *Neue Sittenlehre* von Anton Menger, Jena, Verlag von Gustav Fischer, 1905. Magyarul is megjelent a következő cím alatt: *Új erkölcsstan*.

***) *A Budapesti Szemle* 1906. évi augusztusi és szeptemberi füzetekben.

sok helyütt hivatkozik új állami rendszerét tárgyaló művére. Erkölcsstana mintegy folytatása akar lenni államtanának; mintegy tagja egész társadalmi rendszerének. A mint erkölcsstanához írott előszavában mondja, még egy néppolitikát és majd később socialista állásontról szerkesztett tant a megismerésről (*Erkenntnislehre*) akart közzé tenni; de ebben meggátolta a halál. Menger új államtanáról igyekeztem kimutatni, hogy az csak mesterséges alkotmány, mely az emberi természettel ellenkezik; új erkölcsstanáról azt tartom, hogy habár egyes részletei első tekintetre tetszetősök és a tényeknek megfelelni látszanak, alapjukban véve hamis felfogás szüleményei. Az alapelv maga téves és szükségszerűn minden nemesnek és fönségesnek tagadására vezet. Általában véve pedig nem ismerhetem el, hogy külön socialista erkölcsstan volna; a mint hogy bármely más politikai vagy társadalmi iránynak, bármely társadalmi rétegnek vagy foglalkozási ágnak nem lehet külön erkölcsiisége. Az erkölcsi fogalmak érdekkörönként, helyenként és időnként lehetnek különbözők és fölötte szétágazók, a mint-hogy azok is, — de az erkölcsiség alapelve, maga az erkölcsiség, minden körülmények közt változhatlan és csak egy lehet.

Menger új erkölcsstanának alapelve: hogy erkölcsös az, a ki a socialis hatalmi viszonyokhoz alkalmazkodik; ellenben erkölcsstelen az, a ki a socialis hatalmi viszonyoknak ellentáll. Ez alapelv szerint az erkölcsstan a socialis viszonyokhoz való helyes alkalmazkodás tudománya lenne. Alapelve Menger a tényleges viszonyokkal indokolja, hivatkozván arra a tagadhatatlan körülményre, hogy a socialis hatalmi viszonyok az egyéneket tetteikben korlátozzák és ez által a szabad akaratot megfosztják neki tulajdonított jelentőségétől. Hivatkozik a tapasztalatra, mely azt bizonyítja, hogy a hatalmi viszonyok az embert lekötik, azért jelentékeny tettei a socialis hatalmi viszonyoknak vannak alávetve. Ebből Menger azt következteti, hogy az erkölcsstan nem azt mutatja, a mit annyi moralista föltesz, hogy mit tegyen az ember, hanem azt, hogy mit tesz valóban és mit kell szükségképen tennie a socialis hatalmi viszonyok befolyása alatt.

Ez a következtetés merőben téves. Az erkölcsstan nem

statistikai tudomány, melynek czélja a tényleges viszonyok megállapítása, vagy legfeljebb az embernek a tényleges viszonyokhoz való alkalmazkodásra tanítása, hanem oly tudomány, mely, az emberi képességek és érzések tekintetbevételével, az érzés és a cselekvés közti összhangzatot előmozdítandó, arra oktat, hogyan kelljen az emberileg elérhető legmagasabb tökélyre emelkedni. Ha Menger felfogása szerint az erkölctan a socialis hatalmi viszonyokhoz való alkalmazkodásban állna, az nem volna egyéb, mint a stréberség, a kapaszkodás, az akarnokság tudománya, mely abban tetőzik, hogy az egyén a hatalmi rendben magasabb helyzetet, bármily eszközökkel, ha mások jogos érdekeinek rovására is, igyekszik elérni. Ezt az irányt különben maga Menger is, könyve egy helyén, modern társadalmi betegségeknek nevezi.

Menger és általában azok, kik az erkölctant az alkalmazkodás gyakorlati szempontjából fogják fel, érvül a történeti mozzanatra hivatkoznak, mondván, hogy mivel a socialis viszonyok az idő folytában változnak, gyakran történik, hogy ugyanazon személyeket és cselekményeket más időben másként itélik meg. Ezt a világtörténeti egyéniségek, különösen Jézus példája bizonyítja, kit annak idején ifj. Plinius és Tacitus kicsinylőleg itéltek meg. *) De Men-

*) L. Plinius, *Epistolae* X. 96. és Tacitus, *Annales* XV. 44. — Az idézett helyek korántsem annyira terhelők íróik belátására, mint a hogy Menger és mások elhitetni szeretnék. Igaz, Plinius és Tacitus babonának (superstitio) nevezik a keresztyénséget; de ha tekintetbe vesszük, hogy az első keresztyének többnyire a nép alsó rétegeiből kerültek ki és az istentiszteletet, az általános üldözés miatt, titkos és rejtett helyeken voltak kénytelenek tartani, ha tekintetbe vesszük, hogy az első keresztyének értelmisége, társadalmi helyzete és műveltsége távolról sem állott arányban lángoló hitbuzgalmukkal és az uralkodó osztályok egyéneit semmi tekintetben sem közelítették meg és ha végül tekintetbe vesszük, hogy a keresztyénség a történeti események ellenállhatatlan áramában kicsiny zsidó sectából fejlődött világvallássá, úgy a «babona» elnevezés nem lehet valami meglepő. Pliniust és Tacitust államférfúi felfogás vezette. A terjedő keresztyénségtől méltán féltették az állami és a társadalmi rendet, melynek leghatalmasabb sarkköve az állami vallás volt. Ha az idézett helyeket jól mérlegeljük, higgadt tárgyilagosságra találunk benőket. Plinius, Traján császárhoz intézett levelében, melyben a keresztyénnel szemben követendő eljárás iránt kér utasítást, azt jelenti,

ger különbséget tesz a nagy történeti személyekre nézve, kik a jövőre hivatkozhatnak, mely nekik előbb-utóbb igazságot szolgáltat; míg a köznapi egyének tettei velök elenyésznek és így ők, véleménye szerint, a jelenkornak, a socialis viszonyok vezetőinek ítéletére vannak utalva.

Ezt igen kicsinyes szempontnak tartom, mely a külsőségre, a mulékony hatásra helyezi a döntő súlyt és a kedély benső világát, mely minden erkölcsi cselekvény éltető talaja, mellőzi. Nem áll, hogy a kiváló egyének csak a jövőre lennének utalva: a jelenben is fentartja őket a benső meggyőződés sugallta tudat, hogy categoricus imperativus befolyása alatt cselekednek és hogy cselekvéseket már a jelenben is, habár kevés belátásos egyénnek rokonszenve kíséri, de fentartja annak belátása is, hogy mivel ők a fennálló társadalmi renddel ellentétes irányt követnek, tevékenységek oszthatlan elismeréssel nem találkozhatnak, sőt szükségszerűn ellenzésbe kell ütköznie.*) A mi pedig a köznapi egyéneket illeti, lényegben nem találni különbséget az ő és a kiváló egyének tetteinek megítélése közt. A köz-

hogy a keresztyénekben semmi kifogásolni valót nem talált, a csúnya és határtalan babonán kívül (nihil aliud inveni, quam superstitionem pravam et immodicam). Trajanus, Plinius fölterjesztésére válaszolva, kijelentette, hogy a keresztyének ellen semmi határozott vádat formálni nem lehet (neque enim in universum aliquid quod quasi certam formam habeat constitui potest). Utasításul pedig azt adta, hogy a keresztyének nem üldözendők, de ha följelentik őket és valami rájuk bizonyul, büntetendők (conquerendi non sunt: si deferentur et arguantur puniendi sunt). Ha föl lehetne tenni, hogy ez a türelmes philosophusi hangulat Trajanus előtt és után is mindvégig uralkodhatott volna a keresztyének irányában, a történet folyása valószínűleg más irányt vett volna és a keresztyénség, melyet az elnyomás és az üldözés tett nagygyá, alig terjedt volna el oly általánosságban, mint a hogy elterjedt. Tacitus az idézett helyen, az ő nagyszerű ékirati modorában Nero uralkodását vázolva, Róma égésének körülményeivel kapcsolatban, Jézust és követőit, valamint a keresztyének üldözését csak rövid epizodként említi. Nero kegyetlenkedéseiről szólván pedig, rajzát azzal fejezi be, hogy az áldozatokért nagy részvét keletkezett, kiket nyilván nem a közjó érdekében gyilkoltak meg, hanem egynek embertelensége miatt (unde miseratio oriebatur tanquam non utilitate publica, sed in sævitiam unius obsumerentur).

*) Wer den Besten seiner Zeit genug gethan, der hat gelebt für alle Zeiten. Schiller. — Maga Jézus mondta ellenségéről: «Uram, bocsáss meg nekik, nem tudják mit cselekesznek!»

napi egyének tetteit a jelenben sem egyformán itélik meg; némely tetteket jól, némelyiket kevésbé jól. Félre is ismerik gyakran, nem-gondolomságból vagy nem-ismerésből. Mindenkinék, nagynak úgy mint kicsinynek, nem lehet más erkölcsi álláspontja, mint megtenni azt, a mit lelkiismerete sugal és az emberek ítéletét nem túlmagasra becsülni. Ha van különbség a kiváló és a köznapi egyének közt tetteik megítélése szempontjából, az csak abban állhat, hogy a köznapi egyének tettei és ezek megítélése oly hamar eltűnik az emberek emlékezetéből, mint az ő alárendelt jelentőségű egyéniségök emléke.

Tagadhatatlan, hogy az egyén tevékenységét a socialis hatalmi tényezők befolyásolják. A legfontosabb hatalmi tényezők ezek: az állam és a fennálló jogrend, melynek az egyén alá van vetve; az egyház, a melyhez tartozik; a hivatási kör és a foglalkozási ág, a melyben tevékenységet fejt ki és a melyben élte java részét tölti; a társadalmi osztály, a melyben születik és nevelést nyer; a különböző pártok, a politikaiak, a vallásiak, a tudományosak, a művésziek, a gazdaságiak, a melyek körében az egyén hivatásának megfelelőleg működik és a melyek valamelyikéhez szítani kénytelen, ha csak elkülönczködni nem akar; a közvélemény, mely különösen élénk társadalmi és politikai élettal bíró országokban fölötte hatalmas. Ezek a hatalmi tényezők olykor akkora döntő hatást gyakorolnak az egyénre, hogy az akarat szabadságát nagy mérvben korlátozzák, olykor megsemmisítik. De hogy az ezekhez való alkalmazkodásban állna az erkölcsiség, ezt a tételt nem lehet elfogadni. Ellenkezőleg; a tiszta erkölcsiség azt igényli, hogy az egyén a benső meggyőződés sugallata következtében a socialis tényezőknek akkora mérvben, addig a határig birjon ellentállni, hogy a szabad akarat nyilvánulása lehetséges maradjon és az erkölcsi elv sérelmet ne szenvedjen.

Nem döntő körülmény, hogy egyes korszakok, a socialis hatalmi tényezők megváltozta következtében, másképen ítélnék, mint más korszakok. A felfogások, a nézetek változnak, de ez csak a formákra vonatkozik. Igaz, hogy a socialis hatalmi tényezők roppant befolyást gyakorolnak az egyénekre, egész társadalmi rétegekre, sőt egész korszakokra. Meghatározzák a szokásokat, a társadalmi érintkezés modorát, a gondolkodás-módot, alkotnak előítéleteket, építenek

bálványokat, rontanak illúziókat és másokat emelnek. Sőt a hatalmi tényezők, a melyek összege végső hatásában a kor irányát teszi, meg is ronthatják egész korszakok erkölcsiségét és a fejlődést téves, kártékony irányba terelhetik. De minde mögött van valami megingathatlan, valami föltétlen, a melynek tudata egyesekben és egész korszakokban elhalványulhat ugyan, de egyes kiválóknál él kiolthatatlanul, a kik belátják kortársaik és korszakuk bal irányát, törekvéseik és tetteik bal következményeit. Hogy ez nem ábrándkép, azt legjobban az bizonyítja, hogy a mélyebb belátással bíró egyének legjobban érzik korszakuk fogyatkozásait. A kik nem tiszta eszközökkel érvényesültek, azt legkevésbé hajlandók nyíltan elismerni és érezve az önzetlenség és az érdem valódi becsét, úgy tüntetik fel a dolgot, mintha egyéni érdekeik révén emelkedtek volna. A kik pedig bölcs tartózkodással a tömeg országútjáról félreesőleg, csak saját egyéni jellemök világánál haladnak, azok minden időben nagy becsben állnak. Felsőbb lényekül szemlélik őket.

Van tehát valami magasabb elv, mely föltétlen és a viszonylagosságot kizárja. Ez tartja össze a mindenséget; ez a kiváló egyéniségek tudatában és a tömegek ösztönében él. A tudat némely korszakban csak igen kevés egyént éltet; a tömegek ösztöne pedig koronként szinte egészen elhomályosul. Ilyenkor a korszellem hanyatlásáról beszélhetni. Vannak korszakok, melyekben a romlottság általános és újító szellem szükséges, hogy a korszellemet felújítsa, új nézeteket ápoljon és a fejlődésnek új irányt adjon. Ha Menger alapelve igaz volna, mely szerint erkölcsi az, a mi a socialis hatalmi viszonyokkal összevág, nem volna se föltétlenül jó, se föltétlenül rossz. Akkor ugyanazon egyén, még a legkiválóbb is, sőt ez talán leginkább, más körülmények közt másképen, sőt épen ellenkezőleg cselekednék. Ez csak a simulékony, a kapaszkodó természetű, az úgynevezett ügyes egyénekről áll, a kikben a szív benső jósága, a jellem aczélos szilárdsága hiányzik. A bensőleg jó ember, még ha szellemi képességei egyébként korlátozottak is, minden körülmények közt helyesen cselekszik.*) A valóban

*) Ein guter Mensch ist sich in seines Herzens dunkeln Drange des rechten Weges wohl bewusst. Goethe.

kiváló értelmű és jellemű egyén pedig minden időben categoricus imperativus befolyása alatt cselekszik; cselekszik, a hogy cselekednie adatott és másképen semmi körülmények közt nem cselekedhetnék. A socialis hatalmi viszonyok befolyása a nagy szabású egyén cselekvésére mindössze abban nyilvánúl, hogy kedvező körülmények közt teljesen érvényesül, kedvezőtlenek közt kevésbé, vagy épen nem.*)

*) Ide illik, a mit Madách az *Ember tragédiájának* tizennegyedik színében Luciferrel mondat:

Azt hiszed talán,
 Hogy Leonidás meghal a szorosban,
 Ha a helyett, hogy barna levesével
 Táplálkozik olyan köztársaságban,
 Melynek még pénze sincs, lucullusi
 Villában iszsza édes mámorát
 Kelet minden kéjének? Vagy talán
 Brutus meghal, ha a szép Porciához
 Haza siet s a harcz izgalmait
 Kiheveri egy jó ebéd után?
 Hogyan tenyész a bűn, hogy a nemesség?
 Nem ronda lég, nyomor szül-e azt,
 Nem napvilág, szabadságérzet ezt,
 Átörökítve késő származékban
 Alakban és szellemben önmagát?
 Hányan mondták, hogy számoltak magokkal
 És felköték egy fára magokat,
 De ha leoldák hivatlan kezek,
 Az élet új érintkezése már
 Feledteté velök a számadást.
 Ha nagy Hunyad nem méltó nép körében
 Jő a világra, hogyha szerezsen
 Sátornak árnya reszket bölcsején:
 Mi lesz első hősből a keresztnek?
 Vagy Luther, hogy ha pápa lesz esetleg
 S Leo tanár egy német egyetemben:
 Ki tudja, nem reformál-é emez,
 S az sujtja átkát a dúló merészre?
 Mi lesz Napoleon, ha büszke útját
 Nem egy nép vére egyenlíti ki?
 Elposhad tán egy bűzhödt laktanyában.

Erre helyes választ ad Ádám, ki Lucifer száját befogva mondja:

Nem többet; mind a mit csak fejtegetsz
 Oly egyszerűnek látszik, oly valónak:
 De annál károsabb. A babona

Abban igaza van Mengernek, hogy átlagos, köznapi emberektől nem kívánhatni se hősi, se szent tetteket. De helytelenül következtet, a mikor azt mondja, hogy az erkölcstan nem vehet alapul hősoeket vagy szenteket, hanem közepes egyéneket kell alapul vennie. E felfogás szerint két-féle erkölcstan léteznék: a kiváló és a közepes egyéneké. Minthogy az erkölcsi alapelv csak egy lehet és változhatatlan, azért az erkölcsiség is csak egy lehet. Noha az emberek roppant többsége, talán egyetlen egy ember sem érheti el az erkölcsi tökélyt, az mégis oly cél, melyre minden embernek törekednie kell. Minden emberi csak törekvés, csak fejlődés egy bizonyos cél felé. Az erkölcsiség megtestesülése a jellem, melyre a lélek bensősége tesz alkalmassá és legfőbb szerve a lelkiismeret. Sok realistával együtt Menger kicsinyli Kant nagy mondását, melyet a gyakorlati értelem kritikájának zárszavában kifejez, hogy két dolog tölti el a kedélyt mindig új és fokozódó csodálattal és tisztelettel, minél gyakrabban és tartósabban foglalkozik velök a gondolkodás: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem. Pedig e két tényező: a mindenségtől, vagy, a mi ezzel azonos, az Istenségtől való függés érzete és önnön lelkének bíráló szózata: ez a kettő határozza meg a nemes lelkek tevékenységét és ennek kell általánosságban áthatnia az egész emberiséget, ha helyes irányban akar fejlődni. A tevékenység eredménye nem a rendkívüli, nem a meglepő nagy alkotás, a mely csak kevés nagy szellemű egyéntől telik, hanem az, a mi természetes, a mi jó, a mi becsületes, szóval az, a mit gyakran rendkívüli egyénekben is nélkülözni, de a mire minden egészséges elméjü képes. Az emberek működésében két ellentétes irány folyton küzd egymással. Majd az egyik kerekedik felül, majd a másik; olykor, ritkán, a kettő érvényesül, egymást kiegyenlítve, egymással összhangzásba olvadva. Egyik a realizmus szelleme, mely az embereket, a köznapi élet szövedékében, a személyes érdek ösztönzése alatt, min-

Bárgyút vakít csak, a ki úgy sem érzi
 A szellemet, mely köztünk hat, mozog;
 De testvérét felismerné a jobb, ha
 Rideg tanod számokkal meg nem ölné.

den lehető előny kihasználására készíti; a másik az idealismus szelleme, mely nem tekintve a mulékony előnyöket, eszményi törekvést jelez, magasabb szellemi és erkölcsi czélok felé. Míg emez túlzásaiban, szilárd talajt vesztve, képzelődő ábrándok hajhászására vezet, addig amannak túlzásai közön-ségessé teszik, kicsinyes anyagi törekvések morotvjába fulasztják a magasabbra hivatott lelkületet. Világos, hogy a gyakorlati erkölcsstan feladata a két ellentétes irányt benső összhangzásba hozni. Ebben találkoznak minden korok legkiválóbb, eszményi szabású egyénei, a kik között, úgyszólván, lelki rokonság van.

Menger a lelkiismeretről egyoldalún itél, mondván, hogy az csak a tett rossz következményeitől való félelem. Ez a mondás ilyen formában nem fogadható el. A tett következményeinek számításba vételét a legtágabb értelemben, a rosszakra és a jókra egyaránt kiterjedőleg kell tekintetbe venni, ha a lelkiismeret fogalmát teljesen ki akarjuk meríteni. Ha a félelmet általában a rossz, vagy épen csak a rendőri és a büntetőjogi következményekre szorítjuk, ez szolgálalkü gondolkozásra vezet, jó erkölcsű tettek szülője nem lehet, az éleselmű egyént legfeljebb a rendőri és a büntetőjogi szabványok kijátszására ösztönzi. Ha ellenben a félelmet mindennemű jó és rossz következményekre terjesztjük ki, ha a következményeket nem csak külvilági nyilvánulataikban, hanem benső szellemi és erkölcsi visszahatásaikban méltatjuk, ez esetben a lelkiismeret a nemes lelkületek bírójaként működik, kinek kérlelhetlen szigora mindenre kiterjed, ösztönöz nemcsak a rossz tettek mellőzésére, de a jók cselekvésére is és ezzel a következményektől való félelem az isteni félelemmel szinte azonossá lesz. A lelkiismeret folytonos ápolást igényel. Ne csak utólag érezzük hatását, de a bíráló elme szövétnekénél tartózkodjunk oly tettektől, melyekről előre láthatjuk, hogy helyteleníteni fogjuk és olyakat cselekedjünk, melyek következményül jót okoznak és benső megnyugvást eredményeznek.

Menger erkölcsi alapelve és a benne rejlő gyakorlati szempont, mely az önnön egyéniségnek mentől nagyobb mérvű érvényesítésére hajt, az átlagos gondolkodókhoz, kik az elme messzelátóságának és a kedély mélységének hijával vannak és a tömegekhez, melyeket nem annyira öntudatos

meggyőződés, mint inkább homályos ösztön vezérel, sokkal közelebb van és általok inkább felfogható, mint a föltétlen érvényű erkölcsi elv, melynek örök törvényi mivolta a mindenséget összetartja. Az erkölcsi törvény éltető eleme az erkölcsi érzés: annak megérzése, mi a föltétlenül jó, mi a föltétlenül rossz; annak belátása, hogy a jó csak jót, a rossz csak rosszat eredményezhet, távolabb következményeiben is; annak önmegtágadó elhatározása, hogy a jó minden körülmények közt mivelendő, a rossz minden körülmények közt kerülendő. E termékeny alapelvvel szemben Menger erkölcsi alapelve a tagadás elve, melynek éltető eleme az önzés, bálványja az én; nyilvánulatai minden irányban elégtelenséget szülnek, mindazonáltal széthangzatot okozó hatásukkal, ellentétes oldalról is, a tevőleges erkölcsi törvény jogosultságát hirdetik. A hullámos fejlődés, az örökös küzdelem a föltétlen jóért jellemzi az emberi törekvést. Az, hogy az ember valami magasabbért küzd, bizonyítja, hogy a föld teremtményei közül neki jutott legtöbb a világszellem teljéből, a melynek az ő szelleme apró részecskéje; az pedig, hogy a tökélyt soha el nem érheti, kicsinyiségének, gyarlóságának jele. De az erkölcsi elv folyton él és működik; él különösen a valóban kiváló, az eszményi röptű egyének egymással megegyező tudatában, még oly korszakokban is, a melyek különben az erkölcsi hanyatlás legkirívóbb tüneteit mutatják. Ezeket az elveket a világtörténet hullámzó eseményei igazolják; a jövő korok eseményei közt sem fognak megváltozni. A socialista irány, mely, ámbár a mostani korszak uralkodó elvévé vált, akár cselekvő, akár ellenző értelemben vesszük a socialismus fogalmát, csak egyik korszaka a világtörténet folyásának: a mint keletkezett, úgy a lehetőség határai közt megvalósul, azután pedig, más koriránynak engedve, le fog tűnni. Nem fogja megváltoztatni az emberi fejlődés jellegét; nem fog módosítani az erkölcsi törvények következetességén.

Visszatérek, a honnan kiindultam. Menger erkölcsi alapelve nem teszi a socialista irány jellemző sajátságát. A tárgyilagos tétéleire leszűrt socialismussal az örök erkölcsi törvény nem ellenkezik és föltétlensége mellett bármely társadalmi irány külön erkölcsiségéről szó sem lehet. De a Menger hirdette új erkölcsstan nem is új; ő külön erkölcs-

tanná alakít egy minden korban többé-kevésbé nyilvánuló erkölcsellenes irányt. A hatalmi tényezőkhöz való alkalmazkodás iránya minden időben nyilvánul, az emberek egyéni jelleméhez képest; természetes is, hogy nyilvánuljon, mint-hogy az emberek nagy többsége csak nehezen bír szabadulni azon körülmények befolyásától, a melyek közé helyezve van. Ez az alkalmazkodó irány kóros általánosságra vergődött mostanában, az individualismus fénykorában és nem legcsekélyebb oka korszakunk hanyatlásának. Ha a socialismus ezt az irányt vallaná erkölcsisége alapelvének, benső ellenszándékba esnék önmagával; minthogy nem a hatalmi tényezőkhöz való alkalmazkodást tanítja, hanem éppen ellenkezőleg azt tartja magáról, hogy a hatalmi tényezők mérséklését, kiegyenlítését fogja megvalósítani. De valljon bárki bármit; a történet tanítja, hogy minden társadalmi irány csak úgy számíthat érvényesülésre és addig tartós uralomra, ha és a míg a föltétlen erkölcsi törvény alkotja rendszere sarkkövét.

JOÓB LAJOS.

A SZABADELVŰ CSÁSZÁRSÁG.

Ötödik közlemény.*)

VII.

Ollivier általában rendkívül sokat és nem rokonszenvesen foglalkozik Bismarckkal. Bismarck 1862 szeptember 22-én lett miniszterelnök és külügyminiszter. Föllépése egyszerre megváltoztatta az események színhelyét. Addig Olaszország foglalta el az első helyet Cavourral, ezentúl a második helyre kerül. Megvan a királya, de még vele is az eseményekre csak titkos és homályos befolyása van. A cselekvésben Poroszország veszi át a vezérszerepet. Az érzelgős királyt katonás követte, Manteuffelt és Schleinitzet Bismarck, és Bismarck mellett olyan katonák, a minő Roon és Moltke. A döntő játszmákat, a melyekben a francia császárság és Franciaország sorsa lesz kockán, e négy óriás és III. Napoleon fogják játszani, a ki már fáradt és a ki mellett kezdeményezni nem tudó, tekintélyben, a mexikói kalanddal. Rómával, az olasz rokonszenvekkel bibelődő miniszterek állnak, a kik állandóan Césárral foglalkoznak, a hadsereg átalakításáról lemondtak és semmi szín alatt se merészelnek európai háborút kockáztatni. Az olasz egység megteremtése, minthogy az olasz nemzet nem harczias, Franciaországban csupán a vallási érdekeket féltő köröket nyugtalanította; de Németország vezetésének Poroszország kezeibe való jutása, mivel a porosz katonanép, csaknem általános hazafias nyugtalanságot keltett. Ilyen

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 361., 362., 363. és 364. számában.

volt a helyzet és hangulat Bismarck kormányra jutásakor, és Ollivier előre látta a megváltozott helyzet fenyegető következményeit. Bismarck hatalomrajutásának körülményeit Vilmos porosz király, Roon, Moltke és Bismarck jellemrajzával egészíti ki Ollivier, melyek valóságos remekek. Vilmos porosz királyról például ezeket írja többek közt: «Királyi kötelességét egy fejedelem se értette meg és teljesítette jobban, mint Vilmos, Poroszország királya. Életének egyetlen napján sem mulasztotta el. Nevelése kizárólag katonai volt, az állami ügyekbe csak negyvennégy éves korában avatták be, midőn a fivére a porosz hercegi címmel a miniszterium tagjává nevezte ki. Mikor regens lett, alig volt fogalma az intézményekről és a kormánygépezetről. De nem akart egyszerű másoló lenni és lelkiismerete vonakodott kötelezővé tenni oly törvényeket, melyeknek a horderejét nem fogta föl. Megismerkedett egy állam kormányzásának minden sajátosságával, sőt a jogtudomány elveivel is. Reggeltől estig dolgozott és nem volt más szórakozása mint a színház, a hol azonban szintén nem zárkózott el az ügyektől. Előhozott minden jelentést, mélyére hatolt minden kérdésnek, figyelmesen hallgatott, gyorsan fogott föl mindent, gondolatait világos szabatossággal fejezte ki, a nélkül, hogy hatásos szólamokon gondolkodott volna. Kormányának mindig ő volt a mindenkitől látható cselekvő és jelenlevő lelke. «Nem érek rá elfáradni», -- mondta azoknak, a kiket ropant munkája meglepett. Minthogy nagyon komoly, megfontolt és okos volt, mielőtt valamibe belefogott, mérlegelte az eshetőségeket és kedvezőkké igyekezett tenni őket. Bármily nagyok voltak is a munkatársai, meg volt győződve, hogy királyi fejével kimagaslik közülök. Munkatársait megtudta választani. Sokat kívánt tőlök, valóságos szenvedélyt keltett bennök a szolgálat iránt, bármit mondtak róluk vagy tettek ellenök, nem hagyta el őket; halálját gyengéd és állandó figyelemmel fejezte ki irántok még akkor is, mikor némely kivételes körülmények között föl volt indulva, de ilyenkor se sértette meg őket jóvá nem tehető szavakkal. A kormányzásba az igazság és humanizmus lelkiismeretes szellemét vitte be, nem szeretett dühöngni és mindig hajlandó volt kegyelmezni és mint Lajos Fülöp, irtózott a halálos ítélet megerősítésétől. Mint magán ember

kedves, nőkkel szemben udvarias, könnyen megközelíthető, a bosszúállást nem ismerő, egyenletes kedélyű, szelid jellemű volt, fájdalmat senkinek se akart okozni, az embereket szerette lekötelezni, takarékos volt, ámbár alkalomadtán tudott királyi pompát kifejteni, nem játszott és nem dohányzott.» Így jellemzi Ollivier a nagy porosz királyt, a későbbi német császárt. E jellemrajzot olvasva, önkéntelenül Tacitusra gondol az olvasó és valóban csodálatos, hogy töméredek elismerő, csaknem dicsőítő vonás után, melyeket a németek nagy uralkodójának a jellemzésére összegyűjt, hogyan adhattak német írók, a kik Olliviért elfogultsággal vádolják, holott jellemrajza megérdemli, hogy még a német iskolákban is a classikus történetírás és jellemrajz mintájának tekintsék, mert német történetíró se írt remekebbet. Meglehet azonban, hogy a magasztalásnak titkos célja van. Talán azt akarja mondani honfitársainak: «Nézzetek át a Rajnán! Ott teremnek még igazi férfiak! Vegyetek példát rólok!» Nem lehetetlen. És ha okulnak újjmutatásán, annak csak hasznát fogja látni hazájok. A mi államférfiaink, a kiknek újabb időben általában az a föltűnő fogyatkozások, hogy az európai történelemmel és diplomatiával nem szeretnek vagy nem érnek rá foglalkozni, nagyon nagy élvezettel és haszonnal forgathatnák Olliviernek, ha nem is csalhatatlan, de mindenesetre mesteri művét.

Bismarckkal szemben azonban Ollivier kérlelhetetlen. Cynikusnak, lelkiismeretlennek, ridegnek, szívósnak, vakmerőnek, a csalás, hazudozás nagymesterének, kegyetlennek mondja. A humanismust megveti, a nagylelkűsége és kegyelemre képtelen, bosszúálló, vad, sarcastikus, senki iránt se jóakaró, rágalmazó, másokat torzító, a ki nem éri be a győzelemmel, hanem a legyőzöttet még sértegetéseivel és rágalmaival is üldözi, szóval: hasonló a barbárokhoz, távoli őseihez, a kikről egy régi író azt jegyezte föl: *In summa feritate versutissimi natumque mendacio genus* (vadságukban ravaszok és hazugságra születettek). Szóval, nincs az az elvetemültség, melyet rá ne fogna. És jellemzésének támogatására idézi mondásait. Ime néhány: «Ha egy ellenségem a kezembe kerül, kivégzem. Warnhagen hiú és gonosz. Ugyan, ki nem az? Az emberekre nem kell számítani és én hálás vagyok minden vonásért, mely arra

készítet, hogy magamba zárkózzam. A földön csak alakoskodás és képmutatás van. A politikában semmit se tesznek az emberek másokért a nélkül, hogy valami érdekek ne volna benne. Gyávának tartom azt a minisztert, a ki szükség esetén fejét és becsületét nem kész föláldozni hazája megmentéséért még a többségek akaratának ellenére is. Az elmélet szürke, csak az élet ragyogó fája zöld, mely alatt gyűjtöttem tapasztalataimat. A politika nem olyan tudomány, melyet meg lehet tanulni, mint sok tanár képzelet; épen oly kevéssé tudomány, akár a szobrászat vagy a festészet. A mit mondtam, teljesen közönyös előttem. Véleményem megváltoztatásától sohasem vonakodtam, ha a körülmények rákényszerítettek.» Bismarcknak tulajdonítják e mondást: *Macht geht vor Recht* (La force prime le droit.) Ez nem Bismarck, hanem Grotius mondása, a ki szerint «az európai összeütközésekben, a melyekre nincs illetékes forum, a jogot csak a szuronyokkal lehet érvényesíteni.» Alig van tárgy, a melyről annyiszor beszélt volna, mint a szónoklat káros voltáról. Ebben is hasonlít Cavourhoz. «Németül beszélek, mint otthon. Miniszter, államférfi és diplomata vagyok és nem nagyon hízelegne nekem, ha szónoknak neveznének. A szónok ritkán jó whist-játékos, még ritkábban jó sakkozó, és még ritkábban megbízható és biztos államférfi, mert kell benne lenni valaminek a költőből, az érzékenységből, a mi nem engedi, hogy az igazságot matematikai pontossággal kezelje. A fejedelmekkel épen oly kíméletlenül bánik, mint a szónokokkal. «Három királyt láttam csaknem meztelenen, és meg kell vallanom, hogy ez a három úr nem nyújtott valami szép látványt.» Bismarck e mondásai különben általános ismeretesekek. A miket Vilmos porosz királyról, Bismarckról és első miniszterségéről, Roonról és Moltkeról, valamint a német viszonyokról mond Ollivier, mind csak bevezetés, egy láncszem pragmatikus történelmében, melylyel bele akar világítani a világtörténelem műhelyébe, melyben Bismarck föllépése óta nem III. Napoleon és Franciaország a munkafelügyelők vagy műhelyfőnökök. Valamint eddig a francia, úgy ezentúl a német, illetőleg a porosz politikának nincs egyetlen mozzanata, szereplője, célja, melyre rá ne világítana. Ezzel párhuzamban elbeszéli azonban Európa és Amerika eseményeit is. A görög forradalom, a lengyel fölkelés,

a porosz landtag, a francia senatus és képviselőház, a hatalmak együttes föllépése a lengyelek ügyében, a mexikói kaland, Renan *Jézus élete*, az 1863. évi választások eredménye, mely Franciaországban vezérszerephez juttatta Thierst, Dánia földarabolása, IX. Keresztély dán király dolgai, Bismarck politikája a dánokkal szemben, a Schleswig-holsteini háború előzményei, kitörése, lefolyása és előzményei, a londoni conferentia, az 1864 október 30-án megkötött bécsi béke, a román kérdés, a *Syllabus*, Miksa császár mexikói viszonytagai, Morny, Proudhon halála, a francia belügyek minden kérdése, III. Napoleonnak *Julius Césarról* szóló műve, a császárné régenssége, a gasteini conventio, a biarritzi találkozás, Palmerston halála, Miksa császár cserben hagyása, a francia pártok alakulásai és vetélykedései, Sadowa előzményei, Couza bukása, a porosz-német szerződés, az első Hohenzollern jelölés, Bismarck okot keres a háborúra, az 1866. évi háború kitörése, lefolyása és következményei katonai és diplomatiái téren, III. Napoleon politikája Belgiummal szemben és a Rajna mentén, a porosz parlamenti viszonyok, stb. szóval, minden európai kérdést alaposan tanulmányoz, behatóan ismertet és okosan, sokszor talán túlságos részletességgel beszél el, az egymástól látszólag messze eső események közt is kutatva és meg is találva a kapcsolatot. Minthogy pedig az eseményekre egyre nagyobb befolyása kezd lenni, följegyzi és hiteles okiratokkal világítja meg a szerepét. Az eseményeknek csoportosítása és éleslátása, melylyel a főeseményeket meglátja és azok fontosságát kiemeli, valósággal csodálatra méltó.

Rendkívül érdekesen beszéli el első találkozását Eugénia császárnéval és III. Napoleonnal. 1865 ben történt. A császár Algirban volt. A császárnénak, a ki III. Napoleon távollétében regens volt, és a parlament munkáját nagy figyelemmel kísérte, az a gondolata támadt, hogy a különböző bizottságok tagjait egymásután magához hivatja. Logy munkáikról beszélgessen velök. Mindenki felületesnek tartotta, de csakhamar meggyőződtek társalgásának a komolyságáról. Mint-hogy Ollivier egy bizottságnak, mely a kereskedelmi társaságokról szóló törvényjavaslattal foglalkozott, tagja volt, Rouher így szólott hozzá: «Ön a képviselőház egyik bizottságának a tagja, hogy a visszautasításból keletkező zavartól

megkíméljem, tudni akartam, vajon elfogadja-e a meghívást.» «Kötelező a rövid nadrág és az egyenruha?» — kérdezte Ollivier. «Majd megtudakolom.» «Alig távoztam Rouhertől, Pierres marquis, a császárné főlovászmestere jött hozzám, a ki ismételte a meghívást és a kitől ugyanazt kérdeztem.» «Nem kell se rövid nadrág, se egyenruha,» — felelte. «Akkor meghíhatnak, a meghívást elfogadom,» — volt a válaszom. Május 6-án Ollivier elment a Tuileriesbe. Az ebéd egész bizalmas jellegű volt. Az udvarhoz tartozókon kívül néhány senator, államtanácsos, képviselő volt hivatalos. A császárné belépett és Ollivierhez ment. Ollivier meghajtotta magát. Egy pillanatnyi zavar után a császárné így szólt: «Ma volt ülés.» «Igen, Madame, de ne olvassa el a tudósítást róla, mert csöppet sem volt érdekes.» Ekkor Du Miral szólt közbe, mintegy bemutatni akarva: «Igen, ez a tárgyalás nem volt érdekes, ámbár Ollivier úr is részt vett benne,» «Oh, ismerem Ollivier urat,» — szólt a császárné. A társaság az ebédlőbe ment, Ollivier a császárné fölolvasonője, Bouvet kisasszony mellé került. A társalgás nem volt általános és Ollivier többet foglalkozott szép és kedves szomszédnőjével, mint másik szomszédjával, Ravaisson philosophussal. Mikor a salonba visszatértek, a császárné egymásután néhány szót váltott vendégeivel, majd pedig Ollivierhez lépett és így szólt hozzá: «Szíveskedjék helyet foglalni, egyuttal pedig leült. «Nagyon kívántam önt megismerni és beszélgetni önnel a bennünket érdeklő dolgokról,» — szólt. «Én is óhajtottam ezt, — felelte Ollivier, — és sietek megragadni az alkalmat, hogy köszönetemet fejezzem ki Felsőgednek a jóakaró üzenetekért, melyeket hozzám juttatott, es biztosítam, hogy mindig boldog leszek, ha elvem érintése nélkül valamit tehetek, a mi Felsőgednek kellemes.» Ez után a kocsisok strikeja ötletéből a coalitiókról úgy kezdett beszélni, mint a ki a kérdés lényegét és mellékes oldalait egyaránt ismeri és bizonyára helyesebben, mint a törvényhozás szónokai. «Mindig szerettem a nemzetgazdaságot; tizenhat éves koromban Fourierpárti voltam,» — jegyezte meg. A coalitiókról a sajtószabadságra terelte Ollivier a beszélgetést. E kérdésben is tájékozott volt. A francia és angol sajtóviszonyokról alaposan beszélt és nagyon helyesen fejtette ki, hogy nézete szerint az angol sajtórendszert miért

nem lehetne meghonosítani Franciaországban. Egyik oka annak a szüksége volt, hogy a gazdasági szabadságok megteremtéséhez bizonyos dictatura kell, melyeknek a törvényhozás ellenszegülne. «Én annyira meg vagyok győződve arról, hogy előbb-utóbb meg kell adni a sajtószabadságot, hogy arra kérem Felségedet, jegyezze meg e jóslatomat: Felségednek is az lesz valamikor a nézete», — felelte Ollivier. A császárné némileg meglepetve felelet nélkül nézett Ollivierre. Az ellenzék is szóba került. «Az ellenzék szükséges és hasznos, hogy loyális», — jegyezte meg a császárné. Célzást tett Thiers támadásaira. Ollivier tüstént fölkapta a kérdést és elevenen adta elő az ügytelenségeket, melyeket a nagy államférfiúval szemben elkövettek, a kinek a bókók után minden átmenet nélkül durvaságokat vágtak a fejéhez, és biztosította a császárnét, hogy megtévesztik, ha úgy állítják eléje, mint az orleanista restauratio egyik harczosát. «Egyébiránt az orleanista-párt, mint mondták, nem egyéb mint szellemes emberek vezérkara, melynek nincs katonája; a császárságon kívül csak a köztársaságiak élők és veszedelmesek», — mondta Ollivier, de úgy látszott, a császárné erről nem volt meggyőződve. A társalgás már csaknem több, mint egy órája folyt. Minthogy Ollivier érezte, hogy vége felé közeledik, így szólt: «Minthogy Felséged kegyes volt jóakarattal meghallgatni, engedjen egy személyemre vonatkozó megjegyzést. Nehéz munkával foglalkozom, midőn oda töreksem, hogy egy forradalmi demokratiát alkotmányossá alakítsak át. Akadályként az a hír áll előttem, hogy magatartásomnak az a rugója, hogy miniszter akarok lenni. Ez gyengít, és hogy a hír hitelességét megingassam, nagyon fontos, hogy minden hivatalos szertartástól és összejöveteltől távol maradjak, mert súlyt helyezek rá, hogy becsületes embernek tartsanak.» «Ahhoz elég, ha valaki egy perczig beszélgetett Önnel», — felelte a császárné. «De én nem beszélhetek mindenkivel és nekem elvem, hogy pártom apró előítéleteit tiszteletben tartsam, hogy jogot szerezzek a nagyok megtámadására», — mondta Ollivier. «Ezt nagyon helyesen teszi», — jegyezte meg a császárné. Erre udvarhölgyéhez fordult és mindenkinek intett, hogy közeledjék hozzá. Hímzést vett kezébe és általános vidám társalgást kezdett a társasági dolgokról, melyben Ollivier nem vett részt, hanem

csodálta az élénkség kellemét, melylyel a császárné a legkülönbözőbb tárgyakról beszélt. Egyszerre egy kis adomát beszélt el, melyben egy marseille-i szerepelt. «Vigyázzon, Felséged, én is az vagyok», — szólt Ollivier nevetve. «Tudom,» — felelte a császárné kedves mozdulattal. Szépségénél inkább, melynek nemességét annyi báj emelte, Olliviert a császárnénak az a képessége ejtette bámulatba, hogy mindent meg tudott érteni, vitatni, továbbá hirtelen értelme, élénk beszéde, melyet eredeti ötletek és olykor meleg ékesszólás tett elevenné; és azzal a meggyőződéssel távozott, hogy ily természet csak Corneille hőseinek módjára, fönt tévedhet. Napoleon herceg néhány napra rá elbeszélte, hogy a császárné azt mondta Ollivierről: «Zavar nélkül beszélt velem, mint azzal szoktak, a ki iránt rokonszenvet érzünk és a kinek tetszeni akarunk; örülök, hogy ilyen volt.» És a herceg hozzátette: «Most pedig, minthogy lehetséges lett, Rouher ellensége önnek.» Így folyt le Eugenia császárné és Ollivier első találkozásása, melynek oly nagy következményei lettek, mert a császárné nélkül Ollivier sohasem lehetett volna miniszterelnök.

Nem kevésbé érdekesen beszéli el a császárral való találkozását, mely 1865 június 27-én történt. Egy képviselőházi bizottsági ülés után történt, hogy Ollivier a Tuileriesbe ment. Megérkezésekor Bosredon, belügyminiszteriumi főtitkár, a ki igen kedves és előkelő úriember volt, félrehitta és közölte vele, hogy a császárné beszélni akar vele egy órán át bármely napon. Ollivier június 27-ikét tűzte ki. A császárnét egyedül találta egy kis asztalkánál, mely könyvekkel volt megrakva és karosszékét spanyolfal védte. A császárné fölállt és Olliviert helylyel kínálta meg. Néhány percz múlva a belső termekbe vezető ajtó félig kinyílt. A császárné intett a kezével. Erre az ajtó egészen föltárult, a császárné fölállt és kissé nagyon is ünnepélyes hangon így szólt: «A császár!» Ollivier néhány lépést tett előre. «Morny barátom sokszor beszélt önről», — szólt a császár. «Oh, — felelte Ollivier, — Morny bájos, finom és erős természet volt és őszintén szerettem.» «Ő is nagybecsülte az ön személyét és tehetségét.» Néhány szót váltottak a Roquette-börtönről, melynek az állapota akkor napirenden voltak, mire a császárné arra kérte Olliviert, hogy ismétlje azt, a mit az egyesületi jogról és Thiersről mondott neki. A császár nagyon figyelmesen hall-

gatta Olliviert. Mikor azt állította, hogy a munkásoknak sürgősen meg kell adni az egyesülés valamely jogát, hogy a coalitióból ne legyen összeesküvés, a császár e szavakkal szakította félbe: «Önnek igaza van.» Mikor Thierst védelmezte, a császár röviden ezt felelte: «Nagyon jól ismertem; mindig rá akarja erőszakolni az emberre az eszméjét és veszedelmes ember.»

Az így megeredt társalgás sok tárgyra tert át. Ollivier csak arra szoritkozott, hogy feleljen. Mikor a császár azt kérdezte, hogy hogyan gondolkodnak a munkásokról, Ollivier azt válaszolta, hogy a coalitiókról szóló törvény óta dynastia-ellenes érzelmeik csillapodtak, de szabadságkövetelményeik megnövekedtek. «Miféle szabadságok hiányzanak még?» — kérdezte a császár. «Először a választás szabadsága. A hivatalos jelölések erőszakot ejtenek a népen. Most is választás van Auvergneben Morny helyére. Az eredményét még nem tudom.» A császár félbeszakította. «Giot-Pouzolt választották meg», — szolt. «Minek kellett a prefectura lapjában megírni, hogy a ki Giot-Pouzelre, erre a nagyon ártatlan emberre szavaz, a császár kormánya ellen szavaz? — kérdezte Ollivier. «Ez igaz, de hát mit akar? Az ember csak embereket használhat, ezeknek pedig megvannak az indultataik. Ez tapintat kérdése», — felelte a császár. A sajtószabadságról sokkal tovább tartott az eszmecsere. «Minden kormány követ el hibákat, — szolt a császár, — és a sajtó folyton azzal foglalkozik, hogy elmérgesítse őket.» Minthogy pedig Ollivier kimutatta, hogy az előzetes engedély és a lapok megintésének rendszere mily kellemetlenségekkel jár, a császár így szolt: «Ez nehéz dolog, de hát minő rendszerhez folyamodjunk?» Ollivier röviden kifejtette a magáét. A császár ellenvetés nélkül hallgatta, de a császárné közbeszólt és maga is hangoztatta a sajtószabadság veszélyeit, mire Ollivier e szavakkal szakította félbe: «Felsőged kormánya sokkal szabadelvűbb, mint felsőged gondolja. A sajtószabadság hiányzik a vidéken, de Párisban elég nagy ahhoz, hogy felsőgednek lehető sok bajt csináljon. Felsőged tehát oly rendszert tart fönn, mely megengedi, hogy az elnyomás ellen zúgolódjának az emberek, jóllehet a valóságban nincs elnyomás.» Ollivier utolsó szavai ezek voltak: «Felsőged kormánya elég erős ahhoz, hogy sokat merhessen.»

Másnap a császár többeknek, nevezetesen de Pierrenek, bizonyosan azért, hogy Olliviernek elmondja, azt mondta: «Ollivier Emil nem nagyravágyó, a mint velem el akarták hitetni. Elég, ha az ember egyszer találkozik velem, hogy meggyőződjék arról becsületes ember, a kinek van meggyőződése. Mornynak igaza volt.»

Ollivier pedig ezeket jegyezte naplójába: «A császár elbűvölt. Vidám, nyílt, könnyen nevető, fesztelenné tevő egyszerűségű, nem fecsegő, de kellemes társalgó volt. A szeme eleven, finom, kedveskedő. A külseje hideg, de nem merev és az ember gyengéd, nőies természetet érez. Nem hiszem, hogy rohammal meghódítható; az izgatóknak és rendszereskedőknek aligha van hatásuk rá, hanem úgy látszik a lassú, gyöngéd, sima rábeszéléssel nyerhető meg. Úgy rémlett, mintha a túlzott bizalom miatt nagyon bizalmatlan volna, és ez nem paradoxon; azt hiszem, hogyha bizalma van valakihez, könnyen bizik állításaiban, de mivel gyakran csalódott, bizalmával nem könnyen ajándékozta meg az embert. Egészsége jónak látszott, de a kedves alak alatt olykor éreztem a hatalmas, kiélt ember lankadtságát az emberekkel és dolgokkal szemben. Hátrálni bizonyosan nem fog, de előre sem fog rohanni; ha előre fog menni, ez lépésben fog történni; még nem vagyunk az épület betetőzésénél.» «Az első benyomások, — folytatja Ollivier, — a megfigyelni tudóra mindig a legjobbak. A találkozás alkalmával támadt kölcsönös érzelmek a cselszövények, nézeteltérések, sőt olykor a látszólagos ellenséges kedélyek ellenére is sohasem változtak meg, csupán a szeretet egy árnyalata járult hozzá. Túléltek a szerencsétlenségeket és a fájó kötelesség ellenére, melyet a történetíró részrehajlatlansága ró rám, olvasóim meggyőződhetnek, hogy mindig élnek bennem, mint a hogy a császárságban élte utolsó napjáig.» Ollivier ez utóbbi kijelentése történelmi munkájának a megítélésénél rendkívül fontos. A mit műve olvasása folyamán állandóan érez vagy sejt az olvasó, azt itt világos szavakkal fejezi ki: Ollivier szerette III. Napoleont, sőt a hévből és melegségből következő, melylyel Eugenia császárnéről ír, az sincs kizárva, hogy a császárné elbájolta.

Valamivel előbb 1865. márczius 9-én jelent meg III. Napoleon *Caesar élete* című műve. Ollivier szerint nagyon

érthető, hogy a modern Cæsar unokaöccsét vonzotta ez a történet. A kötet első része a római nép fejlődése főbb mozzanatainak összefoglaló áttekintése, mely még Macchiavelli, Montesquieu és Bossuet *Discours sur l'histoire universelle*-jének csodálatos fejezetei után is eredeti és tanulságos. A szempontot, melyet a császár elfoglal, a kötet utolsó sorai fejezik ki, melyek így hangzanak: «A nagy lelkekben ne keressünk mindig apró szenvedélyeket. A kiváló férfiak sikere, és ez vigasztaló gondolat, inkább nemes érzelmeikből, mint az önzés és furfang számításaiból származik, ez a siker sokkal inkább függ az ügyességtől, melylyel a körülményeket kihasználják, sem mint a vak magahittségtől, melylyel azt képzelik, hogy az eseményeket, melyek csupán Isten kezében vannak, előidézhetik.» Nem akarja, hogy Caesar-nak, mint bármely más kiváló embernek kicsinyes rugókat és emberfeletti előrelátást tulajdonítsanak. Azt kívánja, hogy a tényeket önmagokban vizsgálják és ne a jellemök szerint, melyet a későbbi események adtak nekik. Például nem engedi meg, hogy Caesar azért szövetkezett Pompejussal, mert azt hitte, hogy leverheti, miután fölemelte; e híres hadvezért azért támogatta, mert ugyanazon ügyszögbe szegődött és leányának férje lett. Azt sem tartja igaznak, hogy mikor Caesar proconsul lett és Galliába ment, az egyeduralomra törekedett. Épen oly kevésbé gondolhatott arra, hogy Rómán uralkodni fog, mint Bonaparte tábornok, mikor 1806-ban Olaszországba ment, nem gondolhatott a császárságra. A műben sok czélzást kerestek a császár saját történetére. Kétségtelen, hogy van benne néhány. Így például az államcsiny elkövetése előtti habozását a következőképp magyarázza meg: «Bármily becsvágyó legyen valaki, nem összeesküvő, ha czélját törvényes eszközökkel elérheti.» Elhatározását pedig a következőkkel igazolja: «A törvényeséget törvényesen lehet megsérteni, midőn a társadalom vesztébe rohan és a hősiesség elengedhetetlen a megmentésére és a nemzet zömétől támogatott kormány a nemzet érdekeinek és vágyainak képviselőjévé teszi magát.» Szemmel látható, hogy olaszországi hadjáratára gondol, midőn ezeket írja: «Látható, mily becses tulajdonított a senatus az erkölcsi befolyásnak és annak az igazi népszerűségnek, melyet egy nép fölszabeditásának dicsősége szerez meg.»

Ugyancsak hasonló a gondolata, midőn Livius következő helyét idézi örömeit: «Volt tehát egy nemzet a földön, mely a maga költségén, fáradságával és veszélyeivel a határaitól, sőt földrészétől távol levő népek szabadságáért viselt háborút; átkelt a tengereken, hogy az egész világon ne legyen egyetlen önkényuralom és a jog, igazság, törvény legyen mindenütt a leghatalmasabb.» Minduntalan ily mondasokra találunk: A hatalom túlzásaiból születik mindig a szabadság mérhetetlen vágya. — Midőn a kormányok megtagadják a nép törvényes kívánságait és igazi eszméit, a bujtogatók hatalmas fegyverként ragadják meg őket, hogy szenvedélyeik és személyes érdekeik szolgálatába helyezték. A bizó és szenvedélyes democratia azt hiszi, hogy érdekeit mindig jobban képviseli az ember, mint egy politikai testület. — A haladás nem valamely, többé-kevésbé eredeti elmélet alkalmazása; hanem az idő szentesítette és a közvéleménytől elfogadott tapasztalat alkalmazása.

Mindazonáltal a műnek nem egyik vagy másik részében kell keresni III. Napoleont: benne van az egész műben. Úgy látható, akár egy tükörben. Mások történetének elbeszélése közben megmutatja, mi volt, midőn a magáét csinálta: mindenek fölött nemes, emelkedett, nagy értelmű, állandóan tapintatos, lelkiismeretes igazságosságú, független ítéletű, melyet semmiféle rendszeres pártfogolás nem hamisít meg, vagy semmiféle személyes hátsó gondolat nem ront meg. Nem torzít vagy hallgat el egy tényt sem; hősének érdemét nem túlozza és nem ragadtatja magát unalmas magasztalásokra, de nem ócsárolja a neki nem rokonszenves alakokat sem. Cicero bizonyára ezek közül való, de nem oly szigorúan ítéli meg, mint Montesquieu. «Lángelméje szép, de a lelke gyakran közönséges volt», — mondja róla. Boissier szerint pedig nem volt jó politikus. Stilusa tömör, nem oly tömörségű, a minő Tacitus, Machiavelli, Bossuet vagy Micheleté, hanem hideg, de oly szabatos, egyszerű és átlátszó, hogy az eszmék és tények eleven valóságban láthatók rajta keresztül. Se hevesség, se szónóki ragyogás, de nehézkesség és feszültség sincs benne. Folytonos, szilárd mozgás van benne, mely lassanként megkapja, meggyőzi és végre magával ragadja az embert.

George Sand, a ki köztársasági és az írásművészet

mestere volt, így írt a műről: «Irodalmi szempontból a mű hibátlan, a mi nem azt jelenti, hogy nem vonzó és színtelen; minden csodálatosan világos, józan, gyors és telt. Kétségtelenül nagy munka eredménye; de sehol sem érezhető se az erőködés, se a zavar. Mintha egy lélekzetre jött volna egy tudós gondolkodó ajkaira, és valamennyi ó-kori történetíró művét oly könnyűséggel foglalja össze, hogy az ember azt hihetné, hogy őket hallja összefoglalni. Személyes ítéletei nagyon rövidek, de kitűnő alakba vannak foglalva, és ha színezése józan, vázlata annál szilárdabb és a hordereje őszintébb. Sokat kellene idézni, mert soha senki sem mondta el jobban. Ily mű, mely annyira kiválik a kivitel tehetsége révén és oly emelkedett érzelmekkel van tele, okvetlenül emeli az eszmék színvonalát, és a haladás ügyét szolgálja. Bizonyosan az eszme sugalta és nem az a törekvés, hogy egy tételt bizonyítson be vagy értelmi képességet fitogtasson, mely már kiállta a próbát.» George Sand e cikkén a köztársaságiak felháborodtak és George Sandnak védekeznie kellett. «A mi a műről való ítéletemet illeti, nem voltam oly zavarban, mint gondolják, — mondja. Ha a művet rossznak találtam volna, nem írtam volna meg a cikket. Ez igen egyszerű dolog volt. Sőt én olvastam először a művet és az enyém volt az első ismertetés róla. Ítéletemben tehát nagyon szabad voltam és úgy találtam, hogy a műnek vannak előnyei. Tudtam, hogy minden javítás nélkül annak a műve, a kinek a neve alatt jelent meg. Ennélfogva részrehajlatlan dicsérettel tartoztam a tehetségnek, mely valódi... Ez a mű jótétemény lesz, abban az értelemben, hogy mindenfelé azt fogják tenni, a mit mi teszünk: Caesart agyonütik és nem fog ép bőrrel menekülni a kinpadról, a hová a császári könyv ültette. A könyvnek nem lesz sikere.»

Néhány tudós szakértőn kívül, a kik mint a kor francia irodalmának egyik legjobb művét méltányoltak, a közönség nem igen olvasta és hideg maradt vele szemben, mert nem volt mulatságos. Az ellenzék kapott az alkalmon és Caesar személyében sértésekkel halmozta el a császárt, a kit ennyire sohasem kicsinyeltek. Gyermekes mohósággal kaptak azon az állításán, hogy vannak emberek, a kik gondviselésszerűen nagy dolgokra vannak hivatva. Vajon a lánghész minden

alakjában nem gondviselészerű rendeltetés-e? És Mommsen szép metaphorája szerint bizonyos emberek nem arra születnek-e, hogy az embereknek úgy parancsoljanak, mint a szeleknek?

A francia Akadémiában ez időben épen egy hely volt üres. Ez jó alkalom lett volna arra, hogy a hatalmat a tudománnyal és irodalommal kibékítsék és a szabadság ügye sem vesztett volna vele. Az Akadémiát irányzó, bosszúálló elemek azonban embert kerestek, a ki mint Ampère utóda, Cæsarról rosszat mondhatott volna. Prévost-Paradolra vetették szemüket, a ki akkor Kairóban utazott, és a nélkül, hogy kérte volna, meg is választották a császár helyett.

Morny herczeg 1865 márczius 10-én halt meg. A tömérdek arckép közül, melylyel az egész mű tele van, Mornyé megérdemli, hogy ide iktassam.

«Vékony, elegáns, az orra határozott alakú, szemei beszédesekek és nem vastag szemöldökei alatt kissé be voltak esve, ajkait hegyesre pödrött bajusz árnyékolta, a hajfürteit fodorította, melyek félig kopasz, nagy koponyát takartak. Arczvonásai kissé fáradtak voltak, de arcza oly nyugodt volt, mint a császáré és körvonalai finomabbak voltak, a kidomborodó részekben nem volt annyi erő. Modora rendkívül előkelő illetlenség és pose nélkül. Tökéletes természet volt. Ilyennek mutatta magát a társaságban, a hol színházzal, apró irodalmi dolgokkal, udvarlással foglalkozott és főképen arra ügyelt, hogy nyájasságával, szellemességével, vidámságával és udvarias jó humorával hódítson. Ha ügyekkel foglalkozott vagy hivatalos minőségben szerepelt, egészen megváltozott. Arczvonásai rideg komolyakká, csaknem félelmesekké váltak. Tekintete átható erejű gondolkodásra vallott, mely minden bizonytalanságot és szörszálhasogatást csirájában elfojtott. Jobban hallgatta azt, a mit gondolnak, mint a mit mondanak és zárt ajkai nem voltak alkalmasak arra, hogy valami titkot vegyenek ki belőlök.

Csodálatos egyensúlyban levő szelleme pontosan, gyorsan és messzire látott. Minthogy biztosan különböztette meg minden helyzetben és ügyben a lehetségest és lehetetlent, határozottan foglalt állást a nélkül, hogy az ellenvetéssel törődött volna és a véletlentől meg nem zavarva, higgadt bátorsággal ragaszkodott hozzá. Ritkán vett magá-

nak fáradságot ahhoz, hogy akarjon, de ha rászánta magát, akarata megingathatatlan szilárdságú volt. Tudta, hogy bármit tesz az ember, az ember nem szerzi meg részét attól, a mit a régiek sorsnak neveznek, de ez nem állította meg. Mindamellett tisztánlátó előkészülettel ezt a részt lehető kicsivé tette. Bátorságában nem volt semmi henczegetés, valamint ügyességében semmi csalafintaság. Az emberekkel szemben nagyon kételkedő volt és keveset vett komolyan; de csodálatos mértékben tudta a módját annak, hogy hogyan bánják velők, nyerve és tartsa meg, vezesse őket és bizalmát nem mérte azokhoz, a kikhez ragaszkodott. Az irgalmatlan harcztól nem rettegett, de azért kereste a kibékülést. Ámbár se kegyetlen, se bosszúálló nem volt, nem habozott keresztülgázolni azoknak a testén, a kik útját el akarták állni és arra is gondolt, hogy sebeiket bekötözze, ha életben maradtak. Látszólagos közönyös könnyedsége vas embert rejtett, a ki mindig kész volt arra, hogy játszva hősiecs legyen.

A törvényhozást pusztán egyéni tekintélyével és nem működésével vezette; nem uralkodott rajta, hanem elbűvölte. A rejtett érzékenységeket oly ügyesen tartotta számon, hogy nem volt idejük alakot öltetni. A kisebbségnek biztosította a megbeszélés legnagyobb szabadságát. Ha visszaélt vele, hangosan vágott vissza és nem engedte meg azt az illúziót, hogy azért mert türelmes, báb fog lenni.

Ha az államférfiú a tanulmány eredménye, Mornynál vannak különbek, mert általános ismeretei korlátozottak voltak és nem volt kedve szaporítani őket. De a politika inkább művészet, mint tudomány. Az ember épen úgy születik államférfiúnak, mint szónoknak, művésznek, költőnek; az ember Isten kegyelméből Cæsar, Richelieu, Napoleon, Bossuet, Mirabeau, Michel-Angelo, Corneille, Molière, Shakespeare vagy Beethoven. Bizonyos, hogy a kitartó munka hatalmas segítség még az Istentől megáldottaknak is. Mindamellett szigorúan véve a dolgot, az emberrel született tehetség elegendő önmagának; a sok tudás olykor nehézkessé teszi az ösztönt a cselekvésben, bizonyos fokú tudatlanság nagyobb bátorságra teszi hajlandóvá az embert; a nagyon mélyreható alkalmazás a részletekbe való elmerülésre és a nagy együttes szempontok elvesztésére készíti az embert.

Egyébiránt, ha Morny nem tudta is azt, a mit könyvekből tanul az ember, sokat tudott az élettapasztalat révén. Mint kitűnő tiszt buzgón szolgált és érdemrendet nyert. Minthogy a bátorság gyakorlásában elég gyakorlata volt, az iparban is bátor lett és Auvergneben meghonosította a czukorrépatermelést. Sőt, minthogy nem volt magahitt, fölkereste azokat, a kik tudták azt, a mit ő nem tud és kikérdezte őket. Korom minisztereivel érintkeztem és közelről tanulmányoztam őket, de egy sem volt hozzá fogható. Nem egy államférfiú, hanem az államférfiú volt.

Sokat rágalmazták. Mint III. Napoleon, nagyon szerette a nőket. Furfangos volt-e az ügyek intézésében? Ezt hallottam róla, a nélkül hogy bizonyítékot hoztak volna föl rá. Az udvari emberek, a kiknek nem tetszett, mert nem sokat hederített rájuk és szabadelvű volt, azzal a tervvel gyanúsították, hogy rangját a császári családban el akarja foglalni. Állítólag ezt mondta: «Az anyaság kutatása meg van engedve; ezzel a joggal élni fogok; meg fogom állapítani, hogy Hortense királyné, következőleg férjének a fia vagyok, mert semmiféle czáfoló okiratot sem mutattak fel ellenem.» Ily pert bizonyosan nem nyert volna meg. De föltétlenül valótlan, hogy erre gondolt és kivált a császárt ezzel fenyegette volna, hogy megkapja azt, a mit kíván.

Közte és a császár közt soha, semmiféle viszonyok közt nem fordultak elő magyarázatok, sőt még czélzások sem közös eredetökre. A fiatal Lajos nem találkozott Flahautval anyjánál. Mars kisasszony, a híres színésznő egy levele, mely tévedésből a királyné kezeibe került, 1814-ben szakítást idézett elő. Fivérének létezését csak Hortense halálakor udta meg Salvage asszony, a végrendelet végrehajtójának egy lepecsételt és Mornynak szóló levél indiskrét közléséből. III. Napoleon úgy tett mindig, mintha nem tudna róla.

Morny azonban egyszer vétett a tapintat ellen és talán csak ezt az egyet lehet neki szemére vetni. Szalonjában Flahaut és Hortense királyné arczképeit egymással szemközt helyezte el. A császárt ez bántotta. Maga nem tette szóvá, hanem a császárnét bizta meg vele. A császárné oly gyengéden végezte el a megbízást, hogy Morny nem sértődött meg. «A dolog annyira köztudomású, — mondta Morny a császárnénak — hogy nem láttam benne semmi tapintatlan-

ságot, ha nem titkolom.» «Nagy különbség van egy köz-tudomású és hirdetett tény közt, — felelte a császárné. Mentől kevésbé kíván testvérnek látszani, — tette még hozzá — annál inkább fogjuk annak tartani.» Az arczkép másnap eltűnt a szalonból.»

Az 1865. év folyamán két találkozásnak volt rendkívüli fontossága a későbbi eseményekre: az egyik a gasteini Vilmos porosz király és Ferencz József császár, a másik a biarritzi, III. Napoleon és Bismarck között. Mindkét találkozásról annak idején annyiféle sejtés, elbeszélés keringett az európai sajtóban, hogy senki sem tudott eligazodni a történt megállapodások tekintetében. Ezért Ollivier előadása, a ki igen sok diplomatánál és czéhbeli történetírónál már akkor is jobban volt beavatva az eseményekbe, melyek Ausztriát és vele Magyarországot nagyon közelről érintették, még ma is rendkívül érdekes.

Mikor 1865. június 21-én Vilmos porosz király Karlsbadba érkezett, a hol néhány hetet akart tölteni, mielőtt Gasteinba megy, Gramont, a bécsi francia nagykövet Bécsből tiszteletét ment tenni Karlsbadba. Bismarck arra kérte a francia nagykövetet, hogy látogassa meg. Ez megtörtént, és Bismarck ezeket mondta a nagykövetnek: «Poroszország és Ausztria közt a viszonyok a múlt év óta lényegesen elhidegültek; a helyzetben nem látok semmi olyat, a mi megjavíthatná őket. Azt hiszem, a bécsi kabinet nem nagy súlyt fektet a herczegségek (Slezvig és Holstein) országgyűlésének egybehívására és jobb megoldás hiányában inkább inyére van a közös birtoklás ideiglenes rendszerének a folytatása. Csakhogy a dolgoknak ez az állapota állandó összeütközések forrása, melyek idővel csak súlyosbodhatnak. A berlini kabinet visszavonhatatlanul el van tökélve arra, hogy a herczegségekben oly dolgokat fog csinálni, melyeket Ausztria se meg nem engedhet, se meg nem tűrhet; el van szánva, hogy se tiltakozások, se ellenállás nem állítják meg az útjában. A két hatalom egyetértése tehát csak azon feltétel alatt állhat fenn, ha Ausztria mindenben enged, mert Poroszország egy pontban sem enged; minthogy pedig kevésbé valószínű, hogy Ausztria kényszerítés nélkül beleegyezzék ily nagy szívességbe, természetesen előrelátható, hogy a mai szövetségesek adott pillanatban ellenfelek lesz-

nek. Ennek valószínűségéről annyira meg vagyok győződve, hogy erre tekintettel már intézkedéseket is tettem. A porosz hadsereg készen áll és jó hangulatban van, ellátása teljes, az utak és eszközök el vannak készítve, a kezdetre elegendő készpénz és megállapított hitel áll rendelkezésre. Ezt a háborút nem kívánom, mert a háborút sohasem lehet többre becsülni a békénél, de mégsem titkolhatom, hogy eredménye az volna, hogy a király kormányának helyzetét nagyon megkönnyítené, ha szabad kezet nyerne oly kérdésben, melyet el van szánva politikai érdekeinek megfelelően oldani meg minden áron. Ausztria szövetsége a hadjárat első napjától kezdve Poroszországra csak nyűg és zavar volt: ma akadály lett, melyet minden porosz türelmetlenül akar elhárítani. Ha egyedül volna, Poroszország már rég elfogadtatta volna Németországgal azt a megoldást, melyet joga volna követelni és a közvélemény, melyet mesterkéltnek tekint, csupán osztrák ægis alatt keletkezett a kormány ellen.»

Gramont kapott a pillanatnyi félbeszakításon és kijelentette, hogy érdektelen hallgatóként hallgat és nem vállalkozik arra, hogy elmondja Bécsben, a mit Karlsbadban mondtak neki. Mi a herczegségek kérdésében, — folytatta Gramont — csak közvetve és erkölcsileg vagyunk érdekelve és ezt illetékességünk határai közt már érvényesítettük. A német hatalmaknak több ízben ajánlottuk a dán nemzetiség tiszteletben tartását. «Az ön megjegyzése, — felelte Bismarck — nagyon kapóra jön, hogy okoskodásom helyességét igazolja. A képviselőházban kiejtett szavaimat valóban a közvéleménnyel való számolás kényszerűsége erőszakolta ki belőlem, mely közvélemény, jóllehet mesterkélt, Ausztria támogatásából elég tekintélyes erőt nyer ahhoz, hogy kiméletet követeljen. Már pedig én ép ebből a ferde helyzetből sietek kiszabadulni még összeütközés árán is, ha mozgásom szabadságát másképp nem nyerhetem vissza. Mit érdeklí Poroszországot északi Slezvig dán zónája? Düppel fekvését nem tekintve, melyre stratégiai okoknál fogva van szükségünk, Poroszországnak nincs semmi érdeke abban, hogy a kiváltképen dán községeket Dániától elszakítsa, és mihelyt Ausztriához való viszonyai oly feszültek lesznek, hogy a kimélet alól fölmentenek és a mozgás szabadságát vissza-

adják, a király kormánya nem fog habozni a visszaengedés kezdeményezésével.»

Minthogy pedig Gramont némi kételkedésnek adott kifejezést arra nézve, hogy ez az eshetőség nemsokára be fog következni és ezt a két uralkodó benső viszonyaira alapította, Bismarck hozzátette, hogy ha az ő szemeiben ez az eshetőség nincs is nagyon közel, de nagyon valószínű és a személyes és baráti találkozások a berlini kabinet politikáját egy hajszállal sem fogják megváltoztatni. «Hála az égnek, — mondta Bismarck — a jelenlegi király nem hajlandó, mint előde, Ausztria császára előtt egy brandenburgi választó helyzetét foglalni el. Ez igazi porosz király, a kit valódi poroszok szolgálnak; a berlini udvar, ministerek, az egész nemzet egyérműek Poroszország szükséges rendeltetésére nézve és mindnyájan meg akarják valósítani vagy belepesztúlnak a munkába. Hasonló elhatározásokat személyes barátságok nem fognak megghiúsítani. Ausztria tudja, hogy mit akarunk; ha szövetségünk akar maradni, helyet kell csinálnia nekünk.»

Bismarck nem érte be azzal, hogy a háborút bejelentette, hanem elő is készítette. A hadsereggel nem kellett foglalkoznia. Ez a király, Roon és Moltke dolga volt. Moltke és a király kíséretében levő bizonyos tisztek időnként eltűntek Karlsbadból: a csehországi terepet mentek tanulmányozni, a térképeket kiigazítani, az utakat és folyóvizeket följegyezni. Bismarck szövetségeseik keresésével foglalkozott. Oroszországról biztos volt, ámbár Gorcsakov sok elvi kirohanást engedett meg magának, melyeknek azonban nem volt semmi következményök. Bajorországot pedig a porosz törekvésektől korlátolt kikerekítéssel és Németországban játszandó szerepével kecsgettette, csak hogy legalább semlegeségre bírja. Olaszországnak is tett ajánlatokat. Tudta, hogy az olasz kabinet feje, La Marmora, csodálója Poroszországnak és annál türelmetlenebbül kívánja Velenczét birtokba venni, mivel a szeptember 15-iki conventióban úgy látszott, mintha Rómáról lemondott volna. Usedom, Poroszország minisztere Firenzében azt a megbízást kapta, hogy puhatolja ki Olaszország magatartását arra a valószínű esetre, ha Ausztria és Poroszország közt kitörne a háború. Usedom La Marmorát nagyon bizalmatlannak tartotta, mert attól

tartott, hogy Olaszországot csupán arra akarják fölhasználni, hogy Ausztriát annál inkább alkudozásra bírják és el volt tökéltre, hogy addig semmiféle kötelezettséget sem vállal, mielőtt Olaszország hatalmas és odaadó barátjának szándékait meg nem ismeri.

Bismarck ép úgy, mint La Marmora III. Napoleon gondolatát is igyekezett kifürkészni. Szellemét e tekintetben nyugtalanító kételyek izgatták. Goltz helyzete az udvarnál jó volt, de Metterniché sem volt rossz. Bécs hajlamai Olaszország iránt békülékenyebbek lettek; a velencei emigránsok amnestiájáról, kereskedelmi szerződésről, sőt az új királyság hivatalos elismeréséről is beszéltek Bécsben. Bismarck abban a föltevésben, hogy mások is oly készek a hasznos ugrásokra, Franciaország és Ausztria ellene intézett, hirtelen közeledésével foglalkozott. Franciaország nagy követével csak azzal a szándékkal beszélt, hogy szavait jelenteni fogja Bécsbe és az osztrák nagykövettel, hogy ez meg Párisba fogja juttatni őket. Párisban pedig nagykövete Goltz útján mindent elkövetett, hogy III. Napoleon álláspontját a háború esetére megtudja. Minden erőködésének a császárné egy nyilatkozata lett az eredménye, melyet a császár távollétében tett Goltz előtt és a mely szerint a császár szándéka a következőkép foglalható össze: a dolgoknak szabad folyást engedni a nélkül, hogy semlegességi szerződéssel megköttené magát. Körülbelül ugyanazt fejtette ki Drouyn de Lhuys is, de hozzátette, hogy a semlegesség csak addig fog tartani, míg a háború nem vet föl új kérdéseket és a dán monarchia elszakított részeinek szétosztására szorítkozik. Bismarck ezzel nem érte be, hanem biztosabb dolgot akart tudni. Főkép gyakorlati szelleme rájött arra, hogy azt, a mit III. Napoleontól nem bír megtudni, ki fogja fűrészni Olaszország útján, mert tudta, hogy szövetségét a császár jóakarátának rendelte alá. Ha Olaszország kész a szövetekezésre, ez azt jelenti, hogy a császár beleegyezett. A sokáig folyó tapogatózásoknak valóban az lett a végük, hogy augusztus 15-én La Marmora fölhatalmazta Usedomot, hogy ezeket táviratozza Berlinbe: «Olaszország biztosítja Poroszországot, hogy ha Ausztria ellen nagy háborút indít, abban részt fog venni.» Bismarck ezt a táviratot 1865. augusztus 15-én, a gasteini conventio aláírását követő napon kapta meg.

Vilmos porosz király július hó vége felé csöppet sem békés hajlamokkal útban volt Gastein felé és július 21-én Ratisbornban nagy tanácsot tartott, melyen bécsi és párisi nagykövetei is megjelentek és melyen a szükséges költségek és diplomatiái támogatás megszerzéséről folyt a tanácskozás az ellen az uralkodó ellen tervezett háborúhoz, a kinek vendégszeretetét ment kikérni. Salzburgban elesábitotta és megrémítette Ferencz Józsefet. Meggyőzte arról, hogy barátságban akar élni vele és a háború közvetlen kitöréséről, ha valamely intézkedéssel a közös birtoklás nem tétetik tűrhetővé. A találkozásnak a gasteini conventio lett a következménye, a melynek értelmében Slezvig Poroszországnak, Holstein pedig Ausztriának jutott, úgy azonban, hogy Kielben, ámbár Holsteinban van, Poroszország fog parancsolni, helyőrséget tartani; a német hajóhad számára, mely kizárólag porosz volt, erődöket építeni. Poroszország arra is kötelezte magát, hogy Holsteinon át a Balti tengertől az Északi tengerig csatornát épít; hadi utakat kötött ki magának Lübecktől Kielig és Hamburgtól Rendsburgig, mely szövetséges erőd lett és melyben Ausztria fél költségével helyőrséget tart. A herczegségekre az 1864. évi békében kirótt hadikárpótlás fizetésének a kötelezettsége megmaradt. Lauenburg herczegséget az osztrák császár 2.500,000 dán rixdalerért (14.500,000 korona) nem a porosz államnak, hanem a porosz királynak adta el, a kihez csupán személyes kapcsolattal fog fűződni. A herczegségeken való osztzkodás módja elárulta Bismarck hátsógondolatát. Bismarck Slezviget választotta, mely szegényebb volt és Ausztriának engedte át a gazdagabb és jobban művelt Holsteint. Azzal, hogy a Németország határaitól legtávolabb levő herczegségben foglalt állást, a másikat, melynek kulcsa Kiel és a katonai utak révén már a kezében volt, körülfogta. Ebből okvetlenül Ausztria kizárásának kellett következni, mert a német confoederatio is közbeesett. Ezenfelül, minthogy Holstein a confoederatiohoz tartozott, a szövetségi tanácsnak joga volt foglalkozni azzal, hogy mi történik Holsteinban, míg Slezvig csupán Poroszországtól függött. Végre a posta és távüldára vonatkozó, szándékosan homályos megállapodásokban fentartotta magának a lehetőséget arra, hogy minden kívánatos összeütközést fölidézzon. Arról is beszéltek, hogy a

conventióban titkos pontok vannak Holsteinnak Poroszországhoz leendő visszabocsátása eshetőségéről. Bizonyosnak látszik, hogy egy ilyet sem írtak alá. Csupán Bismarck állította, hogy az osztrák meghatalmazottak szóbelileg megengedték annak az eshetőségnek felmerülését, hogy Holsteint vissza fogják bocsátani; ezt az állítást azonban kétségbe vonták.

Augusztus 16-án Bismarck két táviratot küldött Goltznak. Az első, mely igen terjedelmes, a két nappal előbb befejezett tárgyalások igazi fontosságát fejtegette. A hercegségekben követett változatlan politikájának megfelelők. Hangoztatta, hogy a nemzetiségekre és a lakosság óhajtásaira tekintettel lesz, és ha a körülmények kedvezők lesznek, arra is kész, hogy Észak-Slezvig legtöbb kerületét, melyeken nem németek laknak, visszaadja Dániának. Utasította továbbá a nagykövetet, hogy fejtse ki az okokat, melyek a berlini kabinettel való egyetértést lehetővé teszik és a lényeges előnyöket, melyek a császárnak jóakarata fejében biztosítva vannak azért, hogy Poroszország életcsiráinak a kifejlődését és egy északi nagy Németország fokozatos megalakulását megkönnyíti. Poroszország eddig a Szent Szövetség kötelékeihez fűzve, több mint negyven esztendeje Ausztria, Oroszország és a diéta gyámsága alatt élt. Most reméli, hogy örökre megszabadult tévelygéseiből. Párisban e politikát helyben kell hagyni, ha csak a császár nehézségek okozásával arra nem akarja kényszeríteni Poroszországot, hogy a félelem politikájáról, melyet negyven éve követett, lemondjon és a nagyravágyás politikájára térjen át.

A másik táviratban főképp azzal foglalkozik, hogy Poroszország miért választotta inkább Slezviget, mint Holsteint és ismétli a szándékát, hogy a nemzetiségeket és a lakosság óhajtásait figyelembe fogja venni. Goltz, a ki a diéta és nem Bismarck politikájának volt a híve, nem akart hallani Slezvig egyik részének visszabocsátásáról, melynek oszthatatlanságát Augustenburg alatt helyeselte. Megbízását rosszul teljesítette, a gasteini conventiót és az azt enyhítő bizalmas magyarázatokat nem közölte, úgy hogy mivel Ausztria sem árulta el, Bismarck föltevése ellenére, a conventio bombaként csapott le Párisban. A császár, a ki számított Poroszország barátságára, azt hitte, hogy ki van

játszva és el van árulva; nem tette föl, hogy a két hatalom kölcsönös izgatottságában hirtelen megegyezés létesülhetett Ausztria részéről tett komoly engedmények nélkül. Meghagyta tehát Drouyn de Lhuysnek, hogy elégedetlenségét egy köriratban fejezze ki, mely¹ nincs a nyilvánosság elé szánva, de a melyet Franciaország minden képviselője olvasson föl az illető ministereknek, a kiknél accreditalva van. A körirat így szólt: «Németország Slezvig-Holsteinből oszthatatlan államot akart, mely Dániától el legyen választva és melyet egy herceg kormányozzon, a kinek ügyét fölkarolta. Ezt a népszerű jelöltet ma elejtették, és a hercegségek a helyett, hogy egyesítve volnának, ma két külön uralom alatt állanak. Vajon a hercegségek érdekeit akarta biztosítani a két hatalom? De azt mondták, hogy a hercegségek területének oszthatatlansága jólétünk lényeges föltétele. A fölosztásnak legalább az-e a czélja, hogy két vetélykedő nemzetiséget elkülönítsen, és egy független létezését megszüntessen? A dolog nincs így, mert azt látjuk, hogy az elválasztóvonal, tekintet nélkül a faji különbségekre, a dánokat és németeket összekeverve hagyja. Foglalkoztak-e a lakosság óhajtásával? Semmiféle alakban sem kérdezték meg, arról meg szó sincs, hogy a slezvig-holsteini országgyűlést egyesítsék. Minő elvi alapja van tehát az osztrákporosch combinatióknak? *Sajnáljuk, hogy nem találunk más alapot rá, mint az erőt, más igazolást, mint a két osztozkodó kölcsönös megegyezését.* A mai Európa ettől a gyakorlattól elszokott és præcedenst erre a történelem leggyászosabb korszakaiban kell keresni.»

A császár egy szűkkörű társasággal ebédelve Fontainebleauban, augusztus 28-án maga is kifejezte Goltz előtt fájdalmas meglepetését. «A hercegségek kérdését — mondta — mindig nehéz volt megérteni; most pedig egyáltalában semmit sem értek belőle. Az ön új szerződése homlokegyenest ellenkezik eddig elfogadott programjának minden elvével; olyan színben tünteti föl önt, mintha az ellenkezőjét akarná csinálni annak, a mit ígért.» Goltz mentegetőzött. «Ön hazájának nagy szolgálatot tett, — folytatta a császár — midőn e tárgyról minden illusiót elosztatott, mert én nem köthettem meg magamat előre, nem kötelezhettem magam arra, hogy semmit sem fogok kérni, bármi történjék is.

Írja meg Bismarck úrnak, — mondta végül — hogy a Poroszország és Ausztria közti háború esetén jóakaró semlegességet tanusítottam volna, de «a történetektől» meg vagyok lepve, nagyon meg vagyok lepve.

Victoria angol királyné határozott utasítására Russel nem kevésbé éles jegyzéket küldött, melyet szintén a nemzetiségek elve sugalmazott. «A gasteini szerződés minden régi és új jogot, mely uralkodók megegyezésein, vagy a népakarat világos kifejezésén alapult, megsemmisített. Csupán az erő uralmát ismerik el és tisztelik; az egyetlen alap, melyre az osztozkodó hatalmak megegyezésöket alapítják, az erőszak és a győzelem. Ő Felsége kormánya mélyen sajnálja a közjog elveinek és a törvényes jog mellőzését, melyet egy nép megkövetelhet, hogy meghallgassák, ha sorsáról döntenek.» (1865. szept. 14.) Sybel Drouyn de Lhuys köriratáról azt mondta, hogy óriási durvaság, de Russelé még nyersebb és Russel magánleveleiben még súlyosbította, mert a conventiót becstelennek (*infamous*) mondta, melyre a királynő kormánya hasztalan felelne oly érvekkel Berlinben, melyeket nem értenének meg és oly okokkal felelnének, melyeket Londonban nem érthetnének meg. A herczegségek képviselői ünnepélyesen jelentették ki, hogy törvényes uralkodónak csak Frigvest ismerik el és arra kérték a diétát, hogy úgy járjon el, hogy az ország joga haladéktalanul elismertessék. A kisebb államokat is félelem szállta meg. Nem hitték, hogy Ausztriától ily cserbenhagyás kitelik. A demokrata és liberális közvélemény a német haza elárulójaként gyalázta. Bécsben nem kevésbé nagy volt a politikai izgatottság. A sajtó csaknem egyhangúan támadta a conventiót, mint Ausztria érdekeire károsat és méltóságával ellenkezőt, de kivált Lauenburg eladását kárhoztatták, mert attól tartottak, hogy Velenczének is ez lesz a sorsa. Azon is panaszkodtak, hogy a közös birtoklás Slezvigben megszűnt, de Holsteinban megmaradt és Ausztria a fontos engedményért és áldozataiért a háborúban nemcsak semmit sem kapott, hanem halálos csapással sujtották befolyását a közép nagyságú államokra, a mi legnagyobb ereje volt Németországban. III. Napoleon elégedetlensége csöppet sem zavarta meg Bismarckot, a ki nagykövetének nyugodtan ezt felelte: «Napoleon fájdalmas be-

nyomása bámulatba ejtette a királyt. Ugyan, mi lehet az oka? Talán azt kívánja, hogy szakítsunk Ausztriával? Ennek kétszeresen bizalmatlanokká kell tennie bennünket.» Lefèvre de Behainenek pedig azt mondta, hogy sajnálja, hogy a conventio Franciaországban szigorú magyarázatokra szolgáltatott anyagot, a slezvigi dánokra több ízben tett nyilatkozataiból nem von vissza semmit, kívánja, hogy mentől előbb alkalma legyen a francziák óhajtásait teljesíteni, Poroszországnak nincs semmi szüksége Észak-Slezvig tisztán dán kerületeire és mi sem volna kellemesebb rá nézve, mint ha a Németország iránt ellenséges lakosságot mentől előbb visszaadhatná Dániának és kifejezte azt a reményét, hogy Európa valamely bekövetkező általános váltságában az meg is fog történni. A conventióról egyéb-iránt mint győző beszélt. Drouyn de Lhuys hivatalos távirata azonban meglepte és zavarba ejtette, Vilmos császárt pedig, a ki sértésnek tekintette, oly fájdalmasan érintette, hogy Bismarcknak meghagyta, hogy Biarritzba tervezett és már bejelentett utazásáról mondjon le.

VIII.

Mialatt Berlinben nyugtalankodtak, III. Napoleon elégedetlensége megszűnt, sőt a császár utasította Drouyn de Lhuyst, hogy ezt hivatalosan közölje Berlinben. Bismarck a távirat vételekor nagy megkönyebbülést érzett, sietett közölni az Operában levő Vilmos királylyal és kijelentette, hogy a közlés a legüdvösebb benyomást tette és hogy elutazik Biarritzba III. Napoleonhoz.

Erről a biarritzi találkozásról is tömérdek mende-monda keringett annak idején az európai diplomatiái körökben és sajtóban, sőt Friedjung is azt állítja, hogy Bismarck «már korábban, Napoleon berlini ügynöke, Lefèvre révén szoros kapcsolatot teremtett a császárral; tudni akarta, hogy Napoleon mit kíván cserébe azért, hogy Poroszország Észak-Németországot elfoglalhassa. Nem kötelező formában, hogy Napoleon meghazudtolhassa őt, Lefèvre Belgiumot jelölte ki. Hogy Napoleonnal személyesen egyezzen meg, Bismarck

1865 októberében fölkereste őt Biarritzban.»*) Friedjung ily röviden és tömören foglalja össze Bismarck biarritzi útjának a czélját. Hogy valóban mi történt Biarritzban Bismarck és Napoleon között, az még ma sincs teljesen tisztázva. Bismarck Ollivier szerint azért ment Biarritzba, hogy megtudja, hogy a *császár mit akar*, a mi kétértelmű, mert jelentheti azt, hogy mit akar a császár a semlegesség fejében és jelentheti azt is, hogy általában semleges akar-e maradni a porosz-osztrák háborúban. III. Napoleon később elmondta Olliviernek, hogy egyikök se kötelezte magát semmire és nem ígért semmit, a mi az ígéretet megközelíthetné. «Sokat beszélt, — mondta Napoleon Olliviernek, — de általános és bizonytalan kifejezésekkel; nem tudtam biztosan eltalálni, hogy mit akar és formális javaslatot nem tett. Én pedig a magam részéről semmiféle személyes kívánságot sem fejeztem ki.» A császár ugyanezt ismételte két más minisztere: Duruy és Randon előtt. Duruy emlékirataiban (*Notes et Souvenirs*, II. 120.) erre vonatkozólag ezt írja: «Egy napon a herceg (császár értendő) megengedte, hogy megkérdezzem, vajon Biarritzban Bismarck csakugyan tett-e ajánlatot (Belgiumra nézve). Azt felelte, hogy a «gróf a társalgás bizonytalan kifejezéseire szorítkozott, a miből nem következtethető semmi.» Randon pedig (*Mémoires* II. 129.) ezt jegyezte föl: «Se a császár, se a gróf nem akarta megkötni magát (*s'engager à fond*) és Vilmos király minisztere a nélkül távozott, hogy bármit ígért vagy kapott volna.» Bismarck a császár előadását az 1867. évi párisi kiállítás alkalmával Persignyvel folytatott beszélgetésében megerősítette. «A legvakmerőbb elhatározásokra éreztem képesnek magamat, — mondta Bismarck Persignynek, — és a császárral mindenre szerettem volna megállapodni. De ennek a fejedelemnek a magatartása meghiúsította szándékaimat és elfojtotta törekvéseimet a francia-germán politika megteremtésére.» Minthogy pedig Persigny csodálkozott e szavakon és azt kérdezte Bismarcktól, vajon Biarritzban csakugyan nem kötelezte magát egyik fél se semmire, a hogyan egész Európa hitte, Bismarck biztosította Persignyt, hogy

*) Friedjung Henrik: *Harcz a német hegemoniáért.* (1859—1866.) I. köt. 173. l.

nem, sőt nemcsak ez nem történt, hanem hasztalan igyekezett a császár gondolatát eltalálni és belsejébe behatolni, hogy ott a két kormány közti megegyezés elemeit keresse; a bizonytalan és határozatlan társalgás hangja, melynek a nyitjára nem tudott rájönni, ettől mindig elterelte. Az egyetlen politikai czélzás, melyet a császár tett, a rajnai határookra vonatkozott, de tüstént hozzátette, hogy ámbár Franciaország kívánja, Németország oly erőlesen utasítja vissza és különben is oly nehezen volna francziáktól kormányozható, hogy komolyan még gondolni sem lehet erre. Tökéletes önzetlenséget tanúsított.» (Persigny, *Mémoires*, 376. l.)

Kétségtelen tehát, — mondja Ollivier, — hogy Biarritzban a közvetlen küszöbön álló eshetőségekre vonatkozólag semmi megállapodás sem történt, sőt alig is beszéltek róla. Ha természetes, hogy ily fontos tárgyról folyó társalgás első pillanatában az ember némi zavarban van a nehézségek érintésétől, nem lehetne megérteni, hogy oly határozott, de egyúttal hajlékony szellemnek, a minő Bismarcké, a mihez járult a fürdői tartózkodás, ne sikerült volna kategorikus magyarázatokhoz jutnia, ha a körülmények természete nem magyarázná meg e meglepő lehetetlenséget; és maga ez a lehetetlenség jellemzi az egymással szemközt álló személyek és népek helyzetét. De azért Friedjung mégis azt állítja, hogy «megállapodtak abban a philosophiai kijelentésben, hogy: «Az ember nem csinálhatja, csak érlelheti az eseményeket; a mint az ideje megjő, példával fogják bizonyítani, hogy Poroszország és Franciaország Európának az a két állama, a melyek leginkább vannak egymásra utalva».*) Hogy Friedjung ezt a «philosophiai kijelentést» honnan vette, azt nem mondja meg, de azért hozzáteszi még azt is, hogy «Napoleon így jellemezte a felforgó helyzetet. Határozott megállapodás nélkül váltak el, miután elhatározták (?), hogy a mikor a körülmények a megegyezést szükségessé fogják tenni, a porosz király maga ír a francia császárnak». Bismarck Biarritzban tehát felsült, a mit legjobban az bizonyít, hogy felsülése után Olaszország szövetségét igyekezett mindenáron megnyerni. Hogy a császár

*) U. o. 174. l.

mit akart a slezvig-holsteini ügy kezdetétől annak a végeig, az igen egyszerű. Azt hitte, hogy a mexikói expedíció Miksa trónraültetésével szabályozva van, Róma ügye a szeptember 15-iki conventióval végleg el van intézve, Lengyelországról nem lehetett többé szó, a hercegségeknek Poroszország által történt elfoglalásával szemben meg volt az álláspontja és hogy nemzetközi művét befejezze, csupán egy utolsó föladata érezte magát kötelezve és az Velenceze fölszabadítása volt. Ha erről megfeledkezett volna, az olaszok emlékeztették volna rá. És ez egy alkalommal valóban költői módon történt. A fontainebleau-i palota előtt, a nagy tapon különféle járművek voltak. Nigra egy gondolat hozatott és arról a császárnénak a következő érzelmes kis verset daltatta el:

Donna, se a caso il placido
 Puo lags, a quando a quando
 Teco verra solcando,
 Il muto Imperator,
 Digli che in riva all' Adria
 Povera, ignuda, esangue,
 Geme Venezia e langue
 Ma vive — e aspetta ancora . . .

Valóban csodálatos, hogy a tömérdek politikai, diplomaciai, hadi, irodalmi és művészeti esemény följegyzése és elbeszélése közben Ollivier figyelmét még az ily csekélység sem kerüli el és nem kimél fáradságot annak kinyomozására, hogy Nigra gróf minő olasz dalt énekeltetett Eugénia császárnénak a fontainebleau-i tó partján az osztrák iga alatt nyögő Velenczéről!

A néma császárt nem kellett a gondola hangjának ébresztgetni, mert szüntelen Velenceze fölszabadítására gondolt. Maga nem akart több háborút, Olaszországot katonai tekintetben gyöngének tartotta, azt pedig tudta, hogy Poroszország alig várja a perczet, hogy Ausztriával megmérkőzhessék és hogy ennek az ideje gyorsan közeledik. Pasolininak ezeket mondta: «Mindaddig, míg Ausztria és Poroszország egyetértenek, semmit sem lehet tenni. De egyetértésök nem tart soká; szükségkép háborúba fognak keveredni és Olaszországra ez lesz a kedvező pillanat».*) Ép úgy, a

*) Pasolini, *Mémoires*. 412. l. 1864. január 22.

a hogy valamikor szakítást iparkodott előidézni Olaszország és Anglia között, hogy az 1859-iki háborút lehetővé tegye, ugyanigy töle telhetőleg előmozdította a háborút Poroszország és Ausztria között, hogy Olaszországnak ily módon megszerezze a szükséges katonai segítséget. A maga részére nem várt semmiféle területi kikerekítést a háborútól, hanem mint Niel tábornagy, Thiers és Európa legtöbb tábornoka, Le Marmora kivételével, arra számított, hogy Ausztria fog győzni, vagy ha nem győz is, a hadviselő felek annyira meggyöngülve kerülnek ki a háborúból, hogy ő lehet a béke közvetítője, s ily minőségében a hadviselő feleket és semleges hatalmakat congressusra fogja összehívni, a melyen az olasz és román nemzetiségek győzelmeinek a megerősítését fogja indítványozni és meg fogja kísérteni egy Németország szervezését, a melyben a megnövekedett Poroszország és kártalanított Ausztria között, a közép nagyságú államok szövetsége foglalt volna helyet. Ha pedig ez nem sikerülne, más rendelkezést gondolna ki vagy fogadna el, melyet a körülmények sugalnának. A mi Európa új területi térképén a multból megmaradna, csak egy Napoleon aláírásával léteznék. Franciaország ily módon torolná meg háború és győzelmek nélkül Waterloot.

Ollivier is elismeri, sőt hangsúlyozza, hogy Napoleon meg volt győződve, hogy Poroszország és Franciaország Európa két hatalma, melyek érdekei legjobban egyeznek és Poroszország megnagyobbodása nem volna fenyegetés Franciaországra, mert ha Poroszország fölszabadul Ausztria és Oroszország szolgaságából, melyek Franciaország ellenségévé tették, Franciaország becses szövetségese lehetne. Ezt a politikát nem csak atyjától, hanem I. Napoleontól tanulta. III. Napoleon szívében mindig Poroszországhoz hajlott, mert Poroszország legyőzete esetén Olaszországra és Franciaországra sohasem érkezett volna el a «kedvező pillanat». Ez volt az oka annak, hogy a nélkül, hogy figyelmét az eseményektől elterelte volna, Napoleon *Caesar életét* igyekezett végleg befejezni. Ezért került minden magyarázatot Bismarckkal, a ki semmikép sem tudta eltalálni gondolatát. És ez volt az oka annak is, hogy tartózkodott minden katonai előkészülettől. De erre különben sem volt szükség, mert a francia hadsereg a mexikói expeditio elle-

nére is teljesen kielégítő állapotban volt úgy emberanyag, kiképzés, mint fölszerelés, fegyverek, ágyúk és hadiszerek tekintetében.*) Hogy Bismarck képtelen volt Napoleon gondolatát eltalálni, annak az volt a legfőbb oka, mert arról még álmodni sem mert, hogy Napoleon Poroszország sikerét óhajtja.

A külügyi helyzet bonyodalmain kívül, melybe belejárt szott Miksa császár sorsa, erre az időre esnek igen fontos belügyi reformok, a tiers-parti (harmadik párt) megalakulása, melynek Ollivier lett a vezére, Palmerston halála és III. Napoleon betegsége a kezdete, melynek — mint Ollivier kiemeli, — az európai politikára nagy befolyása volt.

HEGEDÜS PÁL.

*) *Compte général du matériel de la guerre pour 1866.* Ezt a jelentést a számvevőszék és a törvényhozás mindkét háza jóváhagyta.

ÖTVEN ÉV ELŐTT.

Elbeszélés.

Második közlemény.

IV. A láncz.

Két öreg nő lakott Kislóton egy kicsi fehér házban. A környéken úgy hitták őket: az öreg kisasszonyok. Nem tudom, honnan jöttek, nem tudom, mikor haltak meg. Csendben éltek, csendben költöztek el oda, a hová majd nem sok idő múlva magam is elmegeyek.

Ugy élnek emlékemben, mint a csendesség, szelídség, jóság mintaképei. Tisztaság és béke övezte őket körül. A lárma, a por, az emberek taszigálódása kívül maradt zöld kapujokon. Ha nagymamámmal beléptünk hozzájuk, más világba jutottunk. Náluk sohase mertem rossz lenni; nevetni se bírtam; félttem, hogy az rosszul esik a két öreg nőnek, mert őket hangosan nevetni senki se hallotta.

Mikor fölmelegedett az idő, nagymamám fölvette ünneplő ruháját, engem is tisztába öltöztetett, nyakamra hófehér, fodros gallért tett, megfogta kezemet és vezetett a szomszéd faluba a két öreg nőhöz. Hullámozó vetések közt, magas parton vitt az út. Egyik felől napsütötte dombok, zöldelő vetés, a másik felől síkság, a melynek végén talán a tenger zúg, mert oda ment aludni a nap. Lábnk alatt a Szekince vize kanyargott, rajta túl erdő sötétlett; a fényes égen pácsirták énekeltek.

Szerettem a nagymamámmal valahová menni, bár komolysága fékezte jókedvemet. Minden virágot, minden

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 364. számában.

kis állatot megnézett, nekem megmutatott és mindig azt mondta, hogy a természet csodálatos, nagy és dicső. Sokat vesződtem én a természettel, mert ha kérdeztem, hogy mi az, mindig körülmutattak és azt mondták: ez az! Én pedig ott füvet, fákat, hegyeket láttam, de a természetet sehol. Általában azt tapasztaltam, hogy a nagyok igen sokszor nem tudnak a gyerek kérdésére mit mondani.

Megérkeztünk.

Nagymamám napernyője fekete csontnyelével megkopogtatta a tükör-tiszta ablaküveget, mely egész kis kertet mutatott belülről. Különösen a fukszia kettősszínű virágcsongyúit csodáltam én mindig, melyek alatt a muskátlik tűzpiros bokrétája égett a kerek, hamvaszöld levelek között.

Nesztelen léptekkel jött ki Máli néni és kinyitotta a kisajtót. Halvány arczára szelid mosoly lopakodott.

— Isten hozott, Esztikém! — aztán megcsókolta nagymamámat, majd engem. Csendesen mentünk be a hűs szobába, hol az egyik ablaknál Anna néni ült. Fölkelt ő is és köszöntötték egymást.

Félénken ültem egy székek sarkára, a honnan aztán csak akkor mertem leszállani, mikor megengedték. Innen néztem körül a hófehérre meszelt szobában, melynek minden zugát ismertem már, de soha semmihez hozzá nem nyúltam.

Az ablakokkal szemben állott két fehérre festett, olyan magas lábú ágy, hogy alul a falat is lehetett látni. Mellettök a másik oldalon szintén magas lábú divány. Középen kötött terítőasztal; rajta porcelán kosárban névjegyek. Az ajtótól balra egy fiókos, barna sublót, melynek öt fiókján rézkarikák csüngtek.

Ez a sublót érdekelt leginkább, mivel ennek a tetején csodadolgokat ragyogtatott a virágok közt fényes vonalakban besütő nap. A távol kódén keresztül is, még ma is kincseknek látom a sok mindenféle csecsebecsét. Akkor azt képzeltem, hogy a világ legboldogabb emberei Máli néni, meg Anna néni, mert az a sok drágaság az övék. Meghaltam volna örömben, ha azokat nekem ajándékozták volna. Jó, hogy nem adták. Nálunk semmi ilyen nem volt. Minden darabot ismerek még ma is. Először a nagy óra; egy hatalmas üvegbura alatt ketyegett nesztelenül; minden porczikája, még a számlapja, mutatója, oszlopai is sárgarézből. Csak

a tetején látszott egy hosszúkás terem, hova minden órá-
ütéskor az apostolok jöttek be. Aztán két kínai ember, a
kik tudták mozgatni a fejüket, egyik előre, a másik oldalt.
Egy nagy kőgolyó kőlapon; szerintem érhetett úgy ötszáz
forintot. Kis, szagos porcelánkorsó. Fekete ördög, a nyelve
vérvörös, a hátán sárga puttonyban rossz gyerekek helyett
gyufát czipelt; ez az ördög álmaimban gyakorta háborgatott.
Két porcelán czicza, mik szembefordultak egymással, s
mind a kettő szörnyen haragudott. Egy szép kis kutya, a
mint a házából kiáll a féltetével. De különösen gyönyörű-
séges a papagályos majom; magas rézrúdon, rézkarikában
himbálódzott a tarka, bóbitás papagály; a majom meg
mászni készült föl a rúdra. Nem hiszem, hogy ennél szebb
valami lehessen a világon.

Az én vágyaim netovábbja azonban még sem ezek
valának. Volt valami a kötött teritőn, a mit még a papagályos
majomnál is jobb' szerettem volna; a mi éjjel-nappal kinzott,
nyugtalanított; a mihez makacsul, erősen ragaszkodtam
gyermeklelkem minden vágyódásával. Megtörtént, hogy oda-
haza, mikor az ambituson játékaim között üldögéltem,
könyekre fakadtam a kínos sóvárgástól.

A sublót közepén, kicsiny üvegládikában, kék selyem
vánkoson csillogott egy kis ezüst-láncz. A kis ezüst-láncz
egy valódi tehénlánczot ábrázolt, olyat, a mivel a fejős
teheneket a jászolhoz kötik. Megvolt rajta minden karika,
a két végén pedig egy-egy akasztó peczek.

Minek kellett volna ez nekem?

Nagyon egyszerű a dolog. — Nagymamám vagy félévvel
azelőtt egy kis játéktehenet hozott Esztergomból, meg egy
kis fajászolt. A valódi szőrrel fedett tehenet kötél, illetőleg
madzag tartotta, hogy el ne szaladhasson. (Én azt hittem
éjszakánként elkészálna, ha este meg nem kötném.) Erre a
kis tehenre kellett volna nekem a láncz. Mikor elképzeltem,
hogy a kis lánczot a tehenke homlokára, a szarvak tövére
csavarnám, s a jászol karikájába fűzném, egészen beteg
lettem az izgalomtól. Sokszor órákon keresztül egyebet sem
tettem, mint képzeletemben a kis lánczot csavartam a tehe-
nem szarvára és fűztem a jászol karikájába. Talán soha sem
tartott játékszer annyi ideig nálam, mint az a tehenem.
Azért nem néztem csak meg, hogy mi van a belsejében,

mivel a lánczra vártam örökké. Mint édes mérget viseltem azt a titkot lelkemben. A lánczczal feküdtem, véle keltem. Ő volt, a mi vigasztalt az áristomban, ő, a ki elkésérített, ha legjobban örültem annak, a mit ma életnek mondanék. Képtelennél képtelenebb módokat eszeltem ki, a minek segélyével megkaparíthatnám; csodás helyzeteket álmodtam, a mikben nekem adnák. Különösen egy tért vissza mindig makacsul kis elmémbe, az, hogyha megnövök, elveszem feleségül Anna nénit és akkor a láncz is az enyim lesz.

Most is, a mint a szék sarkán üldögéltem, arra kértem az Istent, hogy csak addig meg ne haljon Anna néni, míg én megnövök!

A szolgáló lépett be, az öreg Sára. Süteményt hozott, s az asztal sarkára tette. Azután engem székestül együtt a tányér mellé vitt, s én nagy félenken enni kezdtem a mandulás, mogyorós finomságokat. Az öregek beszélgettek, illetőleg csúnya szokásukhoz hiven, nagyobbrészt panaszkodtak. Ezt már úgy megszoktam, hogy később alig csodálkoztam rajta.

Inkább Máli néni vitte a szót, ő élénkebb természetű volt Anna néninél.

— Hát ti miért vagytok ünneplőben, Málikám? — kérdezte a nagymamám.

És csakugyan a két öreg nő sovány testén fekete lüszter ruha szerénykedett. Kézcsuklóikat fehér fodor körítette, s mindegyiknek a nyakában igen aprófonású ezüstzsinóron kicsinyke kis ezüstkerecske lógott.

— Nagy napunk van nekünk ma! — sóhajtotta Máli néni.

— Nagy napotok?

— Igen. Ma harminczkét esztendeje, hogy az én uram, meg az Anna vőlegénye beálltak a honvédekhez. Még csak három éves házások voltunk, Annának meg őszre tüztük ki az esküvőjét.

Odapillantottam Anna nénire. Arcza olyan halvány volt, mint a pólyásbabaké, csakhogy keskeny és sovány. Két vértelen ajkát összeszorította, s fejét lassan elfordította tőlünk. Én észre vettem, hogy könnyes a szeme, a többiek aligha. (Hát neki már van vőlegénye, a ki elment katonának? Hiszen akkor én nem kérhetem meg, akkor a láncz azé lesz!)

— Szörnyű nap lehetett! — szolt nagymamám.

— Soha sem feledjük azt el. Mi már sejtettük, hogy a két férfi valamit forral. Aztán egyszerre előálltak búcsúzni. Anna, szegény, elájult. Drága jó anyánk beteg lett, én halálra sirtam magam', és ők mégis elmentek.

— Édes lelkeim! — mondá nagymamám, s könnyes lett a szeme. Arczán olyan szelíd részvét látszott, hogy én is csaknem sirva fakadtam.

— Mindennap imádkoztunk a szerencsés hazatérésükért... és még ma is imádkozunk. A szabadság tőlünk nagy áldozatot követelt.

Ezeket már nem értettem. Engem csak az bántott, hogy az Anna néni vőlegénye egyszer csak hazajöhet és akkor nem lesz a láncz az enyém. Miért is van neki vőlegénye, vagy én volnék már nagy?

Sokáig beszéltek még mindenféléről, végül Michnyai bácsiról is, a ki a télen öngyilkos lett. Azután kimentek, hogy a kertben megnézzék azokat a virágokat, a mit Michnyai bácsi nekik adott. Alig indultunk kifelé, jött a mi szolgálónk, hogy a nagymama azonnal menjen haza, mert eljött Weisz a búzáért; már rostálják is, mert még ma kocsira akarja rakni; megadja érte a nyolcz forint kilenczven krajczárt helyben.

— Eredj csak vissza, — szolt nagymamám a szolgálóhoz, — azonnal megyek, csak megnézem a kertet. — Szegény Michnyai! — fordult Anna néni felé.

— Nagyon hasonlított Károlyhoz, az én vőlegényemhez, — mondá Anna néni és elpirult.

Máli néni kinyitotta a kertajtót és mind a hárman, élénken beszélgetve, bementek a gyönyörű kis kertbe. Én meg visszaosontam a szobába megnézni a lánczot.

Nem ismeri a gyermeket, a ki nem hiszi el, hogy én egész komolyan feleségül akartam venni Anna nénit a lánczért. Pedig a dolog nagyon világos és nagyon érthető. Hát a nagyok nem vesznek el lányokat tiz-, húsz-, vagy nem tudom én, hány ezer forintért? Nos? nekem a láncz mindenesetre megérte a tizezer forintot. Az önző gyermeki szív csak a kincsre gondolt, a tudatlan gyermeki ész a a többivel nem törődött. Azt hittem, hogy az esküvő után megkapom a lánczot, Anna néni pedig továbbra is itt marad Máli nénivel és adnak nekem beföttet, valahányszor eljövünk hozzájuk.

Most pedig vége mindennek. Anna néninek van vőlegénye, a ki egyszer csak hazajön a csatából és akkor rám semmi szükség. Hogy gyűlöltem én ezt az embert, a kinek létezéséről egy órával azelőtt még mit sem tudtam. Itt gyors segítségre van szükség; itt valamit tenni kell, míg nem késő.

Az egész házban senki, ravasz csend mindenütt. Főálltam a díványra és onnan néztem a lánczot. Négy sorosan összehajtván feküdt kék selyem vánkosán a világ legelső drágasága. Remegtem nagyon. Majd lemásztam a díványról, a kis zsámolyt odavittem a sublót mellé és ráálltam. A szemem káprázott a szépségektől. Valami erős kényszer nyomása alatt cselekedtem. Forróság omlott el a tagjaimon, a szívem hallhatóan dobogott, aztán minden életműködés megállt bennem, de a kezem nyúlt a láncz felé. Szinte csodálkozva néztem ezt a zsibbadt kart, melynek vékony, fehér újjai fölemelik a kis üvegtetőt, megfogják a kis lánczot. Valamelyik fiók nagyot pattant; az ájulás környékezett. Pár öntudatlan pillanat múlva a láncz a zsebemben, a zsámoly újra a helyén volt. Egyszerre forró lett a hűs szoba levegője. A menekülés ösztöne azt súgta, hogy menjek a kertbe azonnal. Kint visszanyertem a lelkemet, tagjaimból kiment a zsibbadtság egészen. A kertajtónál megálltam, s elkezdtem azt ki-behajtogatni, mintha már Isten tudja mióta ott játszottam volna! Csakugyan észre is vettek.

— Péter, jöjön csak ide, — kiáltott Anna néni, — vigye haza ezt a pár virághagymát, de le ne szórja a földet a gyökeréről.

Gyöngéden a kezembe adta a kis csomagot; a kihajtott virághagyma gyökerét földestül ujságpapírba csomagolta. Hozzám hajolt és a szemembe nézett az ő tiszta barna szemével, a melyek csak az ilyen kis gyermekek előtt nem bújtak el a pillák alá. Szörnyű kint éreztem. Elloptam a lánczot, — gondoltam, de hát nem igen kell az neki, hiszen nincsen kis tehene, meg jászla.

Elbúcsúztunk és elhagytuk a házat, a hol a tisztaságon és békén kívül, úgy látszik, egy még állandóbb vendég is lakott: a bánat; az ő bűvös keze nyoma érzett itt mindenben. Ma tudom csak, hogy azért könnyebbültem én meg, valahányszor kiléptem az udvarukból.

Az úton látszólag a virághagymákra vigyáztam, titok-

ban pedig a lánczon tartottam a kezemet. Éreztem, hogy a zsebemben van, s fékezhetetlen öröm dobogtatta a szívemet.

Otthon már zörgött a szelelőrosta; előtte nagy garmada tiszta búza, melyet a szomszéd lánya húzott a vonóval a gép alól. Zöldre festett mázsa állott az udvaron, körül szekerek és emberek, meg Weisz úr pepita nadrágban. Máskor el nem mentem volna onnan a világért egy pillanatra sem, most azonban első dolgom volt a tehenet jászlastul együtt a kis méhesbe vinni. Ott elővettem a lánczot és rákötöttem a kis tehen szarvára, aztán a jászol cseppkarikájába fűztem. Épen oda illett, csodaszép volt! Tapsolva ugrándoztam körül a kedves játékot, hiszen legforróbb vágyam teljesült.

Fájdalom, már hat éves koromban többször követtem el olyat, a mit nem szabad; de mindig kimondhatatlan kínokat állottam ki, s gonosztettem gyümölcset nem mertem élvezni még titokban sem. Most azonban a szokott gyötrelmek elmaradtak, lelkifurdalást alig éreztem, csak arra vigyáztam, hogy meg ne lássa senki, mert tudtam, hogy akkor irgalom nélkül elveszik tőlem.

Akárki világosan láthatja az okát ennek a tisztességes embernél szokatlan körülménynek. Én a lánczot jogos tulajdonomnak tekintettem; én elakartam venni feleségül Anna nénit, még pedig mielőtt tudtam, hogy neki már vőlegénye van.

Valami józan, félelem nélkül való óvatossággal rejtettem el mindig játék után az én megfizethetetlen kincsemet. A kis méhes a vályogból épített kerítéshez támaszkodott. A kerítésfalat zsindelettel védte esőtől, széltől. Ez alá a tető alá dugtam, azonkívül még porral is betakartam. Ember legyen, a ki megtalálja.

Négy, vagy öt napig tartott a zavartalan boldogság.

* * *

Június vége felé járt az idő. Az utakat olyan lágy porréteg fedte, mint a hamu. A kalászkok sárgán zörögtek a mezőkön, a szalmaköteleket fonták mindenfelé; készülődtek az aratáshoz.

Egy napon délután a nagymamám pihenni dőlt le egy kis félórára, nagyapám újságolvasásba merült; én tehát

mindenféle meglepetéstől biztosan, zavartalanul játszhattam a lánczczal, mely kimondhatatlanul kedves volt szívemnek és tiltott volta miatt mit sem veszített érdekességéből. De a buzgó játszás ellenére is minden ajtónyílásra véghetetlen nagy gonddal ügyeltem.

A kis tehenet kieresztettem az istállóból, de előbb megfejttem; azután újra meg újra bekötöttem. Egyszer azonban a tehen nagyon megéhezett, szinte hallottam keserves bögéjét. Mit volt mit tenni, kiszaladtam a méhesből, hogy a szilvafák alatt füvet tépjek és a koplaló állatnak jászlába rakjam.

Kertünk mellett húzódott el a Kislótra vivő út. Javában szaggatom a takarmánynak valót, mikor egyszerre csak föltekintve, fekete napernyőt pillantok meg, a mely az alacsony kerítés fölött himbálódzva, porosan vonul a pajta felé, hogy megkerülve a szérüt, — mint sejtettem, — hozzánk térjen be. Oda futok a kerítéshez, s kilesek a nyíláson. Mintha éles fadarab nyomta volna meg a mellemet: Anna néni gyászruhás, alakja, mint valami hervadt, poros thearózsa vonult a napernyő alatt, eltűnt a pajta mögött és a sarkon szögellő szérű másik oldalán újra megkezdte imbolygó útját a kerítés fölött, kapunk felé.

Nincs veszteni valóm egy percz sem! Két-három szempillantás alatt a láncz a szokott helyére került, míg a tehen szarván újból a madzag éktelenkedett.

Tudja-e már Anna néni a kárt? Hátha azért jött, hogy engem beáruljon és most rettenetes dolog következik? A veszély teljes nagyságában állt előttem, de azért makacsul elhatároztam, hogy mindent tagadok és az én birtokomat semmiért oda nem adom.

Szerettem volna kinn maradni, de a féltő kíváncsiság végre is bekényszerített. Bizonyosat kellett tudnom.

Beléptem a szobába. Nagyapám karosszékeiben, nagyanyám és Anna néni a díványon ültek.

Istenem, milyen rossz az ember! Ha ma visszaidézem emlékezetembe ennek a szegény öreg leánynak az alakját, a szánalom mellett csaknem elmosolyodom. Milyen félszegen ült ott a díványon, akkorka helyecskét foglalva el belőle, a minő cseppet csak lehet. Fekete lüszter szoknyájának a fodra poros volt; ez alá félénken és kinos gonddal húzta

be a lába fejét, hogy abból egy szikra ki ne lássék. Csaknem átlátszó, keskeny kezeit ölébe tette, s a fodor eltakarta őket. Lapos mellén és két hegyes vállán úgy lógott a ruha, mintha szék karjára lenne dobva. A fejét félre hajtotta és fekete csipkés kalapja alatt olyan volt kicsiny arca, mint az aszalt alma. Én mindig azt vártam, hogy sirva fakad, annyira megtörtén néztek a szemei.

Köszöntem és az ablakdeszkán heverő játékomhoz fogtam. Árjegyzékből cséplőgépeket nyírtam ki, a miket a kredenz oldalára ragasztottam. Feszültebben figyeltem, mint valaha. Anna néni sohasem volt ilyen beszédes.

Folytatták ott, a hol elhagyták. Anna néni fölemelte a fejét, különben mozdulatlanul ült. Így szólt:

— Az értéke szót sem érdemel, azonban nekem mégis megfizethetetlen.

— Elhiszem, — mondá nagymamám, — de hát kire gyanakszol? Nem járt valami idegen nálatok?

— Senki se. Ki járna hozzánk? Mi elfeledtük a világot, el akartuk felejteni. Csak ti voltatok a multkor.

— Hát a cseléd?

— Hogyan vádoljam a cselédet? Harmincz esztendeje szolgál nálunk, soha sem bántott semmit. Csak nem lop vénségére?

Megállt kezemben az olló. Biztos, a kis lánczról van szó. Micsoda öröm ez; hiszen nem is gyanítanak semmit! De hát képzelhetné-e valaki, hogy én vittem el? Föl se érem a'sublótot. Mit tudták ők, hogy én, valahányszor csak tehettem, mindig megnéztem a lánczot, — hogy én hónapok óta éjjel-nappal azon töröm a fejem', hogyan lehetne az enyim?

Nagyapám kiment a munkásokhoz, én azonban ott benn maradtam. Fölzaklatott lelkemnek bizonyosság kellett; végig akartam hallgatni, hogy mi lesz a dologból. Bátran beszélhettek akármit, — ki törődnek egy hat-hét éves kis fiúval, a ki elmerülve, szóitalanul áll az ablakdeszkánál és véghetetlen buzgalommal nyirkálja ki a gözcséplőket, répvágókat és a szelelőrostákat?

— Gyerekkori emléked? — kérdezte a nagymamám.

— Nem, nem! Az egyetlen emlékem Károlytól. Szegény, édes Károly!... Az Isten milyen szerencsétlenné teszi némelyiket.

Meglepetve pillantottam hátra. Anna néni picziny arca piros volt; a hangja olyan, mint a gitárpengés, igénytelen, de mégis nagyon kellemes. Beszélt folyton, a mit soh'se tett. Ma már tudom, hogy van óra, a mikor beszélni kell az embernek.

— Eszti, ne csúfolj ki engem! Nincs egyebem csak az emlék. Nem élek én már, csak emlékezem. Csak azt várom, hogy megint láthassam őt.

Nagymamám most is úgy nézett rá, mint akkor nálak. Ki tudná azt a pillantást leírni? Ma is emlékszem rá: olyan lehet a mosolygó fájdalom. Volt ebben az egy pillantásban részvét, vigasztalás, bátorítás és az a gondolat: ne hidd, hogy te csak magad vesztettél az életben! Anna néni melle remegve emelkedett; sóhajtása úgy hangzott, mint a betegé.

— Károly gyönyörű férfi volt és talán én sem voltam csunya. Ő szeretett, én imádtam. Őszre volt kitűzve az esküvőnk, de júniusban elmentek, ő és a sógorom. Máli özvegyen maradt, az én lelkem kifosztva, de még bevilágította az éjet a remény. Azután jöttek a levelek tőlök. Csaták, ezer veszély; aggodalom, bizalom. Ugy éltünk, mint a hajósok, mikor ég a hajó és nem tudják, mikor ér a tűz a lőporhoz. Irtózatos, irtózatos! Mindig tudtam, hogy nem fog visszajönni soha. Hiába biztattak, örökké sirtam, mintha már meg is halt volna. Beköszöntött az ősz, de milyen hideg ősz! Két nap alatt levél nem zöldelt a fákon. Boldogság helyet bánat, esküvő helyett csatatér, siralom. Levelet kaptam Károlytól, hogy Guyon a tábornokuk, el kell foglalniok Branyiszkót; nehéz munka lesz, az egész csapat újoncz, legnagyobb része tót fiú. Ki tudja, mi történik? Csak az Isten segíthet!

Nem ismertem rá Anna nénire; valósággal megszépült. Szemei száraz fényben égtek. Ámulatom nőttön nőtt.

— Ott halt meg? Ott esett el? — kérde nagymamám.

— Ott. Február irtózatos hideget hozott. A szobát alig birtuk befűteni. Szegény katonák, ruhájok is alig volt, mennyit szenvedtek. De mi is velök szenvedtünk. Anyánk betegeskedett; Máli bírta legjobban, az a szörnyű nap azonban őt is csaknem megölte. Négy óra felé járt az idő, a köd vastagon takarta be a mi házunkat, a mi lelki nagy kinjain-

kat. Meggyújtottuk a lámpát, hogy ne legyünk sötétben. Egyikünk sem szólt egy árva hangot sem. Egyszerre félig megfagyott tót fiút vezettek a konyhába. Rongyos honvédruhája hóval, jéggel volt tele. Szakadozott dolmánya alól nagy levelet húzott elő. A levelet Michnyai kapitány írta, a Michnyai Kálmán bátyja. Ez a levél bejelentette két embernek a halálát, hármat pedig megölt. Anyánk egy hónapig élt csak, de mi is meghaltunk akkor. Az volt a levélben, hogy az én sógorom és Károly, a két hadnagy elől jártak mindenütt, hogy egyszerre omlott a vérök a fagyott hóra, egyszerre szállt el a lelkök. Ugy haltak meg, mint hősök és mi is meghaltunk akkor, én édes jó Istenem!...

Kitört kebléből az a csukló zokogás, a mit hallani is borzalom. Két kezét arczára tapasztotta, azután oda vetette magát nagymamám keblére. Nagymamám szelíden simogatta a fejét. Kissé lecsillapult. Én küzdöttem a sírással.

— Látod, tőle kaptam a lánczot. Minden más elveszett; arczképe, írásai, az a szörnyű levél, — minden más elveszett a nagy zavarokban, a rettentő időben, csak az a kis láncz maradt meg és most az is oda van. Édes, drága Károlyom, ő adta a lánczot nekem!

Ez több volt, mint a mennyit jó gyermek szíve elbirhasson. Keserves sírás hallatszott és a két meglepett öreg nő láthatta, a mint Ölvédi Péter vánszorogva a nagymamához megy és el-elfulladva a sírástól, de még inkább a szégyentől, ezt a néhány szót rebegi:

— Én... vettem el... Behozom rögtön... Többet nem teszek ilyet soha... soha...

Úgy megörült Anna néni a láncznak, mintha talán a vőlegénye jött volna vissza. Forgatta sovány újjai közt, s végül legyőzve szemérmes félenkségét, megcsókolta.

— Kis Péter, az Isten áldjon meg téged. Jó fiú vagy te, — és az ölébe vonva megcsókolta bűnös homlokomat, — neked adom a papagályt, meg a majmot.

Egy szót se bírtam kiejteni. Helyettem az én szigorú nagymamám szólt:

— Nem, édes Anna, ez a rossz fiú nem kapja meg a papagályos majmot. Sőt többet soha se viszem el hozzátok. Köszönj és aztán eredj ki!

Köszöntem és szepegvé kimentem. A tehenet madzaggal

jászlához kötöttem, s adtam neki friss füvet, de nem akart enni; bizonyára sajnálta a lánczot.

Egy fél óra múlva megint láttam az imbolygó fekete napernyőt a kerítés fölött. Nagyanyám kísérte egy darabon Anna nénit.

* * *

Sohasem találkoztam többet «a két öregkisasszonnyal.» A feledés köde borul rá mindenre, a mi velök tovább összeköttetésben lehetne. Emlékek fölött bánat lebeg, s az öreg Péter tisztelettel és véghetetlen gyöngédséggel gondol rájuk, a kik úgy éltek a sáros földön, mint a tisztaság és a megszentelt fájdalom.

V. Józsi bácsi, Pepi néni.

Későn keltem föl és egy kissé fáradtan; de hogy' is ne, mikor az előző napon csak éjfél után kettőkor kerültünk haza. Nehezen nyíltak fel a szemeim, pedig a nap már csaknem az ég közepén tündöklött. Kilencz óra lehetett. Nagybátyámék, Géza bácsi és Mari néni, épen most hajtottak be fényes hintajokon a szépen kisöpört udvarra. Ünnepi színt öltött minden, sürgés-forgás, készülődés mindenfelé; számos csirke, lúd, kacsa, pulyka nem látta már a napot; elvágott nyakkal és mereven kinyújtott lábakkal heverték a pinczegáadorban. Engem új ruha gátolt a játékban; zsebreraktam a kezeimet és szörnyű nagy komolysággal jártam ki és be.

Nevezetes egy nap ez az augusztus huszonötödike, mert a nagyapám nevenapja! — Nagyon kellemes dologgal kezdődött különben. Ez a kellemes dolog az volt, hogy a pinczéből, kamrából, padlásról nagy pintes üveg került elő. Ezek árpával, tojáshejjal, kukoriczaszemekkel tisztára mosattak; a szomszédoktól kölcsönkért, kiválólag e' czélra készített kettős-kasokba, úgynevezett pinczetokokba tétettek, s nagy nehezen előkeresett dugókkal bedugatván, a kocsisok és részben magunk által fölvétetvén, a szőlőhegyre kivetettek. Volt ugyan otthon borunk a ház pinczében is, de ugyan ki innék Lajosnapon konvenczió-bort, hanemha a kocsisok? Lajosnapra tizenöt esztendő bor dukál, hiszen ilyenkor még maga a nagyapám is megivott két-három pohárral.

Javában töltögettük (én is) a szőlőhegy tágas pinczejében az üvegeket, törülgettük (én is) a hordókról a penészt, kóstolgattuk (én is) a borokat, s találgattuk, hogy melyik a jobb, mikor nagyapám is kiballagott egy csapat vendéggel, kik azóta érkeztek. Tizenkét óra felé vig beszélgetés és erős szivarozás közben vonult le a hegyről a hatalmas vendégcsapat. Egy jó része ezeknek már a szomszédfaluból jött nagy vigasságból, mert ügyvéd ismerősünk, szintén Lajos, az előző este tartotta nevenapját; ott voltunk mi is, azért keltem én fel későn. Most aztán az ügyvédék is eljöttek hozzánk tovább folytatni a mulatozást.

Udvarunkon már hét-nyolcz koci, hintó állott vegyesen; kinek minő telt; kinek a magáé, kinek fuvaros. Gyerekek is akadtak, köztök több ismerősöm. Nekünk gyermekeknek ilyenkor legfőbb multságunk abban tellett, hogy minden hintóra, kocsira fölkapaszkodtunk; kipróbáltuk, milyen ülés esik rajta; megbíráltuk; kivallattuk a kocsist, hogy milyenek a lovai, szürke, deres, pej, kese? mi a nevök? Ez különösen érdekelt engem. Nagy zsvaj kísérte a gyerekcsapatot.

Hirtelen dübörgés hallatszik az utczaról, s pár pillanat múlva nagy, fényes, új hintó robog be az udvarra. Elál-mélkodtam. Józsi bácsi, meg Pepi néni érkeztek meg, a kik máskor ócska, rozoga, löcsös kocsin szoktak jönni. Az öreg Józsi bácsi — Szabados József — pap volt Kislót-on, Pepi néni meg a felesége.

Pepi néni óvatosan leszállott, azután rászólt Józsi bácsira vastag, pörölő hangon:

— Józsi, vedd le a baraczkot, de aztán vigyázz, hogy ne fend be megint a nadrágodat kocsikenőccsel, mint a multkor.

— Nem, nem, Pepikém, vigyázok.

Mentek befelé.

— Józsi, ne rázd olyan nagyon azt a baraczkot, összehörödik.

Nagyapámék megjelentek a vendégeket fogadni. Józsi bácsi még akkor is kezében tartotta a kosarat, nem merte letenni.

— Józsi, tedd le már azt a baraczkot. Nézze komám uram, — fordult nagyapám felé, — ezt magának hoztam. Add oda, Józsi!

Alighogy bementek, mi gyerekek, mint a legyek a mézet, elleptük az új hintót. Igazán gyönyörű volt, legszebb valamennyi között, vadonat új; nagyobb, díszesebb még a Géza bácsiéénál is. Fölkapaszkodtunk rá, tele ültük az első, a hátulsó ülését, a felhágót, a szép ládát, a mi viaszkos vászonnal volt behúzva. Különösen elragadta a mi lelkünket a gyerekülés. Micsoda alkotás ez! Le lehet ereszteni, ha az ember ki veszi a vaslábát alóla; legalább százszor lebocsáttottuk, meg föltámasztottuk. Lármáztunk, nevettünk, ugráltunk, majd fölvetett bennünket a jókedv, — mikor egyszerre iszonyú rémület állította meg hadonászó kezeinket, a zaj elhallgatott, s a fényes hintóra halotti csend borult. Bagolyhuhogáshoz hasonló, erős, félelmes hang süvített át a forró levegőn; két száraz szem — tüzes, mint a vasorrú bábáé — meredt felénk; sovány karnak csontúja mutatott ránk: Pepi néni állt a folyosó léczes ajtajában.

— Nem takarodtok le rögtön, semmire való haszontalan kölykök arról a hintóról!? Tán nektek csináltattam én azt, ti gézengúz betyárok? Azonnal leszálljatok és rá ne merje többet tenni a piszkos lábát egy se, mert letöröm, szentem ugye' letöröm!

Hanyat-homlok törtettünk le, s pár lépést sompolyogván, eliramodtunk.

A kocsisok nevettek. Szívembe vágott a szégyen. Kevés embert tartottam olyan tekintélynek, mint a kocsisokat, a lovak feltétlen urait. Ha megverték is, csak a kocsis ne lássa! És most kinevettek nyolczan; rémítő szégyen, belé kell halni! De megálljon Pepi néni, megbánja még ezt!;

Egymásra tekintgetett a sok gyerek. A csirkék közé lecsapott az ölyv. Vége lett a jókedvnek, nem bírtunk többet olyan Isten igazában játszani! A kocsisok szüntelen gúnyolódtak, azt ajánloták, hogy üljünk fel a lóti papné hintájára! Hogy gyűlöltem én Pepi nénit.

Kelletlenül, szórakozottan ácsorogtunk, ki itt, ki ott, vágyakozva pislogván a kislóti papné hintájára. — Én igazán elhittem, hogy Pepi néni eltörné a lábamat.

A vendégek egyszerre kiözönlöttek az udvarra; elől az asszonyok, azután az urak. Pepi néni először a hintóra, azután — csúnyán — ránk pillantott. Mikor látta, hogy nincs semmi baj, Józsi bácsi mellé lépett, megfogta a karját

és hátra húzta; egy pillanatra megálltak, én oda settenkedtem és hallgatóztam. Pepi néni huhogni kezdett, szemeit mogorván Józsi bácsira meresztette, s egészen a szájába beszélt:

— Józsi, azt megmondom, ne idd le magad', mint a multkor, mert soh'se megyünk el többet sehova.

— Nem, nem, édes Pepikém.

— Mit ér az édes Pepike, nem tudsz te magadra vigyázni; olyan vagy, mint a gyerek. Majd én melléd ülök és megnyomom a lábad', ha elég. De azt megmondom, abba hagyd az ivást, mert különben tüstént fogatok és megyünk.

Pepi néni szemei nyugtalanul forogtak, ránczos arcza kipirult, dohogva beszélt, mialatt Józsi bácsi szomorúan hallgatta. Utolérték a többieket és bementek a kertbe.

Megálljon, Pepi néni!...

* * *

Fél óra múlva az asztalnál ültünk; mi gyerekek az asztal végén, lehattünk heten, nyolczan.

Azóta hat évtized repült el a fejem fölött, azóta hatvan Lajosnap elmúlt már. A vidám társaságból csak azok élnek, a kik az asztal végén ültek akkor, azok is csak hárman-égyen. A nagyokra épen nem bírok valamennyire visszaemlékezni, de azért soknak az alakját még ma is látom, ha behunyom gyengülő szemeimet.

A helybeli tanító, szőke, csinos fiatal ember, közel hozzánk ült a feleségével, a kiről azt tartották, hogy szép asszony; egyszer a sok beszéd fölhívta a figyelmemet és jól megnéztem: csakugyan szép, barna asszony. Mellette ült az a pap bácsi, a ki fiatal volt még, de csaknem egészen kopasz; emlékszem rá, hogy a haját hosszúra növesztette balfelől és átfésülte a feje tetején. Pista bácsinak hitták és azt mondták rá, hogy hiú. Én csak annyit tudok, hogy mindig emlegették a holdvilágot, meg a tenyeret, ő meg piros lett és nézte a tányérját. A nyakkendőjét folyton igazgatta, a mancsattáját minden perczen kihúzta a kabátja újjából és a szemközti falon lógó tükörbe nézett gyakran. Nagyon jó ember volt, mindig hozott czukrot. A mellette valókat nem bírom már látni, csak még Imre bácsit látom, a z-i tanítót, a kiről azt mondták, hogy szellemes ember. Mi lehet az? — annyi azonban bizonyos, hogy ha ő valamit

mondott, mindig nevettek. Mellette Pepi néni mozgolódott, tőle balra Józsi bácsi hallgatott. (Mikor a vendégek elmentek, mindig beszéltek mindegyikről; így) róla azt mondták, hogy papucs alatt van. Örökké lestem a fején a papucsot, de csak egyszer láttam, akkor is a lábán. Pepi nénit kiállhatatlan, fősvény banyának nevezte a nagynéném; ez igaz, de a papucs alighanem hazugság. Józsi bácsi szép ősz ember volt; bajuszát, szakállát kurtára nyírta; haja fehér, arca szelíden mosolygó, piros; sok bort ivott és gyakran részeg lett; ilyenkor emlegették, hogy a felesége nélkül semmi se lenne belőle. Józsi bácsi jobb oldalán a gyarmati tanító ült a feleségével, a tanító néni nagyon kövér, a tanító bácsi igen vékony. Róluk egy pap bácsi azt mondta, hogy olyanok, mint a nagybögő, meg a vonója. Hogy' nevettek ezen! csak ők haragudtak, a tanító néni el is pirult. Géza bácsi a nagyapám mellett ült; az asztalfőn nagyanyám fekete főkötőben, jóval lejjebb Mari néni; ők azonban gyakran fölkeltek behozni az ételt és kínálgatni a vendégeket. Nincs jobb, mint vendégnek lenni, — gondoltam magamban.

Mikor a libapecsenyét hozták, Imre bácsi fölköszöntötte a nagyapát; bizonyosan a jó pecsenyét köszönte meg. Azután a kopasz Pista bácsi beszélt, de előbb megigazította a haját. A beszéd végén mindenki ivott; én azt mondtam a gyerekeknek, azért beszélnek annyit, hogy ihassanak.

A marha-pecsenyénél már mindenki kiabált, csak az asszonyok nem: az asszonyok máskor kiabálnak, most suttoztak. Bizony én nagyon kevésre emlékszem, a mit mondtak, pedig sokat beszéltek és sokat kaczagtak. Dicsérték az ételt, s dicsérték az aranyszínű ó-bort.

— Bárcsak hét gyomrom volna, mint a tevének; tele-szívnám ezzel a jó borral mind a hetet! — mondta Imre bácsi.

— Kipusztitanád a gazdát, — kiabáltak többen

— Ez a bor mindent megtehet, mindent meggyógyít, csak haját nem tud növeszteni, — folytatta a «szellemes» tanító bácsi.

Minő hahotázás lett erre, Istenem; azt hittem a kövér, bácsik megfulladnak. Szegény Pista bácsi milyen gyorsan evett és minő nagyon vörös lett; ő csak egy kicsit mosolygott, aztán savanyú arcczal mondta:

— No no, Imre még te is megkopaszodhatol.

— Te azt már nem éred meg, Pista! — felelt Imre bácsi.

Mindenki össze-vissza beszélt. Egy fiatal ember azt kérdezte a jegyző lányától, hogy volt-e már szerelmes? A kisasszony lesütötte a szemét és azt mondta, hogy még nem. Ezek akartak valamit, mert már délelőtt a kertben is külön sétálgattak ketten. Most is mindig sugdostak.

A vékony tanító észrevette egy fiatal pap bácsiról, hogy sokkal halványabb és soványabb, mint a tavasszal volt. Imre bácsi azonnal szólt.

— Nem csoda, most házasodott meg májusban.

Ezen mindenki nagyot nevetett, még a fiatal pap bácsi is; a felesége azonban a villája nyelét fogdosta és kenyérgolyókat csinált.

Józsi bácsi a kormányt szidta; különösen Tisza Kálmánt; a kormányt mindig szidták; én el nem bírtam képzelni, mi lehet az a kormány? — Annyi bizonyos, hogy nagyon rossz véleménynyel voltam felőle. Aztán a követválasztásról beszéltek, a hova mindig szerettem volna elmenni; — milyen sok színes követ választottam volna én magamnak! mert azt hittem, hogy ott színes köveket válogatnak.

Nagybátyám a szolgabíróra panaszkodott, mire Imre bácsi dúdolni kezdte:

— Jaj be hunczut ez a szolgabíró!
Hogy a szemét vájja ki a holló!...

A jó kedv általános lett. Tapasztaltam, hogy a sütemény-nél már mindenkinek jókedve szokott lenni. De nem is csoda, hiszen elfogyott húsz pint bor, pedig az asszonyok keveset ittak. Imre bácsi szerint a nélkül is sokat beszélnek.

Nagyapám magához intett.

— Péter, menj le a pinczébe Jancsival és hozatok föl egy pár üveg bort.

Józsi bácsi, meg Pepi néni ott ültek, a hol az asztal majdnem a falhoz ért úgy, hogy a székeik mögött alig bírtam kibújni. A mint ott megyek, meglátom a Józsi bácsi két nagy csizmáját, (mindig fekete zsinórral diszített sűrke magyar nadrágot viselt), illetőleg a két talpát láttam csak, a mint széke alatt hátra tartotta úgy, hogy a sarka nem érte a földet. Vakmerő gondolat villant át az agyamon, szörnyű terv fogalmazott meg — úgy látszik — nem egészen

ártatlan lelkemben. De magam is nagyon megijedtem tőle. Mentem a pinczébe borért, honnan néhány percz múlva vissza jöttem a kocssal, azaz — a mi sokkal fontosabb — a borral.

— Friss transzport! friss transzport! — kiabálta Imre bácsi, — boldogtalan, a ki nem iszik.

Mindnyájan ittak, s így csend lett egy pillanatra. Ekkor Irma húgom visitó hangja hallatszott: kis, kövér újjával Pista bácsira mutatott és a nagy csendben feléje süvítette:

— Hát magát ki nyírta meg ilyen nagyon, bácsi?

Pista bácsinak májd kiesett a pohár a kezéből; bal tenyerével végig simította gyér haját, arcza lángvörös lett és félig komikusan, félig haragosan, de nagyon elkeseredve mondta:

— Megnyírt, kis lányom, a jó Isten!

Erre olyan nevetés, kaczagás, hahotázás tört ki, a melyet még sohasem hallottam. Áldott emlékü nagyapám úgy megnevetett, de úgy hogy a könnyei sűrűn potyogtak jószágos barna szemeiből; pedig azt mondta, hogy restelli a vendége rovásán mulatni.

Az általános zavarban a Sátán, a ki hívebben kíséri az embert már csecsemő korától fogva, mint az Órangyal, sügött valamit, s az ő csábításának nem- és korkülönség nélkül számtalanon és számtalanszor engedünk. Csendesen fölkeltem, oda lopóztam Józsi bácsi széke mögé, leguggoltam és a Pepi néni felől való nagy csizma lábafejét kicsiny öklömmel jól megnyomtam. A két nagy csizma sarka lecsapódott a padlóra, megrándult dühösen a két csizmaszár és megrázta a széket a test. Két szempillantás — és a helyemen lapultam. Józsi bácsi mérgesen és siralmasan nézett Pepi néniire, de az mással beszélt, oda figyelt. Józsi bácsi óvatosan körültekintve letette a poharát.

— Vigasztalódjál, Pista! Igyunk az egészségére, — lármázott Imre tanító bácsi a kopasz pap felé, a ki még mindig szégyenkezve pislogott.

Fölkapták a poharakat, csak Józsi bácsi nem nyúlt hozzá.

— Mért nem iszik, komám uram? — kérde a nagy-mamám, a ki mindig mindent észrevett.

Pepi néni bámulva nézett az öreg úrra és felé nyuj-

totta a maga poharát is koczintani, de ő bánatosan nemet intett. A kik látták, a fejöket csóválták a szokatlan tünémenynek miatta. Így történt ez kétszer, vagy háromszor; Józsi bácsi mindig tagadólag rázta meg ősz fejét, de ha nem szégyenlette volna, alighanem sír. Pedig Pepi néni folyton kínálhatta, míg egyszer, mikor már megúnta a hiába való kínálást és mivelhogy Pepi nénit a világon minden ellenmondás bosszantotta, nyugtalanul forgó szemeit végigjártatta az öreg papon, s a már ismeretes, bagolyhuhogású, érdes, pörölő hangján ugyancsak nem csöndesen rákiáltott:

— Józsi, hát megbolondultál? mért nem iszol? Ki látott ilyen vén tökéletlent?

A galambszelíd és őzgyáva és nyúlbatórságú Józsi bácsit a már megszeretett, de letiltott bor, az elfolytott bosszúság, keserűség teljesen kihozta a sodrából és megtette, a mit talán még sohasem, dühösen felelt vissza irtózatossá élete párjának.

— Hát minek nyomtad meg a lábamat az előbb, hogy ne igyam már?

— Józsi, Józsi, ne beszélj bolondokat, én nem nyomtam meg!

— De megnyomtad, Pepi!

A vendégek arca egy darabig vonaglott, kis idő múlva azonban mindenkiből úgy kitört a nevetés, mint a gáton a földagadt ár. Dübörgött, csengett, dörgött, zakatolt, vibrált, incselkedett a sok hahaha, hehehe, a-a-a, hihhi és még mindenféle hang.

— Ne hagyja magát. Józsi bátyám, — szólt Imre bácsi.

— Józsi bátyám, maga az úr a háznál! Nem a főkötő parancsol! — kiabáltak össze vissza mindenfelől.

— Azért is iszom, a mennyi nekem tetszik, — jelentette ki mérgesen az öreg és felhajtotta a poharát, fenékgig iván ki a mérget, a hogy' Pepi hitta. Imre bácsi odaugrott egy nagy pintes üveggel, s az aranyszínű ó-bor beleperegett a poharába az öreg papnak, a ki daczosan egy hajtásra megitta.

— Józsi, vigyázz, ne igyál, mit akarsz, be akarsz rúgni, mit csinálsz? — dühöngött Pepi néni és a tekintete olyan volt, mint a vasvilla.

— Inni fogok, a mennyi nekem tetszik, — szólt újra rémes bátorsággal Józsi bácsi.

Engem a lelkiismeret egy szikrát sem bántott. Ugy kell Pepi néninek, minek kergetett le a hintajárul, minek szégyenített meg bennünket a kocsisok előtt? Megálljon, Pepi néni megbánja még ezt!

* * *

Az elhaladott hat évtized kódén keresztül látom már csak, a mint este hét óra tájban Józsi bácsit hárman vitték kifelé a szobából. Pepi néni szemei, mint ketreczbe zárt oroszlán, úgy jártak üregeikben; arczán düh, kemény szigorúság honolt, s mint egy vészes dæmon mutatott az ajtóra, mondván:

— Vigyék az urak ezt a disznót a kocsira, megyek vele haza! — Megállj csak, Józsi, megállj, majd otthon!...
S a hintó elrobgott.

* * *

A kislóti temetőben egymás mellett feküsznek réges régen, sírjukon árvácska nyílik minden tavaszon.

Vajon ott lenn békében alhatik-e szegény Józsi bácsi nyughatatlan élete párja mellett!

VI. Szüretkor.

Az októberi öregedő nap csak hat órákor emelte föl nagy piros fejét a szőlőhegy mögül; a reggeli kódön keresztül olyannak látszott, mint egy óriási, tüzes narancs. Én azt képzeltem, hogy a nap ősz felé öregszik, mindig öregszik — és a tél nagy hidegében meghal.

Aggodalmasan járkáltam az udvaron és félve tekintettem körül, de nem láttam semmit, még a tornyot sem, olyan sűrű volt a köd. Nagyon megijedtem; hátha eső lesz, hisz' olyan az ég, mintha be volna borúlva! Mi lesz akkor a szüretből? De a jó öreg nap megszánta a nyugtalan kis gyermeket és fölszította a ködöt. Először a torony csillaga, meg a gombja tűnt elő a homályból, aztán az óra, a zöld ablakok, s végül a templom piros kakasa. Majd húzódott a köd és tárgult a láthatár; egy idő múlva tisztán láttam

a hegyet, melynek keskeny útain emberek, asszonyok, kocsik ballagtak fölfelé. A felhőtlen kék ég visszaadta a kis Péter jó kedvét; vékony gyerekhangja betöltötte az udvart, s szállt a halványkék boltozat felé, mint a pacsirtaszó tavasszal.

Milyen jól esik visszagondolni most öreg fejjel ezekre a szüretekre. Míg az iskola békóba nem vert, minden szüreten otthon voltam és azt hiszem, az öreg Péter méltán a kis Pétert tarthatja a legboldogabb szüretelőnek az ölvedi szőlőhegyen. Miért olyan édes visszagondolni a gyermekkorra? miért olyan fontos, olyan nevezetes minden? miért olyan bűvös-bájos a legapróbb esemény is az idő távolán keresztül az öregedő léleknek? Miért? — Én ezt nem kutatom; csak örömmel kötöm föl lelkemre az emlékezet szárnyait — hadd vigyenek vissza abba a múltba, minden új, minden nagy és nevezetes vala.

A szedők — leányok, asszonyok — az ambituson reggeliztek, a férfimunkások meg a hordókat mosták. Ez a hordómosás épen nem közönséges, hanem inkább nagyon kedves dolog. Nagy üstben kihozzák a még buzogva nyugtalankodó vizet; az üstből gomolygó párák szállnak föl. Beleöntik a hordóba, erősen ledugaszolják, s aztán összevissza, jobbra-balra, előre-hátra hengergetik. A hordó eresztékein, dongáinak finom nyílásai közt forróvíz, gőz suszorog ki, s a dugó mellett is sziszegve sívít elő az égető pára. Haragszik a hordó; én szentül hittem, hogy csakugyan haragszik, a mi bizony nem is csoda, tekintve a forró vizet. A szebb azonban a végén jön. Mikor már eléggé megzaklatták szegény hordót, megtámasztják a szájával fölfelé, s a dugóját óvatosan ütögetik oldalról. Várakozásom tetőpontra hág. Hatalmas durranás és a dugó magasra repül a levegőbe, s én elkapom, a mikor leesik.

Kádat, hordókat, puttonyokat, dézsákat raktak szekekre; edényeket, kést, kanalat, villát, mindenféle elemzősiát, leölt tyúkokat, libákat, két bárányt a mi kocsinkra, s a menet megindult a szőlőhegy felé. Mindenki kis kést tartott a kezében a szőlőt szedni. Ezt a kis kést az őszi vásáron vette a nagyanyám; a szedők valamennyien kaptak, s aztán az övék lett. Én is kaptam.

Nagyapámnak két szőlője és két pinczéje volt, a mely-

nek a felső építményét, a présházat, a honti nép «hajlok»-nak nevezi. Az egyiket «öreg pinczé»-nek hittuk: ez a papi fizetéshez tartozott; az «új pincze» a nagyapám sajátja volt, a mire én ugyancsak büszke lehettem, mivel a legszebb és legnagyobb az egész hegyen. Zsindelyes épület, üveg ablakokkal, sőt egy kis takaréktűzhelyt is csináltattak bele.

Vig dallal kezdődött a szedés. Erős emberek nagy puttonyokból döntötték az érett, lucskos fürtöket két hatalmas kádba; a kádak körül két-két ember állott a «csomoszó» fával, a melynek az alsó vége arasznyira szétágazik, s ezzel csomoszolták, törték a szőlőt. Azután vesszőből font kosarakon átszűrték és hordták le a zavaros mustot a pinczébe, hol a «lívó»-n a hordókba töltögették; a lívó olyan faedény, a melyik ráül a hordóra, pléhcsövét ledugja a lyukba, s azon ereszti le a bort vagy a mustot, mit a «ficzkó»-val meregetnek, egy ötliteres kicsiny famértékkel. A sarokban a szőlősatú működött, s nyomta ki az átszűrt, megnyomorgatott fürtöket; finom, édes must folydogált az odatartott pohárba.

Félóra mulva meguntam a szőlőszedést és oda húzódtam az én imádott jó nagyapám mellé, a ki krétával mindig egy vonást húzott a fekete ajtófélfára, valahányszor egy-egy puttony szőlő a kádakba zuhant. Nagyanyám a nagynénémmel együtt az ebédkészítéshez láttak. Géza bácsi, a nagybátyám pedig a mustot dirigálta; különben a borainkat teljesen ő kezelte, mert az én nagyapám tisztán a könyveinek, gondolatainak és a hivatalának élt. Káplánunk, Béla bácsi, a szüretelőknél tartózkodott.

Az egész hegy élni kezdett. A nap szelid meleget árasztott a nagy cseresznye- és diófák sötétzöld levelére, a sárga, piros, fekete szőlőfürtökre, a bogárhátú hajlokok vastag zsúpfedelére és a vidáman dolgozó, tréfálkodó emberekre. A beszélgetés, dalolás, zaj mindig elevenebb, hallhatóbb lett; az egyik szőlőből átkiabáltak a másikba és dicsekedtek, a ki nagyon nagy fürtöt talált.

A falu tornyában gyengén hallhatólag elütötte a tizenegyet; a nap ereje érezhetővé vált, s a puttonyosok izzadva czepeleltek nehéz terhökkel a keskeny barázdában és szuszogva lépegettek a meredek domb tetején sütkérező hajlokhoz.

A kis takaréktűzhelyen pattogott a szőlőkarókból rakott tűz, hatalmas üstök rotyogtak, s belőlök jó szag áramlott ki.

Két hintón vendégek érkeztek. Lajos bácsi, az ügyvéd, feleségével és kis leányával, meg Károly bácsi, a l-i pap a feleségével. Először az ügyvédék szálltak le a kocsijokról; aztán Károly bácsi zökkent a gyepre, hogy lesegítse a feleségét. Már ősz ember volt, alacsony, kövér és szomorú arcú, míg a felesége fiatal és szép, magas, barna néni, a ki mindig mosolygott. Károly bácsi felé nyújtotta a karját:

— No gyere, édes Leóna!

— Nem, majd lemegyek magam — mondta kedvetlenül Leóna néni.

A hintó másik oldalán a káplánunk szólalt meg:

— Tessék, Leóna nagysád, segíték a leszállásban!

Leóna néni oda nyújtotta neki az újjai hegyét és mosolyogva leugrott a hintó lépcsőjéről és megszorította a Béla bácsi kezét.

Az urak kezét fogtak, az asszonyok csókolódtak és bementek a hajlokba, a hol rögtön nagy beszéd kezdődött. Először megkérdezték, milyen a szőlőtermés, lesz-e sok bor; egészséges-e a szőlő, a mit télire akarnak eltenni; van-e sok dió? Azután ittak mustot az asszonyok, az urakat meg Géza bácsi szilvóriummal és puha kenyérral kínálta meg.

Az ügyvédné nagyanyámmal és Mari nénivel társalgott; az ügyvéd bácsi a nagybátyámmal. Károly bácsi kérdezte nagyapámat:

— Te Lajos, olvastad Büchner könyvét, a melyik most jelent meg magyar fordításban?

— Még nem olvastam. Megvan neked?

— Megvan. El is hoztam. Valami rettenetes könyv, örült könyv. Büchner be akarja bizonyítani, hogy nincs Isten, hogy a lélek halandó.

Megborzadtam erre. Félénk lelkem valósággal fájni kezdett, hogy nincsen a jó Isten. Károly bácsi és a nagyapám ezután szüntelenül könyvekről, német és angol emberekről, tudományról beszélgettek, a miből én egy szót sem értettem és ott is hagytam őket tüstént.

Mari néni az ügyvédnétől azt kérdezte, hogy a szállai bálra milyen ruhát csináltatott? Ez megint olyan dolog,

a mi engem még ma sem érdekel, pedig tízszer annyi idős vagyok, mint akkor.

A sarokban, a nagy kád mögött állottak Béla bácsi és Leóna néni. Mind a kettő poharat tartott a kezében; mustot kóstolgattak. Már ők máskor is mindig együtt voltak. Béla bácsi nagyon szép ember; magas termetű, fekete bajuszú, halvány arcú. Karcsú, mint a nádszál — mondta egyszer Leóna néni. Én nagyon szerettem őt és bámultam az erejét azóta, mikor a nyáron csépléskor játékból feldobott a szalmakazal tetejére. Leóna néninek a szemei mindig nevettek; Mari néném azt mondta róla, hogy kaczer és kikapós, mit tesz ez, csak azon tünődtem sokat, hogy az ilyen pompás, nagy néni is kikap még; lestem, hogy ma nem verik-e meg?

Leóna néni Béla bácsinak nyújtotta a poharát és hamisan mondta:

— No, kis káplán, megkinálok magát édessel. Iszik a poharamból?

— Iszom, szívesen iszom még mérget is — felelt Béla bácsi. Ivott is és én láttam, hogy a pohár szélét ott vette a szájába, a hol Leóna néni. Furesza ez — gondoltam — én mindig megfordítom a poharat, ha más után iszom.

— Nézze, kis káplán, szerelmes maga valakibe? — kérdezte Leóna néni és ránézett Béla bácsira, akinek remegett a keze.

— Igen.

— Ugyan kibe? Messze lakik innen?

— Sőt nagyon közel van ide.

— Ugyan hol? — kérde Leóna néni és visszavette a káplántól a poharat, de annak az újját is oda fogta a pohárhoz.

— Itt a kád mellett, itt én mellettem — mondta Béla bácsi nagyon izgatottan. Leóna néni nagyon megfenyegette a mutató újjával:

— Nono, kis káplán, maga nagyon hamis.

Nem tudom bizonyosan, mennyit értettem meg a dolog lényegéből, egy azonban bizonyos, az, hogy valami idegenkedő, rossz érzés nyomta a mellemet; gyanítottam, hogy itt olyan történik, a mi hiba, talán bűn is. Ott hagytam őket, s lementem a pinczébe Lajos bácsival, az ügyvéddel,

és a nagybácsival. Mikorra feljöttünk, nem álltak, a kád mellett, sőt a hajlokban sem. Mari néni oda sügött Lajos bácsi feleségének:

— Látod, Klári, Leóna megint a káplánnal van — és kimutatott az ajtón a szőlőbe.

Oda néztem, s csakugyan, a lejtős oldalon ott láttam a szőlőlevelek közt Leóna néni fehér kalapját; mellette ballagott Béla bácsi.

Közben fölterítették az ebédhez a gyepen, ott, a hol a hatalmas, illatos diófák összeborulnak és hűvös sátozt alkotnak kövér levelű lombjaikkal. A munkások arrább a cseresznyefák alatt ülték körül a nagy cseréptálat. Nemsokára — a mint a jó öreg bor fogyott — nőtt a lárma és a kedv. Az urak felköszöntötték a nagyapámat; Béla bácsi nagyon szépen beszélt, úgy hogy Leóna néni azt mondta:

— Be kellene a maga száját aranyozni, kis káplán.

Béla bácsi sügva felelt:

— Maga beáranyozhatná! Mikor teszi meg?

— Majd egyszer

No, a nagyok igazán furcsákat beszélnek — gondoltam magamban. Ugyan különös lesz Béla bácsi arany-szájjal!

Ebéd után gyorsabban telt az idő, mindenki hangsabb lett, dal zengett az egész hegyen; az urak szivaroztak és lármásan vitatkoztak, az asszonyok nagyokat nevettek a férfiak beszédére. Két óra tájban még egy kocsis vendég érkezett; aztán a falubeli tanítóék ballagtak ki — az egész család. Vigadtak a vendégek, a kedv, öröm ellepte a szíveket: belejöttek a mulatásba.

Nagyapám és Károly bácsi, a két tudós öreg pap, megint könyvekről és furcsa nevű emberekről beszélgettek. Később azt indítványozta Béla bácsi, hogy menjenek sétálni. Mindenki fölkerelkedett, még Károly bácsi is. Béla bácsi Leóna nénivel messze előre mentek. Én a csapat után szaladtam, mikor egy puttonyos ember odaszólt a feleségéhez, hogy: «No ez a vén pap se lát ám a szemitül, jobban is vigyázhatna az asszonyra!» — Emlékezem rá, hogy egymásra vigyorogtak, engem meg nagyon bántott a dolog, bárha nem tudtam, mit akartak mondani. Úgy látszik, sej-

tettem, hogy az öreg Károly bácsinak valami baja van, hogy őt bántják, lenézik valamiért az emberek. Megsajnál-
tam, hozzászaladtam és vigasztalni akartam. Megfogtam a kezét és megkérdeztem;

— Károly bácsi, miért olyan szomorú maga? Bántotta valaki?

— Bizony bántott, kis Péter.

— Ki bántotta?

— Az emberek, kis fiam.

— Hát Leóna néni nem bántotta?

Ma sem tudom megmagyarázni, miért kérdeztem én ezt. Elég az hozzá, hogy Károly bácsi erre nem válaszolt semmit, csak szomorúan nézett rám, s később kérdezte:

— Szeretsz te engem, kis Péter?

— Igen, én nagyon szeretem Károly bácsit.

— No gyere hát, játszszunk valamit. Szépet hoztam ám én neked Léváról.

Visszatértünk a hajlokhoz. Ott a férfiak köröket rajzoltak a fehér falra és revolverrel, meg kis puskával célba lőttek; ebben a mulatságban Leóna néni is részt vett. Károly bácsi meg mindig velem foglalkozott, míg én kíváncsian vártam, mit mutat? Azt mondta, hogy most békát fog ugratni. Elővett a zsebéből egy összesodrott vörös papírt, ami spagáttal csomóba volt kötve, s a végéből tapló állott ki; ezt meggyújtotta és ledobta a földre. A kis tekeres hangos ropogással cikkekzakkban nagyokat ugrott. Hogy örültem én ennek! Azután köralakú színes, össze hajtogatott papírt húzott elő, kibontotta, hát — Istenem! — egy szép tarka gömb lett belőle. Egy kis gyertyát állított az aljába, meggyújtotta és a kis gömb hirtelen fölszállt a levegőbe.

— Luftballon, luftballon! — kiáltozták a vendégek.

Az én gyönyörködésem nem ismert határt. A léghajó Ölved felé szállt és eltűnt a szeliden ragyogó őszi napfényben. Majd friss diót szerettem volna enni, a melyiknek még le lehet hámozni a bőrit.

— Hozzál hát egy szőlőkarót — mondá Károly bácsi — majd ütök én le neked.

Elhoztam a karót és a kövér, nehéz testű Károly bácsi megforgatta a feje fölött, aztán nagy erővel a fa lombjai

közé hajította. Koppant az ág, zörögtek a levelek és három-négy dió puffant a fűbe, utána pedig szomorún, imbolyogva szállott le néhány fényesbőrű levél. Mindig azt hittem, hogy a diót sajnálják a levelek.

Mindez egy szempillantás alatt történt. Épen föl akartam kapni egy diót, mikor Károly bácsi halkán, de nagyon fájdalmas hangon kiáltotta:

— Jaj a lábam!

Rápillantok. Az arcza halotthalvány, szemei meredten néznek, meginog a kövér, nagy test és nehézkes zuhanással elterül a fűben.

Észrevették a vendégek is. Ijedten rohantak oda. Leóna néni véletlenül Béla bácsival kézen fogva szaladt elő a másik pincze mögül.

— Talán szél érte — kiáltott Géza bácsi.

— Károly, Károly, mi lelt? Istenem! — tördelte a szót Leóna néni.

Körülállták a fekvő öreg papot, ő pedig félkönyökre támaszkodott és halkán nyögte:

— Ne ijedjete meg, csak a lábam ficzamosodott ki; de irtózatosan fáj, nem tudok mozdulni, szédülök.

Össze-vissza szaladgáltak, mindenki mást tanácsolt. Láttam, hogy a vendégek nem nagyon örülnek a dolognak. Végre is az én komoly nagymamám szavát fogadták meg, a ki azt ajánlotta, hogy vigyék kocsin a mi lakásunkba, Leóna néni menjen vele, aztán vagy oda kell orvost hívni, vagy el lehet vinni haza.

— Én is elkisérem, Károly bátyám — ajánlkozott Béla bácsi.

— Jól van, uram öcsém — mondá csendesen az öreg pap.

Hirtelen befogtak. Föltették Károly bácsit, Leóna néni mellé ült, a káplán a bakra, s csendesen megindult a hintó a lejtős úton.

Engem mardosott a lelkiismeret, hiszen én voltam az oka a bajnak; minek is kértem azt a diót, Istenem, Istenem! Károly bácsi most bizonyosan haragszik rám; meg fogom kérni, hiszen én nem akartam semmi rosszat. — A nagymamám hívott, s oda szaladtam.

— Te, Péter, elfelejtettem Leóna néninek odaadni a kulcsot, nem tudnak bemenni. Szaladj csak haza vele, de

el ne veszítsd valahogy'. Neked jó lábad van, mire ők a kocsitron haza érnek, talán te is otthon léssz erre a földelken keresztül. Csak siess!

Szaladtam is ugyancsak és hamar hazaértem, mert a szőlőhegy gyalog közel van. De a kocsi már ott állott. Benyitok az ambitusra, hát látom, hogy a káplánszoba ajtaja nyitva van. Ezen pedig be lehet menni az egész lakásba. Álmélkodva, csendesen léptem a káplán szobájába, fáradt is voltam nagyon. A nagyszobánkba nyíló ajtó nyitva volt, s a nagy szoba közepén állott Béla bácsi, Leóna nénit szorosán átkarolta, fejét magához vonta és csókolta a száját.

Volt valami ebben a jelenetben, valami csodásan izgató, mert ma is világosan emlékszem minden mozdulatra, a lebocsátott vászonfüggönyökre, a félhomályú szobára, a bútorokra, a két emberre, s pontosan el tudom mondani a benem támadt érzelmeket.

A gyermek is gyanít, sejt; szunnyadó vágyak élnek benne. Kéjes izgatottság lepte meg az agyamat, mikor láttam azt a magas férfit, a mint a szép asszony teste hozzátapadt, s vonalaival követte a férfi testének hajlásait, mintha egybe volna vele nőve; a langyos levegőjű, homályos szobának csendjében hallottam lihegésöket, láttam rajtok a remegést és nem tudtam, mit akarnak, nem tudtam, mi ez az egész jelenet? de éreztem, hogy nagy boldogság lehet.

Lábújhegyen visszahúzódtam és a gyermekben élő ravaszsággal megint kilopódtam a folyosóra, ott aztán elkiáltottam magam:

— Hol van, Béla bácsi? — aztán kopogó léptekkel mentem be újra.

Akkor már egyik az ágynál, másik az ablaknál állott és ijedt zavarodottsággal néztek rám. Gyorsan hadartam:

— Nagymamám itt küldi a kulcsokat, tessék az ajtót kinyitni. Hol van Károly bácsi?

Némán mutatott mind a kettő a másik becsukott ajtóra; szólni, mozdulni egyik sem tudott. Átmentem még egy szobán, aztán a konyhán; azon túl volt a lakószobánk, a hol az ágyon feküdt Károly bácsi és nyögött. Nem valami barátságosan pillantott rám.

Kényszerített a jó érzés, hogy bocsánatot kérjek, de az izgalom, félháborodás, valami ismeretlen vágy, a futás

miatti fáradság, a barátságtalan fogadtatás egészen megzavarták a fejemet és így kértem meg Károly bácsit:

— Édes Károly bácsi, ne tessenék rám haragudni, hogy kificzamodott a lába — de . . . Béla bácsi — meg Leóna néni a középső szobában csókolóztak. Épen most láttam.

Károly bácsi fölült, az arcza fakó lett és rám kiáltott:

— Mit beszélsz? Mit jár a szád, kölyök!?

— Igazán, épen most láttam, a másik szobában — és sírva fakadtam.

— Takarodj' innen ki, gazember! Hazudsz, hitvány kölyök! Takarodj'! — ordított dühösen.

Rémülten rohantam ki, vissza a nagy szobán keresztül, a hol már senki sem volt, és meg sem álltam a szőlőhegyig. Ott leültem a cseresznyefák alá és sokáig nem mertem bemenni a hajlokba. A történetekből azonban a világért semmit el nem árultam volna, mivel félttem, hogy megint kikapok.

A mulatság tovább folyt, s nemsokára kijött Béla bácsi is és azt mondta, hogy Károly bácsiék elhajtattak haza. De Béla bácsi ezután soha sem játszott velem többet, a mit nem is bántam, mert gyűlöltem őt gyermeklelkem minden erejével.

* * *

Többre nem emlékszem. Kőd ül a vén pap és az ő fiatal felesége további életén, s az ilyen ködök nem oszlanak el soha!

Húsz év telt el. Mint végzett ember jártam egyszer Léván valami ügyben. Melegen sütött a nap, betértem tehát a nagyvendéglőbe, s a kert árnyas akáczai, hársai alatt leültem egy asztalhoz, és rendes szokásom szerint nézegettem a vendégeket. Nem messze tőlem öreg ember ült, lehetett már hetven éves, vagy több is. Haja hosszú, ősz; szakálla hófehér; arcza beesett, halvány, ránczos. Feje idegesen reszketett vállán, s mindegyre integette: nem, nem, nem! . . .

Istenem, ki lehet ez az öreg ember? Erölködve kutattam emlékeimben, és sokára, csak hosszas tünődés után, kérdeztem magamban: ő lehetne az, az én Károly bátyám volna ez, a l-i pap? . . . Minél tovább nézegettem, annál inkább megbizonyosodtam, hogy csak Károly bácsi lehet. Odamentem hozzá, s lehető szerénységgel szóltam:

— Nagytiszteletű Barsi Károlyhoz van szerencsém?

Meglepetve nézett rám, s a feje azt intette, hogy: nem, de a szája megtört hangon mondá:

— Igen, az vagyok.

— Nem ismer, ugy-e, Károly bátyám? Én Ölvedi Péter vagyok.

Egy kissé földerült az arca.

— Bizony nem ismertem meg, édes uramöcsém; de nem is csoda, hiszen maga akkor még csak kis gyerek volt, mikor emberek közé jártam. De én már hosszú évek óta senkihez sem megyek.

— Hát miért, édes jó Károly bátyám, miért nem megy?

— Hagyja azt, édes Péter öcsém, hagyja.

— Hát Leóna néni hol van? — kérdém, s egyszerre élni kezdett bennem a múlt s már meg is bántam a tudakozódást.

Végig nézett rajtam szelíden, szeretettel s búsan, halkán felelt:

— Édes jó öcsém, nagy ember vagy már, megmondhatom neked, a mit különben mindenki tud: elhagyott ő engem réges-régen és csúffá tette tisztos nevemet, összezúzta vénülő lelkemet. De talán meg is érdemeltem, miért nyúltam virág után öreg szívvel!?

— De már csak megnyugodott, édes jó bátyám, csak elfeledte már?

Ősz, reszkető feje, színtelen, reszkető hangja egyszerre mondták, hogy: nem, nem, nem! . . .

* * *

Ma már a sirban nyugszik, de én tudom, hogy ott is imádja még hűtelen, szép feleségét az öreg, galamblelkű, tudós pap.

A megöregedett Ölvedi Péter ma is bánja még, hogy ő volt az első, aki megnyitotta szemét, hogy lássa, mint töri össze a bűnös asszony a vén ember életét, szerelmét, becsületét.

VII. Bere Tamás bátya.

A deczember kemény fagygal és féktelen hóviharral köszöntött be. Már déltájban esni kezdett a hó, fújt a szél. Este felé szaporán omlott a töméntelen fehér pehely, erősebbé vált a szél. Kilencz óra tájban sűrű, vak éjben bújtak el a fák, házak; két lépésnyire sem lehetett látni. Valóságos orkán dühöngött, rázta az ajtót, ablakokat, mintha be akarna jönni, hogy a lámpát kioltsa, a meleget és a lakókat kiüzze a vad éjtszakába. A fák ágai zörögtek, a hópelyhek örvénylő tánczot jártak abban a gyér világú fénykévében, a mit a lámpa a konyha ablakán udvarunkra vetett.

Ki járna ilyenkor odakint? Csak az, kit az úr haragja halálra szánt.

Együtt van az egész háznép. Öregapám és öreganyám benn olvasnak a szobában, a cselédség a konyhában kukoriczát morzsol. A kocsis, a mindenes, meg a bojtár alacsony, négy lábú fejőszékeken ülnek úgy, mint a lovon; a széknék a szélébe kés van ütve, ennek a késnek a fokán horzsolják le a szemeket a csőről. A szolgáló az ölébe fejti a kukoriczát, s időnkint a torzsából nagy csomókat vet a tűzre. Jó meleg árad szét a konyhában és jó kedv; mint a morzsolószék késéről a kukoriczaszemek, úgy pattognak szerte az elmés szavak, tréfás ingerkedés, évődés, a mi természeté a magyar embernek jó és balsorsban egyaránt.

Én a konyhában voltam, mert nagyon szerettem a cselédekkel együtt lenni. Ma azt hiszem, az ő egyszerű gondolkodásmódjuk megegyezett az én gyerekes észjárásommal, azért éreztem jól magamat köztük. Különösen a kocsis, az első a cselédek közt, a lovak mindenható ura, volt az én szememben hatalmas személy. Bizony, rosszban való tapasztalataim gyűjtését és azok bővülését is sokszor nekik köszönhettem, de tanultam is tőlük, mert a mit a gazdának nem mertek elmondani, azt elpanaszolták nekem s én akárhányszor nem az öregszüléim, hanem a kocsis pártján állottam s ezen pártállásomat a nagyapám dohánytartójából és szivarskatulyájából csempészett dugárúval bizonyítottam. Hiába, első az igazság, ezt még a kis gyerek lelke is világosan érezte. Azt tanultam meg tőlük, hogy a cselédnek is lehet igaza.

Azután hogyan tudtak mesélni! — Van-e ember, a ki elragadtatással ne emlékeznek vissza a mesékre, miket gyerekkorában hallott? Mi népesíti be bűvös-bájos képekkel a kis gyerek lelkét, ha nem a mese?

Mindegyik kocsis tudott mesélni, de senki olyan szépen, mint Jankovics János, a hunczut Jancsi. Senki nem tudott akkorákat hazudni, engem úgy elbolondítani! Neki mindent elhittem, pedig mekkorákat lóditott! Elhitette velem, hogy a harmadfél garasos bugyli bicska fán terem; a szára a nyél alsó végén van, annál fogva csüng az ágon; a bicskafa Indiában terem, elefántvérrel öntözik, köleskásával trágyázzák és ha megráznák, kiszáradna. Meg kell várni, míg a bicska megérik és magától lepottyan.

— Pista — szolt oda Jancsi a mindenesnek — ereszd be azt a szegény kutyát! Minő rút idő!

Pista kinyitotta az ajtót, melyen berohant a hideg szél is, nemcsak a kutya. A hosszú szőrű, nagy Portás kutya megrázta magát s minket befecskendett hólével. Aztán oda szaladt Jancsihoz és megnyalta a kezét; talán tudta, hogy neki köszönheti a jó meleget.

Szép fiatal ember volt ez a Jankovics. Sugár, barna legény, halványpiros, keskeny arcú, kis, fekete bajszú. A szája körül mindig hamis, incselkedő mosoly játszott. Esze értelmes, ravasz. Mesélni úgy tudott, hogy sokszor mozdulni sem mertünk a rémülettül; mindig attól féltünk: no, most lyukad be a fal, s a tizenkét zsvány most mászik be rajta!

Kezdtem a régi nótát.

— Jancsi, meséljen valamit!

— Mit meséljek, ifjúr? — mindent elmondtam már, a mit csak tudtam.

— Dehogyan mondta?

— Hát az Erős Jancsit hallotta már?

— Azt ne, azt hallottuk kukoricza-fosztáskor!

— Hát az Üveghegyet?

— Azt is.

— Hát az *Elvarázsolt kastélyt*?

— Azt is.

Elsorolt vagy húszat, de hát mindent tudtam már, s egyre kínoztam másikért. Végre elmosolyodott:

— No jó, mesélek Egy zöld disznót . . .

— Megint?! — nyafogtam savanyú arczczal.

— Nem azt mondtam én, hogy «megint,» hanem mesélek Egy zöld disznót . . .

— No, ne izéljen!

— Nem azt mondom én «no ne izéljen», hanem mesélek Egy zöld disznót . . .

— Jancsi, megharagszom magára.

— Nem azt mondom én, hogy «Jancsi megharagszom magára», hanem mesélek Egy zöld disznót . . .

— Most már nem szólok, — és durczásan elfordultam, mint a ki haragszik nagyon.

Egy darabig hallgattunk.

A fagyos szél megrázta a konyha kettős ajtaját, megzörrentette az ablakot, de nem tudott bejönni. Más útát keresett; lerohant a kéményen és beleüvöltött. Mindnyájan megdöbrentünk.

— Úgy süvít, akárcsak lyukas kulcsan a gyerek, — mondta Jancsi.

— Vonít, mint a kutya, mikor halott van a háznál, — tette hozzá Pista, a mindenes.

— Rettentő lehet annak, a ki most úton van; megfagy, — mondá Rózi és félösen tekintett a kémény vasajtaja felé, a honnan a hátborzongató hang kihuhogott. Én is mégszólaltam:

— Az öreg Muka is ilyenkor fagyott meg tavaly a szőlők alatt — és eszembe jutott az öreg cigány, a ki mindig katonasipkában járt és szivarvéget kunyorált. A bal karját nem bírta mozdítani; Nagysallónál golyó ment a vállába. Ez igaz volt, s a környék el is tartotta a vén katonát, a ki hazakerült a csatából szegény cigánynak.

A bojtár szintén tudott fagyott embert:

— Hát az öreg siket kovácsot ismerte-e az ifjúr?

— Melyiket?

— A kisgyarmatit. Az is megfagyott tavaly.

— Hol?

— A kocsmá mellett. Elindult haza és sokat ivott, aztán eltévedt; visszakerült a kocsmához. Reggel a fal alatt letek holtan. Láttam, olyan kemény volt a füle, akár a csont, meg fehér, mint a porcellán, a kiből az urak esznek.

Eltünődünk mind az öten. Azt hiszem, valamennyiünknek fagyott ember járt az eszében, mert szörnyű is leket az: viharban, rém-hidegben egyedül törtetni a nagy hóban; a szél üvölt, pokoli sötét van, az utas eltéved, jár-jár vég nélkül; kínosan imádkozik, segítségért kiált a siket éjtszakába; elgyengül, lerogyik, meghal. Irtózatossá lehet az!

Jancsi csendes, fojtott hangon mondja:

— Hallotta-e már az ifjúr a Bere Tamás bátya 'istóriáját?

— Nem hallottam; mesélje el, Jancsi — kértem éneklőgyerekszóval.

— Nem mese az, ifjúr, igaz történet. Tamás bátya idevaló volt. Ezelőtt vagy öt esztendővel halt meg. Erről a kemény időről jut az eszembe.

— Mondja el, mondja el, — könyörögtünk Jancsinak, már előre is örvendezve.

Elkezdte a Jancsi:

— Istennek akaratja telik be az emberen, ifjúr. Télen jött a faluba Bere Tamás bátya, télen költözött el innét. Szabó Zsófi néném mesélte el az öregnek az 'istóriáját; tudja azt a vidéken minden ember.

Egy perczre elhallgatott. A szokásos módon buzdították a mesélőt.

— Hát aztán?

— Hisz' még el se kezdtem.

— Hát kezdje már! — mondtuk türelmetlenül.

— Ezelőtt ötven esztendővel történt. Nagy hideg volt akkor is; úgy fújt a szél, hogy majd elhordta a templom tetejét. Négy órakor délután már beállott az este. Az ablakokat, az ajtó küszöbét tele hordta hóval a nagy vihar. Jó lélek nem járt kint, még a fák is megfagytak a szőlőhegyen. A faluvégén Zalaba felől az utolsó házban Dombai Dávid lakott. Le akartak épen feküdni, hát egyszerre hallják ám, hogy valaki kiáltja: segítsenek, emberek segítsenek; azután meg valaki nagyon rítt. — Apjok, mondta az aszszony, eredj ki, nézd meg, ki az, a ki rí, meg a ki segítségért kaját? -- Kimé'k, anyjok, mondta Dombai Dávid. Fogta a mécesest, de alighogy megnyomta a kilincset, eloltotta a lángot a szél. Letette a fal alá, aztán indult a kisajtó felé. Kint a kerítés mellett valami feketét látott. — Ki az, ki van itt? —

kérdezte attól a feketétől. — Én vagyok, meg a feleségem, megfagyunk, segítsen kend, végünk van? — A ki úgy nyöszörgött, egy ember volt; a földön ült a hóban, ölében tartotta az asszonyt. — Jőjjenek be, kentek, mondta nekik Dombai. — Nem birok, segítsen kend! — A gazda bekiáltott a feleséginek, a ki a pitarajtóban állt, de nem mert kijebb jönni: gyere csak ki, asszony! — Az asszony kiment, fölsegítették a vándort, meg a feleségét, aztán bevitték a házba. Bevitték a mécesest, fölgyújtották. Hát egy fiatal ember volt, meg egy fiatal menyecske. Mind a kettő csupa merő hó, víz, jég. Az asszony karján cseppnyi kosár, egyéb semmi. Az ember még tudott beszélni nagy nehezen, az asszony száján nem jött ki már a szó. Nagyon, nagyon fáztak szegények, majd megfagytak már. — Rakj tüzet, asszony, hamarjában, én meg lemé'k a pinczébe egy kis borért, — szólt a gazda és elővette a pálinkás üveget, oda kínálta a vándornak, a ki nagynehezen elvette, ivott belőle és megitatott egy kortyot a feleségivel is. Épen vasárnap volt aznap; jó töltött káposzta maradt délről, azt tette a tűzhöz a gazdasszony, meg borlevest főzött borssal, fahéjjal. Evett a két jövevény, magokhoz tértek és nem győztek hálálkodni a házbelieknek a szíves vendéglátásért. A gazda csak most kérdezte meg, hogy — hová valók kentek?

— Szentgyörgyiek vagyunk.

— Oszt' mi járatban vannak?

— Kissallóra igyekeztünk a tisztartóhoz munkát keresni, de az úton meglepett bennünket a vihar; eltévedtünk, ránk esteledett; jártunk inunk szakadtáig, de az asszony nem bírta. Itt a hegyoldalban farkasvonítást hallottunk; az asszony elájult; úgy hurczoltam ötet félholtan, de már nem bírtam tovább; lerogytunk mind a ketten. Még egyszer föl-tápászkodtam, vánszorogtunk egy fél órát és a jóságos Isten erőt adott, hogy ide a kerítésig eljussunk. Hol vagyunk most?

— Kisölveden vannak.

— Kit tiszteljek a kigyelmed személyében, hogy' híjják?

— Dombai Dávidnak; itt lakok a faluvégen Zalaba felől, épen az országút mellett.

— Az Isten fizesse meg a kigyelmetek jóságát! Holnap elmegyünk Kissallóba, mert a tisztartó hivatott bennünket.

— Hát oszt' miért akarnak kentek eljönni Szentgyörgyről? — kérdezte Dombainé.

A menyecske mondja:

— Sok szerencsétlenség ért ott bennünket. Két gyerekünk meghalt, a házunk kétszer leégett, tavaly minden jószágunk megdöglött. Ver bennünket a jó Isten, legyen meg az ő szent akaratja. Máshová megyünk szerencsét próbálni. Reggel tüstént indulunk a tiszttartóhoz.

Jancsi körülnézett; meg volt velünk elégedve, mert valamennyien ugyancsak figyeltünk. Hangja hirtelen nagyon komolylyá lett, mikor tovább mondta:

— De nem mentek ők másnap reggel Kissallóba a tiszttartóhoz, az Úr mást végezett felőlük. Másnap reggel mind a kettőt rázta a hideg, kiverte a forróság. Megfáztak a sok kódorgásban. Az ember egy hétig nyomta az ágyat, az asszony kettőig. Azalatt a tiszttartó mást fogadott. Mitévők legyenek? Rítt az asszony, jajgatott az ember, de az Isten nem hagyta el őket. A csatai gőzmalomba fölfogadták Bere Tamást, a felesége meg ott maradt Dombaiéknál, szátva elé ült és szép csikós szakajtóruhákat, hófehér inget, gatyát szőtt. Esztendő mulva a Dombaiék házához odaragasztottak még két szobát, oszt' ott laktak sok esztendeig. — De hogy egyik szómat a másikba ne öltsem, csak annyit mondok még, hogy a jó Isten megsegítette munkájokat; húsz esztendő múlva külön házuk volt már, meg egy fertályuk a Laposdülőben. Az asszony jussolt is valamit, meg kerestek is, takarítottak is. Mire megöregedtek, első gazda lett Bere Tamás bátya a faluban. Birónak választották, hat ökör hordta a keresztet haza a Laposról, de ő azért mindig takarékos, egyszerű ember maradt. Negyven esztendeig ették együtt a kenyeret Kisölveden, negyven esztendeig háltak egy ágyban, oszt' mindig megbecsülték egymást Bere Tamás, meg a felesége. Mindenki szerette, tisztelte őket; boldogan éltek, volt mindenök. De egyszer csak ágnak esett az öreg asszony, — ilyen tájt lehetett az idő, decembernek az elején, — azután meghalt; két napig sem kinlódott, magához vette az Úr. Bere Tamás bátya sirt-rítt, aztán megtörölte a tarka zsebbevalójával a szemét és azt mondta, hogy — az Úr adta, az Úr elvette, légyen áldott szent neve érette! Fölvette ünneplő ruháját, posztószárú eszimat húzott

a lábára és elindult Pásztóra, hogy az ő keresztfiával, az ácsal cifra fejfát csináltasson az öreg Bere szüleinek. Tudja, ifjúr, hogy Pásztóra az út kocsin kétóra-járás, mert hát meg kell a hegyet kerülni; de gyalog, keresztül a szőlőhegyeken egy óra alatt oda ér az ember. Az öreg Bere Tamás bátya sem fogott be a kocsijába, hisz' elég erős ember volt még, hatvanhárom esztendő; azt gondolta, gyalogszerrel is elhozza a vállán a fejfát. Fölöstököm után mindjárt felkészülődött. Nagyon szép idő járt, az ég tiszta, a levegő friss, a hó ropogott a csizma talpa alatt. Sokan látták Tamás bátyát, mikor a hegyoldalon ballagott. — Minő jó ember, — mondogatta Dombainé (hej! ő is öreg asszony volt már!) — nem röstöll maga elmenni, hogy a feleséginek a fejfája a legkülömb legyen a temetőben! — Ebédre kész is volt a szép fejfa. Tíz forintot adott érte az öreg, merthogy úri természetű embernek tartották. Vállára vetette és elindult haza felé. Az ács el akarta kíséreni: Elmé'k én is kigyel-meddel, keresztapám uram; nézze csak, borul az ég, hátha csúnya idő lesz! — De az öreg hallani sem akart róla. Erősködött, hogy el tud ő menni, hisz' egy óra alatt Ölveden van, csak hagyják őtet! El is indult egyedül, hiába rimánkodtak neki; a vén ember makacs természetű, akár a gyerek. Azt mondogatta, hogy maga jött el a fejfáért, maga is akarja elvinni az öregszüleinek. — Alig ért pedig föl a hegyoldalra, megindult a hó nagy pelyhekben, akárcsak a verébfej. Nekiindult a szél; aztán elállt a havazás, besötétedett, a vihar a földről markolta föl a havat; szórta, fúta mindenfelé. Tamás bátya ment előre. — Majd csak haza érek — gondolta magában — már nem messze lehet a szőlőhegy! — Haladt megint egy darabot, de nagyon kezdett fájni...

Nagyot üvöltött most a szél a kéményünkben. Kinn kutyavonítás hangzott fel fájón, hosszan, rémesen. Az öreg Portás szűkölni kezdett.

— A Tamás bátya lelke jár a szérűben — mondta Rózi és az arca elsápadt.

Mind megborzadtunk, összébb húzódtunk. A kutya kinn egyre vonított, a szél süvített, búgott, dörömbölt. Jancsi csendes, fázós, félős hangon mondotta tovább:

— Megállott az öreg és körülnézett; nem tudta, hol jár? Mindenfelől a homályos ég, metszőszél, csapkodó hó.

Mindenfelől halmok, völgyek, vízmosta nagy árkok. A vihar neki-neki dühödött, s belé fojtotta a lélekzetet. Fölsóhajtott szegény Bere Tamás bátya, hogy — én édes, jó Istenem, vezesd haza az én lépteimet, ne hagyj el engem nagy bajomban! Megint törtetett előre, csak előre, dombra föl, völgybe le; sehol ember, sehol ház, mindenütt csak a sötét. meg a csapkodó hó. A lábai rogytak; szeme úgy égett; hogy ki se tudta nyitni, vakon botorkált a nagy hóban és czipelte a nehéz fejfát. A csontjaiba belenyilallott a hideg, a húsába bele állott a fájás. Nem állhatta tovább, kiabálni kezdett: segítség, segítség! Ki hallotta volna meg ebben a viharos éjszakában? De talán mégis meghallották, mert hosszú vonítás hangzott valahonnan messzirül, a merről a szél fújt. Bere Tamás bátya megállott, a lába gyökeret vert a földbe, hajaszála az égnek meredt; farkas üvöltött valahol messze . . .

Valami kutya ott kint újra kezdte a vonítást. Mind az ablakra pillantgattunk; hát ha farkas jár a kertek alatt? Ki nem mentem volna a viláért sem! Jancsi folytatta:

— Elkezdett szaladni, de a nagy fejfát le nem dobta volna semmiért, pedig majd megszakadt alatta, úgy nyomta a vállát; tölgyfából faragta az ács. Egyszerre befordult a Birge árkába. Ott hevert soká', befűtta a hó, de egyszer csak eszébe jutott a farkas. Megint kimászott valahogy', vitte a fejfát is, húzta a földön nagy kinnal. Imádkozott: Miatyánk, ki vagy a mennyekben! . . .

— Tudja, ifjúr, a Birge-árok mellett van a kissallai erdő, ide jutott az öreg bátya, ott irtottak az őszön, sok faderék hevert szerteszét, sok fatő állott ki a hóból. Egy bikk tövére ráült; nem bírt már tovább menni egy tapodtat se, nem volt az inában jártányi erő. Megháborodott az esze. Azt mondják, ifjúr, hogy a ki megfagy, nem érez már semmi fájdalmat; nem érzett az öreg bátyó sem. A fejfát a vállának támasztotta, a tövit a két lába feje közé vette; ő tartotta a fát, a fa tartotta ötet. Ifjúr! másnap itt találták meg az áldott jó Bere Tamás bátyát holtan. Mikor meglátta a postás, azt kiáltotta: nini, ott meg valakit eltemettek! Olyan is volt az, akár a sirhalom a temetőben: az öreg testét, meg a bikkfa-tövet tele hordta a szél hóval, dombot csinált belőle; a tetején kimeredt a fejfa. Oda

mentek, elolvasták, a mi rá volt írva: Bere Tamásné, élt 61 évet. Lekotorták a havat, hát ott találták az öreg Tamás bátyát megfagyva, holtan. Maga tartotta a fejfáját. Haza hozták, eltemették az öreg szülével együtt. Most is itt nyugszanak a temetőben. Gyerek nem maradt utána, hát a keresztfia csináltatott neki márványkövet. Megnézheti az ifjúr . . .

Elhallgatott a beszélő.

Mély csendben ültünk, féltünk és sajnáltuk az öreg Tamás bátyát. Mind a halálra gondoltunk.

Nagyanyám kiszólt:

— Kimehettek aludni! Péter, te meg jőjj be!

Zsibbadt testtel és zsibbadt lélekkel álltam föl a kis zsámolyról és bementem; hallgatagon levetköztem és fázósan bújtam az ágyba a nagyapám mellé. Jó darabig hallottam még a szél zúgását, meg a kutya vonítását. Meg-megzörrentek az ablakok.

* * *

Bere Tamás bátya halálát — a dolog természeténél fogva — senki nem láthatta; de a vidék népének képzeletét megragadta az egyszerű, megható történet és kialakította, kiszínezte. Azóta széltiben mesélik mindenfelé a környéken.

JÓKAY LAJOS.

EGY FIATAL LEÁNYNAK.

Tőlem mosolygva kérdezéd:
Minő a lány a te korodban?...
Magadnál azt ki tudja jobban?
Játszik vele, úgy képzelem,
Tündérfátyolt terítve szét,
Az álom, vagy a szerelem.

Ajkán bűbájos a beszéd;
El-elmereng, a szíve dobban
S követelget tőle titokban.
Előtte leng az ideál;
De néha érzi már eszét,
Hogy a szívével szembeszáll.

A két testvér így a kebel
Mélyén, midőn érted, perel:
Kérd az eget, ügyeljen rájok,
Hogy jó véget érjen viszályok,
Hogy számodra üdvét kínálja
A szív s az ész harmóniája.

LÉVAY JÓZSEF.

ÚJ DAL EGY RÉGI DALLAMRA.

Ha van táj, mit elönt
 A dal s a fény,
 Hol száz virág köszönt
 Tél idején;
 Hol ezre integet
 Jázminnak, szegfűnek, —
 Ösvényt ott készítetek
 Lábadnak én!

Ha van szűz érzelem,
 Szent és örök,
 A melyből nem terem
 Csalán s bürök;
 Mely hön imádaná,
 Ki érdemes reá:
 Párnát fejed alá
 Abból szövök!

Ha van hű szerelem
 E földtekén,
 Melyből csak szüntelen
 Üdv száll felém;
 Mit Isten alkotott,
 Melyben két sziv dobog:
 Fészket abból rakok
 Szivednek én!

HUGO VICTOR után, *franciából*

THALY LORÁNT.

SZINHÁZI SZEMLE.

(*Lavotta szerelme*. Dalmú 3 felvonásban epiloggussal. Szövegét irták: Berczik Árpád és Farkas Imre. Zenéjét szerzé Hubay Jenő. Először adták a m. kir. Operaházban 1906. évi november 17-én.)

Hubay új magyar operája nem elégtette ki azok várakozását és reményeit, a kik e rokonszenves és finom izlésű zeneszerző munkáját érdeklődéssel és a magyar opera ügyére nézve újabb haladást remélve várták.

Első magyar operája *A falu rossza* óta komolyabb és gondosabb lett a dolgozási módja, de ismeretes, hogy zenei alkotó tehetsége szűk körű, eredetisége kevés, a magyar zenére nincs sok hajlama és kedve s a helyett, hogy a magyar írásmódor fáradságos és hálátlan útján igyekeznék haladni, operájában a magyarságot átvett régibb magyar zene-részek feldolgozásával és alkalmazásával tartja fenn.

Bármily gondosan és a részletekbe merülve dolgozott is, az egész mű nyugtalan keresése az írásmódok- és a zenei kifejezés-módnak.

Láthatólag sok gondot okozott neki a zene magyarsága s különösen ennek alkalmazása vagy legalább jelzése a modern operai írásmódban.

A kiemelkedőbb helyeknél komoly és mély hatású zene kellett volna, erős zenei gondolatok, összefoglalva szervesen az addig hallottakat és irányítva a következőket, de különben is szerény teremtő erejével ilyeneket nem tudott alkotni s különösen nem tudta a forduló pontoknál a zene magyarságát fenntartani. A mi kevés önálló és zárt zenei részlet van a műben, annak zenei becse nem sok és magyarsága nagyon kérdéses.

Úgy látszik, hogy egy dalműhöz szükséges kiváló zenegondolatokat általában nem is lehet a beálló alkalomkor, szükséges

tömegben teremteni, hanem csak lassan és érlelve alkotni és összegyűjteni, a mely dolgozasmódra épen a magyar zenében egy nagy példakép van.

A nyitány mutatja az egész mű szellemét és írásmódját, Néhány kisebb jellemző motívum, jelezve a darab hőségét, Lavottát és a szerencsétlen menyasszonyt, van benne, nyugtalanul cserélgetve, váltakozón feldolgozva, melyek azonban hamar helyet engednek az átvett zenének, Lavotta toborzója töredékeinek és a *Cserebogár* népdal kezdő ütemeinek, mely itt tactusba szorítva, különböző hangnemeken átvezetve, sokszor ismételve ellaposodik és eláltalánosodik, hideggé és jelentéktelenné válik, elveszti magyar jellegét, míg a mikor az opera végén a népdal eredeti alakjában hangzik fel, szép és mély hatású.

Az emlékeztető motívumok nagyon mérsékeltén használtatnak, többnyire a különben is önállóan folyó kísérő zenébe bele vágva, magok azonban nem szövődnek össze és nem is kísérek állandóan.

A legszebb köztük a *Lavotta szerelme* című régi dal kezdőhangjaiból alkotott motívum, míg maga Lavotta motívuma, egy rövid, jellemző hang, phrasis, nem oly szerencsésen sikerült. Hátránya e makacs motívumnak, hogy nem lehet felhasználni terjedelmesebb hangalakzatokra és a mikor felvetődik, annyira beolvad a hullámzó kísérő zenébe, hogy alig lehet észrevenni.

Van még egy kiválóbb motívum, mely alkalmasint szintén a menyasszony szomorú szerelmét jellemző, szép, szomorú, de idegenszerű zenegondolat. (Spohr régi, lágy és érzelmes motívumaira emlékeztet.)

Világosan észrevehető zenéjén a kételkedés a zenei gondolatokban s különösen az óvatos bizalmatlanság az első, gyorsan termelt zenei gondolatok iránt, a mi a zenei bölcsesség kezdetének mondható, a mely azonban magában csak nemleges sikereket biztosít.

Ritkán megy saját fegyverzetével a küzdelembe s épen a legkimagaslóbb helyeken idegen, régi átvett zenei eszméket használ, saját gondolataival takarékosan bánik, keveset nagyon sokszor alkalmaz és teljesen kihasznál.

Az első karének, melyet a mátkapár tiszteletére emelt díszkapu felállításánál közben énekelnek, egyike a kevés önállóan kitálatott részleteknek, de különösen bekezdésnek nem valami kiváló. Döcögő kísérete nem emeli és segíti, hanem inkább akadályozza

a karéneket, a kíséret önálló hangfigurája nem olvad össze az énekkel, hanem zavarólag hat rá.

Második zenegondolata, a toborzó mintájára és rhythmusára készült hangalakzatból készült karének, melyben Lavottát dicsőítik, sikerültebb, egységesebb, de a kis, jelentéktelen hangfigura tulságosan ki van használva a hosszan elnyújtott karénekekben.

Van végre egy harmadik motivum, melylyel a menyasszony és Lavotta a fehér rózsa és később a magyar dal szépségét dicsérik, melyből egyszerűsége mellett is szép, emelkedő és hatásos együttes alakul. Az egyszerű, ártatlan kis dallamnak később a darab végén még az a rendeltetés is jut, hogy a menyasszony halálakor, mint visszaemlékeztető, halkan és rejtve, de szépen és hatásosan, még egyszer megszólaljon.

Innen kezdve a két utolsó felvonásban az idegen és átvett zenegondolatok vezetnek. A második felvonás szerelmi jelenetnek alapja a *Lavotta szerelme* című régi dal, a harmadik felvonásban régi tánczene uralkodik és a *Cserebogár* dal, melyet a szerző nagyon szépen tud beleszőni a drámai menetbe. Még a szép, gyászos közzenében is, melyet az epilógus előtt játszanak, kevés az eredetiség. Doppler Károlynak az 50-es években irt *Honfidalára* emlékeztet, mint egy (lágú hangnemre áttett) paraphrasis a régi szép dal felett, melyet az egyes zenemondatok közt megszakít a szerencsétlen menyasszony szomorú motivuma, majd Lavotta jellemző phrasisa.

Általában most gondolva, gondosan kombinálva, belterjesen dolgozik, de szűken kikerülő, gyéren folyó gondolatai mellett oka lehet sajnálni előbbi magyar operájának, a *Falu rosszának* gyorsan termett, változatos, magyarosabb, bár könnyű súlyú eszméit. Mostani komoly, elmélyedő írásmódja mellett szerencse lenne reá nézve, ha még annyi változatos zenegondolattal rendelkeznék.

Különben az opera egészen a kísérlettel ellátott zenei szavatából van szöve, e sovány száraz énekmódból, melyet csak megszakítva jelentkeznek a zártabb dalok, együttes részek és karénekek.

A kíséretben kevés az önálló, kidolgozott, kifejező zene, a néhány jellemző emlékeztető motivum is csak jelezve van alkalmas helyeken, nem szövődik belőlök hosszabb kidolgozott zenerész.

A szerény kísérő figurák nagyon egyformák, nem változatosak, le nem zárt motivum-töredékek állandó sorozata, ha pedig egy-két hangzatosabb figurát talál ki, nem bocsátja el könnyen,

hanem áthajszolja minden hangnemen és kisajtolja az utolsó cseppig.

Ez által a darab egyhanguvá és érdektelenné válik.

A kíséret nélküli száraz recitativót, melyet csak a mondatrészek közti rövid szünetekben támogatott egy vagy két accord, régen csak kisegítőül használták a cselekvény megértetése kedvéért és hogy a száraz beszélgetéseken gyorsan túlessenek s csak azért irták ezt zenei hangokra, hogy ne törjék meg a zenei nyelvet, meg ne zavarják a hangulatot, mely az operában beszélgető hangokat nem ismert. Összeköttetést és átmenetet képezett ez az egyes zenei részek közt és a dallamok és zenei együttesek közt.

Ez volt a legelső faja a zenei beszédnek és csak a legszegényesebb zenei eszközökre szorítkozott. Olyan volt, mint a mindennapi beszéd, csak meghatározott zenei hangfokozatokra állítva, de másrészt a rendes beszéd szabad modulálását és mozgását nélkülözve. A zenei hangok sorát és elrendezését a szavak vezették és nem a zene szabályai.

Később e száraz énekbeszéd mellett és helyette az állandó zenei kíséret melletti, kötött tactusban folyó, nem szabadon énekelte recitálást kezdték mindinkább használni. De mióta ezt ismerik (Gluck merész és hatalmas újításai óta), egész mostanig nincs ebben megállapodott, általánosan elfogadott, határozott irány, sok a tervezetés, újítási kísérlet és a kétes siker. A legnagyobb mestereknek is ritkán sikerül ebben kiválót alkotni és nagyon élénk teremtő erővel bíró zenésznek kell lenni annak, a ki ebben a megállapíthatatlan, sokféleképen magyarázott írásmódban elfogadhatót, becseset és maradandót tud teremteni.

E zeneileg beszélő ének mód újabban rendkívül elhatalmasodott s a dallamokat és zeneileg dolgozott részeket félre szorítva, nem engedi érvényesülni. A kuszónövény nagyon kifejlődött és szétterjedt, elfoglalta az egész helyet, míg maga a fatörzs elgyengült és pusztuló félben van.

Általában véve a zenei beszéd nyomasztó és fárasztó. Az előtt a száraz recitatio gyorsan átsietett a beszélgetéseken, a helyzetet és a fordulatokat megmagyarázta és helyet adott az igazi zenének. Most a zenei beszélgetés a rendes állapot, a többi a kivétel.

Az énekelte szaválás se dallamszerű hangeséseket, se zeneileg érdekes, rendezett rhythmust nem ad. A rhythmusi rendben

nincs semmi rendszeres, hanem ez véletlenül a szöveg szavai szerint keletkezik és zárt és rendszeres periodusok helyett szintén a szavakhoz képest hosszabb-rövidebb phrasisokban mozog.

Hogy a zenei érzést még is kielégítse, a zenekari kíséretnek kell hozzá zeneileg tagolt hangalakzatot adni, leginkább a helyzethez és beszélgetéshez illő, többször használt és ismert jellemző motívumokból szöve, melyek azonban legtöbbször nem elősegítik, hanem zavarják a zenei menetet, erőszakolttá teszik a zenét s a véletlenre, zenén kívül eső körülményekre bizzák a zenei alkotást. Ezért ujabban mind gyakrabban szokták, mellőzve minden kényszerű motívumot, a helyzetet általában magyarázó, a jelek hangulatának megfelelő, többé-kevésbé zárt alaku hangképeket alkotni, melyek úgy a hangulatot, mint a drámai fordulatokat symphonikusan festik.

A kíséző zenekar szerepét többször hasonlították össze az antik dráma chorusáéval. Az is a szereplőktől független, önálló szervezet, mely mindent ért, mindent magyaráz, vezet, összeegyeztet és befejez.

A szavaló phrasisok, még ha ritka esetben szerencsésen el vannak is találva, ha szépek, igazak és szenvedélyesek, akkor sem elégtik ki zeneileg a hallgatót, hanem inkább határozatlan izgalmokban tartják.

Eszményi célja a zenei szavalatnak az volna, hogy lehetőleg közeledjék a dallamos színezetű kifejezőmóddhoz s a beszélgetés, ha csak lehetséges, dallamos fordulatokat vegyen fel. Lényegében úgy is inkább a dallam szabályai vezetnek, mint a beszédé, mert a beszéd és a régi beszédének fősajátsága a kötött tactus mellőzése. Ha minden hang egy másikkal időben egyenlő, vagy annak meghatározott sokszorosa vagy hányadrésze, akkor nem a beszéd és beszédének szabályai, hanem zenei törvény vezetnek.

Ha e zenei törvény szerint alkotott hangsorok arioso-szerű menetet vesznek fel, képesek töredékes hangokban is, mikor a zeneszerző nem mond el mindent, a mit gondol, hanem csak egy phrasis mély értelmű töredékeivel sejteti gondolatait, — mély érzelmet és szenvedélyt kifejezni. A kiváló mesterek töredékes hangokban is tudnak szépet és érdekeset nyújtani. Az ilyen töredékes hangok, épen úgy, mint a távolból hallott dallam-töredékek, különös módon izgatják és termékenyítik a képzeletet, a mi a zene hatásának egyik legnagyobb titka.

A magyar zene-anyag, mely cyclicus formában nem alkal-

mazható, különösen alkalmas lenne ilyen zenei beszélgetésre s az alapul szolgáló kíséret is, rhapsodikusan, általánosan jellemző hangképet alkotva, szépen tehetné alapját a zenei beszédnek, mely minden kiemelendőbb helyen, az érzések tetőpontján ariososzerű beszédénekké magasodnék, — a melyek közt zárt dallam csak a lyrai nyugvó pontokon alakulna.

Hubay ilyenmü zenéje a gyengébbek közé tartozik. Magyar irányzat nem vehető észre benne, maga a zenei beszélgetés pedig rimetlenül, szabálytalanul, szeszélyesen összerakott hangokból áll.

A zenei szavaláshoz lelkesedés, szenvedély, izgalom és emel-
tebb hang kell s e mellett meglepő fordulatok.

A szöveg elég alkalmat adott volna neki erre. Szó van itt egy régi családi gyűrűről, mely szerencsétlenséget hoz arra, a ki hordja, szó van egy titokteljesen fejlődő szenvedélyes szerelemről, egy ideális kóbor zenészről, ki miatt a menyasszony elfordul vőlegényétől, azután egy megható utolsó búcsúzásról s utoljára egy végzetes kimenetelű párbajról, melyben a küzdők közé rohanó menyasszony kap halálos sebet.

Ezek sok szép, érdekes, komoly és szenvedélyes zenei beszélgetésre adtak volna alkalmat, de Hubaynak éppen ez a legkevésbé sikerült. Beszélgetésében nincs élet és jellemzetesség. Az ő zenei szavalása természetellenes, a hangok erőltetve vagy szeszélyesen és dadogóan vannak összedobálva. A bevégzésnél sokszor ok és értelem nélkül rendkívül nagy hangközöket ugrik át felfelé, a kérdő mondatoknál pedig a hang emelése helyett mindig lefelé ugrik.

(Az ilyen zenei beszélgetést tréfásan egy zenekari mű ön-
állótlan közép szólamához hasonlították, mintha például egy másod-
dik hegedű szólamot külön hallanánk.)

Ez nem a természetes beszéd hangja, de nem is a zenei beszédé. Valami makacs, erőltetett, szabálytalan, értelem nélküli hangközökben mozgó beszéd, mely, ha a dráma menete megengedné is, nem közeledik a dallamos kifejezőmódhoz. Rosszabb ez, mint a zenei hangokkal össze nem kötött beszéd, mert ez utóbbi érthetőbb és világosabb, s az ilyen zenei beszéd alig kelt több zenei érdeket, mint a szavakkal való beszéd.

A zenei szavalásnál a zeneszerző nem teremthet önállót, zeneileg kiválót s akkor szerencsés, ha a zenéje szelleme minél bensőbben egyesül a szöveg szavaival. Kis töredékes phrasisok jelzésével felkeltheti az érdeklődést, de éppen mert itt csak röviden

lehet jelezni, nagyon gondosan mérlegelve kell a phrasisokat megteremteni.

Az olyan szerzők a legszerencsésebbek az ilyen írásmódban, kik a zenei teremtés technikáját teljesen birják, de tehetségük vagy képzeletök nem elég a dallamosabb kifejezőmód alkalmazására. Hubaynak, ki dallamaiban sem kiváló és eredeti, zenei phrasisai nem sikerültek. Általánosak, ismertek, és egy régibb zenei kifejezőmód utánzatai, szokott színházi hangalakzatok, s nem lehet bennök észrevenni semmi jellemzőt az egyes alakokra.

A kíséző zenekar is szegényes; kevés érdekeltséget tanúsít a szinpad dolgai iránt, a jellemző motívumok ritkán szólalnak meg s legtöbbször szerényen el is tűnnek rögtön, s még ritkább, ha egy-egy zenei «jeles mondást» hallhatunk a kíséretben.

Az ő «antik chorusa» nem sokat magyaráz, de még nem is igen érdeklődik a szinpadon történetek iránt.

A magyar zenét, melynek külszerű története nagyon egyszerű, de belső története annál érdekesebb, ily alakban látjuk tehát egy nagy művész kezei közt.

Csődálkozva kérdezzük, hogy ez a nagy, komoly mű mutatja-e a magyar zenét, fejlődése most elért legutolsó fokozatán?

Erély, komolyság, mélység, büszke lendület, a mi a magyar zenét jellemzi, hol találjuk ezt itt?

Épen Lavotta zenéjén fellelkedve írja egy régi magyar író a magyar dalról, hogy az búsédes neme a beszédnek, zenebeszéd, mely korlátlan szabadsággal mozog, kötetlen, szilaj menetű, mint a vad madarak éneke, jajgatása, bűbajos zenepróza.

Hol találunk itt ily hangokat?

A zenei műveltség mindig nagyobb fokra emelkedik nálunk s ezzel együtt a magyar zene művészi fejlesztésére való törekvés is.

Most olyanok foglalkoznak a magyar zenével, kik alaposan ismerik az általános zenét, jártasok a zenei irodalomban s oly alaplathoz állhatnak, melyről messze és jól láthatni a zene minden irányzata felé; mégis az újabb magyar művészek még annyira sem gazdagították a magyar zenét, mint a régibb időkben a kevésbé tanultak. Általában a mennyivel emelik a zene hangját és művésziébbé teszik a kifejezést, annál többet vesztenek el a magyarosságból.

E téren még sötét van, nem akar hajnalodni, a homályban kiáltanak egymáshoz, de nem értik egymást. Mindenki mást akar.

A magyar dal ezüst pénze a magyar zeneszerzők kezében, mint a Madách öreg asszonya markában, higanynyá olvad fel.

Hubay komolyan és becsvágygyal végzett egy nehéz és hálátlan munkát. Szépen tud operát tervezni, a zenerészeket beosztani, a művet megszerkesztetni, de nem tudja a kereteket értékes zenével, művészies tartalommal kitölteni. Érdeme, hogy utat és új írásmódot igyekezett mutatni a modern magyar operának, de egészen más zenét kell annak írnia, a ki szép és művészies magyar operát akar alkotni.

É. L.

ANATOLE FRANCE SKEPTICISMUSA ÉS A GÖRÖG SZELLEM.¹⁾

Né dans les ténèbres du paganisme, Pyrrhon connut qu'il était sans lumière, et il faut le louer hautement d'avoir flotté dans l'incertitude.

La vie littéraire, II. 125.

Anatole France skeptikus, de a tudós és jóakaró skeptikusok közül való. Műveiről szólva nem lehetne a «rendszer» szót alkalmazni, mivel a szerző nem mulasztja el figyelmeztetni bennünket, hogy egyáltalában nincs szándékában valami dogmát hirdetni. Minden, a mit mondhatunk, csak az, hogy sokkal inkább a Montaigne iskolájához tartozik, mint Voltaire-éhoz. Neki ép úgy, mint a périgord-i philosophusnak, a kétkedés gyakran csak «lány párna» és szerinte is szabad ellentétes véleményeket vallani, vagy véleményünket felfüggeszteni, a mint jónak látjuk. A világ története az ebből az iskolából való bölcseknek csak egy hatalmas komédia, ép úgy, a mint a látható világegyetem Nozière Suzanne-nak gyermekkorában úgy tűnik föl, mint egy «szétszedett hatalmas játékszer» («un immense joujou découpé».)²⁾

Voltaireben nincs meg ez a gyermekded derűtség. A hol Anatole France bábszínházat lát, ott a ferneyi patriarcha megjavítandó tévedéseket és kiirtandó szörnyetegeket látott. Az utóbbi iszonyú haragra gerjedt a fanatizmus ellen, de maga is a drámáiban hirdetett emberszeretet és türelem fanatikusává lett.³⁾ Különbösen nem tudta magát beleélni azoknak a hajdankori embereknek eszejárásába, a kiket színre vitt. A világot az ő fel-

¹⁾ Egy Anatole France-ról szóló tanulmány első fejezete.

²⁾ Le livre de mon ami, 208. o.

³⁾ V. ö. Sur la pierre blanche, 78. o.

fogása szerint mindig csak philosophus királyok, ellenséges indulatú kényurak, nagyravágyó papok és moralizáló költők népesítették be; az *Orphelin de la Chine*ban és *Mahomet*ben a hang érezhetően ugyanaz, mint a *Rome sauvée*ban; és Voltairenek egész munkásságát, úgy látszik, a classikus iskola azon vezérelve hatja át, hogy «az emberi szív ugyanaz minden időben és minden éghajlat alatt».

Ez a rendszer homlokegyenest ellenkezik Anatole France eszméivel. Kétségtelen, hogy a pessimismusnak egy színárnyalata vonja be összes munkáit; a pessimismusnak egy árnyalata, a mely sokszor a Pascal *Pensées*inek legvigasztalanabb elmélkedéseit juttatja eszünkbe.¹⁾ De ezen pessimismuson keresztül a szerző bámulatra méltóan veszi észre az emberi faj végtelen változékonyosságát. Függetlenül minden előítélettől, de minden hittől is buzgó bámulója marad a trónjukvesztett eszményeknek és eltűnt országok polgárainak. Ennélfogva senki sem tudja jobban, igazabban megszólaltatni más idők és más vidékek embereit. Ha nincs is meg benne talán a propaganda azon buzgalma, mely sajátja volt Voltairenek, fölötte áll mindazzal, a mivel a történelem gazdagította az emberi tudományt több mint egy század óta.

Anatole France gondolkodásának vázlatos jellemzésére legjobb mód talán, egymás után sorakozó képekben csoportosítani az embereket és eseményeket, a melyeket előttünk elvonultat. «A történelem, — mondja ő — csak egy képsorozat, s ezért szeretem; ezért való az embereknek: az emberiség még gyerekkorát éli.»²⁾

Elfogadva ezt a tervet, egyáltalában nem lesz szükséges, az író eszméit tüzetesen elemezni, a mi nagyon nehéz és problematikus sikerű munka volna, mivel Anatole France, ez a Proteus, folyton kisiklanék újjaink közül.

I.

Épen mint Intimé Racinenál,³⁾ mi is kénytelenek vagyunk csaknem a világ teremtése előtt kezdeni. — A kis Nozière Péter apja egy üvegszekrényben őrzött kövült csontokat és kovakő fej-

1) V. ö. pl. *Le jardin d'Épicure*, 6, 10, 24, 185, 279. o.

2) *Vie littéraire*, II. 123. l.

3) a *Plaideurs*-ben.

széket; hatásukon elérzékenyült és szerette elképzelni az első emberek életét.¹⁾ Hasonlított ebben Giacomo Boni commendatore-hoz, a forumi ásatások igazgatójához, a ki hosszú órákat töltött el azzal, hogy egy őskori emberi munkán «egy rejtelmes mult valami eddig észre nem vett jelét» kutatta.²⁾

Az ember azt mondaná, hogy a szerzőnek örömet szerez, dőlyfünkét megalázni azzal, hogy szembe állít minket hajdani őseinkkel, «egy ismeretlen anya fiaival, a kit némelyek Évának, mások Pyrrhának neveznek s a kit mind a két néven illik tisztelnünk».³⁾ Ezek a szegény ősök olyanok voltak, mint az állatok, nem ismertek más érzést, mint a félelmet és éhséget, más tudományt, mint búbájosaikét, más művészetet, mint főnökeik által rendezett vad körtánczokat.⁴⁾ A barlanglakó állatok ellen vívott küzdelmek emléke elpusztult. Olyan nyomorultak voltak, mint lesznek az utolsó emberek, a mikor majd elfelejtettek minden civilisatiót és a mikor majd nyomorultul fognak heverni a szikladukban, a jéghegyek szélén, életüket védelmezve a körülöttük megszorodott medvék ellen⁵⁾ — Nyomorultak voltak, de a gyermekeik gyermekeinek az élet lassan-lassan kevésbé nehezzé és kevésbé zorddá lett.

A földközi tengeri benszülött faj, melynek sírhelyeit a Palatinuson találjuk, már nagyon különbözött ezektől a durva ősektől; tudott készíteni színes gyöngysorokat, fekete földből edényeket és szép tunikákat.⁶⁾ De «egy oly korban, melyet előtünk hősi mesék tesznek homályossá», Italia benszülött lakóit leigázta egy eszesebb, erőteljesebb népfaj, az Ázsiából jött áriják.

Felismerjük a latin faj őseit ezekben a széles koponyájú emberekben, a kik szőkék voltak, mint saját képükre alkotott isteneik, s kik Indrát s a védai hajnalt imádták.⁷⁾ Ezek, kik eleinte nomádok voltak, csakhamar leigázták a barna benszülötteket, a jövő római plebsét és megalapították az ősi Rómát, hol majd fiaik a patriciusok fognak uralkodni. — Ezek az

1) Le livre de mon ami, 106. l.

2) Sur la pierre blanche, 17. l.

3) Le Puits de St.-Claire, 31. l.

4) Sur la pierre blanche, 220—221. l.

5) Le jardin d'Épicure, 24. l.

6) Sur la pierre blanche, 22. l.

7) Sur la pierre blanche, 19. l.

árják, kik egész Európát bejárták benépesítve a síkságokat és szigeteket, magokkal hozták egy hatalmas rendszerét a mythikus hagyományoknak, melyek valószínűleg sokkal régiebbek, mint fajuk; ragyogó elbeszéléseket, melyekben a pusztító Nap farkas vagy bika, vagy király alakban üldözi a Hajnalt; mondákat, melyekben a téli hidegtől megdermedt királyleánnyt, a Világosságot a harczos vagy költő Tavasz Isten kelti fel,¹⁾ Tudjuk, hogy ezek a szent költemények tündérmesékké váltak, a kis Piroska (chaperon rouge), a Csipkerózsza (la belle au bois dormant), melyekben a régi csillagistenek elrejtőznek Perrault hőseinek parókái és csipkéi alatt. Köszönteni kell tehát a Kékszakállt, a vérengző kékszakállú Indra megtestesítőjét és föl kell ismerni ugyane mese dragonyosában és muskétásában Heléna testvéreit, a Dioscur testvéreket, a kik maguk is azonosak a hindu Açwin-ekkel, kiket Carducci énekelt meg:

«... Gli Asvini gemelli, cavalieri del cielo.»

Ez az az örökség, a mit a szőke ősök hagytak reánk, kik nyájakat Európa és Ázsia téerein legeltették. De a mythosokon kívül mást is hagytak ránk: tőlök való Közép-Európa népeinek nyelve. Különben mi is az az ősi nyelv? Apró kiáltások sora, mely concret képekben fejezi ki, a mit az őskor embere érezni volt képes. Ugyanazok a tövek, melyek ma elvont jelentésre vive át, a metaphysikusok, a philosophiai kézikönyvek nyelvét alkotják.²⁾ Az összes indogermán nyelvekkel közös csekély számú szó ártatlan erkölcsökre mutat. E törzsek, melyek ájtatosan üdvözölték a csillagokat, vallásos félelemmel tekintették a mennykövet és a sötétséget, hosszú századokon át nem ismerték a háborút.³⁾ Boldog törzsek, melyekről Michelet szerzőnknel rajongóbban, de kevésbé szabatosan mondta: «Le peuple de la lumière, celui des Aryás, a marqué sa trace éclatante comme d'une longue traînée d'étoiles»⁴⁾

A történelem előtti kor vége felé jár. De a szerző szakadatlanul visszatér rá, épen úgy, a mint előszeretettel tér vissza a kis gyermekek történetéhez, a kik olyanok, mint az emberiség történelemelőtti kora.⁵⁾

¹⁾ Le livre de mon ami, 264, 276, 287, 292, 302. l.

²⁾ Le Jardin d'Épicure 243. l., v. ö. Le livre de mon Ami 291. l.

³⁾ Sur la pierre blanche, 195. l.

⁴⁾ Lásd Bible de l'Humanité.

⁵⁾ L. péld. Vie littéraire, II. 13.

II.

Az *Iliasszal* és *Odisseával* kilépünk a primitív mythosok köréből. Kétségtelenül még itt is mythosok vannak, de némileg concretté vált mythosok, melyek kézzelfoghatóvá váltak határozottan körvonalazott és eszményien szép kis számú személyben megtestesítve. Az ég leszállt a földre s az emberek közé vegyül. «A görög személyesítő és pontosan meghatározó világban, a költő szellemidézése saját képére alkotott, élő és mozgó szellemeket kelt föl mindenütt.» (Michelet, *Bible de l'Humanité*.)

Egyike azon gondolatoknak, melyektől indítva a kis Nozière Péter belenyugodott október havában a középiskolába való visszatérésbe, az volt, hogy ott újra fel fogja találni kedves görög classikusait.¹⁾ Különösen Homéros ragadta el. «Ő látta Nausikaát és társnőit, a déloszi pálmát, az eget és a földet, a tengert és Andromakhé könyes mosolyát; látta Thetist fölkelni mint egy fehér felhőt a tengeri vizek fölé, hallotta isteni vidámsággal panaszkodni és jajgatni harczos fiának szerencsétlenségén.²⁾ Futott Odysseusszal az «ibolyaszínű tenger fölött». A kis hellenista azután elővette a tragikusokat, a hol újra megtalálta a trójai mondakör hőseit, a gyilkosaitól lesett Agamemnon hazatérésének vad és szomorú ünnepiességét, a megfojtott állatok közt sátora alatt fekvő dühös Ajaxot, a mint ostorát rázza. Minden olvasott tragédiánál új örömök, új könnyek és új borzalmak várták.» Sophoklessel és Euripidessel nemesebb és tisztább alakokat ismert meg: az élve befalazott szűz Antigonét,³⁾ a befátyolozott és néma Alkestist, a ki a halottak országából tér vissza, Polyxénát, ki «hátravetett fejjel, a halál borzalmában úszó szemmel» illedelmesen hull Achilleus sírjára. Nozière mindenütt isteni alakokat, elefántcsontszínű karokra eső fehér tunikákat látott és a legszebb zenénél is szebb, összhangzóan kesergő hangokat hallott.

Ez a szép lelkesedés, mely a renaissance fiatal tudósainak mohó éhségéhez hasonlítható, a tanulónak legelsőbben is egy egész csomó büntetési feladatot eredményezett, mivel a görög

1) Le livre de mon Ami, 163. l.

2) U. o. 274. l.

3) U. o. 165. l.

miatt a többi tudományokat elhanyagolta.¹⁾ De megmaradt neki a határozott hajlandóság, a régiek stílusában írni, a classikus szépség élénk szeretetével együtt. És úgy látszik, hogy ez a hajlandóság később azokra is átragadt, kik Nozièret látogatták, mert legjobb barátja, Anatole France Homeroszt örömmel szerepelteti és egy alkalmat sem mulaszt el, hogy visszatérjen e tárgyra.

Így meséli el nekünk²⁾ egy vak görög énekes életét, ki gondosan mutatja be az erdők és források isteneinek csekély, szertartásos áldozatait. Az öreg tanítja a gyermekeket Achilles haragjának énekére, a figyelmetlenekre és ügyetlenekre ráútvén büntetésül lantjával. Aztán elkészíti eledelét egy istentiszteletet bemutató főpap lassúságával és komolyságával és elkölti a sült marhahúst egy hajdan szép, ma öreg fogolyasszony segítségével. De az öreg Homeros nem gazdag. Hogy megélhessen, kénytelen a gazdag emberek lakomáin énekelni. Az irigységtől ösztökélve, a harcosok és pásztoraik öltre mennek s az énekes, kit a gazdagok *ύβρις*-e megsértett, elmenekül, hogy soha se térjen vissza többé.

De azért a *ύβρις*-hajtotta és dévaj görögöket különös babonák nyugtalanítják: hisznek a Nemesis-ben, az istenek irigységében, kik nem engedik meg a halandóknak, «hogy zavartalan boldogságot élvezhessenek. Az athéni anyák félnek a Nemesis-től:»³⁾ «A boldogság nyugszik ez alatt a kis tető alatt. Pszt! Ne zajongjunk, . . . elrepül.» — A görög nép, ez a genialis nemzet alapjában véve szerencsétlen volt, mint a lángeszű emberek. A földöntúli életről való fogalma sokat változott, de az, a mit Homeros költeményeiben találunk, inkább mélabús.

Anatole France, az elyseumi mezőkre, a néma sötétségbe ragadtatva,⁴⁾ találkozott az isteni Odysseussal, kinek fején *χουέη* je, vállán egy evező volt: Odysseus tudja, hogy lelke nem más, mint «egy a homályban bolygó lomha füst» és szeretne abból a vérből inni, mely visszaadja emlékezetét. A homerosi holtaknak ez a színtelen és élettelen léte vajon megérdemli-e a halhatatlanság nevet?

¹⁾ Vie littéraire, IV. köt.

²⁾ I. Clio.

³⁾ Le livre de mon Ami, 211. l.

⁴⁾ Le Jardin d'Épicure, 227. l.

III.

Ettől a felfogástól nem esik messzire az epikureusoké: 1) «a lélek mulandó...» Szerencsére, teszi hozzá Epikuros a halottak dialogusában, a melyben Anatole France valóságos philosophiai saturnáliát tár elének. Ez a felfogása a florenczi Messer Guido Cavalcanti-nak is, a ki annyira rajongott a hellenekért, hogy eretnkséggel gyanúsították. 2) «A halottaknak nincsenek ismereteik és bölcsen cselekedett az isteni Epikuros, hogy megszabadította az élőket a jövő élettől való hiábavaló rettegéstől.» Anatole France a ki ismételve visszatér Epikur, Lucretius és a renaissance pogányai e tanítására, különösen hangsúlyozza azt is, hogy ha a túlvilági élet illusorikus, a vallások, a melyek arra előkészítenek, nem mások, mint gyászos tévedések halmaza.

Dorion, 3) a szeretetreméltó alexandriai epikureus, szerint az összes vallások vétkeket szülnek. Iphigenia, Polyxena, Pentheus — a tragikus költőktől feldolgozott mondák mind megannyi véres példájával vannak telve annak, hogy mire képes a vallásos rajongás. De ezek a példák csak jelképei azoknak a valóságos bajoknak, melyeket az Acherontól való haszontalan rettegés okoz, midőn gyávákká tesz a halállal szemben és kegyetlenekké azokkal szemben, a kik nézeteinkben nem osztoznak.

Mindezek után azt mondhatjuk-e, hogy ez Anatole France kedvencz philosophiai rendszere? Az ember nagyon hajlandó azt hinni, hogy igen. France kétségtelenül vallásos abban az értelemben, hogy igyekszik behatolni a dogmák szellemébe. Hasonlított tekintetben kedvencz költőjéhez, Baudelaire-hez.

A mesternek önarczképét ismerjük fel a tudós és kiváló Giacomo Boniban is, a ki «minden népnek szent könyveit nagy tiszteletben tartja.»

Skepticismusa mellett is France nagyszerűen tudja festeni a legintransigensebb gondolkodókat is, például a stoikusokat. Eucritus 5) az Aurelius Cotta-nál tartott Symposiumban

1) U. o. 241. old.

2) Le Puits de Ste Claire 62, 65. old.

3) Thais 79. old.

4) Le Puits de Ste Claire 29. old.

5) Thais 168, 208. Sur la pierre blanche 70, 176. old.

olyan ember «a kinek rendeltetése a halhatatlan istenek dicsérete, úgy mint a fülemile rendeltetése az ének.» Tud uralkodni magán, szabadon élni és mindenről lemondva, határtalan boldogságot élvezni. A boldogság rá nézve abban áll, hogy a mennyire csak lehet, alkalmazkodik az égi gondviseléshez.

Csak abban nincs igaza, a szerző szerint, hogy hadilábon áll az étellel és a széppel s így utját egyengeti az asketismus legrosszabb irányzatainak.

Nézzük a pyrrhonikusokat, a kik finomabbak, mint a porticus bölcsei. Nicias, Thaisnak szellemes szeretője, Adone Doni atya, sienai barát, a kinek «sokkal kedvezőtlenebb véleménye volt az emberi észről, semhogy sokat tartott volna magáról, Lollius, «az istenek gúnyolója»,¹⁾ Bergeret úr, a faculté des lettres nyájas modorú tanára, mindezek félelmetlen kétkedők, a kik a mellett, hogy a legfinomabb, a legudvariasabb nyelven fejezik ki magukat, a gondolkodás szinte megdöbbenő szabadságáról tesznek tanúságot. Ugyan miről nem kételkednek ezek a szeretetreméltó bölcselek? A philosophia nyelve szerintük csalóka: azt hiszszük, hogy elvontan fejezzük ki magunkat, pedig okoskodásunk nem más, mint szavak hosszú sora, a melyekkel, a mint láttuk, barbár felkiáltásokat reprodukálunk.²⁾ «A hősiesség fogalma változik idő, hely és személyek szerint. De ez nem lényeges; csak maga az áldozat lényeges. Az élet egy kis láng, mely két végtelen árnyék között lobog; az ember a míg él — de csakis a míg él — hasonló az istenekhez.»³⁾

És a halál? Vajon megadja-e legalább a teljes biztonságban való nyugalmat? Pyrrhon az elysiumi mezőkön azt hirdeti, hogy a halottak magok sem tudják, hogy mi a halál.

De hát akkor mit kell hinni? Kiáltják majd a dogmatizmus hívei? A skeptikus azt feleli: Higyjetek, a mit akartok, de úgy látszik, hogy igaza van Guignolnak, a ki arra a meggyőződésre jut, hogy nincs az a kincs, a mely fölérne az álommal.³⁾

E kedves, mosolygó pyrrhonismus kedvelt kifejezési formája a paradoxon. Nincs nagyobb élvezet az örökös kétkedőre, mint ha apró darabokra szedheti szét a tudományos gépezeteket, melyeket a négy facultas *nagyzása* rakott össze; ha rést találhat

1) Sur la pierre blanche 129. old.

2) Le livre de mon ami 121. old.

3) Sur la pierre blanche 66. old. v. ö. Livre de mon ami 202. old.

a dogmák pánczélján és ha megmutathatja az egyenrangú lehetőség végtelen sorát. «Igaz a Pyrenæusokon innen, de nem igaz rajtuk túl.»

Anatole France őszintén bevallja, hogy nagyon szeret mindent, a mi paradox.*) «A legtudósabb embereknél, a kiket ismerem, Renannál, Berthelotnál határozott törekvést vettem észre arra, hogy beszélgetés közben imitt-amott találomra okszerű utópiákat és tudományos jóslatokat hozzanak fel.»

Mindazonáltal azt sem *hallgatja el*, hogy a skeptikusoknak az az előszeretete, a melylyel a paradox állítások iránt viseltetnek, ellenök ingereli azokat, a kikkel társalognak.

Drosé hetaera hevesen kikel Nicias ellen: «Ilyen vagy te mindig! sohse érted meg, a mit az ember mond és mindig olyan szavakkal válaszolsz, a miknek semmi értelme.»**) Ép így Bergetet úr is bizarr véleményei miatt örökös czéltáblája lesz felesége haragiának és könyörtelen dékánja zaklatásainak.

BÉZARD LUCIEN.

*) Le livre de mon ami 221. old.

**) Sur la pierre blanche 145. old.

ÉRTESÍTŐ.

Gr. Széchenyi István munkáinak új kiadása.

Gr. Széchenyi Istvánnak a könyvvarusi forgalomból teljesen kiveszett, sőt az antiquariusi boltokban is csak szórványosan föllelhető munkáiból, az akadémiai állandó Széchenyi-bizottság javaslatára Szily Kálmán már eddig két kötetet rendezett sajtó alá*), Kautz Gyula pedig a két kötetben foglalt öt munka mindenikének tartalmát, publicistikai értékét és hatását egy-egy bevezető tanulmányában, széleskörű olvasottsággal, a legnagyobb alaposággal világította meg. A Széchenyi publicistai működésének indokaiba és vezérgondolataiba, a politikai egyéniségét kidomborító motívumokba, Kautz, közelismerés szerint, a legbeavatottabb írók közé tartozik s úgy intensiv tárgyismereténél, mint beható kritikájánál fogva, a jelesebb írókkal egy színvonalon áll. Kautz Gyula Széchenyit, a maga valódi nagyságában, markáns vonásokkal, a Brockhaus-féle *Unsere Zeit* 1860/1. évfolyamában mutatta be és ismertette meg először a külföld előtt, és pedig nehogy tolla feszélyezve legyen, anonymitását gondosan megőrizve s annyira felkeltve a külföld érdeklődését, hogy a kérdéses folyóirat említett füzetét a kiadó háromszor egymásután újra nyomatta ki. Viszont ugyanebben az időben (1862-ben) idehaza a pesti egyetemi tanszékből *A magyar államférfiak* című special collegiuma keretében a magyar egyetemi ifjuság lelkét igyekezett «a legnagyobb magyar» hagyományaival megtermékenyíteni. S

*) Gróf Széchenyi István munkái. II. sorozat. A Magy. Tudományos Akadémia megbízásából sajtó alá rendezi Szily Kálmán I. kötet I. rész Hitel. II. rész Világ. Budapest, 1904. II. kötet Stadium. Kelet népe, Politikai programttöredékek. Budapest, 1905. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

ettől kezdve egészen a mai napig, a mint a nemzetgazdasági eszmék történetéről írt kitünő munkájában Széchenyi közgazdasági tevékenységét teljes részletességgel bemutatja: a politikai és közgazdasági történet körét érintő minden dolgozatában is becsesnél becsesebb adalékokkal gazdagítja a Széchenyi-irodalmat.

A Kautz széleskörű olvasottságát még az a kritikus is elismeri, a ki egyik előkelő folyóirat közelebbi februári füzetében röviden megismételve az *Akadémiai Értesítő* folyó évi márcziusi füzetében is — *Kautznak a Széchenyi munkáihoz* írt bevezetéseit «egyoldalúnak és elfogultnak» minősíti. Ugyde ez a bíráló annyira igazságtalan s szakismeretei és tapasztalatai hiányában annyira felületes, hogy magunk részéről tartózkodva a Széchenyi-féle legújabb, vagyis második kötet tartalmának tüzetesebb méltatásától, a három Széchenyi-féle műben, tudniillik a *Stadiumhoz*, *A kelet népéhez* és a *Politikai programmtörédekekhez* írt Kautz-féle bevezetések egyoldalúságát és elfogultságát feltüntetni czélzó kritikának teljes tarthatatlanságára látjuk jónak néhány sorban rámutatni.

A *Stadiumban* Széchenyi a haladás kérdését egészen új szempontból, tudniillik az utilitarismus szempontjából vette vizsgálat alá. A hasznosság elvét, mely mindenkor a legfőbb elve volt, egy művében sem alkalmazta oly következetesen, mint a *Stadiumban*. Kautz Gyula ugyanezt írja bevezetésében s imént említett kritikusa mégis szemére veti, hogy «Széchenyi azelőtt is (mi előtt?) hangsúlyozta, még pedig *tüzetesen* Bentham elvét, a mit Kautz a *Hitel* bevezetésében még nem ismert el.» A *Hitel* bevezetésében Kautz igenis kifejezte expressis verbis azt a meggyőződést, hogy Széchenyi az utilitarismus összes következményeit nem helyeselte; de viszont már ugyanott erősen hangsúlyozta, hogy Széchenyi Bentham felfogása iránt, agitatiojának első pillanatától különös előszeretettel viseltetett, hogy főbb tételeinek nagyobb részét teljesen magáévá tette; hogy erkölcsbölcsező felfogásában, valamint gyakorló cselekvésében igen közel jutott Bentham álláspontjához, s habár az utilitarizmus rendszerét a maga egészében tökéletes igazságnak sohasem tekintette, még sem szünt meg annak folytonosan propagandát csinálni. Kautz szerint a hasznossági elvnek még *tüzetesebb hangsúlyozása* új momentum ugyan a *Stadiumban*, de világosan és félreérthetetlenül kimondja, hogy *az álláspont*, melyet Széchenyi a *Stadiumban* az utilitarismus kérdésében elfoglal, *ugyanaz*, a mint már

előző munkáiban: a *Hitelben* és a *Világban* is magáénak vallott.

Kautz hasonló félreértésnek volt kitéve *A kelet népe* bevezetésében Kossuth Lajos egy vezérgondolatának talán nem egészen szabatosan kifejezett, de lényegileg mégis hű reprodukálása miatt. Kossuth egyik legfőbb gondolata az volt, hogy az intelligens hazafias középosztályé legyen a nemzet átalakításában a legfontosabb szerep s Kautz a Kossuth által hangoztatott középosztályt egy helyütt identifikálni látszik a középnemességgel. Ugye de Kautz oly távol állt Kossuth abbéli meggyanúsításától, mintha a középosztály fogalmát a középnemességre akarta volna korlátozni, hogy Kossuthnak intentiója teljes világosságba helyezése végett, a következő szavait idézi: «Vezet bennünket a meggyőződés, hogy honunk átalakításának hivatott munkása a hazafias érzelmű értelmesség, bárhonnán és bárkitől jöjjön az.» Kautz szántsándékkal nem tüntethette fel a középnemesség szószólójának azt a Kossuthot, a kit épen abban tartott Széchenyi ellenlábásának, hogy míg ő minden ízében democratá és a szabadelvű irány híve volt, Széchenyi rendszere az aristocrátiára és a történelmi jogokra volt alapítva.

Hogy Kautz egyoldalúsággal és elfogultsággal mennyire nem vádolható, azt igazán fényesen és megczáfolhatatlanul dokumentálja ő maga. *A kelet népéről* s az azzal egybekapcsolt irodalmi polemiaról írt ismertetésében. A vitatkozó felek közé bírónak nem csap fel; hanem a legszigorubban fegyelmezve önmagát, minden himezés-hámozás nélkül mutatja be egy br. Eötvös Józsefnek, Fáy Andrásnak és Deák Ferencznek Kossuth mellett állást foglaló felszólalásait, mint gr. Dessewffy Aurélnak és a conservativeknek inkább Széchenyi felé hajló irányát.

A legigazságosabb és legtárgyilagosabb kritikát gyakorolja egyszersmind Kautz Gyula Széchenyinek *Politikai programmtöredékek* című polemikus munkája felett. Teljes őszinteséggel kifejezi ugyanis abbéli véleménye, hogy Széchenyi könyve a legszenvedélyesebb, legnagyobb ingerültséget árulja el; hogy rhapsodikus rendetlenségében, pongyolaságában, minden sorából kirí az ellenfele megsemmisítésére irányuló elszánt akarata; hogy kiméletlenül bonczolja Kossuthnak nemcsak politikáját és politikai szereplését, hanem politikai jellemét és személyes tulajdonságait is s ha már *A kelet népében* is keserűen kifakadt ellene, a *Politikai programmtöredékekben* valósággal epébe mártott

tollal s szenvedélyes hévvel gáncsolja Kossuth irányát stb. Ennél határozottabb, keresetlenebb bírálatot még Széchenyi ellensége sem írhatott. Kautz pedig igazságérzetében annyira megy, hogy még azt is elismeri, hogy az említett könyvnek hatása sem lehetett, nemcsak stílusa és modora miatt, hanem azért sem, mert állításai gyöngék voltak, okoskodásai nem mindenben helytállók s mert sötét pessimismusánál fogva az emberek és dolgok felett objective nem ítéltetett.

Hogy Széchenyi alakja iránt Kautz *«határtalan* lelkesedéssel viseltetett, az olyan szólam, mely Kautzot, a kitünő író igaztalanul leszállítja arról a magas piedestálról, melyre az igazságos közvélemény fölemelte. Kautz évtizedek óta teljes odaadással, lelkiismeretesen kutatja azokat a problémákat, melyeknek megoldása a Széchenyi alakjának híú kidomborítását lesz hivatva eredményezni. De lelkesedése soha nem volt *határtalan* s így se bálványimádássá nem fejlődött ki, se szeme világát nem vette el. Ha egyéni érzelmeit követve Széchenyit többre becsülte is Kossuthnál s ha a *Budapesti Szemle* 1905. évi folyamában párhuzamot vonván közöttük, a mérlege talán Széchenyi javára billent is: azért Kossuth hatalmas egyénisége iránt a nemzet kegyeletét a világért sem igyekezett csak egy hajszállal is alább szállítani. Mindkettőt lángésznek, nemzeti történetünk legnagyobb alakjának ismerte el; a lángoló hazafiság a fajszeretet, reformvágy tekintetében egy színvonalra emeli őket; de viszont kimutatja programjuk, irányuk tekintetében a mélyreható különbséget: Széchenyi, szerinte, inventióban, gyakorlati felfogásban, positiv cselekvésben kitünő volt; a haladás és az ellentétek kiegyenlítése, valamint a modor és a taktika tekintetében megfontolt; míg ellenben Kossuth eszmékben magasabbra szárnyaló, inkább negativ és kritikus; a gyors és merészebb haladás embere stb.

A M. T. Akadémia, a Szily Kálmán, valamint Gyulai Pál és Vizota Gyula közreműködésével, Széchenyi műveivel a mily becses két újabb kötettel gazdagította publicistikai irodalmunkat, Kautz Gyulának a kérdéses művekhez írt bevezetései olyan értekezések, melyek a korszakalkotó publicistai tevékenység örökbecsű eredményeit híven magyarázzák és tükrözik vissza.

Hedin Sven. Ázsia szívében. Tízezer kilométernyi úttalan utazás. Átdolgozta dr. Thirring Gusztáv. Budapest. Lampel R. könyvkereskedése, 1906.

A Magyar Földrajzi Társaság könyvtárának hetedik s nyolcadik kötete a fönnebbi munka. Mind külső kiállításra, mind belső tartalomra méltó folytatása az előző köteteknek. Hedin Sven kétségtelenül a legkiválóbb utazója a jelenkornak. Méltó társa Livingstone- és Stanleynek; s miként ezek Afrikának teljesen ismeretlen vidékeit, ép úgy tárta föl a nagy svéd utazó Közép-ázsia soha fehér ember által nem járt óriási területeit. Közép-ázsiai kettős nagy utazása körülbelül ugyanazon területeket érintette. 1894-től 1897-ig a Pamiron, Keleti-Turkesztánban, Tibetben, a mongol földön s Kinában fordult meg; második, épen szóbanforgó útja 1899—1902-ig ismét Keleti-Turkesztánon s Tibeten át tartott. Föl kell említenem, hogy Hedin Svennel egyidejűleg, vagy csaknem egyidejűleg más utazók is jártak Ázsia ezen ismeretlen területein: Bonvalots, Rockhill, Carey, Wellby, Littledale, Deasy, Bonin, Stein s a hindu Nain Singh, s utaik egymást többszörösen érintették s keresztezték. Mégis a svéd királyhoz írt jelentésében Hedin Sven teljes joggal s igazsággal mondhatja: hogy 10.700 kilométert kitevő második útjából 9600 kilométernyi részeken európai ember még nem járt. Ilyen rész a Tarimnak 2000 kmtr. hosszú medre, a nyugati Gobi, a melyen 1901-ben utazott át; ilyen továbbá az egész óriás terület, mely a Hámí s a Lob-Nor közé esik.

1897 május hó 10-én érkezett vissza Stockholmba első Közép-ázsiai útjából Hedin Sven. Két évig pihent, sajtó alá rendezte útjának leírását s 1899-ben második középázsiai útjára indult. Ez útnak költségeit részben a svéd király és svéd macénások (Nobel és Dickson) fődözték; az orosz kormány a vasutakon szabad jegyet, ezer kilogramm szabad podgyaszt és kíséretül két kozákot adott neki. Hedin Sven magával vitte Középázsiaórol az összes megjelent térképeket, részint hogy hiányaikat s tévedéseiket pótolja, részint hogy a már ismeretes vidékeket elkerülje.

Junius 24-én hagyta el Hedin Sven Stockholmot. Szent-Pétervár, Merv, Szamarkand érintésével július 12-én a fergánai Andisánba érkezett, mely akkor a középázsiai vasutnak végső pontja volt. A közeli Os-ban, mely város 35.000 lakóst számlál,

szervezte karavánját és a Pamír hágóin át augusztus 16-án elérte Kasgárt. Hedin utazásának három célja volt: a Tarim, melyet még senki sem térképezett; a Lob-Nor,*) melynek természete mindeddig vita tárgya volt és Lásza, Tibetnek fővárosa, melyet 1846 óta európai ember nem látott. Hogy első célját elérhesse, karavánját előreküldötte Jangi-Köll-be, mely Kaspártól 11 hosszúsági fokra van; maga pedig egy kompon a Tarimra szállott s azt 2000 kilométer hosszúságban végig hajózta. A Tarim, Közép-Ázsiának ez a legnagyobb folyama, Hedin utazásáig meglehetősen bizonytalan geographiai fogalom volt. A Küenlünből erődő Khotán-dárja és Jarkand-dárja, a Pamírról leszakadó Kasgar-dárja s az Ak-szu egyesüléséből származik a nagy folyó, mely a Jarkand-dárja s az Ak-szu egyesülésétől veszi föl a Tarim nevet. A folyam óriási kanyarulatokban halad; «hogy 150 kilométernyire jussunk, 1450 kilom. utat kellett tennünk.» Számos sellője van, de mivel csak 10—20 centiméter magasak, veszélytelenek. Nagyon sokszor változtatja medrét, miközben jobbra vándorol. Sebessége helyenkint 101 m. percenként. A harmadfél évig tartó utazásnak kétségtelenül a víziút volt a legkellemesebb része. A Tarimnak partvidéke nem mindenütt sivatag. «Hatalmas nyárfák szegélyezik a partokat, melyeknek koronái sárgásba s vörösbe mennek át. Gyönyörködve néztem a partnak ezt a színpompás díszét s abban a néma csöndben, mely e szép kép fölé borult, szinte azt hittük, hogy láthatatlan tündérek diadalkocsijában vonulunk kristályból és zefirből készült utakon az elvarázsolt erdőn keresztül. Sötét fal gyanánt állnak a fák egymás mellett, méltóságosan és némán, mintha a partok közül a Mindenható dicsőítésére felhangzó himnust hallgatnák. Oly himnust, melyet a vándor és utas is megérthet, ha kedélye a természet nagysága iránt fogékony.» Novemberben beköszöntött a tél; a dereglye zajló jéggel küzdött, míg aztán december 8-án Jangi-Köllben kötöttek ki, hova az előreküldött karaván szerencsésen megérkezett. Midőn Hedin a Tarimról fölvett térképre tekintett, látta, mennyire különbözik az a régi térképektől, s joggal mondhatta ezt földrajzi hódításnak, mely megéri a reá fordított harmadfél havi fáradságot. «Európán kívüli folyót még sohasem térképeztek oly pontosan, mint a Tarimot.»

Ezzel Hedin Sven útjának első része bevégeződött. Hogy uta-

*) Hedin Lop-Nort ir.

zásának további célját, a Lob-Nort átkutathassa, a tavaszi jégolvadást kellett megvárnia. Mindazonáltal nem pihent. A legnagyobb téli hidegben december 20-án neki indult a keleti Takla Makan sivatag óriási dűnéinek, eljutott egész Tsercsenig; innen nyugatra fordulva 1900 február 24-én visszatért Jangi-Köllbe. Ezen 300 kilométernyi útjában csaknem elpusztult a sivatag szélviharaiban. Márczius 5-én a Lob-Nor átkutatásához fogott. Éjszakketel felé a Kurruk-Tag hegyláncz mentén a forrásban gazdag Altimis-Bulak oázisba érkezett. Ez a vidék a nagy csapatokban legelésző «vadtevének ígéretföldje». Aztán dél felé fordulva a Kara-Kosun tóhoz jutott, melybe a Tarim ma torkollik. A Kara-Kosun édes vizű tó, igen sok benne a vízi szárnyas. Majd éjszak s éjszakketel felé a Lob-Nornak kiszáradt medrén haladt át s megállapította azon fontos tényt, hogy a Kara-Kosunt iszap, futóhomok s rothadó növényi anyagok föltöltik; ellenben a sivatagnak éjszaki részét az orkánok mélyebre vágják; mi azt eredményezi, hogy a Kara-Kosun vizei jelenleg éjszakra, a régi Lob Nor medenczébe vándorolnak vissza. S így a Lob-Nornak vándorló természete kétségtelen; s ezzel véget vetett ama vitának, mely Prschewalsky, Richthofen és Kozlow között e tárgy körül fönfogott.

Most dél felé fordult az Altintág felé. Hadiszállását a Kara-Kosun déli oldalán, Abdalnál ütötte föl s a Tsimentágnál fekvő Temerlikbe indult. Innen 1900 július 20-án 6 szolgálával, 12 lóval, 7 tevével s 16 juhval Tibetbe, a Küenlün rendszernek fölanczába, az Arkatagba ment. Ez négy párhuzamos hegylánczból áll, melyeket hosszú völgyek és sós tavak választanak el. A 93 napig tartó út mindenütt 5000 m. magasságban, gyötrően ritka légben, 20 fokos hidegben és kegyetlen hóviharokban folyt le. Hedin egyik afgán szolgálóját s állatainak nagy részét elveszítette. A kimerültség a karavánt Temerlikbe való visszatérésre kényszerítette.

December 12 én Hedin négy havi útra indult a Gobin át a Lob-Norhoz. Háromszor keresztezte az Altintágot, a Gobit Sacsútól nyugatra érte el s a Kurruktágig jutott, hol sok vad tevére akadt. Az Altimis-Bulaki forrásnál, a Sa-csúból Keleti Turkesztánba vezető régi országút mentén három városnak, ó khinai és buddhista templomoknak romjaira akadt; a romok közül néhány száz teleírt papírlap s írásos fapálcza került elő, melyek arról tanuskodnak, hogy ezen a helyen a 3. században Kr. u. Loulán

nevű virágzó város állott. 1901 április havában Hedin karavánjához tért vissza, melyet Csarklikban (88° k. h. 39° é. sz.) hagyott.

Egy havi pihenés után 1901 május 17-én Hedin új karavánnal Lászába indult. A 15—17. században Kr. u. emelkedett Lásza a mai jelentőségre. Ez időben lett ugyanis általánossá azon hiedelem, hogy a lászai főlámában mindig újraszületik Bodhisatva, a láma-egyház népszerű szentje. Bár az utóbbi századok utazói a legnagyobb szívóssággal törekedtek Lászába eljutni, mégis csak nagyon kevésnek valósult meg ez a szándéka. A 17—18. században néhány jezsuita és kapuczinus misszionárius jutott el oda. 1760 óta aztán egészen elzárták a szent várost nyugati ember elől. Csak két ízben sikerült azóta európainak Lászába eljutnia; 1811-ben Manning angol orvosnak és 1846-ban Huc és Gabet lazarista atyáknak *). Könnyen érthető, hogy a titokzatoság Hedint ép úgy izgatta, mint a többi Tibetben utazót.

Tehát Csarklikból indult Hedin Lásza felé. Ez a tibeti út volt a legnehezebb, melyet valaha megtett. Sokszor közelebb volt a halálhoz, mint 1895-ben a Takla Makan sivatagban. Egy Sereb nevű láma csatlakozott hozzá, ki hajlandó volt őt elkísérni mindenhová, csak Lászába nem. De később erre is vállalkozott. 5189 m. magasságban kelt át az Arkatagon borzasztó hóviharakban; látott medvét, farkast, vad jak csordákat, de embert sehol. Mivel nagy karavánja könnyen gyanút kelthetett volna, a k. h. 89° s az é. sz. 32°2' fokán 5127 m. magasságban visszahagyta azt s maga mongol ruhában, borotvált fejjel s arccal, buddhista jelvényekkel ellátva a láma s egy kozák kíséretében törekedett a buddhismus szent városába. Azonban csak Dsallokgig jutott el. Itt útját állták a tibetiek s a nag-csui kormányzó nagy fegyveres csapattal fejvesztés alatt kényszerítette visszatérésre. Hedin tehát visszament 270 km-re levő karavánjához. De aztán még egyszer megindult Lásza felé, azonban a nagy Szelling-csó tó északi partján, az é. sz. 32° alatt ismét fegyveres csapatok állták útját. Most véglegesen Ladak felé fordult. Embereit megtize-

*) Nem európai egyének azóta is többször megfordultak Lászában. Így több hindu pundit (tudós), Nain Singh 1866-ban, Krisna 1878—1879-ben, Sarat Csandra Das 1882-ben. De hogy milyen óvatossággal kellett ezeknek is viselkedniök, mutatja az, hogy p. Krisna imádság közben olvasójával mérte föl Lászáát.

delte a betegség s halál, teherhordó állatai, tevői csaknem mind elpusztultak, lova csak egy maradt, Így haladt a karaván ezer kilométernyi úton, 30 foknyi hidegben, 4—5000 m. magas hegyvidéken az Indus völgye felé. Deczember 20-án szerencsésen Ladak fővárosába Leh-be érkezett. Három havi pihenő után Hedin megindult hazafelé. Rettenthetlen lelkülete önmagához hiven a legveszedelmesebb s legnehezebb úton, a Karakorum hágóin át vezette karavánját Kasgárba, a hova 1902 május 14-én érkezett meg.

Hedin Sven utazásának tudományos értéke rendkívül nagy. Naplója 3609, csillagászati megfigyelései 600, meteorologiai följegyzései 400 lapra terjednek. A térkép-fölvételek száma 1076; csillagászatilag 114 pontot határozott meg s ezek közül 35 Tibetre esik. Ehhez járul több ezer photographiai fölvétel, állat-növénytani gyűjtemények s azon rendkívül fontos archeologiai leletek, melyeket a Lob-Nor sivatagban fedezett fel. Az utazás földrajzi anyagának értékesítésén több svéd tudós dolgozik s az angol nyelven közzéteendő mű költségeire a svéd országgyűlés 75.000 svéd koronát szavazott meg. A kartographiai anyag, mely a Tarim-medenczére s a Tibeti felföldre nézve lesz alapvető, száz lapnál nagyobb hatalmas atlaszt fog megtölteni.

Hedin Svent az orosz czár, a svéd nép és a svéd király a legnagyobb kitüntetésekkel halmozták el. Hedin Sven a nagy világutazók minden tulajdonságait bírja. Tudás, bátorság, a helyzet fölismerése s higgadtság jellemző vonásai. S hogy az írótollat is remekül kezeli, mindenki meggyőződhetik, ki e szóban forgó két kötetet elolvassa.

Az első kötethez mellékelt térkép nem felel meg a kívánalmaknak. Nagy fontosságú helyeknek a térképen semmi nyoma. Azt gondolom, hogy a nagy közönség számára írt mű térképeinek rendkívül világosaknak s pontosaknak kell lenniök. Azonkívül olyan térkép is kellett volna, mely Hedin egész utazását áttekinthetővé teszi; mely tehát egész Tibetet s a szomszédos Keletindianak éjszaki részeit föltünteti.

Platz Bonifác.

Maurice Muret: La Littérature italienne d'aujourd'hui. Paris, Perrin; 1906.

E mű a jelenkori olasz irodalmat ismerteti. Szerzőjét nem vezetik történetírói szempontok. Nem tár elénk szerves kapcsolatban levő képet az újabb olasz irodalom fejlődéséről, nem ismerteti az egyes írók teljes működését, nem osztályozza őket egyes iskolák vagy idegen irodalmi hatások szempontjából.

Az egész könyv inkább kritikai tanulmányok sorozata egyes írókról s ezeknek is oly műveiről, melyek rájuk nézve leginkább jellemzők. Muret utánozni iparkodik a Sainte-Beuve *Causerie*-jeit s bár egyetlen tanulmánya sincs, a melyben meg tudná közelíteni mintaképét, néha mégis sikerül kiemelni egyes íróknak uralkodó jellemvonását vagy világot vetnie oly tulajdonságaikra, melyek az olvasó figyelmét néha el szokták kerülni.

Előszavában két oly megjegyzést tesz, melyek csakugyan ráillenek a jelenkori olasz irodalom általános képére. A politikai egység, úgymond, valamint Németországban, úgy Itáliában sem hozta létre az óhajtott irodalmi újjászületést. Sőt Itáliának politikai egysége ártott szellemi egységének, mert megszüntette azt a gondolkozás- és érzésseli közösséget, mely a politikai egységet megelőzőleg az összes olasz írókra rányomta bélyegét. «Valljuk meg, folytatja, minthogy magok az olaszok sem tagadják, hogy a jelenkori olasz írók nem hoztak létre a Manzoni *Jegyesi*-hez és Leopardi költeményeihez fogható alkotásokat.»

Igaz, hogy miután az a törekvés, mely az olasz szellemi életet egész az újabb időkig oly hatalmas egységbe olvasztotta, megvalósult, eltűnik a régi összhang s kiki újra a maga izlése és szélséye szerint kezd írni. De ez épen arról tesz tanúságot, a mi az olasz íróknak mindig jellemző tulajdonságuk volt: tudniillik az egyéni jellegre való törekvésről. A politika, a költészet és művészet, sőt az erkölcsi felfogás is Dantétól kezdve erősen egyéni jelleget mutat Itáliában. Míg a XV. század vége felé a német, francia, angol és magyar irodalmak még a középkori szellem bélyegét hordják magokon, addig Itáliában egymás után tűnnek föl a legeredetibb szellemek: Petrarca és Boccaccio után Ariosto, Donatello, Filippo Lippi és Verrocchio után Raffael és Michelangelo, Savonarola után pedig Machiavelli.

Muret második megjegyzése mintegy természetes folyo-

mánya a fentebbieknek. Azt mondja ugyanis, hogy a jelenkori olasz irodalomnak lelke a lyrismus. De vajon a lyra nem az egyéniség cultusából ered-e? Minden modern olasz író át van hatva ettől a törekvéstől, hogy a közönség elé vigye egyéni véleményeit, szenvedélyét, ábrándjait vagy éppen lelki perversitásait. Kiki a maga örömeivel vagy fájdalmaival, rokon- vagy ellenszenvével törekszik foglalkoztatni a világot, de mindig a művészet határai közt. Például D'Annunzio. Regényei nem egyebek, mint a szerelem örök dicsőítései; de ezt a szerelmet bizonyos beteges érzékiség jellemzi, főleg egyes nagy gonddal és szeretettel megírt jelenetekben, melyek a Szent-Agoston vagy Rousseau *Vallo-másai*-ra emlékeztetnek bennünket. D'Annunzio lyrismusa olyan parancsoló természetű s egyénisége néha oly erőszakos, hogy nem is kell csodálkoznunk azon, ha ő maga sem tudja, mily előkelő helyet jelöljön ki magának az olasz irodalom történetében. Legutóbb egész Itáliát bámulatba ejtette azzal a kijelentésével, hogy Dante óta ő az egyedüli, a ki az emberi élet teljességét tudta kifejezni. Byron, Chateaubriand, Hugo Victor, ezek a nagy gőgösek, eltörpülnek a Florencz melletti Settignano lakosának gőgje mellett. Muret keveset foglalkozik a D'Annunzio regényeivel s inkább drámái útján akar hozzáférni az író jelleméhez. A lyrai és elbeszélő költészet mellett ugyanis D'Annunzio még egy harmadik koronával is meg akarta koronázni magát, tudniillik a drámával. Ez a törekvése eddig csak részben sikerült neki. E téren ugyanis a legtöbb gyengeséget árulta D'Annunzio. Mindazonáltal kiválóságai is vannak s drámáiban igazán a *quattrocento* szelleme uralkodik. Erő, merészség s az életnek bizonyos kéjérzete uralkodik bennök. A *Francesca da Rimini*-vel a Dante fájdalmas és tiszta látomásának hatását akarta kelteni a két galambról, a melyek szerelemtől megszállva, kiterjesztett és mozdulatlan szárnyakkal repülnek fészkek felé. Majd a görög tragédiaírók dicsőségére vágyva, s Aischylos és Sophokles szellemétől csalogatva az örvöngők és bűnös szerelmesek rajzára vállalkozik. Ilyen műve például a *Holt város*.

D'Annunzio után Fogazzarót mutatja be szerzőnk, a ki előtör *Miranda* című elbeszélő költeményével aratott sikert, legutóbb pedig *A Szent* című regényével vonta magára az egész művelt világ figyelmét. E regényt magyar fordításban a múlt évben mutatta be a *Budapesti Szemle*. Fogazzarónak legnagyobb ereje kétségkívül a korrajz, de nyelve költőiség tekintetében

messze elmarad a D'Annunzio zengő prózája és elbájoló rhythmusú versei mögött.

Bóven szól Ferrero történetíróról is, a ki sociologiai szempontokból írta meg a rómaiak nagyságának és bukásának okait, néhol a Montesquieuvvel homlokegyenest ellenkező eredményekre jutva. Ferreróra tett megjegyzései épen oly csipősek, mint igazak.

Am egyetért Ferreróval a német imperialismus ellen intézett támadásaiban. Érdekes azonban, hogy míg a német hadsereget szeretné szétrobbantani, addig a francia hadsereg fentartását javasolja. E véleményével Ferrero kétségkívül kiérdemelte a francia becsületrendet. Hogy azonban a tudomány történetében mily helyet fog elfoglalni, az egyelőre a jövő titka.

b.

Új magyar könyvek.

Balogh (Barátosi) Benedek: Dai Nippon. II. Történet. Földrajz. Budapest, 1906. Lampel R. (8-r. 448 l.) 12 K.

Balogh (Barátosi) Benedek. Dai Nippon. III. Irodalom. Budapest, 1906. Lampel. (8-r. 367 l.) 12 K.

Escott T. H. S. A mai Anglia. Fordította György Endre. Második kötet. Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. XI, 368 l.) 4 K.

Fűnáczy Ernő dr. Az ó-kori nevelés története. Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából. Budapest, 1906. Hornyánszky V. (8-r. VI, 317 l.) 6 K.

Hosszú István. Önálló nemzeti jegybank és a vele összefüggő kérdések. Budapest, 1907. Kilián Fr. utóda. (8-r. 74 l.) 1 K.

M. Hrabovszky Júlia. Bilincsek. Regény. Budapest. 1907 Benkő Gy. (8-r. 281 l.) 3 K 20 f.

Kisfaludy-társaság évtapjai, A- Uj folyam. XL. kötet. 1905—1906. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 334 l.) 3 K 20 f.

Kollányi Ferencz. A magyar kegyúri jog hazánkban a közép-korban. Budapest, 1906. Akadémia. (8-r. 298 l.) 6 K.

Lovik Károly. A kertelő agár. Regény. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 170 l.) 2 K 80 f.

Lukács György dr. Az Unio alkotmánya. Budapest, 1906. Franklin t. (8-r. 88 l.) 1 K 40 f.

Mikszáth Kálmán. Jókai Mór élete és kora. 1—2. kötet Budapest, 1903. Rávai testv. (8-r. 312, 311 l.) 8 K.

Molnár Ferencz. Rabok. Budapest, 1907. Franklin-t. (8-r. 235 l.) 4 K.

Népköltési gyűjtemény, magyar —. VIII. kötet. Dunántúli gyűjtés. Gyűjtötte és szerkesztette Sebestyén Gyula dr. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, 1906. Athenæum, (8-r. XXVI, 599. l.) 6 K.

Olcso könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. Budapest. 1906. Franklin t. (16-r.)

1450. szám. *Hartmann Móricz* költeményeiből. Szemelvények. A magyar szabadságharcz német dalnoka. Fordította Kozma Andor. (40 l.) 20 f.

Páter Béla. A vadon termő gyógynövények, valamint a gazdasági melléktermékek gyógyszerügyi értékesítésének rövid ismertetése. Budapest, 1906. Pátria. (8-r. 131 l.) 5 K.

Rostand Edmond. A samárjai asszony. Evangéliumi játék három képben. Fordította Telekes Béla. Budapest, 1907. Franklin-t. (8-r. 92 l.) 4 K.

Schrötter Lipót dr. Az ép és beteg tüdő egészségtana. Védekezés a tüdőbetegségek ellen. Átdolgozta Sugár K. Márton. Budapest, 1906. Légrády testv. (8-r. 150 l.) 2 K.

Thury Etele. Iskolatörténeti adattár. Az országos református egyesület megbízásából. I. kötet. Pápa, 1906. Kiss T. (8-r. 443 l.) 8 K.

Timon Ákos. A magyar alkotmány és jogtörténet. Különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére. Harmadik bővített kiadás. Budapest, 1906. Hornyánszky V. (8-r. XV, 760 l.) 16 K.

Tóth Béla. Gül Baba. Budapest, 1907. Lampel R. (4-r. 223 l.) 20 K.

Vári Rezső dr. A classica philologia encyclopaediája. A classica philologia tudományágainak módszertanába bevezető kézi könyv. A vallás- és közoktatásügyi miniszter úr megbízásából, kezdő philologusok számára. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. XXXVIII, 486 l.) 8 K.

Vay Péter gróf. Kelet császárai és császárságai. Budapest, 1906. Franklin-t. (8-r. 465 l.) 25 K.

Zappner Mór. Elektromos ellenállásmérések — különös tekintettel a kábelmérési gyakorlatra. Hibameghatározás erős áramú földalatti kábelekben. Budapest, 1906. Kilián Fr. utóda. (8-r. VIII. 228 l.) 12 K.

Zboray Aladár. Az álmok hőse s egyéb elbeszélések. Budapest, 1907. Singer és Wolfner. (8-r. 226 l.) 3 K.

AMERIKA ÉS MAGYARORSZÁG KÖVETEI 1849-BEN ÉS A HÜLSEMANN-LEVÉL TÖRTÉNETE.

Kevéssé ismeretes és ma, a mikor az Amerikát nevetéses színben feltüntető hírek divatosakká váltak a magyarországi sajtóban, kevéssé méltányolt tény, hogy (a kis Sardiniai királyság kivételével) az Amerikai Egyesült-Államok voltak az egyetlen ország, a mely 1849-ben a független Magyarországhoz követet, vagy helyesebben mondva, titkos diplomáciai megbízottat küldött. A magyar kormány, a nélkül, hogy tudott volna erről és bár híjján volt alkalmas embernek, szintén és csaknem egyidejűleg küldött követet Amerikába.

A két követség története csak annyiban hasonlít egymáshoz, hogy egyik sem tudta célját teljesíteni; minden egyébben nagy a különbség a kettő között. Az amerikai követ diplomáciai ügyekben járatos, kormánya bizalmát bíró férfiú volt, a kinek magyarhoni missiója méltó befejezést nyert azon jegyzékkel, a melyben a kitűnő Webster Dániel az óvást emelő osztrák diplomáciai ügyvivőt és kormányát meglecczkéztette. A magyar követ egy kivándorló volt, a kinek diplomáciai tárgyalások vezetésére a kellő műveltsége és tapasztalatai nem voltak, a ki Magyarországon és a magyar kormány előtt ismeretlen volt, és a kinek viselkedése Párisban, Londonban és Washingtonban nem nélkülözötte az operette-szerű elemet.

I.

Azon eseményeket, a melyek az európai continensen 1848-ban és 1849-ben történtek, talán sehol sem kísérték

oly figyelemmel és érdeklődéssel, mint az Amerikai Egyesült-Államokban. Nem is csoda, hiszen az amerikaiak ugyanazon eszmények és elvek térfoglalását látták bennök, a melyekre saját országuk és intézményeik vannak alapítva, és a melyeknek előbb-utóbb való győzelméről szilárdan meg voltak győződve. Az idő folyamán mindinkább előtérbe jöttek a magyarok küzdelmei, a kikiről addig vajmi keveset tudtak az amerikaiak, de a kiket a lassanként kijegeczesedő amerikai közvélemény nemcsak a saját szabadságuk, hanem egész déli és keleti Európa szabadsága bajnokainak kezdett tekinteni.

Az amerikaiak egy tekintélyes részének felfogását igen szépen jellemezte Tefft F. Benjamin egy könyve *) előszavában, a melyből idézem a következőket:

«1842 őszén, a mikor Bostonban laktam, ismételtén volt alkalmam Signor Alvanolával, az ismert olasz forradalmárral és menekülttel beszélgetni, a ki többször felhívta figyelmemet a protentáns magyarokra, mint a népszabadság kitartó és hatalmas barátaira és déli Európa politikai reményére. Úgy írta le őket, mint a kik az osztrák birodalom szívében élve, hajlíthatatlan ellenségei az osztrák zsarnokságnak és a kiknek fogják Italia és egyéb déli népek köszönhetni felszabadulásukat, ha ugyan szolgaságukból felszabadulhatnak. A magyarok, úgymond, nemcsak politikai szabadságot fognak adni azon országoknak, hanem, nézete szerint, arra is hivatva vannak, hogy a protestáns vallás bajnokai legyenek és előidézzék a pápai Róma bukását.»

«Ily megjegyzések egy népről, a mely alig volt ismeretes Európán kívül és ott is alig méltányolva, megragadták figyelmemet és arra birtak, hogy érdeklődjem előző történelmök iránt. Oly munkákból, a melyekhez hozzáférhettem... teljesen meggyőződtem arról, hogy az olasz hazafi szavai tagadhatatlanul igazak. Ezen időtől kezdve úgy tekintettem Magyarországot, mint déli Európa legérdekesebb országát; és midőn a közelmúlt forradalmi kitértek, minden egyéb kérdésnél jobban érdekelt az, hogy most, hogy

*) *Hungary and Kossuth, or, an American Exposition of the late Ungarian Revolution. By Bev. B. F. Tefft, D. D. Philadelphia, 1852. 12mo, 378 lap. Több kiadást ért meg egy év alatt.*

ideje elérkezett, mit fog tenni és mit tett Magyarország. Gondos figyelemmel és leirhatatlan érdeklődéssel kísértem hosszú és véres küzdelmeit. Rendszeresen átkutattam országunk és Nagy-Britannia legnagyobb lapjait, hogy lássam minő jelek mutatkoznak, hogy barátai várakozásának megfelelő-e. Láttam a sötét felhőt, a mely a Bánságban felemelkedett, majd Horvátország felett terjedt szét és végre nagy dühhel szét pattant a magyar földön. Mint minden amerikai, én is örvendezve szemléltem a horvátok betörésének végét és az aljas, de tehetséges Jellachichnak magyar földről való kiűzetését. Mint minden amerikai, örvendezve szemléltem, hogy az osztrák csapatok, a melyeket a függetlenség első reményeinek összezúzására küldtek Magyarországra, miként verettek meg és kergettettek vissza a magyar határon. Az egész polgárosult világgal együtt, a mennyiben e világ szabad, többet szenvedtem, mintsem elmondhatnám, a mikor két zsarnoknak, az osztráknak és az oroszoknak, katonáit láttam a szerencsétlen országba három oldalról behatolni, azon parancscsal, hogy csak akkor hagyják el az országot, a midőn magyar szabadság nem lesz már többé. A mikor a végső küzdelem elérkezett, mint az emberi szabadság minden barátja, én is csaknem teljesen belemerültem a harcz lefolyásába, látva, mint mindenki látta, hogy a köztársasági elvek és a protestáns vallás, egész Dél-Európában érvényre fognak jutni vagy el fognak veszni az igazság e bátor védelmezőivel; és a mikor, száz csata után, a villamos tárvívó és a külföldi lapok meghozták a gyászos hírt, hogy a magyarokat elárulták, hogy a hadsereget feloszlatták, hogy Magyarország elbukott és hogy Kossuth száműzött lett, érzelmeimet, mint minden amerikaiét szavakkal leírni nem lehetett.»

E sorok olvasásánál nem szabad elfelejtenünk, hogy Tefft protestáns lelkész volt, de megjegyzendő, hogy a múlt század közepén Amerikában (Amerika alatt az Amerikai Egyesült-Államokat értve) elterjedt volt az a felfogás, hogy Magyarországon a magyarok protestánsok, a németek katolikusok, a szlávok pedig a keleti egyház hívei. Azonkívül, mint már mondtam, az amerikaiak az európai forradalmakban saját elveik hódítását látták; mi sem természetesebb tehát, mint hogy Amerika, mint protestáns jellegű ország

és mint respublica, Magyarországot, a mely tényleg a protestantismus keleti bástyája, a protestáns és köztársasági elvek bajnokának tekintette.*) Az amerikai közfelfogás szabadságot protestantismus nélkül elképzelni ma sem tud.

A közvéleménynek a magyarok mellett való állásfoglalása nemcsak a sajtóban nyert kifejezést, hanem népgyűlések tartásában, felolvasásokban és oly egyesületek átalakításában is, a melyek kizárólag az euópai és a magyar szabadság ügyének támogatását tűzték ki céljokul.**) Azonban az osztrák-barát forrásból származó hírek is utat találtak a lapokba, és a párisi amerikai consul, Walsh Róbert, a ki a francia előkelőségek befolyása alatt megtagadta hazája eszményeit és a reactio szolgálatában állott, több amerikai lapnak küldött rendszeres tudósításokat, a melyekben kicsinyelte az európai forradalmakat, a magyar függetlenségi harczot faj-háborúnak minősítette és Kossuthot gyalázta. (A magyar-barát amerikai sajtó nem is szűnt meg e miatt Walsh visszahívását követelni, a mi 1849. szeptemberben végre meg is történt.

A közvélemény ily módon való alakulása, gyengítve azon bizonytalanságoktól, a melyet a magyar-ellenes hírek okoztak, volt az első és fő-ok, a mely az amerikai kormányt arra bírta, hogy a valódi helyzet megismerése végett külön ügynököt küldjön Magyarországba. Egy másik ok az volt, hogy Kossuth még 1848 december havában

*) Kossuth szükségesnek tartotta egyik amerikai beszédében annak kijelentését, hogy Magyarországon a felekezeti ellentétek sohasem voltak olyan élesek, mint más országokban, a minek megvilágítására felemlítette, hogy vallásügyi miniszternek ő maga egy katolikus püspököt nevezett ki. Kossuthot valószínűleg két ok készítette e kijelentésre: egyrészt őszinte igazságszeretete, a mely nem tűrte meg a magyar függetlenségi harcznak olyan feltűntetését, a mely nem felelt meg a valóságnak; másrészt pedig meg akarta nyerni az Amerikában nem lenézendő ír (vagy, mint a magyar írók németesen mondani szokták, irlandi) elem rokonszenvét is, a mely ellenezte Kossuth kívánságait azon az alapon, hogy Kossuth protestáns.

***) A *New-York Tribune* egykorú számaiban lapozgatva, szemembe ötlík egy kis hír, a mely szerint még az Isten háta mögött levő Arkanzas állam egy városkájában, Little Rock-ban, is megalakult a *Little Rock Branch of the Central Southern Association for the Promotion of European Liberty*. A tagok heti tiz centet fizettek be egy szabadság-alap megteremtésére.

azon kéréssel fordult Stiles H. Vilmoshoz, Amerika bécsi ügyvivőjéhez, hogy járjon közbe a háború megakadályozására. Stiles meg is tett annyit, a mennyit külön meghatalmazás nélkül el lehetett várni tőle (bár eredmény nélkül), és eljárásáról jelentést küldött külügyminiszterének, a ki is azt jóvá hagyta.*)

De volt egy harmadik, bár kevésbé fontos ok is: a new-yorki magyarok, helyesebben mondva, *egy* new-yorki magyar actiója. Minthogy ez a magyar politikai emigráció még meg nem irt történetéhez érdekes adalékul szolgálhat, megbocsátható, ha itt részletesebben tárgyalom, mint azt valódi fontosságánál fogva megérdemelné.

Az 1848. és 49. évek folyamán több magyar menekülő érkezett Amerikába, a kik naggyobbrészt New-York városában és környékén telepedtek le. Számuk nem volt nagy; a már előzőleg kiköltözöttekkel együtt aligha érte el az ezret. Természetes, hogy éber érdeklődéssel kísérték a hazából jövő híreket; a debreczeni függetlenségi nyilatkozat híre és az őket környező amerikai rokonszenv pedig arra bírta, hogy tanácskozzanak, nem tehetnének-e valamit a magyar ügy érdekében.

Első gyűlésüket, a melyen New-York, Brooklyn és Newark magyarjai vettek részt, 1849. május 24-én tartották meg egy kis szállodában, a Shakespeare Hotelben, New-Yorkban. Hazman A. elnökölt, jegyzőnek Ludwigh S.-t és pénztárnoknak Kuh L.-t választották meg. Több hazafias beszéd elhangzása után következett a határozati javaslat. Hogy ezek az emberek mennyire nem értették meg az Amerikában kínáló alkalmakat, mi sem bizonyítja jobban, mint az egyhangú lelkesedéssel határozattá emelt javaslat.

«Elhatároztatik, hogy a derék magyar nemzetnek new-yorki testvérei által a szabadság ügye iránt való lelkesedésök és rokonszenvök zálogául megfelelő zászló küldessék és egy hat tagú bizottság választassék meg e zászló elkészítésének ellenőrzésére.»

*) Kropf Lajos a *B. Sz.* 1901. májusi számába *Éjszak-Amerika és Magyarország 1848- és 1849-ben* cím alatt cikket írt, a melyben ez esetet részletesen ismerteti.

A bizottság tagjaivá választottak: Breisach R. L., Beecher M., Kuh L., Kraus D., Ludwigh S. és Tóth S. (érdekes, hogy csak egy magyar név van közöttük.)

A második gyűlés május 30-án volt és ezen sok német és lengyel is megjelent. Az elnök, valamint Ludwigh és Kuh lelkesítő beszédei után több német is felszólalt, a kik kijelentették azt is, hogy a jelen levő németek is akarnak Magyarországnak rokonszenvök kifejezéséül zászlót küldeni. A hat tagú bizottság beterjesztette jelentését eddigi működéséről, majd pénzt gyűjtöttek a jelen levők között.

Ekkor Breisach R. L. a következő javalattal terjesztette be:

«Mint hogy az egész világ előtt ismeretes, hogy a magyar nemzet magát szabadnak és függetlennek nyilvánította, az itt összegyűlt magyarok intézzenek kérvényt az Egyesült-Államok elnökéhez, hogy vegye megfontolás alá egy követnek Magyarország kormányához való küldését, a mely kétségtelenül örvendene, ha az Egyesült-Államokkal kereskedelmi szerződést köthetne, a mely szerződés megnyitná az amerikai hajóknak a tágas fiumei kikötőt.»

De ez annyira kívül esett a zászló-küldés költőies eszméjébe burkolt magyarok gondolkozásán, hogy határozni nem mertek és a javallatot a legközelebbi gyűlés elé utalták. A legközelebbi gyűlést azonban valószínűleg sohasem tartották meg, legalább nem találok semmi nyomát a lapokban, a mint hogy okom van hinni, hogy new-yorki magyarok és németek zászlai sem készültek el soha.

Newarkban, New Jersey államban is tartottak a magyarok egy Dr. Jonassohn elnöklése alatt gyűlést, azon célból, hogy támogassák a köztársasági kísérleteket Európában és hogy segítsék azokat, a kik szülőföldjökre vissza akarnak menni.*)

Breisach, látván, hogy *greenhorn*-okkal, vagy, a mai amerikai-magyar kifejezést használva, *zöldfülű*-ekkel (amerikai dologban járatlanokkal) van dolga, a fenti javaslat szellemében június 9-én a saját nevében intézett kérvényt az elnökhöz,**) a melyre udvarias választ kapott és a melyet

*) *New-York Tribune*, 1849. május 28., május 31. és június 14.

***) Részleteiért lásd Kropf idézett cikkét.

a külügyminiszter arra is méltatott, hogy később a magyarországi követ küldésére vonatkozó iratok között ezt is benyújtotta a szenatushoz. Alig vonható tehát kétségbe, hogy Breisach józan eszű és hazafias eljárása, ha kis mértékben is, hozzá járult egy fontos diplomáciai lépés megtételéhez.

Az egyesült-Államok elnöke, Taylor Zachariás tábornok, külügyminiszterével (Secretary of State), Clayton M. Jánossal, egyetértve olyan emberre vetette szemét, a ki már előzőleg több diplomáciai természetű megbízást végzett volt el Európában. Mann Dudley Ambrus — ez volt a kiválasztott neve — 1801-ben született Virginia állam egy kis városában; a katonai pályát, a melyre eredetileg készült, hamar ott hagyta a politika kedvéért és 1842-ben Brémába került mint amerikai consul. 1845-ben felhatalmazták kereskedelmi szerződések kötésére Hanoverrel, Oldenburggal és Mecklenburggal és 1847-ben ugyanazon czélból Poroszország kivételével az összes német államokhoz accreditalták. Történetünk idejében Párisban lakott és az ottani nagykövetséggel volt összeköttetésben, bár, hogy mily minőségben, nem egészen világos.

Taylor elnök június 18-án nevezte ki Mannt «külön és bizalmas ügynökké» (special and confidential agent to Hungary) és a kinevezést Clayton külügyminiszter ugyanazon hosszú utasítás kíséretében küldte el Párisba. Ez az utasítás, a mely hosszasága miatt itt egészében nem közölhető, igen érdekes olvasmány és világot vet arra, hogy mit tudtak és, még inkább, hogy mit nem tudtak az akkori amerikai államférfiak Magyarországról. Bár Clayton ebben Magyarországot Ausztria «ősi függőségének» (ancient dependency) nevezi, nem titkolja a magyarok függetlenségi törekvései iránti meleg rokonszenvét és az orosz beavatkozás miatt érzett aggodalmát. «Ha kitűnik — úgymond — hogy Magyarország képes függetlenségét, a melyet kinyilvánított, fentartani, mi óhajtunk a legeslegelsők lenni, hogy szerencsét kívánjunk neki és szívesen üdvözljük a nemzetek családjába való belépésekor.»

Utasítja Mannt, hogy azonnal menjen Bécsbe és lépjen összeköttetésbe Stiles-szel, az ottani amerikai ügyvivővel, a kinek intelligentiája és tapasztalatai nagy hasznára lehetnek. Az elnök előtt főczélként az lebeg, hogy részletes és

megbízható információt szerezzon Magyarországról a szomszédos országok ügyeivel való kapcsolatban, továbbá a jelen forradalmi mozgalmak valószínű eredményéről és arról, hogy milyenek a kilátások, hogy azon hatalommal kedvező kereskedelmi megállapodásra juthatunk.

«Az amerikai államférfiúnak — így szól egy szakasz az utasító levélben — Magyarország ez idő szerint azon érdekes látványt nyújtja, a mikor egy nagy nép felülemelkedik azon óriási elnyomáson, a melynek súlya alatt oly sokáig nyögött; és ugyanakkor megmutatja azon elhatározását és (reméljük) azon képességet is, hogy megköveteli és fentartja a világ hatalmai között külön és egyenlő helyzetét. Olyanok, a kik azt állítják, hogy ismerik viszonyait, úgy írják le előttünk, mint a köztársasági és liberális elvek képviselőjét.» *)

Mann hamarosan útra is kelt és már július 13-án küldte első jelentését a külügyminiszterhez. Összesen tizenhat jelentést küldött, a melyek tartalmát azonban, sajnos, nem ismerjük, mert azokat a washingtoni külügyminisztérium nem engedi megtekinteni. E sorok írója is, úgy direct kérvényben, mint egyéb utakon, igyekezett a jelentések lemásoltatására engedélyt szerezni, de azon választ kapta, hogy *the injunction of secrecy has not been removed*. És minthogy ez iratok annak idején a senatus végrehajtó bizottsági, tehát titkos ülésen (in executive session) olvastattak fel, tehát — magán-információim szerint — újabb senatusi határozatra volna szükség, hogy «a titkosság zárlata eltávolíttassék»; ennek elérésére pedig óriási politikai befolyás kell. Vitás kérdés azonban, hogy a külügyminiszternek vagy az elnöknek nincs-e joga az iratok lemásoltatását senatusi felhatalmazás nélkül is megengedni; ha van, akkor mégis lehet kilátás arra, hogy az iratok a nem távoli jövőben ismeretesek lesznek.

Mindenesetre igen különös az a nagy titkzatosság, a melylyel e tizenhat jelentést körülveszik, és nem igen magyarázható meg azzal, hogy azok nyilvánosságra jutása veszélyeztetné az Auasztriával való «barátságos viszonyt». Hiszen néhány hónappal azután, hogy a senatus ez iratok

*) Az utasító levelet bővebben ismerteti Kropf idézett cikke.

titkos tartását elhatározta, minden aggodalom nélkül ki-nyomatták Webster híres Hülsemann-levelét, a melyben nemcsak erősen meglecczkéztette a császár ügyvivőjét, hanem háborúval is fenyegetődzött.

Egy másik forrás, a melyből Mann küldetésének részleteit valószínűleg megtudhatnók, Mann emlékiratai volnának, a melyek az Appleton-féle *Encyclopaedia* szerint 1888-ban készek voltak a sajtó számára. Kutatásaim ez irányban sem voltak eddig eredményesek. Annyi bizonyos, hogy az emlékiratok Amerikában nem jelentek meg, mert a Congressusi Könyvtárban, Amerika nemzeti könyvtárában, nem tudnak róluk semmit. Tudakozódtam a kézirat felől többek között Mann szülőhelyén, valamint a *Virginia Historical Society*-nél is; az első helyen már a nevére sem emlékeznek, a Virginiai Történelmi Társulat könyvtárnoka pedig nem tud róla többet, mint mi. Valószínű, hogy Mann Párisban halt meg, mert a polgárháború után oda vonult vissza; talán ott lehetne kutatni irodalmi hagyatéka után.

Három tényt azonban, a melyek közül a második az első következménye volt, hitelesen megállapíthatunk. Az első az, hogy Mannak nem sikerült küldetése titkosságát megőrizni, a mennyiben Schwarzenberg hg nemcsak tudott róla, hanem az utasító levélről is birt másolattal. A másik az, hogy Mann Dudley Ambrus be akart menni Magyarországra, de ebben a bécsi hatalom erőszakkal megakadályozta.*) A harmadik pedig az, hogy Mann jelentéseiben nem ajánlotta Magyarország függetlenségének elismerését. Ez utóbbin alig lehet csodálkozni, ha tekintetbe vesszük, hogy kénytelen volt információit Bécsben beszerezni; de még ha bejuthatott volna is az országba, július végén, vagy

*) Kossuth *Iratai* III. kötetének 333. lapján ezeket jegyzi meg: «Én Dudley Mann úrtól magától tudom, hogy neki határozottan szándokában volt Magyarországra jönni s a magyar kormányval közvetlen érintkezésbe lépni s ez csak azért nem történt, mert e szándokának végrehajtásában a bécsi hatalom erőszakosan megakadályozta. Nagy, kimondhatatlan nagy csapás volt ez Magyarországra nézve! Én lelkemben meg vagyok győződve, hogy az Egyesült-Államok képviselőjének Debreczenben megjelenése oly felvillanyzólag hatott volna a nemzet közszellemére, hogy szabadságharcunk kimenetele bizonyosan nem olyan volt volna, mint a minő volt.»

augusztus elején már bajosan jelenthette volna megbízójának, hogy a magyar kotmány képesnek látszik magát fenntartani.

Kétségtelen, hogy Mann helyzete ilyen kellemetlen volt Bécsben, bár hogy mi módon akadályozta meg Schwarzenberg hg Mann szándékainak végrehajtását, nem tudjuk; valószínűleg bővebben le van ez írva a titokzatos jelentésekben, és aligha járok távol az igazságtól, ha látatlanban is azt tartom, hogy e jelentések nem valami hízelgők az osztrák államférfiúságra nézve. Magyar szempontból nagy csapás volt, hogy az Atlanti Óceánon át akkor még nem vezetett alattság,*¹) s így Mann ép a legkritikusabb helyzetben nem érintkezhetett gyorsan kormányával. Három-négy hétig is eltarthatott, míg levele Washingtonba ért, s így első vagy második jelentésére a válasz már csak a világosi fegyverletétel után érkezett meg, a mikor pedig Mann megbízatásának már semmi jelentősége sem volt. Ha Mann rögtön alattság-sürgöny útján panaszkodhatott volna kormányánál, ez valószínűleg erőleyesebb intézkedéseket tett volna képviselője méltóságának megvédésére.

Az osztrákok igen egészséges félelemmel viseltettek az amerikai hadi hajók iránt. Tudjuk, hogy a mikor az amerikai emberbarát Brace Loring Károly, 1851-ben Magyarországon, mint «lázító», osztrák fogságba került, a bécsi rendőrfőnök több havi fogság után hirtelen jónak látta őt szabadon bocsátani, mihelyt «véletlenül» néhány amerikai hadi hajó jelent meg az Adriában.**²) A mikor pedig Koszta Márton, a ki akkor még nem is volt teljes jogú amerikai polgár, 1853-ban a smyrnai kikötőben csalárdul egy osztrák hadi hajóra hurczoltatott, a St. Louis nevű amerikai hajó vitéz kapitánya, Ingraham, rövid eredménytelen tárgyalások

*¹) A francia-angol *cable* szónak és állítólag magyarosított alakjának, a *kábel*-nek, a magyar nyelvbe való bevitele ugyancsak fölösleges volt, a mikor van rá magyar szavunk is. Ugyanis a vízen járó magyar emberek a részben víz alatt levő azon hajókötelet, a melynek az angol hajózási nyelvben *cable* a neve, *alattság*-nak nevezik.

**²) Brace a *New-York Tribune*-ba írt igen érdekes leveleket az elnyomott Magyarországból, a melyek *Hungari in 1851, with an experience of the Austrian police* czímen 1852-ben könyvalakban is megjelentek.

után rászögezte ágyúit az osztrák hajóra és így követelte Koszta kiadatását. És az osztrák kapitány kiadta Kosztát.*) Mannak módjában lett volna a kormányával való gyors érintkezés, nem valószínűtlen, hogy az Adriában a csillagos és sávos lobogó akkor is «véletlenül» megjelent volna, a mi gondolkozóba ejtette volna Schwarzenberg herceget, hogy nem volna-e bölcsőbb Mann küldetése elé kevesebb akadályt gördíteni.

II.

Bár Mann küldetése titkos volt, idővel mégis kiszivárgott valami a nyilvánosságba és szeptemberben már említik a new-yorki lapok, hogy a kormánynak titkos ügynöke volt Magyarországon. Hülsemann G. J. lovag, az osztrák ügyvivő Washingtonban, azt hitte, hogy igen kötelességtudó hivatalnoknak bizonyul, ha e lapokat elküldi Bécsbe a külügyminiszternek. Nagy lehetett azonban a meglepetése, a mikor Schwarzenberg hercegtől 1849. november 5-iki kelettel azon választ kapta, hogy mindez nem újság előtte. A jellemzően osztrák levél így szól:

«Ön megküldte a new-yorki lapokat, a melyekben, bár, kissé titokzatos szavakban, de mégis positiv tényként történik czélzás arra, hogy egy amerikai ügynök küldetett Bécsbe azon utasítással, hogy alkalmas pillanatot lessen a *Magyar Közlársaságnak* kormánya nevében való elismerésére és vele kereskedelmi szerződés kötésére. A dolog, sajnos, nagyon is igaz; és ezen tárgyra vonatkozó információink oly megbízható forrásból erednek, hogy nem táplálhatunk kétséget ezen eljárás megtörténte iránt, a mit eleinte annyira nehezünkre esett valónak tartani. Ugyan hogyan egyeztethettük össze ezen eljárást a nemzetközi törvények azon elveivel, a melyekhez Ausztria az Egyesült-Államok irányában mindig oly lelkiismeretesen ragaszkodott? Vajon barátságunk és bizalmunk viszonzása volt-e, a melyet sohasem szüntünk meg az Egyesült-Államok kormánya iránt nyilvánítani, hogy ez türelmetlenül leste és siettetni igye-

*) *House of Representatives Documents. 33d Congress, 1st Session. Executive Document No I.*

kezett a pillanatot, a mikor hasznot húzhatna az Osztrák Monarchia bukásából és *néhány bál gyapottal többet adhatna el Ausztria létezésének árán?* A Mann Dubley úr küldetéséért felelős államférfiak nagyon korlátolt és önző szempontokat árultak el, sőt kimutatták nagy tudatlanságukat az ügyek valódi állása, Ausztria erőforrásai és igazainak védelmében kifejtett kitartása felől. Maga Lord Palmerston is, a kit aligha lehetne azzal vádolni, hogy Ausztria pártosa, elismerte, hogy az európai egyensúly és a világ nyugalma érdekében mily rendkívül fontos, hogy ezen hatalom teljes integritásában megtartassék. Azt hitték talán New-Yorkban (?), hogy forrásaink kimerültek és hogy célunkat, a forradalom elleni küzdelmet, feladtuk? Azt remélték talán, hogy hat havi harc után és miután biztosítást kaptunk az iránt, hogy szükség esetén nem hiába fordulnánk segítségért Oroszországhoz, meg fogunk egyezni a lázadó alattvalókkal? Mi, a kik huszonöt évig küzdöttünk a francia forradalom ellen? Akkor minden igaz ember megtapsolta a rend elveihez való ragaszkodásunkat és azok védelmében nyilvánított kitartásunkat: ezek ma is kifejezték vágyukat, hogy a Magyarországgal való küzdelemből győzőként kerüljünk ki.»

Az Egyesült-Államok által tett lépésekről, minden kétséget kizárólag, a következőket tudtuk meg:

Június folyamán Mann Dudley úr, valami attaché-féle az amerikai követségnél Párisban, a kormány egy legbefolyásosabb tagjától bizalmas levelet kapott, a mely utasításul volt szolgálendő azon missióra nézve, a melyet Bécsben és Magyarországon kellend betöltenie. Utasítva volt, hogy jöj-jön ide és tudja meg, hogy az insurrectionális mozgalmak Magyarországon meg vannak-e már annyira érve, hogy ennek, mint független hatalomnak, azonnali elismerése igazolható legyen: hogy igyekezzék találkozni Kossuthtal vagy ezen *illustris* férfiú ügynökeivel: és végül, ha a magyaroknak sikerre való kilátásait valószínűnek tartaná, hogy hívja fel őket egy diplomatiái ügynöknek Washingtonba való küldésére, a ki hamarosan elismertetnék. Az Egyesült-Államok azon érdeke, hogy minél előbb kereskedelmi viszonyba lépjen az újszülött köztársasággal, Mann úr utasításaiban elegendő oknak van véve, hogy igazolja küldetését.

Van egy körülmény, a mely nagyban öregbítette azon

mély sajnálkozást, a melyet ezen küldetés okozott nekünk ; Mann úr utasításaiban Taylor elnök szándékaira is történt czélzás és említés tétetett Ausztria *vas-walmáról* (*iron rule*). Nagy örömünkre szolgált volna Taylor tábornokra úgy tekinthetni, mint a ki ily ármányokon felül áll, és fájdalommal láttuk, hogy az amerikai kormány feje osztozik azon tévedésekben, a melyeket felőlünk a rosszakarat terjesztett, a melyek azonban sohasem találtak komoly hitelre még azoknál sem, a kik kezdetben hajlandók voltak azokat elhinni.

Ön most birtokában van az igazságnak azon komoly körülményeket illetőleg, a melyekre jelentésében hivatkozik. Meg lesz győződve, hogy Clayton úr magyarázatai nem tel-esek és nem kielégítők. Így tehát határozottabb nyilatkozatot és visszavonást követelhetnénk a new-yorki (?), cabinet-től ; de mi hajlandók vagyunk régi barátságunkat az Egyesült-Államok iránt fentartani ; és készek vagyunk azon lépést, a mely miatt panaszt emelünk, az amerikai kormány valamely tagja egyéni hibájának és tévedésének tekinteni, hogy elkerüljük a hozzá való oly változások megtételének szükségességét, a mely ellenkeznek óhajainkkal.

«Szives lesz kifejezéseit ezen levél értelmében szabályozni, sőt ennek tartalmát, ha helyesnek tartja, közölheti is azokkal, a kiket illet.»

Hülsemann nem mert rögtön hivatalosan panaszt emelni, hanem Schwarzenberg levelét elvitte Derrick úrhoz, a külügyminiszterium egyik titkárához és nála hagyta ; úgy látszik, puhatolódzni akart, hogy mily fogadtatásban részesülne egy hivatalos óvástétel. Derrick másolatot és angol fordítást készített a (német) levélről és azokat átadta Glaytonnek, a ki később, a mikor értesült Webster Hülsemann-leveléről, megküldte a fordítást Websternek ; így került az Webster iratai köze.*)

Később Hülsemann, nem-hivatalosan, felolvasott néhány szakaszt a levélből Claytonnek, a miből ez meggyőződött, hogy a császári kormány *tiltott úton* másolatot szerzett az

*) *The Letters of Daniel Webster. Edited by C. H. Van Tyne, Ph. D., New-York, 1902. 453—456. lapok. A fent közölt fordítás az angol fordítás alapján készült.*

utasításról. Clayton figyelmeztette erre a lovagot, hozzá téve, hogy ha, a mivel fenyegetődött, hivatalosan intézne hozzá jegyzéket ez ügyben, kénytelen volna megvizsgálni, hogy mi módon jutott kormánya oly levél másolatához, a melyet ő bizalmasan küldött egy amerikai ügynökhöz. Hülsemann később vitába bocsátkozott vele azon elvekről, a melyeket az amerikai kormány új kormányok elismerése tekintetében követ és e közben oly dühre ragadtatta magát, hogy Clayton a faképnél hagyta. («But he denied our whole doctrine, and seemed to have worked himself up into a passion which forbade discussion.»)

Clayton fenyegetése hatott: az osztrák lovag nem tett akkor hivatalos óvást Mann küldetése miatt.

Azonban 1850 márczius 22-én a senatus, miután többben megtámadták a kormányt Magyarország függetlenségének el nem ismerése miatt, határozatot hozott, a melyben felkérte az elnököt, hogy, a mennyiben a közérdekkel összeegyeztethető, terjeszsze be a magyarországi ügynökre vonatkozó iratokat. Hat nappal később ez meg is történt és az iratokat kísérő üzenetét az elnök így fejezte be:

Látható ezen okmányokból, hogy a mióta hivatalba léptem, Magyarország kormányától e kormányhoz követ vagy ügynök nem accreditaltatott, valamint hogy e kormányhoz nem érkezett átirat sem Magyarország külügyminiszterétől vagy más erre felhatalmazott végrehajtó hivatalnokától.

Szándékom, a mint nyiltan bevallottam e levelezésben, Magyarország függetlenségének elismerése volt, ha sikerült volna oly *de facto* kormányt létrehoznia, a mely eléggé állandó alapokon nyugszik, hogy eljárásomat e kormány szokásai és megállapodott elvei szerint igazolja; és ambár Magyarország elbukott és derék hazafiai közül most sokan száműzetésben vannak vagy rablánczokban sínylődnek, most is kijelenthetem, hogy ha sikerült volna oly kormányt fentartania, a melyet elismerhettünk volna, mi lettünk volna az elsők, hogy őt a nemzetek családjában üdvözljük.»

Az iratok a titokzatos jelentések kivételével kinyomatok és így köztulajdonná lettek.*) Itt volt tehát Hülsemann

*) *Senate Documents, 3 Ist Congress Ist Session. Volume 10. Document 43.*

lovag alkalmá, hogy most kellemetlen felvilágosítások megadása szükségessége nélkül maga az amerikai kormány által nyilvánosságra hozott okmányok alapján emeljen panaszt. De mégis habozott, és úgy látszik, újabb utasításokért irt Bécsbe. Hogy miért késett óvásával teljes hat hónapig, nem egészen világos; ő ugyan azt állította, hogy Taylor elnök közbejött halála miatt nem tartotta illendőnek rögtön óvást emelni, de az iratok nyilvánosságra jutása és Taylor halála között három hónap múlt el, a mely idő alatt az óvásnak, ha komoly akart lenni, meg kellett volna történnie.

Taylor halála után az alelnök, Fillmore Millard, jött helyébe és ez cabinetjébe külügyminiszterré a lángeszű Webster Dánielt nevezte ki. Hiszen Clayton is, a ki bár közepes tehetségű, de ügyes politikus volt, elég ember volt a talpán, hogy Hülsemann lovaggal elbánjon; de Websterbe belekötni, még pedig oly arrogáns és kihívó modorban, a mint Hülsemann tette, egyenesen örülség volt. Hülsemann, mint az osztrák diplomáciai iskola méltó terméke, ösztönszerűleg gyűlölte a lángészt és a népszerűségre támaszkodó államférfiút; talán ez a lélektani magyarázata hirhedt jegyzékének, a melyben gögijének vakságától megverve Websternek, a népkormányzat és a népjogok exponensének, akart leczkét adni. A jegyzék tényleg nagyon fel is háborította Webstert, a ki akkor már élete alkonyán járt és betegeskedése miatt többször kénytelen volt a hivatalos élet izgalmai elől marshfieldi birtokára menekülni. Híres válasza is nagyrészt ott készült.

E jegyzékváltást Kropf Lajos idézett cikkében kivonatossan ismertette, azonkívül megtalálható az csaknem teljes szövegében Kossuth *Iratáinak* III-ik kötetében (323—336. lap), tehát az érdeklődők előtt vagy már ismeretes, vagy könnyen hozzáférhető. De azért érdemes rá néhány megjegyzést tenni.

Ez a két jegyzék két ellentétes elvet képvisel, a melyek annyira nem férnek össze, mint akár a tűz és a víz. Hülsemann az Isten kegyelméből való zsarnokság eszméjének gyöngye lándzsatoróje, a ki az ausztriai házban a *rend* fentartóját, a magyarokban és különösen Kossutban a *rend* felforgatóit látja, és ezért jónak tartja a népjogokat kép-

viselő Amerikához a fölény és hetvenkedés hangján beszélni.

Amerika érdeklődését a magyarok küzdelmei iránt Ausztria belügyeibe való beavatkozásnak tekinti, sőt nem átalja figyelmeztetni az amerikai kormányt, hogy a császári kormánynak van elég hatalma, hogy megtorlással éljen. Jegyzéke hemzseg az elferditésektől és hazug kérkedéstől. A néhány bállal több gyapotnak eladására vonatkozó «szellemes» ötlet kivételével használja a Schwarzenberg hg. idézett levelében foglalt kifejezéseket, a miért még némileg menthető; ő azonban, túl akarván tenni mesterén, még sokat is told hozzá a saját fejből. .

Webster Dániel, az új-angliai puritán-ivadék, egész életében az önkormányzat és a népjogok szószólója volt. Mint jogász, politikus, de különösen mint szónok még ifjú korában nemzeti hírnévre tett szert, és hatalma tetőpontján népszerűsége oly nagy volt, hogy Amerikában csak Washingtonénak maradt mögötte. Azon kevesek közé tartozott, mint a nemeslelkű magyar-barát, Greeley Horatius, is, nagyon nagyok voltak arra, hogy az elnöki székbe kerüljenek. Egyéniségében és szónoklatában volt valami bűvös varázs, a mely, mint Kossuthé, magával ragadta nemcsak a tömegeket, hanem a higgadtan gondolkozókat is. Válasza Hülsemannhoz, a mely egyáltalában nem szükölködött az udvariasság mezébe burkolt csipős vagy éles vágásokban, tulajdonképen az amerikai kormányzasi elvek nagyszerű kifejtése, a melynek folyamán sikeresen megczáfolja Hülsemann állításait, elmésen és hatalmasan védelmére kel Kossuthnak és a magyaroknak, a fenyegetésekre pedig azzal felel, hogy ha a császári kormány Mannel tényleg úgy mert volna bánni, mint kémmel, «az amerikai nép megkövetelte volna kormányától, hogy Ausztrián a köztársaság úgy szárazföldi, mint tengeri egész hatalmával a sértést megtorolja».

Hülsemann egyéb baklövesei között azt a hibát is elkövette, hogy jegyzéke megszerkesztésénél nem a nyomtatásban megjelent szöveget, a melyre okszerűleg támaszkodnia kellett volna, tartotta szem előtt, hanem a Schwarzenbergtől kapott utasítást; így történt, hogy egy oly kifejezés (Austria's iron rule) miatt is emelt óvást, a mely a nyom-

tatott szövegben nem is fordult elő. Ezt persze nem volt nehéz megezzáfolni.)*

Az érdekes párviadal tehát, a mint előre volt látható, az osztrák fél csúfos vereségével végződött; sőt valószínűnek látszik, hogy, még ha az erők megfordítva lettek volna is elhelyezve, a végeredmény az ausztriai ház és Amerika kormányzási elveinek összehasonlításánál ugyanaz marad.

Webster válasza lelkes helyeslésre talált az egész országban, de nemsokára különös vita keletkezett a sajtóban a híres levél szerzőségét illetőleg, némelyek azt állítván, hogy az nem Webster munkája. Sok felesleges tinta folyt e kérdésről, míg végre kiderült az igazság. Webstert nagyon felháborították az amerikai kormány ismeretes elveinek megtámadása és a jegyzékben foglalt fenyegetések, és elhatározta, hogy azokra keményen kell felelni. Mielőtt visszavonult falusi birtokára, közölte tervét négy-öt bizalmasával és átadta nekik tervezett válasza vázlatát, hogy annak alapján készítsenek neki fogalmazványt. Ezen fogalmazványok átolvasása után szerkesztette meg maga Webster a levelet, úgy a mint az elküldetett, s így az teljes joggal az ő művének tekinthető. Egyik bizalmasának, Hunter Vilmosnak, ismerjük egy Webster fiához intézett levelét, a melyben azt írja, hogy alig hiszi, hogy az ő fogalmazványából csak egy mondat is megmaradt a jegyzékben. Hunter pl. a megtorlásra vonatkozólag azt írta volt, hogy ha az osztrák kormány az amerikai ügynökkel mint kémekkel mert volna bánni, egy amerikai hajóhad megbombázta volna Velenczét és Triesztet. Láthatjuk az előző idézetből, hogy Webster a megtorlásra vonatkozó szakaszt sokkal méltóságosabban fogalmazta meg.

A szerencsétlen Hülsemannak még sok baja volt azután is Websterrel, a ki, mint elődje, Clayton, is, mindenféle ürügy alatt nem egyszer kényszerítette a dühös lovagot jegyzékei visszaszívására. Megkoronázta ennek szenvedéseit Kossuth Amerikába érkezése, a ki első amerikai beszédé-

*) Webster iratai között egy levélkét találtak Fillmore-tól, a melyből azt lehet sejteni, hogy a kérdéses kifejezés az eredeti utasító levélben tényleg megvolt, azonban a senatus elé terjesztett másolatból valami módon kimaradt. *Van Tyne: Letters of D. W.*, 457.

ben nyíltan szemébe vágta a keztyűt, többek között ezeket mondván:

«A mi Hülsemann urat illeti, valóban nem hiszem, hogy annyira kész volna Washingtonból távozni; kitünően emésztette meg a keserű labdacsokat, a melyeket Webster úr oly remekül adott be neki. De már eleget tudok az Egyesült Államok sovereign népének közszelleméről, hogy az sohasem engedné meg a végrehajtó hatalom bármely felelős letéteményesének, még ha akarná is — ámbár bizonyos, hogy az önök fenkölt szellemű kormánya nem akarja — hogy politikáját a világ összes Hülsemannjai vagy Ferencz Józsefei szabályozzák. Ezért bizalommal remélem, hogy ez ország sovereignje, a nép, Magyarország függetlenségi nyilatkozatát nemsokára el fogja ismertetni, és cseppet sem fog törődni azzal, hogy Hülsemann úr már holnap kéri az útlevelét. Szerencsés utat neki!»

A mikor Webster, mint a congressus egy határozatának végrehajtója, kieszközölte Kossuthnak és társainak Kis-Ázsiából egy amerikai hadihajón Amerikába való szállítását, úgy őt, mint az egész nemzetet tisztán emberbaráti érzelmek vezéreltek. Meg akarták akadályozni, hogy oly igaz hazafiak az ausztriai ház bosszújának essenek áldozatul, menhelyet ajánlottak fel nekik szabad országukban és külön törvényt hoztak, a melylyel a magyar menekülteknek földet ajándékoztak. Ezek oly nemes cselekedetek, a melyek Amerikának örök dicsőségére szolgálnak. Naiv önzéssel azonban azt hitték — és e hitben Webster is osztozott — hogy Kossuthnak nem lehet hőbb vágya, mint hogy Amerikában telepedjék le és ott új otthonot alapítsanak. (Ez a felfogás, és nem a hivatalos iratok, adják meg a kulcsot a Kossuth és az őt szállító amerikai fregatta, a *Mississippi*, kapitánya között útközben felmerült differentiak megértéséhez. (Mi sem bizonyítja Kossuth kiváló önzetlenségét, mint hogy a másik utat választotta. Kétségtelen, hogy fényes jövő és nagy vagyon várt volna rá Amerikában, mint pl. egy nagytehetségű német emigránsra, a nemrég elhunyt Schurz Károlyra, a kit az angol nyelvben rövid idő alatt elért nagy hatalmánál fogva némelykor Kossuthal hasonlítottak össze az amerikaiak, és a ki cabinetminiszter is lett.

Webster nem helyeselte a Kossuth által propagált in-

tervention for non-intervention elvet sem, de nem tartotta helyén valónak az ez ellen való nyílt fellépést, bizván abban, hogy az ez iránti hangulat, ha csak valami váratlan esemény nem jön közbe, magától is le fog csendesedni, a mi meg is történt.*) De azért őszinte bámulója volt Kossuthnak és kezdettől fogva meg volt győződve a magyar ügy igazságosságáról; ezért a Kossuth tiszteletére rendezett congressusi lakomán nemcsak megjelent, hanem hosszú és fényes beszédben dicsőítette Kossuthot és a magyar nemzetet, történelmi és statisztikai adatokkal igazolta a magyar nemzet önálló politikai létre való jogosultságát és poharát Magyarország függetlenségére üritette.

Ez már több volt, mint a mennyit Hülsemann lovag el tudott viselni. Miután Webstertől azon választ nyerte, hogy egy amerikai polgárnak sem az elnök, sem senki más meg nem tilthatja, hogy kimondja, a mit gondol, Hülsemann, látván, hogy vele nem boldogul, egyenesen az elnökhöz fordult panaszos francia levéllel, a melyben többek között ezt írja:

«L'hostilité de Mr. Webster à l'égard de mon Gouvernement ne date pas d'hier. Sa note du 21 Décembre 1850 (a Hülsemann-levél) était un manifeste révolutionnaire et un appel fanfaron à tous les perturbateurs de la paix publique en Europe.» **)

Az engesztelékeny Fillmore, figyelmen kívül hagyva a diplomáciai szokásokat, a melyek szerint ügyvivő nem érintkezhetik közvetlenül az elnökkel, találkozó adott neki; de, minthogy ezen nem tudtak megegyezni, a lovag 1852 április 28-án néhány sorral értesítette az amerikai külügyminisztert, hogy távozik Washingtonból és a követség vezetését titkárára bizza. El is ment, de nem Bécsbe, hanem egy nyugat-indiai szigetre. A Kossuth-láz lecsillapultával Fillmore valami aranyhidat épített fel, a melyen Hülsemann visszatérhetett Washingtonba.

De azután sem nyugodott ott rózságyon.

*) Webster részletesen megírta a maga és kormánya álláspontját *Mc. Curdy J.* Károlyhoz, az amerikai bécsi ügyvivőhöz, 1852 január 15-én intézett levelében. *Van Tyne: Letters of D. W.*, 497. l.

***) *Van Tyne: Letters of D. W.*, 496. l.

III.

A független Magyarország kormányának amerikai követére vonatkozó adataink igen gyérek. Pulszkytól tudjuk,* hogy ez az ember «magyar zsidó volt, ki a harminczas évek végén Amerikába kivándorolt, most (1849) Magyarországra jött, s Kossuthtól és Batthyányi Kázmértól kieszközölte megbízó levelét».

Neve hol *Damburghí*-nak, hol *Damburghy*-nak van írva. Furcsa egy név; nem magyar, nem német, nem is angol, hanem sületlen *compromissum* a három között.

A külföldön letelepedők idegen hangzású nevei sokszor csudálatos változásokon mennek át, a mire elég példa van Magyarországon is, de Amerikában még több. Így Pennsylvania állam jelenlegi kormányzójának neve, *Pennypacker*, egészen angolnak látszik, pedig ő német származású és őseit *Bemchenbäcker*-nek hívták. A magyar kiköltözés még csak újabb keletű, de máris olyan nevekre bukkanunk kiköltözötteink között, a melyek a leggyakorlottabb etymologust is zavarba hoznák. Az ilyenekben, mint *Fieldváry* és *Sabo* még könnyű ráismerni a *Földváry*-ra és *Szabó*-ra, sőt a ki egy washingtoni fényképész czégérét, *John K. Kemethy*, látja, is rájöhet még, hogy annak tulajdonosa eredetileg *Kerskeméthy János* volt; de ki hinné, hogy *Mr. Locust* odahaza *Lőkössi* volt? Egy *Nagy* nevét *Gross*-ra változtatta, szentül meg lévén győződve, hogy ezzel nevét megangolosította; persze mindenki németnek tartja, mint azokat, a kik magyar nevük elé *Von*-t ragasztottak. *Mészáros*-ból *Messik*, *Kertész*-ből *Curtis*, *Kovács*-ból *Gaskill* (?) lett, igen furcsa esete volt pedig egy *Fazekas* nevű derek parasztembernek, a ki most *Flannigan* néven ismeretes. Ő ugyanis ír munkások között dolgozott, a kik, nevét nem tudván kiejteni, eleinte *F*-nek nevezték, majd egy *F*-fel kezdődő nemzeti nevüket adták neki, a mely rajta is ragadt.

Így idomulnak itt az idegen nevek az angol kiejtéshez; de persze oly esetekben sincs hiány, a mikor az idegenek az angol szavakat a saját szájuk járása szerint ala-

*) Pulszky Ferencz: *Életem és korom*, I. 489.

kitják át. Pl. a magyarok *Mc. Keesport*-ból *Mikesport*-ot, *Cleveland*-ből *Kleveland*-ot, *payday*-ből *peda*-t csináltak, a lányok a legényekről mint *bojsz*-okról (*boys*), a legények szeretőjükről mint *a gojlim*-ről (*girl*) beszélnek, és így tovább.

Damburghy nevének evolúcióját nem ismerjük; talán *Dammerger* vagy *Bamberger* lehetett kiköltözése előtt, de a «történelemben» mint Damburghy szerepel. Annyi bizonyos, hogy negyvenkilenczben ismét Magyarországon volt és ajánlkozott Kossuthnak vagy Batthyányi Kázmérnak a washingtoni követségre. Mint az alábbiakból látható, műveltsége, modora és jelleme nem volt olyan, hogy ily fontos missióra képesítsék. Hogy mi módon beszélt rá a magyar kormányt, hogy őt küldje ki Amerikába, nem tudjuk, de valószínűnek látszik, hogy Kossuthot és Batthyányit, a kik érezték annak fontosságát, hogy a magyar ügynek Washingtonban is legyen szószólója, az birta rá elhatározásukra, hogy Damburghy több éven át lakott volt Amerikában, tudott valahogy angolul és ismerősnek látszott az ottani viszonyokkal, a mik mind olyan tulajdonságok, a melyek alkalmas embernek nagy előnyére váltak volna.

Damburghy június 15-én kapta meg kinevezését, és úgy látszik, hogy mindenekelőtt a többi magyar diplomátával akart érintkezésbe kerülni és melleleg — tőlük penzt kérni. Kerülő utakon mehetett, mert csak augusztus 13-án vagy néhány nappal előbb érkezett Párisba és tiszteletét tette Teleki László grófnál. Hogy milyen benyomást tett Telekire, kitűnik ennek Pulszkyhoz intézett leveleiből.*)

Páris, aug. 13. 1849.

«Egygyel ismét megszaporodott diplomatáink száma.

Damburghy magyarhoni követ Amerikában! mit tartasz erről? én igen ügyetlen embernek tartom, s olyannak, kinek megérkezte az egyesült státusokba inkább árthat, mint használhat ügyünknek. Pénzt kér, én inkább a végett adnék neki — ha volna — hogy missiójáról mondjon le. Damburghit minden módon itt akartam tartani, s inkább arra bírni, hogy leveleit postára tegye, de ő erőnek erejével látni akart.»

*) Pulszky: *É. és K.*, I. 488—490.

Páris, aug. 14. 1849.

«Sumner levelét ide csatolom. Ő is nagy szerencsétlenségnek tartaná, ha Damburghi Amerikába menne. Istenért, kövess el mindent, hogy őt czéljától eltartóztasd. Menjen ő vissza hazánkba és katonáskodjék, mert hiszem, hogy jó katona; de diplomatának nem való. — Egyet tudok, pénzt nem fogsz neki adni, mert nincsen, valamint nekem sincs, de nem fog-e aztán más valakihez folyamodni. Szörnyű, hogy kormányunk ilyen embereket küld! Sumner szerint most épen nem kell Amerikába követet küldeni, s úgy kell hagyni a dolgot, a mint indult — mert igen jól indult.»

Páris, aug. 16. 1849.

«Vass Samutól kaptam levelet Amerikából, ez is követ szeretne lenni!!! Damburghinak írtam, hogy nem adhatok pénzt neki, most ismét kért tőlem. Tanácsoltam neki, menne haza Magyarhonba, s intézzen el ott mindent személyesen kormányunkkal. Mondtam neki, szólna veled is. Kérlek, ügyekezd őt hazamenetelre bírni. Igen szegény gyámoltalan egyéniség. — Amerikába Sumnert kell küldeni, nála jobb követet nem kaphatunk, tudom pedig, hogy elfogadja a követséget, mert szoltam is már vele. Kérlek, ezt titokba tartsd mindenki előtt! De igen örülnék, ha te is írnál mellette a kormánynak. Még pedig ird meg, hogy *Envoy extraordinaire et ministre plenipotentiaire* czímmel kell őt kinevezni. Hihető, hogy Sumner ott teljes ünnepélyességgel (officiellement) fogadtatnék el.»

«Au nom du ciel veuillez bien remonter la tête à ce pauvre Damburghi. Il demeure Tavistock Hotel, Covent-garden.»

Tehát Damburghy mégis elment Londonba és felkereste Pulszkyt, a ki teljesen osztozott Teleki véleményében és emlékirataiban azt is megjegyzi, hogy «barátink, főleg Cobden, megbotránkoztak ezen kinevezésen». Pulszky gyakorlatibb ember volt, mint Teleki, és kezébe véve Damburghyt, sikerült rábírnia, hogy *megbízó levelét neki tíz forintért adja el.**) Szinte látni vélem a diadalmas mosolyt Pulszky arczán és a ravasz mosolyt Damburghyén, a mikor az alkut

*) Pulszky: *É. és K.*, I. 489.

megkötötték. Pulszky ezzel az ügyet végleg és kitűnően elintézettnak tekintette, és úgy látszik, sohasem tudta meg a «követ» később viselt dolgait.

Mint már említettem, az Atlanti Óceánban akkor még nem volt alattság lerakva, s így a hírszolgálat az ó- és új-világ között igen lassú volt. A legrövidebb hajójárat Liverpool és Halifax között volt, s ez utóbbi helyről a legfontosabb híreket a villamos távirón sürgönyözték meg a nagyobb lapoknak, míg a leveleket és újságokat a vasutakon továbbították. A legkedvezőbb esetben is két hét telt bele, a míg a londoni hírek New-Yorkba jutottak, és így a világsi fegyverletétel híre csak szeptember 6-án lett ismertessé Amerikában.

Damburghy Angliából Amerikába ment; hogy mikor ért oda, pontosan nem tudjuk, de a rendelkezésünkre álló adatok összevetéséből azt lehet következtetni, hogy akkor érkezett oda, a mikor Magyarország bukása ott már ismeretes volt. Becsületes ember, ha becsületes ember egy fontos hivatalra való kineveztetését egyáltalában eladná, érezte volna, hogy a magyar kormány megszűntével mindennemű megbízása is megszűnt. De Damburghy impostor volt, a ki feltette magában, hogy a hazája iránt mutatkozó nagy rokonszenvennel vissza fog élni és diplomatásdit fog játszani.

Elment tehát Washingtonba és tárczájából, a melyben talán még volt valami a Pulszkytól kapott fontokból, kihúзва egy Batthyányi Kázmér gróf külügyminiszter által aláírt *bemutató* levelet (a *megbízó* levél persze Pulszkynál volt), jelentkezett vele a külügyminiszteriumban. De ott nem fogadták. Valószínűleg már modora és megjelenése is gyanút keltett; azonban Mann D. Ambrus addig beérkezett jelentései alapján, de különösen a magyar kormány feloszlása folytán lehetetlenség volt az amerikai kormánynak őt elismerni.

Azt lehetne hinni, hogy e kudarcz után Damburghy jobbnak látta volna hallgatni. Ő azonban megmutatta a bemutató levelet néhány újságírónak és nagy felháborodással panaszkodott a kormánynak a szabadság ügye iránt való részvétlenségéről. Így került az ügy néhány lapba, bár pl. a magyar-barát *New-York Tribune*, Greeley Horatius lapja, diszcreten hallgatott a dologról.

Időközben összeült a congressus és mindkét házban élesen támadták Mannt és a kormányt Magyarország függetlenségének el nem ismerése miatt. Sok szép beszéd hangzott el Hunniades és Kossuth népének erényeiről és többek között Cass Lajos tábornok, Michigan állam senatora, javallatot terjesztett be az Ausztriával való diplomatiái viszony felfüggesztése iránt, a melyet Foote, Missouri senatora, ügyesen pártolt. A képviselőházban pedig Buel W. Sándor, Michigan államból, a kormányt nemcsak azért támadta meg, hogy Magyarország függetlenségét idejekorán nem ismerte el, hanem azért is, hogy nem fogadta a magyar kormány követét. Így tehát a kalandor Damburghynak még a congressusban is akadt pártolója, sőt Buel a bemutató levelet, a hirlapokban megjelent szöveg szerint, fel is olvasta.*)

E bemutató levél, néhány magyaros phrasis kivételével, elég szép angolsággal van megírva. Nem tudom, ki fogalmazta; valószínűleg Batthyányi. Kizártnak tartom, hogy Kossuth munkája volna, mert Kossuth akkor még nem ismerte az angol nyelvben való hatalmát, sőt csaknem egy évvel később a Brussából az Egyesült-Államok népéhez intézett szózatát is még magyarul szerkesztette meg. (E szózatot Ujházy Lászlónak küldte el, a ki részére azt *Major Tofman of Washington, D. C.* fordította le angolra.)**)

Az érdekes bemutató levél, a mely Magyarországon, azt hiszem, eddig ismeretlen, így szól:

Első pillanatra felmerül az a kérdés, hogy nem-e hamisítvány ez a levél? Azonban a körülmények összevetése után nem igen lehet kétség az iránt, hogy a levél valódi. A ravasz Damburghyról bajos feltételezni, hogy összeütközésbe akart volna kerülni a büntető törvénnyel és néhány évet hamisítás miatt a börtönben tölteni. Igaz, hogy Pulszky meggondolatlan volt, a mikor *csak* a megbízó levelet vette el Damburghytól, de emlékirataiban csak erről van szó, s

*) *Appendix to Congressional Globe, 1849—50. Volume II. 43., 54., 84., 87., 89. és 143.*

**) *Report of the Special Committee appointed by the Common Council of the City of New-York to make arrangements for the Reception of Gov. Louis Kossuth, the distinguished Hungarian Patriot. New-York, 1852. 441. l.*

így joggal tehetjük fel, hogy a többi irat Damburghynál maradt. Végül, ha Damburghy hamisította volna a levelet, ő, mint a ki évekig lakott volt Amerikában és ott diplomatiái babérokra vágyott, bizonyára az Egyesült-Államoknak és azok külügyminiszterének hivatalos címét használta volna, a melyben pedig a *Foreign Affairs, Republic* és *North* szavak nem fordulnak elő. Különösen ez a *North* szó látszik a levél európai eredetét igazolni, a hol azt még ma is szelvében használják, holott a hivatalos név *United States of America*. E kérdést tehát bizvást elejthetjük.

Damburghy kénytelen volt belátni, hogy a diplomatáski nem vált be, ezért más úton kellett gondoskodnia arról, hogy neve a nyilvánosság előtt maradjon. Felcsapott tehát *distinguished foreigner*-nek és *Hungarian refugee*-nek; az előbbi mindig, az utóbbi akkoriban nagy érdeklődés és rokonszenv tárgya volt Amerikában. Új szerepének megfelelőleg az eddigi *Mr. Damburghy*-ből most *Major H. Damburghy* lett; nincs teljesen kizárva, hogy ez a cím csak úgy ragadt rá, mint pl. Pulszkyra és másokra a *Count* cím, azonban ismervén egyet-mást viselt dolgaiból, sokkal valószínűbb, hogy ő maga vette azt fel. Hogy is ne, a mikor olyan magyarok között mozgott, a kik mindegyikének volt valami címe: *Governor, Count, Colonel, Captain*, stb. Még elég szerény volt, hogy csak őrnagynak nevezette magát, holott ugyanazon erőfeszítéssel ezredes is lehetett volna.

Az igazság érdekében nem lehet elhallgatni, hogy Damburghy a magyar menekülteknek, a kik többnyire vagy semmit sem, vagy csak nagyon keveset tudtak angolul, s az ország hagyományait, törvényeit és szokásait nem ismerték, valószínűleg nagy hasznára volt. 1850 január elején a magyar menekültek New-Yorkban bizottságot alakítottak, a mely Washingtonba igyekezett, hogy Taylor elnöknel tisztelegjen és őt arra kérje, hogy Kossuthnak és társainak kiszabadítására járjon közbe. A bizottság elnöke Ujházy László komáromi kormánybiztos volt, a kit az amerikaiak *Governor Ujházy*-nak szoktak volt tisztelni; tagjai *Colonel John Prágay, Major H. Damburghy, Count Wass, Captain Oswell Theo, Ujházy* és *Captain Waisy* (?) voltak.

A bizottság útközben kiszállt Philadelphiában és Bal-

timorében, és mindkét helyen valóságos ovatiókban részelt. Így Philadelphiában tiszteletére kivonult a nemzetőrség, a mely felett a magyar urak, köztük Damburghy őrnagy úr is, szemlét tartottak, Ujházy pedig a tisztetekhez beszédet intézett. Ugyanaz nap a philadelphiaiak népgyűlést is tartottak, a melyen elhatározták, hogy a magyar menekültek javára pénzt gyűjtenek és azt *Gov. Ujházy* és *Miss Appollonia Jagello* (a ki szintén mint előkelő magyar menekült volt ismeretes) kezeire bizzák. (Még jó, hogy az őrnagyra nem bizzák.)

A bizottságot, a melynek szónoka Ujházy volt, az elnök igen barátságosan fogadta és értesítette, hogy az amerikai kormány máris érintkezésbe lépett a magas portával a magyar hazafiak kiadatása tárgyában, a mi az amerikai magyarok között érthető örömet keltett.

A bizottság tagjait a vasúti társaságok díjtalanul szállították oda és vissza, és a szállodák ingyen látták el hajlékkal és élelemmel, a miért is a bizottság hírlapi köszönetet mondott, a melyet *Ladislaus Ujházy*, *Col. John Prágay* és *Major H. Damburghy* írtak alá.*)

A mikor Kossuth és Pulszky 1851 végén Amerikába jött, Damburghy már letűnt volt a nyilvánosság színpadjáról és ezt az időpontot, könnyen érthető okokból, bizonyára legkevésbé tartotta alkalmasnak arra, hogy újból a lámpafény elé lépjen. Ujházy irataiból, a melyeket valakinek már egyszer sajtó alá kellene rendezni, valószínűleg többet tudhatnánk még meg felőle, de a mit most tudunk, az is elegendő arra, hogy szerepléséről ítéletet alkothassunk.

PIVÁNY JENŐ.

*) Fenti adatok a *New-York Tribune* 1849. és 1850-iki évfolyamaiból valók. Csaknem minden nap voltak benne hírek a magyarokról, ezért mellőztem az egyes számok megjelölését.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN TÖRTÉNETI ESZMÉI.

Második közlemény.*)

II.

Széchenyi magyar történeti és közjogi érzékének fejlődése. A Hitel jóslata. Magyar történeti felfogásának részletes ismertetése.

Midőn most Széchenyi magyar történeti felfogásának ismertetéséhez értünk, szembe kerültünk Beöthy Ákosnak azzal a vádjával, hogy Széchenyit nem vonzotta «hazánk közjoga és története».

Rendkívül súlyos vád oly államférfiúval szemben, ki Magyarország reformálására vállalkozott. De vajon alapos-e a vád? Könnyű lesz e kérdésre felelnünk, ha majd elfogulatlanul áttekintettük Széchenyi magyar közjogi és történeti felfogásának fejlődését.

Széchenyi öröklött fajszeretetét senki sem tagadja. Azt is bajos volna elképzelnünk, hogy Széchenyi Ferencz házában ne lett volna szó a családi hagyományokról, a magyar történetről és közjogról. A huszonegy éves Széchenyinek egy atyjához irt levele is maradt reánk, mely mutatja a fiatal huszártiszt érdeklődését az akkori magyar közelet iránt.

Midőn a napoleoni háboruk után magába szállt, tanult és szenvedélyein uralkodni akarván önmagát megfigyelni kezdte, némi büszkeséggel mondja, hogy lelkének rejtekén oly ösztönöket vett észre, melyek Attila lovasaira emlékezteték. Olaszország legszebb tájékain szeretettel gondol vissza a magyar síkságra. A nemzeti érzés föllendülése Európaszerte a Napoleon elleni harczok idején csak megerősítet-

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 365. számában.

ték Széchenyi hajlamát a nemzeti sajátságok megfigyelésére és megbecsülésére. De másrészt nem felejtethjük, hogy ezt németül írott naplóból tudjuk. És azt sem tagadhatjuk, hogy akkor még magyar történeti és közjogi ismeretei igen hézagosak voltak. Készül a közjog tanulmányára, de nem igen fog hozzá. Mikor hazájáról beszél, nem mindig különbözteti meg Ausztriát Magyarországtól. Többször olvassuk e kifejezést naplójában: mi osztrákok. De e pontatlan terminológiából és német beszédéből nem kell sokat következtetnünk. Alapjában igaz magyar, ki már 1817-ben a magyar közéletet is éles szemmel vizsgálja.*) «Az országban» — írja ekkor — «oly kevés a lelki emelkedettség és az igazságérzet, hogy a politikai pályán nem várhatunk más sorsot, mint könnyörtelen ócsárlást, ha megbuktunk és engedelmességet igazi becsülés nélkül, ha hatalomra jutottunk». A pessimistikus megfigyelés, bár Ausztriára is vonatkozik, bizonyára nem a közönbösség szava a magyar közelet iránt.

De ily sivárnak találván a magyar és az ausztriai közéletet, nem bírja magát elszánni magyar ismeretei hézagainak betöltésére. Nagyon vonzotta ekkor az európai irodalom, különben is el volt foglalva határozatlan vágyaival és szenvedélyeivel és még nem jutott igazi hivatásának érzetére. Belső nyugtalansága és élénk érzéke a művészet és a nemzeti sajátságok iránt utazásokra készítették. 1818-iki keleti útján Rodostóban is megfordult; «Rodostóban» — írja naplójában — «több magyarnak siremléke van, a többi közt a Rákóczié, Bercsényié és a többi». A rodostói emlékek tehát alig érdekelték, a min nincs mit csodálkoznunk, ha meggondoljuk, hogy Katona István még mennyire ártalmas mozgalomnak tünteti föl Rákóczi felkelését. S így még kevésbé feltűnő az, hogy Széchenyi meg sem említi az ismídi sirt.

De ha ez útján közönbösen haladt is el hazája múltjának emlékei mellett, a magyar jelene és jövője annál inkább foglalkoztatták. A görög ég alatt is a magyar tájakra gondolt, úgy mint Olaszországban és megjegyezte, hogy hiven szereti nem ilyen szép hazáját futó homokjával és elbizakodott lakosaival együtt. Reformtervek is cikkáztak

*) Széchenyi nemzeti érzésének korai ébredéséről találóan ír Marczali Henrik: *Nagy Képes Világtörténet* XI. k. 392. l.

át lelkén, a magyar és az osztrák viszonyokra vonatkozó, sőt mikor a régi görög nagyság emlékeit látta, egy magyar Walhalla terve fogamzott meg lelkében, hogy «vérünknek, ha élni fognánk jobbait, ha pedig enyészet lenne sorsunk, utolsó képviselőit egy helyütt békében és örök nyugalomban összesítve lássuk.»*)

A nemzeti halálnak e sejtelmét az a gondolat is táplálta, hogy Magyarországnak szabadsága elveszett. «Az én szegény földieim» — írja 1819-ben — «az egyedüliek, a kik szabadságukat és szerencséjüket elvesztették a legcsekélyebb ellenszegülés nélkül, mert nem tudják, mily isteni a szabadság». Igaz, hogy e hangon inkább érezhető az akkori európai szabadságvágy rajongása, semmint a magyar jogkövetelés történeti szelleme, de érezhető az is, hogy a két irány közt nincs igazi ellentét a Széchenyi lelkében.

Észrevehetjük ezt mindjárt, mikor ez utjáról hazájába tér. Megdöbentti az ország elmaradottsága más országokhoz hasonlítva. «Szegény ország» — írja 1820-ban — «mélyen süllyedtél és csak elvesztett szabadságod adhatja vissza a régi helyed, semmi más». Paragraphust ekkor még nem bir idézni az elvesztett szabadság visszavivására, de érzi, hogy az akkori állapot méltatlan az ország multjához és közjogához. Azonban szabadságot csak értelmes és erkölcsileg tiszta életü nép vivhat ki és csak ilyen nép érdemli meg az isteni adományt. Vagyis Széchenyi elméletének szavaival élve, csak ifjú, vagy egészen el nem vénült nép alkalmas a regenerációra.

Meg kell tehát állapítania, az életnek mely korát éli a magyar nemzet? 1820-tól kezdve nemcsak a közéletre vet pillantást, mint azelőtt tette, hanem a családi életet, a férfiak, nők viseletét és gondolkodását is kezdi megfigyelni, folyton adatokat gyűjtve ahhoz a nagy magyar néppszichológiai rajzhoz, mely műveinek egyik legbecsesebb része. Nem a tudós rendszerességével jár el megfigyeléseiben, hanem művészi subjectivitással. Gyakran kicsinynek látszó dolgon akad meg a szeme, de a töredékből intuitive megalkotja az egészset s mindig a lényegig hat.

*) Így írja abban a jegyzetben, melyet az *Üdvleldehez* csatolt. (322. l.)

Eredményei egyelőre nem bátorítják a tisztán magyar reformra; itt csak az boldogulhat — ugymond — ki Náudvar vidékét szebbnek tartja Nápolynál és a ki azt hiszi, hogy Magyarországon több a szabadság, mint Angliában. A megható tudatlanság nem bántja; szeretné vére s élete árán művelni a népet, melyhez annyira vonzódik, de a vak igaztalanság és az elbizakodottság gyakran feltűnő jelei elriasztják.

A társadalmi solidaritás érzésének nyoma sincs az országban; mindenütt leszólás, mérges elégületlenség és rágalom van a napirenden. És minő tragár tréfákon mulatnak! Ez a nemzet elvénült, nincs mód segíteni rajta — írja 1821-ben.

Ekkor Erdélybe utazván folytatja megfigyeléseit egyre kedvezőtlenebb eredményekkel. Marosujvárt gróf Mikes vendége lévén, sokat beszélt a házi urral és vendégeivel a politikáról. Beszélgetés közben az öreg gróf azt mondotta: «A mi legnagyobb hibánk és szerencsétlenségünk az, hogy már nagyon vén Magyarország». Széchenyi megdöbönt, mintha valaki fájdalmas titkát olvasta volna ki lelkéből.

Másrészt jól tudta azt is, hogy a magyar reformnak nemcsak a magyarokban van az akadálya. Midőn 1821 vége felé bizalmasainak egy történeti vitáját hallgatta arról, hogy a régi uralkodók közül kik ártottak a legtöbbet Magyarországnak, Széchenyi a vitát így döntötte el: «Az az Ausztriai Monarchiának és Magyarországnak hibája, hogy az Isten a haragjában kapcsolta össze.»

Ez a későbbi illemházassági elméletnek az első formulája. Csak annyit szükséges itt róla megjegyeznünk, hogy elég világosan bizonyítja Széchenyi közjogi érzékét.

Igaz, hogy közjogi terminológiája pontatlan marad ezután is, de 1823 elején nagy érdeklődéssel hallgatja Cziráky lelkes magyarozatát a régi rendi szabadság sarkalatos törvényeiről. Felháborítják az adó- és ujonczrendeletek és 1823-ban felveti a kérdést, miként lehetne a birodalom ministereit felelősségre vonni? — Az alkotmányértés miatt is kételyei vannak arra nézve, hogy maradhat-e tovább katonának? De másrészt az önfeláldozást azért az egyoldalú szabadságért, mely a jobbágy elnyomását megengedi, nem tartja igazi heroismusnak.

Azonban az alkotmányos ellenállás szemléletének hatása alatt hozzá fog a közjog tanulmányához. Elolvassa az Ürményi féle magyar közjogot és jellemző, hogy kiir belőle egy hosszú jegyzetet, mely a nemesség adómentességének megtörésére irányul. De a rendi jogok kifejtése ép oly mélyen érdekli. Naplóiban ekkor heves kifakadást olvasunk az akkori kormányrendszer ellen, mely a nemzethez hűtleneket, kik az ország jogait elárulják, kitünteti, ellenben a törvényhez ragaszkodókat majdnem törvényen kívüli állapotba helyezi. De Isten — ugymond — igazságos és szereti a magyar alkotmányt. Most már nem is csodálkozik azon, hogy a magyar ember, mivel nincs a közéletben méltó munkatere, különczködik, és az originálok ritkasági gyűjteményét gyarapítja. Körülbelül ezek miatt gondolta Széchenyi a nemzetet elvénültnek az előbbi években. De egészen rózsás színben 1823-ban sem látja a viszonyokat. Nem szabadulhat meg attól a gondolattól, hogy a nemesség az alkotmány és a szabadság védelmének színe alatt a maga érdekét védi.

De bár még az 1825-iki országgyűlésen is azt írja, hogy nem igen nemes vállalat védeni az antiliberalis alkotmányt, mely a túlnyomó nagy többséget kizárja a tanácskozásból, mégis okvetetlenül szükségesnek tartja a közjogi védelmet.

Ideálja a valódi képviseleti alkotmány; az akkori magyar alkotmányt nem nevezheti annak, mert szerinte egyik pártnak sincs igazi elvhüség; az ellenzék népszerűséget, a kormánypárt rendjeleket és czimeket vadász, férfias függetlenségre senkinek sincs bátorsága.

Széchenyinek ez a felfogása eléggé megczáfolja azt az állítást, hogy nem volt érzéke az angol alkotmányos élet iránt. Úgy látszik, tisztábban fogta fel a parlamentarizmus életet 1825-ben, mint bármelyik kortársa. De az akkori közvélemény szempontjából sem támadható meg közjogi felfogása.

Csakhogy a közjogi harcban eleitől fogva mérsékletet kívánt. Nem ezen a téren érezte magát otthon. Hivatásának a nemzet nevelését ismerte fel nem a közjogi harc, hanem a társadalom fejlesztésének eszközeivel. Mert 1825-ben már remélte, hogy lehetséges a nemzet regenerációja. Ekkor már enyhült végletes pessimismusa a magyar nemzet életkorá-

nak megállapításában. Már nem hitte teljesen elvénültnek a magyar nemzetet. Vajon hibái nem mutatnak-e inkább ifjúságára? És nem bizonyítja-e néhány pozitív jó tulajdonsága ez ifjúságot? Heves, bár nem kitisztult szenvedélye a régi alkotmányért s ragaszkodása a nép nyelvéhez, sok jóval biztatnak. Széchenyit kételyei közben ez a két körülmény bátorította a hitre, mint azt Gyulai Pál igen helyesen megállapította.*)

Tudjuk, hogy e hitét gyakran, igen gyakran áttörte a kétségbeesés. De hitt, mert hinni szeretett és akart. Már Kemény kimutatta, hogy nem volt semmi ellenmondás Széchenyinek abban a diagnosisában, hogy a nemzet vén és fiatal volt egyszermind. Elvénültségre sok jel mutatott; így látta Széchenyi és mások is — de néhány jó jel igazolta a hitet a jövőben. Csudálkozunk, hogy ez állítólagos ellenmondás újra felmerülhetett irodalmunkban a már említett vádak társaságában. Ugyanott Keménynek néhány szerintünk nem teljesen igazolható kifejezése is diadalérzettel van felhasználva Széchenyi ellen.

Kemény szerint ugyanis Széchenyi a *Hitel* megírásakor maga sem volt tisztában azzal, hogy a nemzetnek van-e jövője. Mert Széchenyi — ugymond Kemény — csak Benthamból vett történeti eszmékre alapítja azt a felfogását, hogy a magyarnak története alig volt.

És így tulajdonképp Széchenyi híres jóslata inkább szerencsés inspiráció, s a *Hitel* tanítása a nemzet jövőjéről kölcsönzött mankóra támaszkodik.

Pedig Széchenyi elmélete a nemzet ifjúságáról a *Hitel* megírásakor nem volt rögtönzés. Nyugodt perceiben ilyen volt a felfogása; voltak ugyan kételyei akkor is, mint később is mindig. De a kételyeket magába zárta, a nemes mystifikator szerepét szándékosan játszotta a legnagyobb lelki kinok közt is. Azonban néhány biztos támasza már ekkor is volt hitének. Különben nem fogott volna a nemzeti reformhoz már 1825-ben. A *Lovakról* írt munkájában is úgy beszél a nemzet ifjúságáról, mint a *Hitelben*.

Nem is Bentham fordítására támaszkodott elmélete.**)

*) Széchenyi mint író. (Széch. Munkái Akad. Kiadás. I. K. VII. 1.)

***) Kemény szerint Széchenyi plagizálta Benthamot. Bentham

Egy-két Bentham-reminiscentia van ugyan a *Hitel* történeti részében, de Széchenyi nem ezekre épít.

Az ő igazi nagy és talán legerősebb támasza az a történetphilosophiai rendszer, melyet ismertettünk s a melyben Benthamnek is van része.

E rendszert viszi át a magyar történetre és ennek alapján osztja fel azt korszakokra. A vezérek korában született a nemzet — ugymond — Szent László idejéig gyermekkorát éli, I. Lajos és Mátyás alatt serdülő idejét, Mária Terézia alatt ifjuságát és most jutottunk a férfi korba, vagyis szerinte körülbelül az emberi életkor harminczas és negyvenes éveibe.

Nem kell bírálnunk e felosztást, nem a magyar történet szemléletéből keletkezett, hanem oly schema, melylyel Széchenyi önmaga előtt igazolja általános történeti eszméinek alkalmazhatóságát a magyar történetre. Nem hitte, hogy a magyar több igazi dicsőséget találhatna multjában, mint a mennyit az angol vagy francia philosophusok találtak a saját nemzeteik multjában. És ha azok merik az emberi életkorok elméletét a perfectibilitás tanával együtt alkalmazni a nagy európai nemzetek történetére, miért ne tehetnők azt mi is, kivált ha egy szebb jövő reményét alapíthatjuk ez alkalmazásra.

A *Hitel* jóslata tehát nem pillanatnyi inspiráció műve, hanem egy rendszeresen ki nem fejtett, de könnyen kivehető syllogismus záró ítélete. A syllogismus majorja Széchenyi általános történeti eszméinek rendszere, minorja azoknak alkalmazása a magyar történetre és conclusiója az a jóslat, mely felrázta a magyar nemzetet.

E syllogismus szerkesztésének módja találó példával magyarázza Kovács Lajosnak azt az észrevételét, hogy «Széchenyi minden tárgynál az elvek magaslatára állott és onnan szál-

rajzát Szent Lajos és XIV. Lajos koráról átvitte Nagy Lajos és Mátyás korára. Beöthy Ákos is hangoztatja ezt a nélkül, hogy utána járt volna a dolognak. Pedig a francia történeti korrajz, melyre itt Kemény czéloz, nem is található Bentham munkáiban és így a *Hitel*-ben sem. Kemény előtt Széchenyinek néhány Bentham reminiscentiája lebegett és emlékezetének határozatlan adataiból formálta az idézett állítást.

lott le a tárgyak és jelenségek megítéléséhez. Gondolkozá-
sában teljesen a deductiv módszert sajátította el.¹⁾

Valóban Széchenyi a *Hitel* jóslatához a deductió útján
jutott. Pedig mint láttuk, azt hitte, hogy mindenben Bacon
inductiv módszerét szokta követni. Csalódása nem mond-
ható példátlanak a történetphilosophiában.

Magyar történeti eszméinek az a sajátsága, hogy nem
inductió útján, azaz nem a magyar történet szemléletéből
keletkeztek, feltünővé vált akkor, midőn Széchenyi általános
ítéletét a nemzet multjáról a részletek fejtegetésével akarta
támogatni.

Ily részletre tér át, midőn a technikai alkotások és az
építészeti romok hiányát a magyar földön, történeti felfogá-
sának bizonyítására használja fel. «A multban nemzeti
nagyságot legalább olyant, melyen a magyar túl ne emel-
kedhetnék» — írja a *Világban*»²⁾ — «ítéletünk szerint nem
találtunk, mert a múlt Nagyságnak köemlékek s roppant
épületek romjai egyedüli tanuja, minden egyebek, mint
könyvek, mesterművek, közhasznú találmányok, az idő által
elenyésznek, nevezetes építmények hijjával pedig, melyek
századokon hatnak keresztül, egy nagy nemzet vagy feje-
delem sem volt még; de hazánkban olyanokat nem lel senki.
Azon néhány felleg- vagy mocsárvár, sőt még az annyiszor
magasztalt Visegrád maradványfalai is költői képzelet nélkül,
mely a debreczeni pusztákon is varázsolhat spanyol kastélyt,
nem mutatnak egyébre, mint kis urakra és szegény kirá-
lyokra.»

Ezt a bizonyítékot a történeti mult nagysága ellen
Széchenyi sokra becsülte, mert többször ismétli. 1833-ban
írja «függetlenségünknek eddigi gyakorta fonák keresése
közt nem is igen dicsekedhetünk mi magyarok mással, mint
valóságos fecskéfészek monumentumokkal.»³⁾ Egy főrendiházi
beszédjében mondja 1836-ban:⁴⁾ «800 esztendő szabadság és
alkotmányos élet után kérдем én, hol van az a nagy csoda,
a mivel dicsekedhetünk? Az ephemer alkotmányú apró nem-

¹⁾ Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. Buda-
pest 1889. I. k. 39/40. l.

²⁾ 52. l. Akad. kiadás.

³⁾ *Hid Egyesülethez Irányzott Jelentés*, 1833. 75/76. l.

⁴⁾ *Beszédek* 136. l.

zeteknél annyit lát az utazó, a mi közhozzájárulással létesült, hogy örömtől dagad az ember kebele. No, nézzünk szét hazánkban... mink van? Az a kis akadémia? ennyi idő után! Roskadó félben lévő muzeum?»

A *Pesti Por és Sárban* *) is visszatér e gondolatra: «Nevezetes múltja e nemzetnek — úgy látszik soha sem volt — így szólék magamban — mert nemzeti nagyság, melyet néparadatok fel-fellobbanó villámával összekeverni nem kell, csak tartósb csinosodással, vagy tartósb fényűzéssel jár, ez pedig Magyarország éghajlatát tekintve, noha durva, de erős építményeket tesz fel, ilyenek azonban csak oly anyagból készülhetnek némi tartóssággal, melyet tűz nem ront, lég nem emészt, szél nem bír, víz nem hord, s ilyes maradvány Magyarország határai közt sehol sem bizonyítja a multnak tartósb fényét.»

Egy 1843-iki hírlapi cikkében is felveti e gondolatot.***) «Emelkednék Magyarországbán is valami fel, mi lepergett, sötét századaink hosszú sora után, s szakadatlan fecskéfészek-készítményink közt valahára már megérdemelné s bátran viselhetné homlokán «a nemzeti nagyság bélyegét»; egy emlék, mely ha egykoron, mint minden a nap alatt, elpusztul is, a volt nagyságnak, vagy legalább a volt magasabb felfogásnak, vajmi jelesb és nagyobb szerű romjaiból is fog a legkésőbb utód előtt is büszkélkedni, mint büszkélkedhetik nagy Corvinnak alkalmasint sártéglából épült, s mégis a tág világon — t. i. Magyarország határai közt — elhíresített fejedelmi palotája. minthogy egyetlen egy kissé diszesb kövére sem akadhatni bárhol is, s mint büszkélkedhetik sziklaoromra rideg sasfészekként felcsigázott s egyedül mindent nagyítóüvegen át nézni szerető képzeletünkben nagyszerű Visegrád.»

Összevonva ez idézeteket, Széchenyi azt bizonyítja, hogy a magyarnak nevezetes múltja nem volt, csak szegény királyai lehettek, mert kevés épületrom maradt a magyar földön, közhozzájárulással felállított intézetünk is csak a legujabb időből van egynehány és mert Budának és Visegrádnak hirtel nem terjed túl a magyar határon.

*) 183. l.

**) *Hírlapi cikkek.* I. 412., 413. l.

Széchenyi érveinek e sorában abból a tényből indul ki, hogy nevezetes építészeti emlékekben és régi közintézetekben nem vagyunk oly gazdagok, mint az európai nemzetek legjava. E tényt kapcsolatba hozta Széchenyi Gibbonnak egy történeti tételével. Gibbon szerint a régi római birodalom területén elszórt felséges romok egymaguk is elégségesek annak bizonyítására, hogy Olaszország és a provinciák hajdan egy művelt és hatalmas birodalomhoz tartoztak. E romok értékét még fokozza az a körülmény — ugymond Gibbon — hogy többnyire oly épületek maradványai, melyek magán adakozásból közézlra emeltettek.*)

Gibbon e gondolatának s az említett ténynek kapcsolatából keletkezett Széchenyinek annyiszor ismételt bizonyítéka a magyar multjának nagysága ellen.

Széchenyi kisebbíti a fenmaradt emlékek számát és jelentőségét s elkerüli figyelmét az, hogy a budai és visegrádi paloták kiválóságát hiteles tanuk igazolják. Azt sem gondolja meg, hogy a régi magyar középületeket nemcsak a szél, tűz és víz pusztították, hanem a hódító barbárok hanyagsága s a gyakori ostromok és dúlások is. Ha csupán a művészi érzék, vagy az adakozást előmozdító közszellem aránylagos hiányát bizonyítaná, érvei meggyőzőbbek volnának. De a nemzeti nagyságnak más tényezői is vannak; egy nemzet, mely századokon át európai nagyhatalom volt, bizonyára oly multtal dicsekedhetik, melytől alig tagadható meg «a nagyság bélyege.» Csak a maga sajátosságai és nagy korszakainak európai nemzetei után kell itélnünk multjáról.

Történettudományi szempontból Széchenyi itéletének csupán annyi értéke van, hogy kételkednünk tanít a multnak jóindulatu, de nem elég kritikai megbecsülésével szemben. De máskülönbén módszere történetellenes, mert nem a magyar forrásokból és az egykori európai viszonyokból veszi mértékét, hanem egy világtörténeti analogiából, melynek alkalmazhatóságát a magyar történetre nem mutatja ki.

*) *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* I. London 1783. 70. l. Széchenyi nagy érdekléssel olvasta Gibbont és így jogunk van fölteni, hogy a Gibbonból idézett tételnek hatása volt Széchenyi egészen hasonló s annyira kedvelt gondolatának formulázására.

Általában a világtörténeti analogiák s a korabeli viszonyok egybevetéséből meríti több magyar történeti eszméjét kivált pályája elején és az ily uton nyert eredményekhez sokáig ragaszkodik. De később Széchenyi magyar történetírókat is olvasott s mindinkább mélyítette eszméit a magyar történet egyes korszakairól. Olvasgatta — amennyire utána járhattunk — Virág Benedek, Feszler, Péczely munkáit, majd Jászai Pál monographiájának füzetait s nézegette a *Corpus Jurist.* Forrásokat nem igen olvasott, ezek közül talán csak a Martinovics pör iratait forgatta. Nem sokra becsülte a részletekben való jártasságot, inkább a korszakok nagy jellemvonásait és tanuságát kereste, de néha a részletekre nézve is meglepően találó észrevételei vannak.

Magyar történeti felfogásának ez általános jellemzését igazolhatjuk és kiegészíthetjük az egyes korokra vonatkozó eszméinek áttekintésével.

A pogánykori magyarokra a scythák, a tatárok, a baskirok szokásait ruházza. «A scythák minden jó tulajdonuk mellett» — úgy mond ¹⁾ — «nyugalomban az állatoktól nem igen különbözöleg éltek, fellázítva pedig nem alkotás, hanem csak rombolás által ismertették meg magokat... így a régi Teuto s Scytha csak rossz példája a szabadságnak». «Keleti származásu eldödeink» — mondja máskor ²⁾ — «magasan állottak a szépnem felett, míg ez az emberiség jogai-ból kizárva csak oly helyt foglalt, milyenen durva nemzetek közt szokott állni a nő.» A baskirok és tatárok módszerének nevezi azt, hogy a fővezérek két, három annyi népet csöditettek össze, mint a mennyire szükség volna, mert mindig számítottak arra, hogy sokan elmaradnak vagy megfutamodnak. Hajdani honi dandáiraink ez elve szerint — ugymond — sokszor nem is győztünk, mikor győznünk kellett volna, vagy az elődök «kétszeresen ontott vére» fizette meg a diadalt. ³⁾

Ez a jellemrajz élénken emlékeztet Gibbonnak a szitytyákról s hunokról irt lapjaira. ⁴⁾ Széchenyinek szüksége volt

¹⁾ *Világ* 137. l.

²⁾ *Hunnia.* 38/9. l.

³⁾ *Néhány szó a löverseny körül.* 203., 214. l.

⁴⁾ Gibbon id. m. IV. kötetének 341. lapján a «szitytyákról, vagy

e kedvezőtlen néprajzi vonásokra, mert a szittyai hibáknak üldözését élete egyik legfőbb feladatának tekintette. A faj-sajátságok fennmaradásáról erősen meg volt győződve. Kortársainak egyes szokásai minduntalan emlékeztették Scythiára. «A havat ott hagyják a legélénkebb úton» — írja egyik levelében — «ez már valóban igen-igen is scythiai szagu».¹⁾ A honi fegyelmetlenséget s erőpazarlást gúnyolja és csapkodja a tatár vagy baskir tömegtaktikának emlegetésével.²⁾ Általában úgy látja, hogy a szabadságot még a XIX. században is szittyai-tatár módon fogjuk fel. «A magyar nagyobb része» — ugymond — «soha tisztán fel nem fogván a polgári szabadság szellemét, mely szoros fék s innen eredő szoros rend nélkül nemcsak nem létezhetik, de nem is képzelhető, a szabadságot mindig valami farkas függetlenséggel keveri össze, s ekkép ezen tatár felfogásánál fogva, melyhez képest jóformán tatár maradt is eddig-élé institutióival együtt vérenek némelyeit, kik valamint mai időben, úgy régibb korban is szünetlenül compromittáltak legszentebb ügyeinket, soha nem akarta kellő fékbe szorítani s kellő rendben tartani».³⁾

Másutt a honfoglaló ősök erényeinek fennmaradását is hibájául róvta fel a korabeli nemzedéknek:

«Fallaciája vérünknek», — így szólt, — «hogy t. i. mérés bátorsággal, erőltetéssel legbiztosabban arathatni sikert, igen elérhető és azért általján véve igen is megbocsátható, mert nemcsak hazát szereztünk e modorral, mely szerint kis erővel de váltigi lelkesedéssel vajmi sokszor megriasztánk, megbirtunk aránylag nagy erőt» . . . «köztünk vajmi

tatókról» irván így kezdi: «the savage Tribes of mankind, as they approach nearer to the condition of animals». Ugyan e kötet 363. lapján olvassuk, «The Tartars consider their own women as the instruments of domestic labour». Az I. kötet 342. lapján arról van szó, hogy az európai haditudomány soha sem haladt előre jelentékenyen keleten, «They trusted more to their numbers than to their courage». U. o. a 357. lapon Gibbon a régi germánok indolentiájáról beszél, «nyugalomban — ugymond — a germán harczos consumed his days and nights in the animal gratifications of sleep and food». Ez a hely magyarázza meg Széchenyi idézett soraiban a régi Teuto és Scythia kapcsolatát.

¹⁾ *Levelek* I. 152. (1830. márcz 17.)

²⁾ *Néhány szó a löverseny körül* id. helyen.

³⁾ *Hirlapi cikkek*. I. 462. l.

sokan» — ugymond máskor — «eldődink egykori hazafoglalási modorában hisznek nemzetiséget is tüzzel-vassal terjeszthetni.»¹⁾

Széchenyi annyira szereti a nemzeti hibáknak történeti megvilágítását, hogy e példákban az ellenmondást észre sem veszi. Amott a nagy tömegek erőfecsérlő taktikája, itt a kis csapat győzelme aránylag nagy erőn. Mert amott Széchenyi a világtörténeti analogia után indult, itt pedig a magyar történetírók után beszélt.

·Nem is akarja a scythát kiüldözni a magyarból, hiszen szerinte a honfoglaláskor «Hunnia határai közt termett maroknyi nép az élet legszebb bimbóit hordá keblében.»²⁾

Széchenyinek minden reménye, politikájának minden számítása és aggodalma azon a terven alapszik, hogy a nép ősi mivoltában, csak szenvedélyei salakjaitól tisztulva fejlődjék ki, mert «nemzetünknek van fentartva azon éjszakázsi nemzetségeknek civilisatiói képviselőjét játszani itt occidentben, mely nemzetségektől Oriensben vevé eredetét.»³⁾

De ez a szerep csak a nagyon távoli jövőnek van fentartva. Az első királyok alatt a magyar nemzet még a fejlődés «alacsony lépcsőjén állott.»⁴⁾

Szent László idejében a «szebb jövőnek szép előjelei s villám csillanatu jelenései» látszanak.⁵⁾ De e jelenések hamar elmúlnak. A Magna Charta s az arany bulla hasonlósága oly meglepő és a két ország fejlődése közt mégis mérhetetlenül nagy a különbség.⁶⁾ Az elmaradottság egyik okát abban találja, hogy «a latin csinosodás, mely kiemelt egykori durvaságunkból» egy új felekezetet teremtett, idegen műveltségű társadalmat, mely úgyszólván a kolostorokba szorul, míg az élő nemzetnek nagy része buta tudatlanságban tepsede. Elismeri ugyan, hogy «a középkor újra nemzetülő népei is azon egyedüli forrásból meritének tudo-

¹⁾ *Hirlapi czikkek.* I. 480/1. l. *Beszédek* 513. l.

²⁾ *Hunnia* 93. l.

³⁾ *Beszédek* 187. (1840. ápr. 22.)

⁴⁾ *Hitel* 235. l.

⁵⁾ U. o. 26. l.

⁶⁾ *Napló* 1832. okt.

mányt; ¹⁾ de nem igen kutatja, miért nem volt azoknak is oly hatalmas gát a latin nyelv, mint a magyarnak.

Szerencsétlenebb fejlődésünk egy másik okát élénkebb történeti érzéssel emeli ki, midőn azt mondja, hogy «a mindent sarkaiból kidönteni sóvárgó felekezet, mely Kupa ideje óta nyíltan vagy lappangva, de mindig dült a szerencsétlen hazán.» ²⁾ Már az Árpádok korára is vonatkozik egyházpolitikai visszapillantása, mely elégtelenséggel tölti el. «Az áposzoli magyar király mindig megtudta constitutionalis nemzetével óvni magát Rómának suprematiájától; a Főméltóságú Clerus status in statu sohasem volt.» ³⁾ De általán skeptikus hangulattal nézi az Árpádok korát; «rákféle enthusiasmusnak» nevezi a felfogást, mely azt hirdeti, «hogy Szt. István volt a legbölcsebb országalapító s a magyar alkotta a legelső boszorkány elleni törvényt.» ⁴⁾

Itt skepticismusának s ösztönszerű éleslátásának értékes eredményét látjuk. Horvát Mihály harmincz évvel Széchenyi után is azt írja, hogy a boszorkányokra vonatkozó törvények «Kálmán előítéletes korát messze túlhaladó, mivel szellemére mutatnak.» Ez az, mit Széchenyi már 1841-ben nem akart elhinni, noha bővebb magyarázatba nem bocsátkozik.

Nagy Lajos és Mátyás korában is csak a Nagyság «előjeleit» s «villanatait» látja. ⁵⁾ Midőn figyelmeztették egyes jelenségekre, melyek «az akkori időhöz képest» jelentékenyek, hamar készen volt válasza. «Az egész nem a Nagyság ideje» — úgy mond — «más nemzetek legalább, mint valahai magasságunk egyedüli igazságos birái, ily magunkat tömjénező nagyságról mit sem tudnak.» ⁶⁾ Itt van fő akadály a történeti felfogása teljes kifejlésének. Az ő világtörténeti rendszere szerint az a kor, «melynek néhány privilegiáltja váraiban alig élvezett annyi életkellemet, mint most több vidéken a kalibában lakó szántóvető» nem volt a nagyság kora ⁷⁾

¹⁾ *Hunnia* 38., 142. l.

²⁾ *Hirlapi czikkek* II. 185. l.

³⁾ *Beszédek* (1840 április 11.).

⁴⁾ *Kelet népe* 226. l.

⁵⁾ *Hitel* 12., 26. l.

⁶⁾ *Világ* 53. l.

⁷⁾ *Világ* 284. l.

Smith és Bentham tanítása szerint, már pedig Nagy Lajos és Mátyás is csak a középkor gyermekei voltak. De nem marad meg e sekély általánosítás mellett. A magyar történet egyik leglényegesebb problémáját érinti, midőn régi nagy királyaink politikáját bírálja: «Nemzetünk szép és dicső fejedelmei között alig volt egy, tán a szentek, tán maga Corvin sem, ki idegen dajka, idegen nevelő, idegen útmutató és idegen tanácsok használata mellett — mit méltányolni kell — egyttal idegen vért és kivált idegen nedvet, nem iparkodott volna minden módon s ekkép nem mindig czélszerűen, nemzeti még igen gyenge és idomtalan elemünkbe vegyíteni; — vajon melyik az a magyar fejedelem, ki a magyar eredeti sajátságára állította volna annak polgári kifejlését . . . azon főnöknek, ki magyar szellemben fejtené ki nemzetének erejét s azt a törvények korlátai közt szigorú kézzel tartva, azzal nagyszerűt, állandót, és a nemzethez illőt vinne ki: az ily főnöknek lapja nemzeti évröjzainkban még mindig üresen áll.»*) Szóval. Széchenyi szerint a régi nagy magyar királyok dicséretére válik ugyan, hogy az idegen kulturának utat nyitottak az országba, de alig pótolható hibájok az, hogy elmulasztották megteremteni a sajátos magyar cultura alapján kifejlett erős nemzeti államot.

Széchenyi a törvénykönyv és a régi történetirodalom latin nyelve után következtetve idegenebbnek képzeli a középkori közéletet, mint aminő volt. Nem veszi figyelembe azt sem, hogy az ujkor küszöbén, a midőn elérkezett az erős nemzeti állam megteremtésének ideje, a nagy nemzeti királyok kihálnak. De Széchenyi mégis az idézett sorokban történeti fejlődésünk nagy hézagát fedi fel és azt is érzi, hogy e hézagért nem egyesek, hanem a nemzet is felelős, mely a középkorból nem úgy került ki, mint a nagy európai nemzetek. «Lovagiság» — ugymond — «a szó valódi tiszta értelmében eddigelé nem is tartozott a magyarnak különösen kitünő tulajdonához, a magyar ázsiai s tán még egy kissé pogány lényegénél fogva, mindig összekeverte annak integrans kellékeit, és soha egészen felfogni nem volt képes, mikép párosulhat vitézség szelidséggel, a szó legszentebb

*) *Politikai Programmtöredékek* 46.

megtartása hadi csellel, engedelmisség győzedelmi tehetséggel, a szép nemnek bálványozása szeplőtlen viselettel, s így tovább, férfiúi méltóságának és tekintélyének csorbitása nélkül, ugyanazon egy személyben össze.»¹⁾ Ez erélyesen jellemző szavakkal Széchenyi azt aényt fejezte ki, hogy a lovagi és keresztyén szellemnek a magyarra nem volt oly mély hatása, mint a nagy európai nemzetekre. Feltűnő itt is Széchenyiben az a kettősség, hogy az elméletben lenézett középkort értékes elemeiben mennyire megbecsüli. Sokszor tör ki belőle ösztönszerű vonzalma a magyar középkor iránt is. Midőn 1830-ban az Ujlakiak hajdani székhelyét látja, oly elegikus érzéssel emlékszik a régi dicsőségre, mint akár a korabeli költők.²⁾ Úgy látszik, hogy Mátyás 1486. LXIV. cikkére céloz, midőn azt mondja, hogy «törvénykönyvünk nyilván bizonyítja a nemességnek egykori részvételét a házi és országgyűlési terhekben,»³⁾ pedig úgy mond, «e fiatalsági korban tán többet szolgált a hazának a nemes, mint a pór».⁴⁾ Mátyást talán legjobban szereti a régi királyok közül. «Mátyás nincs többé» — ugymond — s tán kár, mert ez jó ránczba tudta szedni a magyart. «Sokan azt hiszik» — mondja később — «és az annyira igazságos Mátyás fejedelem meg nagybátyja Szilágyi is ezen véleményben látszottak lenni, hogy bizony a magyar csak azt szereti, ki neki parancsolni tud és egyedül annak hódol, a kitül fél.»⁵⁾ Az *Önismeretben* is menti Mátyás önkényét: «Corvin zsarnok, de okos és jó szívű, a nemzethez hű zsarnok volt.»⁶⁾

De a 40,000 tanulónak szánt budai egyetem tervét Széchenyi kételkedve emlegeti,⁷⁾ ép úgy mint Kálmán felvilágosultságát.

A Hunyadi kornak annyiszor hangoztatott dicsőségét, a «magyarságot, mint a keresztyénség védfalát», Széchenyi csak egyszor hirdeti büszkén s akkor is a márcziusi napok

1) *Politikai Programmtöredékek* 69/70.

2) *Napló* 1830 június 27.

3) *Stadium* 177.

4) *Hidjelentés* 65. l.

5) *Hírlapi cikkek* II. 176., 642. l.

6) 110. l.

7) *Világ*, 330. l.

lelkesedésének hatása alatt.¹⁾ Gúnyosan czéloz Verbóczy egyoldalú jogászságára, elitéli Tomori «rögtönzését» és Zápolya visszavonását. «Önámítás vezet a mohácsi vészre» — úgymond.²⁾

A Habsburgok kora különösen gazdag forrása Széchenyi történeti reflexióinak. A vallási viták korát nem szereti, hálát ad az égnek, hogy elhagyott «a hitbéli viszálykodás ördöge.» Vallásos érzése s philosophiai műveltsége egyaránt erősítették benne a türelem érzését, semmiben sem akarta csorbitani a szabadságnak azt a teljességét, melyet a bécsi és a linczi békék biztosítottak a protestánsoknak.³⁾ A XVI-ik századi katonai dicsőségünket «Zrinyi fényes végének» említésével példázza, de szomorúan kérdi, hogy ki ismeri ezt külföldön? E kérdés különösnek látszik, de tudnunk kell, hogy Széchenyi igen nagy jelentőséget tulajdonított a magyar történet s politika külföldi hírének s azt is számba kell vennünk, hogy Voltaire idézett könyve nem említi Zrinyi végét. Széchenyi tudja azt, hogy a török «szorított és zsibbasztott» bennünket. De megjegyzi azt is, hogy nem a «török járma alacsonyítá le nemzetiségünk természetét, mert tudva van, hogy a honunkban zsarnokoskodott sok basa magyarul szólt.»⁴⁾

A Habsburgok uralmának is csak részben tulajdonítja nemzeti erőnk hanyatlását. Ismeri a Habsburg-házból való uralkodók trónra jutásának szükségességét, mert a «magyar akár csekély száma, akár vidéki helyzete, vagy egyezni soha sem tudó szelleménél fogva csak más hatalommal léphetett szövetségbe.»⁵⁾ A Habsburg-házzal való összeköttetésnek köszönhetjük, hogy «Hunnia annyi viszontagság közt, t. i. csekély szám, mostoha s tengerpart nélküli helyzete stb. szóval a természet és sorsnak annyi mostohasági közt még is él, s egy szebb jövődönnek s erősb életnek bimbóját hordja keblében.»⁶⁾ De ez összeköttetés végzetes következményeivel is foglalkozik. A százados vitának igazi okát

1) *Hírl. cz.* II. 677.

2) *Világ*, 284. *Hírl. cz.* I. 522. és *Polit. Programmtöredékek*, 31. l.

3) *Hitel*, 66. l. *Beszédek*, 1833 márczius.

4) *Világ*, 233. *Hunnia* 44/5.

5) *Hunnia*. 163.

6) *Stádium*, 137. l.

ritka tömörséggel fejti ki e szavaiban: «Az udvar s nemzetközi bizatlankodás valódi oka nem rejtezett-e legfőképp s mindig abban: hogy a nemzet önelolvadásától mindig rettege, s meghalni irtózott; az udvar ellenben szerencsétlen látásában azt képzelé: az erős és maga sajáttságában kifejlett magyar veszedelmes.»¹⁾ Széchenyi egyik párttal sem tart. Megbélyegzi az előkelő magyarokat, kik «elszédítve az udvari fénytől, elfelejték a szegény hont», de a nemzeti ellenállás «hősebb keblü, s nemesebb lelkü» vezéreit is keserű szavakkal feddi, mert «elég mélység nélkül, honunk legszebb érdekeit, a visszahatás természetesen bekövetkező törvénye szerint véres sebekkel megrakák.»²⁾ A kurucokat politikai hangulatának változása szerint gyakran élesebb gúnnyal is bírálta,³⁾ de méltányolni is tudja a nemzeti ellenállás jelentőségét. Midőn a *Hitel* megjelenése után, Cziráky szemrehányó célzattal figyelmezteti Széchenyit, hogy Pál érsek annak idején mily szavakat intézett Leopoldhoz, a *Hitel* aulikusnak híresztelt szerzője hálát ad az istennek, hogy elődje ily szabadon és erősen beszélt.⁴⁾ Később, a heves ellenzéki szellemmel vívott harcjai közepett is a nemzeti ellenállás híveinek szép és igaz apologiáját írja meg; «hogy constitutionalis kis bárkánk eddigelé nem merült el, s pedig szünetlen hegyettünk tornyosuló szláv, török és germán absolut dagályok közt nem merült annyi századok óta el, azt, hogy magyarok és még szabadok vagyunk, a bennünk rejló élet mellett egyedül azon hűknek köszönhetjük, és azért üdv és áldás nevökre, kik nem akartak, nem tudtak egyebek lenni, mint szabad magyarok s kik ekkép, mert se nemzeti, se alkotmányos téren haladni nem lehetett, népünk nemtőjében bizva s jobb időket várva, szigorú s megtörhetetlen ellenzékét képeztek inkább, mintsem hogy hasonlólag más népekhez, vérünket nemzetiség és szabadság melletti, sőt elleni utakon engedték volna elso-dortatni.»⁵⁾ Kiegészíti e gondolatot Erdély történeti szerepének dicsérete: «Erdély» — írja Széchenyi — «tartá fenn

1) *Világ*, 72. l.

2) *Hirlapi czikkek*, I. 346.

3) U. o. 29. l. s másutt is.

4) *Napló*, 1830 október.

5) *Hirlapi czikkek*, II. 398. (1844.)

eddig nemzetiségünk szellemét leginkább; Erdély hölgye nem szégyellette magyar létét; Erdély fejté ki szebb társalkodás kellemei által eredetünk sajátságát; és annyi visszaemlékezések varázsolnak minden hű magyart, ki kores lenni nem tud, Erdély mult történetébe.»¹⁾ Elég a nemzeti ellenállás korának ez apologiájára mutatnunk — minden egyéb mellőzésével — hogy megítélhessük, mennyiben volt Széchenyi előtt «idegen föld» a magyar közjog és történet — mint Beöthy Ákos hirdette.

A karloviczi béke után következő kornak, Széchenyi szerint, fő jellemvonása az, hogy «tulzólagon engedődtünk a dolce far niente lélekgyilkoló kéjeibe.»²⁾

A *pragmatica sanctio*t — Széchenyi nem «holt szavai-ból», de gyakorlati következményeiből ítélte meg. Szerinte ez a törvény szoros, «inalterabilis» kapcsolatba hozta Magyarországot Ausztriával. «Ha eszünkön járunk és hivatásunkat felismerjük», e kapcsolat következtében Ausztria régi «nagyhatalmi állása előnyeinek mi vagyunk az örökösei.»³⁾

A magyar történet kevés jelenetéről beszél Széchenyi annyi hévvel, mint arról, «midőn az ország összesereglett rendei Mária Terézia királyjok védelmére igaz magyar szabad ember s hív jobbagy érzésével kardot rántottak s a sebes hirnél is előbb Berlinben termett hős Hadik». E felbuzdulást is a «szebb jövődönék szép előjelei és villámsil-lanató jelenései» közé sorolja.⁴⁾ «1741-ben» — mondja másutt — «sugárzott legutoljára a régi magyar szellem valódi eredetiségében, vérünk meglehetősen volt, de elfajzás-nak fordult.»⁵⁾

Már az elfajzás korának tekintette Mária Terézia uralkodásának alkotmányosabb felét is, melyet akkor sokan dicsőítettek. De Széchenyi szerint akkor «a magyarság, ez egyedüli életszikránk» közel volt a megsemmisüléshez.⁶⁾ «Nem a német sülyeszté latinba a magyart, mert azt másutt sem alkalmazta; de a magyar maga taszítá le anyanyelvét a selej-

¹⁾ *Levelek*, II. 80/81.

²⁾ *Hírlapi cikkek*. 266/7.

³⁾ Kovács Lajos id. m. II. 216, 225. l.

⁴⁾ *Hitel*, 26. l. V. ö. *Beszédek*, 1833 június 22.

⁵⁾ *Hunnia*, 165. l.

⁶⁾ *Világ* 175. l.

tesség közé,» — a konyhába, az istállóba.¹⁾ A nemzetnek egy osztálya okozta e sülyedést, «mely se nemzetiségre, se alkotmányra nem tart: s némi kis álfényért, minden nemzeti zománczából magát kivetkeztetni mindig paratissimus et obsequentissimus»,²⁾ De fejedelmeink is hibáztak. Mária Terézia jó szívében, tiszta céljaiban senki sem kételkedhetik. «És mégis visszásan használtatott a magyar nemzet kifejtésére az ő kora, mert nem méltányolván a magyar zománczot, mindent elkövetett annak elolvasztására . . . anyáskodó kormányunk szükségképi következménye volt» a faj romlása.³⁾ II. József «halhatatlan bölcs volt, ki az emberiségnek és a lelki szabadságnak emelt oltárt, de szerencsétlenségünkre nem volt egyszersmind rokona a nemzetiség angyalának is, és soha nem látta azon kincset, melyet Magyarországon birt.»⁴⁾ Ez ugyan másrészt szerencsénk is volt. Mert míg Mária Terézia alatt ez a ritkán egyetértő nemzet «egyesült az elalvásban»⁵⁾ II. József rendelkezései felriaszták szenderéből a magyar hont s csakhamar oly írókkal dicsekheténk, kik méltók egész Európában ismertetni.⁶⁾ Az irodalom hatása a közéletre nem mutatkozott mindjárt. 1790 előtt úgy látszott, mintha ki lettünk volna törölve a nemzetek sorából.⁷⁾ Az előkelők gyermekei nem tanultak magyarul.⁸⁾ 1790-et emlíjtük, mint újjászületésünk korszakát, de ekkor csak fellobbant kissé a nemzeti élet.⁹⁾ A deputationalis munkák után ítélve, az akkori nemzedék felette jól érezte a gyökeres javítás szükségét,¹⁰⁾ de évtizedeken át a magyar még sem birta magát se «törvényei, se szokásai, de még csak nyelve körül sem» gyökeres javításra elhatározni.¹¹⁾ S így bár nem tagadhatni, hogy Magyarország Mária Terézia s II. József korában «a családi viszonyok nemesb elrendezése

1) *Hunnia*, 45. l.

2) *Kelet népe*, 277. V. ö. *Hunnia*, 164, 166. l.

3) *Hirlapi czikkek*, II. 600/1. l.

4) *Hunnia* 166. l.

5) *Hirlapi czikkek* II. 406. l.

6) *Világ*, 329.

7) U. o. 13. l.

8) *Stadium*, 19. l.

9) *Hunnia*, 4. l.

10) *Stadium*, 38. l.

11) *Hunnia*, 237. l.

s az anyagi javak tekintetében a régibb zavarhoz képest kimondhatatlan előmenetelt tesz»,¹⁾ a nemzeti szellem tespedése miatt a magyar faj ereje hanyatlott s innen van az, hogy «a nemzet virága, mely egykor mindent, csak félni nem tudott, a régi Győr falai alatt, remegő napolitanok elől csuful megszaladott». ²⁾ A tizenkilenczedik században egész a harminczas évekig a magyar test meg nem holt létét úgyszólván csak végvonaglatokkal bizonyítja be.³⁾

Ime, Széchenyi munkáiból egy magyar történetphilosophia körvonalai emelkednek ki a figyelmes olvasó előtt. Felfogásának hiányain meglátszik a XVIII. század tanítványa, ki hamar általánosít, nem elég módszeresen megállapított analógiák és általános tételek után ítél, de hány kortársa vetekedhetett vele éleslátásra s a felfogás mélységére.

Van Széchenyinek még egy igen nevezetes történeti eszméje, mely szoros kapcsolatban van politikája alapgonddalával.

Kezdetről fogva, a mióta a nyilvános pályára készült, az államférfiu legelső kötelességének a nemzet nevelését tartotta. Nevelni akarta nemzetét ép úgy, mint önmagát nevelte és mint saját nevelésében, ép úgy a nemzet nevelésében is, az önismeretre való törekvést tartotta a legszükségesebb s a legbiztosabban célra vezető eszköznek. «A mely nemzet» — írja Széchenyi egy levelében — «a valónak szövétnekét el nem taposta, az igazságnak gyáván hátat nem fordít, gyengeségének felfedezőit, támadóit nem üldözi, de bátran tekint a magamegismerés keserű tükrébe, nagy-lelküleg elismeri önhibáit, s nemes szellemtől lelkesülve hathatós javulásnak indul, annak újjászületését az emberi erő hátráltatni többé nem bírja». ⁴⁾ Ily meggyőződéstől indítva a hazai hizelgők ellen minden alkalommal hadat indított. «Félre a hizelgésekkel s a nemzeti hizelgők ámitó szavaival, kik százszorta több kárt okoznak vérünknek, mint legnagyobb ellenségünk tehetné; mert dicsérje vagy mentse

1) *Kelet Népe*, 3. l.

2) *Hunnia* 146. l.

3) U. o. 166. l.

4) *Levelek*, II. 164. l.

csak egyetlen egy egyébiránt bármely gyenge auctoritás is a tömjén után annyira szomjuzó hiú magyart, ez úgy elbízta magát, oly vak lesz, hogy aztán senki sem bírja legkézzelfoghatóbb hibáit is vele megismertetni». ¹⁾ Szégyelte volna a könnyű elméjü és még könnyebb lelkiismeretü hízlegők hadát gyarapítani. Mint lelkiismeretes nevelő, a kellemetlen igazságok minél bátrabb kimondására érezte magát kötelezve: «Kiméletlenebb fölfedezéssel, keményebb ítélettel, mélyebb vágásokkal, úgy hiszem, senki se illette, se bírálta, se kínoztta a magyart, mint én rokonvére» ²⁾ vallotta magáról és igazat mondott. Próféta haragja a szeretet teljességéből származott. De talán torzítva látta a nemzeti hibákat? Attól tartunk, hogy igazat kell adnunk Gaal Jenőnek, ki azt írja, hogy «a magyar jellemet senki sem vizsgálta át és ismerte meg oly alaposan, mint Széchenyi. ³⁾

A nemzeti önismeret fejlesztésében nagy szerepet jelölt ki Széchenyi a történetírásnak is. «Boldog létet elérni» — úgymond — «ahhoz csak közelíteni is . . . teljességgel nem lehet, ha a volt idők tévedései minden sértés nélkül ugyan, de a valónak egész tisztaságában, quia de mortuis nil nisi verum, nem emeltetnek jövő nemzedékek tanulságára ki . . . mi egyenesen a történet jogkörébe tartozik.» ⁴⁾

Széchenyi ezzel a magyar történetírók elé magas czélt tűzött, oly magasat, melyet elérni nagy dicsősége volna irodalmunknak. Ő maga is kereste történetünkben a tiszta valóságot nemcsak az egyes korokra vonatkozó megjegyzéseiben, hanem az egész fejlődést áttekintő gondolataiban is.

Midőn végigpillantott a magyar történeten, két ellenkező érzés fogta el. Bámulnia kellett azon, hogy a magyar

¹⁾ *Hírlapi cikkek*, II. 563.

²⁾ *Hunnia*, 124.

³⁾ Gaal J.: *Gróf Széchenyi István Nemzeti Politikája*, II. 3. l.

⁴⁾ *Hírlapi cikkek*, II. 600 l. Széchenyi politikáját már kortársai is a nemzet nevelésének jellemezték. Pl. Eötvös: *Kelet Népe és Pesti Hírlap (Összes Munkái XI. 85. l.)* s azóta többen. Hogy Széchenyi a történetet a nemzeti önismeret fejlesztésére kívánta felhasználni, azt úgy tudjuk, először Imre Sándor emelte ki: *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről*. Budapest, 1904. 158. l.

nemzet «annyi század viharain keresztül szinte csak belső életereje által tartá fenn lételét, s örök árnyékba állítva nap- és reménysugár nélkül, csak önmelegétől nyert eledelt». Hajlandó volt ezt a csodát a nyelv fentartó erejének, a tiszta s más nemzetektől fölül nem múlt honszeretetnek tulajdonítani.¹⁾ De másrészt úgy látta, hogy történetünk telve van visszariasztó jelenetekkel. «A magyarnak» úgymond, «semmi időben sem volt nagyobb vagy legalább károsb ellensége, mint önmaga. S ezen boldogtalan öngyilkolási szellem mely évrázaink minden lapjait diszteleníti, sehol egyebütt mint nemzetünk tengerhiúságában s korlátot nem ismerő kevélységében vette eredetét. Mindenki mindenben első vezető vágyott lenni, igaz szó sérté, hizelgés könnyen lebilincselé; miből mind azon határtalan rossz háramlott szegény hazánkra szünetlen, mit a megbántott hiúság, boszut szomjazó agyarkodás, s rokon vér utáni esengésnek poklai az emberi nem lealacsonyítására, megsemmisítésére csak forralhatnak».²⁾ E két ellenkező benyomást abban az itéletben egyezteti, hogy «a magyar vér csak szorongatások közt tud résen állni és bölcsen cselekedni, a vidámabb napok folytában viszont vagy álomba esik, vagy elhagyja ildoma.»³⁾ Szóval Széchenyi szerint a magyar történetben a nemzetnek csak passiv erényei mutatkoznak, melyek fentartották a veszély idején. De ezek az erények nem győzhették le a nemzeti hibákat, melyek megfosztották a magyar történetet a világtörténeti nagyság állandó dicsfényétől. «Én» — írja Széchenyi — «Magyarország multjában csak egyes röviden csillogó fénypontokat tudok észrevenni, oly általános erkölcsi hangulat és becs, mely sok más népnek vérében rejlik, vagy inkább fejlett ki, és melynek általánossága lehetetlen, hogy még a mennyei hatalmakat is némileg engesztelődésre ne bírja — s aztán ez az igazi pondus — belátásomnak nem mutatkozik sehol. Én megvallom őszintén, minden aberratiói mellett, mely nagyon kockáztatja ugyan létünket, de melyből kigyógyulhat és mint én régen hiszem, kigyógyulni bizonyosan fog is, én a jelen magyar nemzedék belbecsét,

1) *Világ*, 127. s 163. V. ö. *Beszédek*, 361. l. s másutt is.

2) *Levelek*, II. 164. 5. s másutt is.

3) *Politikai Programmtöredékek* 50. l.

mindent mindenben véve, magasabbra állítom, mint eldődinknek sokak által annyira magasztalt becsűlyát».*)

Ma már, midőn Széchenyi kora a történeté, ítélete a maga koráról széles körökben igazságnak van elismerve, pedig akkor merészségnek hangzott. Ítélete könnyen érthető általános történeti rendszeréből. Szerinte a nemzeteknek csak egy igazán nagy nemzeti korszaka lehet. «Nem éltünk még mint nemzet, tehát élni fogunk», mondja a *Stadiumban*.**) Ha a multban több igazi nagyságot lát, nem mert volna remélni a jövőben.

ANGYAL DÁVID.

*) *Politikai Programtöredékek* 53. l.

**) 22. l. Voltaire mondja az *Essai sur les moeurs* Gotha 1785.) III. kötetében; Il n'y a guère d'États, qui n'aient eu un temps de grandeur et d'éclat, après lequel ils dégénèrent. (400. l.)

STRIKE ÉS BÜNTETŐJOG.

Második és utolsó közlemény.*)

IV. Büntető jogelvek.

1. *A coalitio jog biztosítása.* Még félszázad előtt mindenütt börtönnel fenyegették a munkások coalitóját, mely a végből keletkezett, hogy egyszerre tömegesen hagyassék abba a munka. Ámde az ipar militarisatioja, a munkások függetlenségének korlátozása még ma sem szűnt meg egészen. S itt rejlik oka ama mozgalomnak, melyet koronként strikeok alakjában indítanak meg a jogbiztonság és a szabadság kiterjesztése érdekében. Közelebbről a munkások követelésesei ezek: a coalitio-jog biztosítása és kiterjesztése, szakszervezeti jog az állami alkalmazottak részére is, szabad szellemű egyesülési és gyülekezeti jog.

A coalitio egyébként inkább átmeneti egyesülés, melyből mindenütt az állandó, erőteljes szakszervezeti egyesülés (trade union, syndicat professionnel) fejlődött ki, miután a coalitio nem képes oly sikerrel megvédeni a munkások közös érdekeit, mint egy organikus, állandó szakszervezet. Kérdés már most, a jog- és szükségszerűség megokolják-e a coalitio-jog biztosítását s ha igen, melyek e jog gyakorlatának határai és kiterjeszhető-e az állami alkalmazottakra is?

Általánosan elismert tény az, hogy az elszigetelten álló munkás a munkabéri szerződés szabadságát nem élvezheti azért, mert a munkaadóval szemben, kinek nyomoránál fogva kénytelen munkáját felajánlani, egészen tehetetlen,

*) Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 365. számában.

mely állapotot a munkások egymásközi versenye még veszélyesebbé teszi. A csupán átlagos képességgel bíró munkások nagy tömege a mai európai viszonyok közt csak azon esetben gyakorolhat befolyást a munkakináltra, ha saját ingó vagy ingatlan vagyona is van; minthogy azonban a munkásosztály a nyomor talajából származik, folyton kell munkáját piacra vinnie, ha gyermektelen is. Helyzetét a munkaadók még azzal is kényesebbé teszik, hogy koronként idegen munkásokat hoznak a nyakába. Ha már most a munkakereslet apad is, az izolált munkás a munkakinálattal gyűrülése ellenére sem képes megakadályozni a bérek reá nézve veszélyes apadását. Hogy egyáltalán munkáját eladhassa, még több munkát kell kínálnia; míg tehát a kereslet fogy, emelkedik a kínálat s a munkabért még lejjebb száll. Ez azon állapot, mikor az embertelen kiszípolozás tönkreteszi a szerencsétlen munkások ezreinek egészségét, családi boldogságát és megteremti a fehér rabszolgákat. Ha pedig a munkakereslet emelkedik, igaz, idővel emelkedik a munkabér is, azonban soha sem emelkedett eddig oly arányban, mint a többi áruk ára. Mindaddig tehát, míg a munkás nem tagja valamely organisationnak: maga a munkaadó egyoldalúlag állapítja meg a munkabért, melyet kedvező esetben oly minimumra szállít le, hogy a tisztességes megélhetés lehetetlenné lesz. Ez okból a munkások minden időben a szabad verseny ellen foglaltak állást. A XVIII. és XIX. század drákói tilalma ellenére fentartották az elvet: «egy valamennyiért és valamennyi egyért». Minthogy tehát a munkabér egyoldalú megállapítása esetén a munkások csak ajánlat elfogadása vagy az éhhalál közt választhatnának: előáll a coalitio szabadságának szükségszerű és jogszzerű követelése. A coalitio szabadsága nélkül az állam feladata lenne a munkások és a munkaadók közt felmerült bérharczban megállapítani a munkabért; a botbüntetés, korbács meg is tette azt, ma azonban a jogegyenlőség korában, el kell ösmernie a szerződés szabadságát. Ime, a coalitio szabadságának ez a gyöke; a természetes szükségesség hozta létre, működése határait kijelöli saját rendeltetése s az alkotmányos törvény.

A coalitio a szerződés szabadságának biztosításával távolról sem végezte feladatát. Ha syndicátussá lett, fel-

adata a munkásosztály szellem-erkölcsi és physikai jólétének emelése, örökös a munkásvédelmi törvényhozás hű végrehajtása fölött, szerencsétlen tagjainak segélyezése, híveinek hazafias irányban való vezetése. A *coalitio* harci eszköze ugyan a *strike*, mely fegyvert nem ad ki kezéből — ha *corporatió*vá is lett — csakhogy e fegyverrel nem szabad visszaélni, mert beállana a büntetőtörvény alkalmazása.

Fontos kérdés továbbá a *coalitio* helyi vagy országos szervezésének kérdése. A csupán helyi szakszervezetek alig tehetnek szolgálatot a munkásoknak a munkaadókkal szemben, mert az utóbbiak könnyen pótolhatják a kimaradó munkásokat. A természetes szükségesség készítette tehát őket oly szervezkedésre, melynél fogva ugyanazon iparág munkásai országos tömörülést hoztak létre. Nagy nemzetek pedig ma már az ily szervezkedést megengedik, Franciaországban, Angolországban, Német- és Olaszországban, úgy amerikai Unió államaiban ily szakegyesületek már valóságos nemzeti *corporatiók*. Ily szervezet segélyével ép úgy, mint más eladók, munkájok eladását képesek ott megtagadni, a hol nekik megfelelő árat nem kínálnak.

Nálunk csak a 90-es évek elején kezdődött a szakszervezeti mozgalom. Az első tekintélyes *coalitio*val 1890 december 7-ikén találkozunk, mikor munkásaink az országos szakegyesületek szervezését határozták el. Eszméjük megvalósítását azonban akkor a kormány megtagadta. Szerencsésebb volt az 1901. évt. deczembek 25., 26. és 27-én megtartott II. *coalitio*s congressus, melyen a famunkások, a vas- és fémmunkások, a szabómunkások előkészítvén az országos szakszövetséget, ezután két év múlva meg is alakultak az országos egyesületek, melyeket 1904-ben a Budapesten működő szakszervezeti titkárság követett. Az építőmunkások szövetségének 20,000; a famunkásokénak 10,000; a fém- és vasmunkásokénak 14,027 tagja van. Azonban e szervezetek alkotmányos védelmet csak a hozandó törvényben fognak nyerni. Annak pedig el kell következnie, ellenesetben a szakszervezetek ellenére oly gyengék volnának a munkások, mint teljesen izolált állapotukban voltak.

Az amerikai Unió államaiban az országosan szervezett testületeket «*national trade Union*»-nak nevezik, szigorúan

meghatározván a törvény hatáskörüket. E hatáskör, mint láttuk: segélyezés, önképzés, ügyességszerzés, általában az anyagi és erkölcsi jólét előmozdítása. Minthogy azonban az ipari munka együttes abbahagyása a polgári szabadság törvényszerű következménye: a strike szabadságot a népek törvényhozásai tényleg proclamálták is. Franciaország 1864-ben ünnepélyesen elismerte a strike-jogot; Németországban pedig az 1899-iki december 11-iki Notvereinsgesetz világosan kimondta az egyesülési szabadságot (Inländische Vereine jeder Art dürfen mit einander in Verbindung treten). Miután a munkások csak kivételes esetekben számíthatnak önzetlen, nagylelkű és bőkezű munkavevőkre, az itt vázolt coalitio jog elengedhetetlen védelmi fegyver lévén, azt megengedni és törvényesen szabályozni kell.

És az állami alkalmazottak viszonya ugyanazon elvek szerint bírálendő el? Soha. A ki a magyar vasuti s más alkalmazottak részére magán munkásoknak engedélyezett szakszervezeti egyesülést követel, az vagy nincs ügyünkkel tisztában, vagy ellensége a magyar államnak.

A magánipar munkásainak, mint láttuk, azért szükséges szervezkedniök, hogy jogaikat és érdekeiket a velök ellentétes állást elfoglaló és hasonlólag szövetkező munkaadókkal szemben megvédhessék. E védelem legbiztosabb eszköze a coalitio és syndicatus. Igaz, a syndicatus lényege az, hogy képes az érdekellentéteket békés eszközökkel is kiegyenlíteni és legtöbb esetben ily irányban működik is; azonban e mellett a szakszervezet egyszersmind a harc és néha iszonyú harc eszköze egyaránt. S habár az állami alkalmazottak és az állam közt bizonyos esetekben hiányzik a harmónia, szolgálati pragmatika hiánya miatt nagy lehet az elkeseredés; a szolgálat módja s a díjazás miatt is előfordulhat elégedetlenség: mindez azonban még nem indokol strike-szabadságot. Itt az a kiinduló pont, hogy a közérdek, melynek az állam csak szolgája, minden más érdeket megelőz. Különben is minden alkalmazott, a hierarchia bármely fokán álljon is, az államnak integráns része. Minden alkalmazott az állam tekintélyének egy-egy képviselője. Hogy lehet tehát ily viszonynál fogva syndicatus által folytatott harcot el is képzelni? Mindazon alkalmazottak, kiknek hivatása az állami feladatok megvalósításá-

nál közreműködni, a miniszterelnöktől kezdve az utolsó vasuti őrig az államegységnek egy-egy láncszemét képezik.

A magánvállalatnál a munkások a jogegyenlőség elvé-
nél fogva a jogviszonyt szabályozó szerződést kötnek a
munkaadóval. Nem úgy az állam. Az állam saját tekinté-
lyénél fogva kinevezi emberét és szabályozza helyzetét.
A candidatus szorongó szívvel várja minden ellenvetés nél-
kül alkalmazását. Aztán egészen más munkát végez a vasuti
alkalmazott a nemzeti védelem végett a határra siető hadak
szállításánál, mint az a munkás, a ki magángyár részére
csizmatalpakat állít elő. De különben is az állam, nem
tekintve a candidatusok mindenütt szaporodó nagy számára,
legjobb belátása szerint állapítja meg a javadalmazást, egy-
részt a minimumnál az emberi méltóságot, a díj maximu-
mánál az adófizető polgárok vagyoni erejét veszi figyelembe.
Mint hogy pedig ily szakszervezetek strike jogokkal együtt
egygyel szaporítanak a haza ellenségeit, az állami alkalma-
zottak s a magántársulatoknál alkalmazott vasutasok syn-
dicatusi s illetve munkabeszüntetési jogát soha el nem
ismerhetjük. Megengedjük azonban az állami alkalmazot-
taknak is a meeting jogot, melynek segítségével alkalom nyí-
lik a netalán létező sérelmek és kivánságoknak *petitio*
útján való orvoslása. A gyülekezeti jog az összes állampol-
gárok ősjoga.

2. *A coalitio-jog korlátozása.* A coalitio-jog korlátozá-
sának kérdései igen kényes kérdések s az idevágó jogelvek
tág magyarázatot engedvén meg, a minta törvényhozás mel-
lett is elpusztul a coalitio-jog, ha a közigazgatás és a jog-
szolgáltatás nagy óvatossággal nem járnak el a kényszer
alkalmazásánál. Ez ügy immanens kérdései következők:

a) *Izgatás.* Elismerjük ugyan, hogy minden szervezet-
nek szüksége van oly tisztviselőkre, kik képviselik az egye-
tetemet; bel- és külügyeiket vezetik. Ezek nélkül a mun-
kások szakszervezeti élete képtelenség. E vezetők ellen
majdnem mindenütt nagy az elkeseredés és bizalmatlanság,
a munkaadók üldözésének ezek a célpontjai, s a közható-
ságok is ellenszenvesen fogadják őket. Nálunk, igaz, eléggé
rászolgáltak a bizalmatlanságra, nézzük csak a földbirtoko-
sok és munkásaik közti viszonyt. Ide tényleg betört a halá-
los ellenség, a rontás ördöge. Az agitátorok kerületi érte-

kezleteken megállapítják a munkásnép követeléseit nyomtatvány alakjában, mely tizparancsolatot gyönyörrel követ a vad sajtó által anarkistává nevelt tömeg, de aggódva nyúl hozzá a békülékeny, a józan magyar munkásnép. És vajon mi ez a követelés? Ezer korona legyen a béres fizetése ezentúl, ha nem házas ember, 800 korona. Szabad lakáson kívül hatvan korona legyen a gazdasági cseléd havi bére, nyári munkaidőben öt-hét korona legyen a napszám. A cselédből és a munkásból valóságos hivatalnok válják. Itt tehát nem méltányos javításról, de munkauzsoráról van szó, a melyet a magyar birtokososztály pusztulás nélkül el nem viselhet.

Ha már most e tarifát a földbirtokos visszautasítja, vadállatok módjára vetik rá magokat a megtevesztett munkások; a kik már most a megtagadásban jograblást látnak. A lelketlen agitátorok ily módon ellenséges lábra terelik a vidéki munkásnépet, melynek kebelében máris gyökeret vert a gyűlölet, az erőszakoskodás s a forradalmi szellem. Igaz, elismerjük, hogy a földműves nép sorsa kegyetlen és anyagi helyzetén gyökeresen kell javítani; ennek azonban nem fegyvere a munkásnép fanatisálása, felizgatása és erőszakos kitörésekre való fölingerlése. E fanatismusnak pedig már megvannak látható sikerei, felgyújtják a birtokosok termését, a velök nem tartó munkások életét fenyegetik, ingó és ingatlan javakat pusztítanak el. A socialdemokraták befolyása népünk sorsára végzetes; beugratják utopisztikus követelésekbe, minek aztán azon mindig megbánt módszer, az idegen munkások behozatala lesz szomorú eredménye, ha már itthon nem lenne munkás. Csakhogy ezzel még nincs vége a forradalmi agitációnak! Újabb időben a «szaksajtó» a helyett, hogy mérsékelt meggyőző hangon ipari kérdésekkel foglalkoznék, sivár, izgató sajtóvá lett, mely mérges növényeket ültet a haza áldott földjébe. E sajtó ápolja az elkeseredés és az osztálygyűlölet mérgét, e sajtó előtt nem szent sem a haza, sem a vallás. Megrabolta már a népet az emberi nem két legnagyobb kincsétől, a honszerelem és az Isten-imádás erényétől. És vajon mit ad ezek helyébe? Korcsmárosnet, embergyűlöletet, lelki elvadulást s a haza szent földjének megvetését. Már jogunk sincs a haza ily halálos ellenségeit — létünk veszélyezte-

tése nélkül — továbbra is megtűrni. A socialdemocratia oly mérges növény, melytől már Bismarck féltette imádott népe jellemének megmételtyezését. Mi tehát az alkalmazandó eszköz? Fegyház és akasztófa bizonyára nem. Ha a nép egy imádott vezérét akasztófára vittétek, nyomát azonnal tizenegy követi. Az igazi forradalmár semmitől és senkitől nem fél a földön. A feladat tehát a következő. Angol módra tisztába kell jönnie az államnak és a társadalomnak a helyzettel, meg kell gyógyítani azon sebeket, melyeket régi bűnök ejtettek a nép testén, minden józan követelést ki kell elégíteni, az önsegély mezején meg kell honosítani a gyakorlatban is a jogegyenlőséget; biztosítani kell a népnek befolyást az államélet viszonyaira; adni kell legszélesebb, pezsgő, ragyogó meeting-szabadságot, fejleszteni kell a kis földbirtokosságot, adjatok el a sok latifundiumból földet a népnek és a népet hálára köteleztétek. Ha azonban e preventió végleges eredményhez nem vezetne, miután korunkban a nyugtalanság, elbizakodottság, lemondás hiánya, oktan fényűzés, durva egoismus és irigykedés folytonos táplálékot nyerne s így az izgatás mindig talál hívókra, következik a büntetőjogi elszámolás, melynek azonban a tényállás megállapítása körül «óvatosság» a parancsszava. Azok a szakszervezeti hivatalnokok és titkárok okos, tapasztalt férfiak, kikkel jobban lehet boldogulni, mint a mobbal, s azért, mert a központi képviselőt valahol strikeba lépést határozott, még nem vonható büntetőjogi felelősség alá, hiszen természetes kötelességét teljesítette. Ha tehát az esetleg bekövetkezett büntetendő cselekményekért, melyeket a tagok elkövettek, a tisztviselő izgatás czimén lenne felelősségre vonható — ezzel meg lenne gyilkolva a coalitio-jog. A tisztviselők tehát csak akkor büntethetők, ha mint bármely más állampolgárok, büntetendő cselekmény elkövetésére tényleg felhívják embereiket. Mindenki csupán saját elhatározása és szándéka miatt vonható felelősségre. De ha egy strike alkalmával a munkások embereket öltek meg, ezért csakis ők felelősek, a jelen sem volt tisztviselő távol marad a büntető eljárástól. Nálunk egyébiránt az izgatást maga a törvény előmozdítja értéktelen büntetési rendszerével. A magyar büntetőtörvény öt évig terjedhető fegyházzal fenyegeti azon éretlen suhanczot, a ki másnak bekerített udvaráról egy

darab csirkét lop el, ellenben azt a tót vagy oláh papot, a ki gyülekezeten nyilvánosan a törvény ellen engedetlen-ségre, vagy valamely osztályt, nemzetiséget gyűlöletre a másik ellen, vagy a tulajdon ellen izgat: kényelmes, megfelelő szórakozást nyújtó, a nevrastheniát bizton kigyógyító, pompás pihenést biztosító két évig terjedhető államfogház-zal fenyegeti. (BTK. 340., illetve 172. §§.) Azt a veszedel-mes izgatót pedig, a ki a magyar nyelv ellen izgat; a ki tehát a nemzet legféltettebb kincsét, anyanyelvét ellopja, mint a ki egyáltalán kárt közvagyonban nem is okozott — szabadon hagyja. A socialdemocrata is megveti a nemzet nyelvét, hiszen ő egyáltalán valami nemzetközi lény, harczy zenéje sem termett hazai talajban, — de annál inkább rátermett a büntető szigorra. Azokat a gonosztevőket tehát, a kik közvetlen befolyásukkal, tekintélyökkel, lelkök mélyé-vel s a haza és a jogrend iránti gyűlöletből büntetendő cselekményekre izgatnak, legalább oly mértékben kell ezen-tül büntetni, mint a közönséges tolvajokat, vagyis öt évig terjedhető fegyházzal. A ma bátran garázdálkodó tót és oláh pap nem fogja elcsalni a tanköteles gyermekeket az állami népiskolából, mely ellen ma büntetlenül tüzet okád; a sociáldemocrata apostol pedig kétszer is megfontolja a dolgot, míg rá szánja magát az osztályelleni izgatásra.

A szakszervezetek vezetőségének magánjogi felelősségét illetőleg, szigorú követeléseket támasztanak azok, a kik ellenséges szemmel nézik működésüket, s azt javasolják, hogy a syndicatusok, tisztviselőik, vagy ágenseik ellen bárki által támasztott panaszokért anyagilag felelősek legyenek. Ellenkezőleg, nézetem szerint szakszervezeti szabadságot kell e testületeknek biztosítani, olyan angol «Trade union freedom» mintájára; nem engedvén meg azt, hogy tagjaik kihágásaiért a szervezetek felelősségre vonhatók legyenek. Ki engedi azt meg, hogy egy nagybirtokos azon büntetendő cselekményekért feleljen, melyeket cselédei, tudta nélkül, önelhatározásukból mások kárára követtek el? Eljön ideje annak hogy ezen szervezetek nálunk is tekintélyes vagyon-nal fognak rendelkezni, mely vagyon azonban meg nem támadható, mert rendeltetése nemes ügyet és nem aljas bosszúállást szolgálni. (Ilyen szellemben döntött a világhírű «Royal Commission on Labour» is, mondván: «if every

Trade Union were liable to be perpetually harassed by actions at law on account of the doings of individual members; if Trade Union funds were to be depleted by lawyers fees and costs, if not even by damages on fines, it would go far to make Trade Unionism impossible for any but the most prosperous and experienced artisans». (Id. m. 1894. XXXV. k. 146. lap). És Angolországban be is hozták a szakszervezetek vagyona immunitásának elvét. Oly törvényhozás, mely elvként kimondaná, hogy a szakszervezetek vagyonát tagjaik törvénytelen cselekedeteiért szavatosság terhelné, nagy elkeseredést szülne a munkások körében, mert szervezkedések egyik létfeltételének végpusztulását kellene elszenvedniök.

b) *Fenygetés*. A fenygetés oly hátrány kilátásba helyezése, mely kizárja, vagy korlátozza a szabadakarat elhatározást. Ilyen hátrány kilátásba helyezése valamely követelés beperlése, feljelentés, rokonokkal való közlés, közhírtétel a sajtóban stb. Legsúlyosabb faj gyanánt jelentkezik az élet és testépség veszélyeztetése. A fenygetés végrehajtásának nem épen kell bekövetkeznie, lényeg azonban az, hogy a fenygetett azt komolyan vegye, úgy hogy alkalmas az ő akaratelhatározására befolyást gyakorolni s a fenygető erről tudomással bírjon. Fenygetés határozottan, szóval vagy tettekkel (az ököl felemelése, fegyver kézbe fogása, stb.) nyilvánítható. Ez a fenygetés általános jellemvonása. Ha már most a kérdést a munkaadók és munkásaik közti viszonyból kifolyólag vizsgáljuk: érdekes azon vitás kérdés elbírálása, hogy «ha a munkások önmagok vagy megbizottaik útján a munkaadónál megjelentek s a strikeot azon esetre jelentik be, ha követeléseik elutasítatnak és esetleg elhatározásukat az összes collegáikkal támogatás végett közölni fogják, büntetendő fenygetést alkalmaztak-e?» A munkaadók és hiveik ezen eljárásban büntetendő cselekményt észlelnek. Ez azonban helytelen álláspont, mert ha a szerződéskötés szabadságát biztosítja a törvény, s a munkásságot megilleti a coalitio joga, ahhoz is kell joggal bírniök, hogy tetszésök szerint való követelésekkel felléphessenek és a sikert szükség esetén strike segítségével biztosíthassák. Ha ily eljárásuk büntetendő fenygetésnek, illetve zsarolásnak vétetnék, a coalitio-jog teljesen

értéktelen intézmény lenne, mert bíró által megakasztatnék annak alkalmazása. Minthogy tehát a fenyegetés igen hajlítható fogalom, óvatosan kell eljárni a törvény alkalmazásánál. Ha a szünetelő munkás a munkára hajlandók felé kiáltja: «nézzétek collegáitokat!» — vagy: «collega, figyelmeztetem, hogy mi itt strikeot alkalmazunk!», mindez ártatlan, bár komoly figyelmeztetés. Igaz, igen nehéz meghatározni, mely eszközök alkalmasak a megfélemlítésre, de ha az illető egyén természetét és az adott körülményeket vesszük figyelembe, ha alaposan megvizsgálják, vajon egy józan egyénben előállott-e a félelem arra nézve, hogy vagyonát és személyét közvetlen veszély fenyegeti, ha a kort, nemet és a társadalmi állást is méltatjuk, könnyebb lesz a kérdés alapos elbírálása.

Massachussetts állam törvénye szerint a megfélemlítések nem csupán a személy- és vagyonbiztonságot érintő fenyegetésekre, de morális megfélemlítésre is vonatkoznak és büntetnek. Az amerikai Unió huszonnégyszáz államában igen tág értelemben veszik a fenyegetést a bíróságok, ugyanolyan szellemben járnak el a német bíróságok is, úgy hogy naponként halljuk a munkásság részéről a «Classenjustiz» epítetron használatát. Ha feliratokkal ellátott zászlókat hordoznak az utcákon, melyekkel a munka abbahagyására figyelmeztetnek — börtönbüntetés járja a yankkeek honában.

c) *Kényszer alkalmazása.* Nyugtalan időben nehéz feladat vár a közigazgatásra a közbiztonság megőrzése körében. Szükség esetén a kormány katonai erőt is kénytelen igénybe venni, mert ezentúl jól felfegyverkezett ellenséggel lesz dolga, mely robbanó anyagokra is támaszkodik. Ha a harezoló munkások megostromolják a gyárat, hogy az ott dolgozó munkásokra nyomást gyakoroljanak, vagy véres bosszút akarnak állani a gyáron, esetleg képviselőjén, a gyors és erélyes védekezés esete beállott. Gyakori esetek azok, a midőn szakszervezetekbe való belépésre kényszerítik a munkásnépet akkép, hogy a munkánál vagy a munkakeresésnél zavarják és bántalmazzák őket, a mi már büntetendő kényszer. A kényszerítés lényege az, hogy a megtámadott valaminek cselekvésére, eltérésére vagy elhagyására szoríttatik.

Befejezett a kényszerítés bizonyos cselekmény vagy

valamivel való felhagyás bekövetkeztével; az erőszak alkalmazása már kísérletet képez. A munkaszabadság elvénél fogva szabad a coalitio létesítése is, ámde az összebeszélésre irányuló kényszerítés, valamint a visszalépés megakadályozása büntetőjogi beszámítás alá esik, mert az egyéni szabadság jogkörét sérti. A polgári magánjog által engedett igények — különben is késő kielégítése — nem akadályozza a büntetőjogi szigor alkalmazását, mely nélkül egy nagy társadalom jogrendét fentartani lehetetlen. Minthogy azonban nem bosszúállás, de felemelés az állam feladata, csak végső esetben kell a repressio eszközéhez folyamodni, hogy a nemzetet két ellenséges táborra ketté ne osszjuk. Művelt nemzeteknél a társadalmi test épsége az együttérzéstől s a gondolkodás egységétől függ. Korunk bonyolult társadalmi életviszonyait a polgárok cselekvősege szabályozza, a törvényhozási és közigazgatási kényszernek másodrendű szerep jut már. Régen az állam főfeladata volt az embereket megzabolázni, hogy meg ne öljék és ki ne rabolják egymást; ma politikai bölcsesség mellett physikai erőre is van ugyan szükség; a lényeg azonban a társadalom önkormányzása, s az államférfiú egyedüli feladata a polgárok öntudatos együttműködésének összhangba hozása; ellenben büntetés alkalmazása csak végső eszköznek tekintendő. De ha az állam és a társadalom a lelkek megnyugtatólásában látja a megváltás útját; másrészt óvakodjanak a munkások irányítói is a lázadás szellemének terjesztésétől, ellenesetben a legnagyobb büntető szigor fog rájuk nehezedni; s aztán nem is mint «az eszme martirjai», hanem mint megvetendő, közönséges gonosztevők fogják elszenvedni méltó büntetésöket.

d) *Becsületsértés.* A polgári életben megvetik azt, a ki egoisticus motivumokból bajtársai érdekeit feláldozza, s az ily cselekmény elkövetői büntetlenül hagyatnak. Csak meggyalázást tartalmazó becsületsértést büntetnek. Máskép áll a dolog, ha egy munkás a «strike-törő» collegájának szemrehányást tesz; előfordulnak ugyanis tételes törvények, melyek ekkor büntetést szabnak. Ha egy munkás két dolgozni akaró collegával találkozva, azt mondja nekik: «nem szép öreg collegák háta mögé esni», — e kijelentésért a németek és az amerikai bírók a különben tiszta jellemű

embert beküldik a börtönbe. A vezéreszme tehát náluk az, hogy a «strike»-ba nem lépő, de dolgozó munkásra nézve becsületsértést képez oly kijelentés, hogy a harczolók háta mögé esett. Pedig ez nem becsületsértés, hanem a coalitio jog tisztességes gyakorlása oly ember ellen, a ki ravasz és alattomos módon, a köztünk emelt fövel járó gyalázatos, hitvány stréber módjára, elfoglalta collegája helyét, minek folytán kenyerét elvesztette. Egyébiránt a pusztá «strike-törő» kijelentés is sok helyen büntetést von maga után azon alapon, hogy az a becstelen cselekedet szemrehányását jelenti. Ily szellemű törvény végzetes következményekkel jár, mert a bíróságot arra készteni, hogy a coalitio alapítását vagy fentartását célzó cselekményeket büntetőjogilag üldözendőknek vegye. A becsületsértés fogalmát a munkások ellen irányítani veszedelmes dolog, mert a nagy felindulás szakában műveletlen és durva nyelvhez szokott munkásoktól, a kik megélhetésükért harczolnak, parlamentáris formák megtartását követelnők, melyeket rendes viszonyok közt sem tartanak be, s mint látjuk szakparlamentek emberei sem képesek mindig megtartani. Az osztrák parlamentben gyakran már oly durva, elvadult, kiméletlen támadások hangzottak el, melyek a legelhagyatottabb orosz falusi kocsma füstös népének is becsületére válhattak volna. S mi a vége? Békét hozó elnöki rendreutasítás, esetleg barbár kölesönös pofoszkodás. Ha tehát parlamentben, városházán elhangzott becsületsértésekért nem jár büntetés; ha a munkások munkásokkal szemben a coalitio érdekében sértő kifejezéseket használnak, hasonlólag büntetlenek maradjanak, mint oly cselekmények, melyek egy, magában véve jogszerűleg kitűzött cél (coalitio fentartása) elérésének eszközei gyanánt használtattak. A törvényhozónak s a bírónak tartózkodnia kell oly jogoknak meghonosításától, illetve a bíró részéről, azok alkalmazásától, melyek az osztályszolgáltatás gyanuját rejtik magukban.

e) *Kipellengérezés.* Miután a kipellengérezés és kizárás identicus fogalmak, a kipellengérezés azon formáit, melyek az anyagzárlat és a személykizárás különböző módzataira vonatkoznak, fogom e pontnál tárgyalni.

Az anyagzárlat esetén az iparostól megvonják az ipar gyakorlatához szükséges nyersanyagokat, félégyártmányokat,

eszközöket és az árúkat. Vagyis pld. az építõmestertõl megvonják a szükséges téglákat, mészanyag és ércziparárúkat. Ezt az építõmesterek coalitiója az ily árúk szállítóival kötött szerzõdés segélyével hajtja végre; a kik arra kötelezik magokat, hogy az illetõ építõmesternek, mivel strike idejében munkásainak engedett, további intézkedésig semmit sem szállítsanak. Az itt elõadott harcmodort gyakran alkalmazzák a kartellek és körök (Ringe) azok ellen, a kik az õ termelési és ármegállapítási határozmányait nem veszik figyelembe; ezek vagy szerzõdésszegõ kartelltagok vagy nem tagok lehetnek. Kérdés már most, hogy e harcmodorral szemben mily álláspontot kell elfoglalnia a törvényhozónak? Elsõ sorban a kartellektõl, melyeknek czélja valamely iparág termelési és árviszonyainak szabályozása avégbõl, hogy olykép védjék azon iparágat, hogy az iparcikkék piaci árát egyes rosszhiszemû vállalkozók le ne verjék, s így iparuk életképessége biztosittassék; különböznek oly egyesületek, melyek egyesek speculativ czélja érdekében valamely áru uralmát a piacon biztosítani törekszenek; vagyis a gazdasági erõk szabadságát megbénítják s a kõralapítás által az árak mesterséges emelését eredményezik, ezek a körök (Ringe). Miután ily körök a közrend és a közerkõles megsértését jelentik: ezek jogvédelemben nem részesülhetnek. Egyébiránt oly esetben, midõn a különben megelegedett kartell és kipellengérezés, illetve anyagzárlat által a megtámadott iparüzletének további mûködését lehetetlenné teszi, hasonlólag nem részesülhet jogvédelemben. Ellenkezõleg a megtámadottat védeni kell olyképen, hogy a jogsértõ egyesület azon kartellzárlat abbahagyására kötelezendõ; a kártérítési jognak polgári úton való biztosítása az ügy természetének folyománya. Ez utóbbi esetben tehát büntetõjogi felelõsségrõl szó sem lehet; azonban máskép áll a dolog a kör «ring» alapításnál, a mikor a közrend érdekében a törvényhozó köteles büntetõjogi felelõsége megállapítani. Azon egyesület bñnös képviselõi, kiknek embertelen õnzése és ravasz számítása folytán elsõ sorban a szegény munkásnép egészsége, gyermekei testi fejlõdése szenved csorbát: büntetõ szigor alá vonandók. A mely pillanatban áru és vevõkizárás esetében a coalitio kényszer állott be: beállott a büntetõjogi felelõség is.

A személykizárást illetőleg pedig a következő fontos esetekkel kell foglalkoznunk.

A vállalkozók személykizárása a munkásokkal szemben az általánosan ismert fekete listák szétküldésével hajtatik végre. Ha ugyanis valamely helyen kiütött a strike, azon helybeli vállalkozók az összes kötelékbe tartozó vállalkozókhoz oly irányban fordulnak, hogy azon helyről és vidékről munkásokat be ne fogadjanak. Ily munkáskizárás kiterjeszthető az egész országra, sőt nemzetközivé is válhatik, mutatja a dánok példája, kik 1905-ben 30.000 építésmunkást kizárván, miután egy részök Németországba vette útját; a németek a dán collegák kérelmét megszívvelve, — a dán munkások előtt az összes német gyártelepek zárva maradtak. Sajnos azonban, hogy ily általános kizárások célja nem is a vállalkozók és a munkások közti jó viszony fenntartása, hanem oly harczy eszköznek veszik, melynek éle nem csupán a renitens munkások ellen irányul, hanem a munkásszervezetek meggyilkolását eredményezheti az által, hogy a fekete listákkal sujtott munkások egyszerűen száműzetnek a hazából. És ha a törvénynek megfelelő kedvező bizonyítványt átadnak a munkásoknak; hátok mögött útba indítanak oly ítéletet (fekete lista), mely őket és ártatlan gyermekeiket földönfutókká teszi. Fekete listák tehát nem csupán ellenezközül szolgálnak a kitört bérharez idején, hanem oly hatalmi tényezők, melyek segítségével a munkások a vállalkozók rabszolgáivá lesznek, kik kénytelenek kegyelmet kérni, vagy éhen meghalni. Elérkezett tehát ideje annak, hogy sehol a világon a vállalkozók a munkásokkal szemben gyakorolt s itt vázolt kipellengérezést büntetlenül ne gyakorolhassák, a mily mértékben büntetjük a munkásokat, époly mértékben kell büntetni a munkaadókat is, ellenesetben visszaállítják az ókori rabszolgaságot és a középkori röghözötöttséget. Vagy talán összeférne a magyar nemzet becsületével a munkaadók oly hatalom gyakorlása, melylyel a haza javára dolgozó derék munkásainkat tömegesen idegen világ-részekbe száműzhetnék? (E tárgyra vonatkozólag érdekes adatok találhatók: *Frankfurter Zeitung* 1899 május 24. sz. Aztán, Ottó Weigert: *Arbeitsnachweise und Schutz des Arbeitswilligen*. Berlin, 1899. Továbbá: *Bericht über die Verhandlungen der Arbeitsnachweisconferenzen*. Leipzig, 1898.)

Munkások és munkások közti személykizárás. E kérdés helyes megoldása azért fontos, mert részint az egyéni szabadság, másrészt a munkások közös érdeke s a munkaadók biztonsága egyaránt van kockára téve. Cuny berlini államügyész azt a szerintem is helyes álláspontot védi, mely a munkások jogkörének oly megszorítását czélozza, melynél fogva mindazok büntetendők, a kik fenyegetéssel vagy kipellengérezéssel a munkaadókat a munkások elbocsátására bírják. (E. Cuny: *Der Schutz der Arbeitswilligen*. Berlin 1899). A német bíróságok pedig ily szellemben ítélik is és kipellengérezés miatt börtönbüntetést szabnak azokra, a kik a lapban közhírré tették a striketörő munkások neveit. Kérdés már most, ily személykizárást szabad-e megbüntetni? Egész Európában elismerik a munkások szerződészsabadságát, így joguk lévén valamely vállalkozóval a szerződés megkötését megtagadni, azt is megtagadhatják, hogy bizonyos munkavezető alatt, vagy bizonyos munkásokkal szerződéses viszonyba lépjenek, vagy ily viszonyt fentartsanak. Vannak ugyanis esetek, mikor a munkásság élete és testi épsége érdekében, bizonyos munkások kizárását követelheti; tanulatlan munkások a veszélyes foglalkozásoknál közveszélyes társak. Aztán nem lehet rossz néven venni a magyar munkásoknak, ha a magyar nyelvet nem tudó, de megtanulni nem is hajlandó oláh vagy német munkásokkal együtt dolgozni nem akarnak. Az oláh egyébként szerény jellemű ember, de a germán dölyfös, másokat lenéző atyafi. Iszonyú vérengzéseket láttunk már, a midőn nemzetiségi gyűlölködés utat tört magának. A sváb a lengyellel, a yankee a japánnal, a francia s az orosz a némettel minden pillanatban késre menni kész. De előfordulhatnak általános társadalmi okok is, melyeknél fogva megtagadható bizonyos egyénekkel folytatott közös munka. Ha pedig a művelt osztályiak bizonyos urakat körükből kitilthatnak, mely kitiltás gyakran már halált vont maga után; miért volnának épen a munkások elkárhóztatva arra, hogy általuk megvetett egyénekkel együtt dolgozzanak? Mindezekből azonban meg nem következik a bajtársak teljes megsemmisítése oly irányban, hogy az egész ország színe előtt mint megvetendő egyének szereplnének, kiktől minden tagtárs távol tartsa magát. Mivel tehát a munkások nem rabszolgák, szabadon

határozhatnak ugyan a munkafeltételek tárgyában, s mivel a határozatot közölniök is kell a munkaadóval, közölnék azt helyben, megfelelő alakban, de a szakközlönyt vagy fekete listákat erre használni tilos, ha csak azt nem akarjuk eltűnni, hogy sok munkáscsalád kegyetlen ítélet áldozatává ne essék. Soha senki előtt se zárjuk el a javulás útját, ha a közönséges büntetőjog rég szakított a megtorlás hitvány elvével, a modern társadalomnak tilos a barbár üldözés útján tovább haladni. Végül tárgyalandó:

A munkások személykizárása a munkaadókkal szemben. Ezen harcmodornak célja az, hogy a harcoló munkások coalitíójukat lehetőleg az összes kartársakra kiterjeszthessék. E cél elérése végett a tagtársak értesítése szükséges. Ez értesítés háromféle módon történhetik: strike vagy kizárás tudtul adása a munkaközvetítő intézet által, közzététel a sajtóban, falragaszok és őrtállás segélyével. A németek még ma is ellenségei mindezen módozatoknak, ellenben az angolok nem félnék ily értesítésektől, sőt a bojkottált gyár épületére is megengedik a placatumok kifüggesztését. A munkaadók ugyanis könnyen érintkezhetnek egymással telefon s a fekete listák segélyével; nem úgy a munkások, a kik nagy tömegekben állanak kis számú munkaadóval szemben. A munkásoknál nincs baj, ha tökéletes szervezetre támaszkodhatnak, mert így sajtó segélyével az ország összes kartársai gyors tudomást szerezhetnek a strikeről. Angolországban már másodrendű szerep jut a strike-örtállásnak. Hol azonban még tökéletlen a szervezkedés, vagy tanulatlan munkásokkal dolgozó üzemek vannak, ott a munkaadó elvesztett munkásait másokkal könnyen pótolhatja, így tehát sajtó útján való értesítés vagy őrtállás elengedhetetlen eszközök. Az őrtállás úgy történik, hogy az érdekelt gyár közelében, vagy a vasuti állomáson állítatnak fel a szünetelő munkások, hogy a gyáros által felfogadott munkásokat visszatérésre bírják. Ha már most az örök fenyegetést vagy erőszakot nem alkalmaznak, csak békésen felvilágosítják a dolgozni akaró munkásokat: helyesen jártak el, ezért őket tilos megbüntetni. Ha a bevándorlók már előbb ismerték volna a strike körülményeit, valószínűleg oda sem jöttek volna, éppen azért joguk van a szünetelő munkásoknak őket az eset körülményeiről felvilá-

gosítani. Az angolok az őrtállást egyszerű híradási eszköznek veszik, a németek ellenben az őrtállást szigorúan büntetik, s a rendőrség mihelyt egy-két munkást a gyár körül fel s alá járni lát, közrendháborítás czímén bekiséri őket. (Den Arbeitsverkäufern wird es untersagt, zum Zweck der Regelung des Arbeitsangebots friedlich mit einander in Verbindung zu treten; ihrem Gegner im Preiskampfe dagegen, den Arbeitskäufern wird es erlaubt, was ihnen verboten wird, die Regelung des Angebots der Ware, welche die Arbeiter verkaufen, soll fortan nunmehr den Arbeitgebern überlassen sein, — mondja Brentano. Reaktion oder Reform? 37. l.). Az amerikai Unio államaiban az őrtállást csak Alabama állam tiltja, a többi államban alkalmazható eszköz. (Wenn das Strikpostenstehn nicht mit Anrufen oder Einschüchterung verbunden ist, und nicht auf dem Grund und Boden des Unternehmens geschieht, sondern nur in ruhigen, nicht aufreizenden Versuchen besteht, die Arbeiter dazu zu überreden, die Arbeit niederlegen, haben die Gerichtshöfe das Postenstehn für zulässig erklärt. *Archiv für Socialwissenschaft.* 1905. III. k. 488. lap). És ez a helyes álláspont, mely a coalitio szabadságának természetes következménye.

f) *Dolgozni akaró munkások védelme.* Valahányszor strike üt ki, majdnem mindig találkoznak munkások, a kik a szünetelők helyét elfoglalják. Ezek pedig oly egyének, a kik az osztályérdeket alávetik a saját önző érdekeknek. Továbbá sokan olyanokból kerülnek ki, a kik a végtelen nyomor által szorítva, állandó érdekeket a pillanatnyi előnynek kénytelenek feláldozni; végül jönnek az idegen országból a munkaadók által behozott munkások. Csakhogy különösen nálunk nem valami csábító a külföldi földműves munkások behozatala, mert eltekintve a sok utánjárástól és költségektől, a külföldi munkás bizonytalan értékű erő. Fizetni kell értök utiköltséget és több hónapon át foglalkoztatni kell őket; így a rendes aratási költségekből a gazda semmit sem takarít meg, ha külföldi munkásokhoz folyamodik. Csak végszükség esetén azon expedienshez is fog kelleni folyamodni, a miből kevés haszna lesz a gazdának, de okvetlenül elpusztul a mi magyar munkásnépünk. Sokkal helyesebb módszer az, a midőn egy országosan szer-

vezett földbirtokososztály az aratómunkások tartalék csapatait vidékenként szervezi. A hol fölös munkaerő van, lehetőleg le kell azt kötni, s ha a kormány kellő időben értesítést nyer, a munkáshiányt szenvedő vidékeknek elszállítja azokat. Csakhogy a munkások halálos ellenségei a haza területéről is importált munkásoknak, kikben elpusztítandó vetélytársakat szemlélnék. S ime eljutottunk tulajdonképeni kérdésünkhöz, mely abban áll, vajjon egyáltalában a dolgozni akaró munkások megvédendők-e a harczoló munkásokkal szemben? A védelem ellenségei megengedik ugyan, hogy a kisebbségre a collegák által gyakorolt kényszer némileg megsérti szabadságukat, ámde — úgymond — sok ember szabadságát megsértik maguk a törvények. A munkásoknak gazdasági harczaikban csak az energikus együttműködés áll rendelkezésükre védelmi eszköz gyanánt: ennél fogva a kényszerítés azok érdekében történik, a kiket érint, t. i. a dolgozni akaró munkások érdekében is. Mondják továbbá, milyen jogon jutnak előnyökhöz azok, a kik a szerződés szakában garázdálkodtak. (Il ne peut pas non plus être exigé de souffrir que des personnes, refusant de partager les sacrifices entraînés par les organisations et les grèves, profitent des avantages obtenus par les camarades grâce à l'organisation et à la grève. A. J. Stilting. *Mouvement grévistes aux Pays-Bas* 1904-ből 94 lap).

Ezen állásponttal szemben részemről azt tartom helyesnek, a midőn kimondjuk, hogy a munkásoknak van ugyan joguk a törvény által megengedett célokból békésen összejönni és egyesülni, ámde a polgári magánjogban biztosított munkabéri szerződés kötésének szabadságát látjuk megsértve azáltal, ha erőszakkal, megfélemlítéssel vagy pedig fenyegetéssel akarnak ellenőrzést gyakorolni a munkások munkaszerződése felett, vagy ha valamely egyént vagy egyéneket megakadályozzák munkájokban vagy pedig a munkaadót a munkaadásban korlátozzák. Ebből folyólag kimondom a tételt, hogy az itt vázolt esetekben, tehát midőn a dolgozni akarók megfélemlítettnek, jogos és szükséges a büntetőjogi felelősség megállapítása. Maga a nagy munkásbarát Lujo Brentano is megengedi, hogy az államnak kötelessége a dolgozni akaró munkásokat megvédeni. (Kein Zweifel also, dass der Staat streng einschreiten muss, wo die Feiernden

die Arbeitswilligen durch körperlichen Zwang oder Androhung irgend welcher rechtwidriger Handlung von der Arbeit abzuhalten suchen. Brentano, 73. m. 30 lap). Ennél fogva szükség esetén feladata lesz az államnak a fenyegetett helyen elegendő fegyveres erőt összevonni, hogy irtó támadásnak elejét vegye. Ha már most a fenyegetés, kényszerítés és megfélemlítésre nézve fennebb már letárgyalt tételeket vesszük figyelembe, elvileg meg van oldva azon kérdés, mely esetekben következett be az állami hatalom védelmének jogossága és szükségessége a dolgozni akaró munkások érdekében, mely esetekben tényleg alkalmazandó a büntető szigor. Magától értetődik, hogy miután a modern kulturállamban a munkásságot egyáltalán üldözni nem akarjuk: annak joga van érdekeit oly eszközökkel megvédeni, melyek más polgároknak is meg vannak engedve. Tény az, hogy annak daczára, miszerint e mezőn igen nehéz határokat szabni a megengedett és tilalmazandó cselekmények között, mégis szükséges büntetéssel fenyegetni a társadalom által el nem tűrhető cselekményeket, melyekkel az egyéni szabadság sértetik meg. Angolország, Franciaország, Németország, Olaszország és az Egyesült-Államok Uniója ily feltételek mellett tényleg meg is állapították a büntetőjogi felelősséget. A dolgozni hajlandó munkások, igaz «kartársaik háta mögé bujnak» és sok esetben megadásra fogják kényszeríteni nemes eszmékért harczoló collegáikat, kik vészteljes nyomort hősi kitartással szenvedtek el; mégis különösen időhöz kötött nemzeti munkát elvégezni kész munkások nagy erélyvel lesznek megvédendők azok ellen, kik saját érdeküknek helyrehozhatatlan nemzeti veszteséget alárendelni készek. Egyébiránt mentől erősebb alapra lesz fektetve a jövőben a munkások szervezete, mentől inkább ki fog fejlődni köztük az osztályöntudat, annál kevesebb lesz a dolgozni akarók száma, s minden állami védelem daczára, annál végzetesebb lesz helyzetök; mert harczoló kartársaik bosszúja elkíséri őket az élet minden viszonyai közé egész a sírig. Mert rettenetes kérdés a gyomor kérdése!

g) *A szerződésesség.* A munkásoknak joguk van szerződést kötni, a szerződéses viszonyt folytatni, vagy azt meg nem újítani; de ha a szerződést megkötötték s azt egyoldalulag felbontották, kérdés, elvileg alkalmazható-e ily eset-

ben a büntetőjogi szigor? A kiinduló pont csak az lehet, hogy magánjogi sérelmet nem a büntető jog, hanem a polgári magánjog elvei szerint kell elbírálni és orvosolni; kivételes eseteket speciális törvény lesz hivatva meghatározni. Mivel pedig a munkaszerződés tiszta magánjogi jelleget tartalmaz, annak kieroszakolása meg nem engedhető, hiszen akkor a szerződésszegő munkást személyi szabadságától kellene megfosztani s visszatérni az adósok börtönrendszeréhez, illetve a rabszolgasághoz, némely esetben 100.000 munkást kellene letartóztatni, a mire ma már egy kormány sem vállalkozhatik, de megtiltja a humanismus szelleme is. Ebből azonban még nem következik az összes munkaszerződés megsebzésének büntethetlensége. Ellenkezőleg, alább ki fogom mutatni, mily esetek azok, melyek megkövetelik a büntetőjogi felelősség megállapítását. A jeles Frederick Pollock nagy angol jogász és sociológ is ismer némely esetben büntetőjogi felelősséget, még pedig akkor is, ha a szerződésszegés folytán szándékos kártétellel összekötött fenyegetés esete áll fönn. (No one is free to deprive an employer of his workmen's services, by violence or unlawful interference (izgató) of any kind with person or property, nor by threats thereof. Any such act is a trespass against the employer and against the workman intimidated. And the rule seems to extend to the threats of doing harm by means of a breach of contract, or other definit civil wrong. Reports from Commissionars on Labour. 1894. XXXV. k. 159 lap). A strike. tehát törvénytelen, ha tilos célokat követ, vagy pedig a szerződésszegés akkép történik, hogy a tulajdonnak könnyelmű és gonosz szándékú megsértése a következménye, mely esetben a büntetőjoghoz kell folyamodni. (Wenn die Arbeitsniederlegung so geschieht, dass eine leichtfertige und böswillige Schädigung des Eigenthums oder Bedrohung des Lebens des Unternehmers die Folge ist; dann wird der Streick zur unerlaubten Verschwörung. J. H. Ralston, *Archiv für Sociologie*. 1905. II. F. 484 lap).

Ezek után áttérek azon specialis esetek tárgyalására, mikor a szerződésszegés büntethetősége megállapítandó. Ezek közt első helyen áll a Magyarországot különösen érintő mezei munkások szerződésszegése, előbb azonban

tanácsos lesz mezei munkásaink sorsával foglalkozni, hogy ellenszenvök, sőt forradalmi jellegű mozgalmaik háttérét megösmerhessük.

A magyar mezei munkások mozgalmának nem csupán rosszlelkű izgatás, de különösen siralmas helyzetök volt egyik döntő oka. Ha csak a lakásviszonyokat nézzük, a midőn két-három családot a földbirtokosok egy hitvány szobába beszorítottak, már ezen fölháborító és embertelen állapot is gyújtó tűz gyanánt szolgált. És már az 1894-iki Budapesten tartott VIII. nemzetközi demografiai és higiéniai orvosi congressuson személyes tapasztalataim alapján beszámoltam vidéki népünk élelmezési és lakásviszonyairól, valamint népünk degenerációjáról. (Olv. *Comptes rendus et mémoires*. VII. k. 256 s. k. l.). Mozgalmunknak egyik sikere gyanánt meg kell emlékezmem azon belügyminiszteri rendeletről, mely 1906-tól számított tíz év alatt arra kötelezi a birtokosokat, hogy minden munkáscsalád részére megfelelő lakást építsenek. S ez építés munkája már kezdetét vette.

Az élelmezési viszonyok továbbá nálunk szegényletesek. Mezei munkásaink csak vegetabiliákból élnek, húst alig látnak. Különösen télen falusi népünk főleg krumplit, tengerit és az északi határon pohánkát és zabot fogyaszt. Trencsénmegyében a nép zsírt és húst alig lát, hitvány aludttejet vagy káposztát ad a krumplihoz. Ez egyébként az egész hegyvidék képe. Ha beáll a teljes munkahiány sóra sem jut. Hol árpalisztbe zablisztet keverhetnek (Árva, Felsősáros, Bereg) már boldogok az emberek. A rutén asszony ágyneműje zsíros, piszkos, бүdös, mint saját bőre, miután éveken át nem fürdik. Kenyere fekete sár, mint az orosz parasztasszonyé, de harminczöt éves korában már vén megéra válik belőle.

Nyáron annyiban jobban táplálkozik hegyi népünk, hogy több tejet fogyaszthat, a vaját és a sajtot viszi a piacra, mert az uzsorakamat törlesztésére kell gyűjtenie. Liptóban a nép két község kivételével csak vasárnapokon eszik kenyeret. Még a szép Gömörmegyében is a nép nagy része krumpliból, kukoriczadarából és tejből él. Szepesmegyének 54 községében nyomorog a nép. Biharmegyének oláh népessége is szomorú helyzetben van, húst minden századik, zsírt minden háromszázadik ember fogyaszt, ku-

koricza a főtápanyag. Szatmármegye 58 községében rosszul táplálkoznak, $\frac{3}{4}$ része szalonna és zsír helyett hitvány olajat (napraforgó, kender és lenolaj) fogyaszt. Szilágyvármegye három járásában és Aradmegyének 27 községében nyomorog a nép. Temesmegyében is sok község csak borsót, babot és káposztát fogyaszt. Általában a székely és az oláhnép hitványul táplálkozik, de nem is lehet máskép, midőn a mezei munkás 120—160 koronát fordíthat évenként családjára táplálkozására. És ezen nyomorult fajirtó táplálkozást nyomon követi a krumplipalinka, ezen testet és lelket sorvasztó méreg, mely azonban szerencsétlen munkásnépünk egyedüli vigasztalója. (Olv. e részben Keleti Károly: *táplálkozási statisztika* 1887. Továbbá dr. Franz Kressel. *Die Lage der ungarischen Feldarbeiter*. Monatsschrift für christlich-socialreform. 1898. D. Paul Engelmann. *Neue Revue*. 1898. Május 15. s mások). Ily viszonyok közt már a 80-as évek végén a socialismus hívőkre talált földmíves munkásaink között. Különösen Békés, Arad, Csanád és Csongrádmegyékben hódított tért a socialis mozgalom, melyet azonban a közhatóságok erőszakkal elnyomtak ugyan, de a nép helyzete a régi maradt. Így aztán az 1897. év emlékezetes marad e mozgalom történetében, mert akkor már oly erős lett szervezetök, hogy egy nagy aratási strikeot sikerrel vívtak meg. A napi bér 40—50%-kal emelkedett az aratás idejében. Az 1897-iki Budapesten megtartott földmíves munkáscongressuson 130 község 212 delegátussal volt képviselve, a mikor az új szervezkedést határozták el. Mivel azonban számos helyen zendülések fordultak elő, a kormány ezeket véresen verte vissza, erőszakkal csinált rendet, s ezentúl a népösszejöveteleket megnehezítik. Gyakran erőltetett s helyt nem fogható indokolással tiltják meg a szolgabiroóságok az összejöveteleket. Aztán következett az 1898. évi II. törvénycikk, melyet külföldön «Knebelgesetz»-nek csúfolnak. (Dr. Loew írja: «durch das Gesetz weht nicht der leiseste Hauch, moderner Socialpolitik, es ist nicht vielmehr als eine reine Polizeiverordnung, die nicht mit Unrecht ein Knebelgesetz genannt wurde». *Sociale Praxis* 1899. december 23. sz. 298 s. k. l.). Tényleg ezen törvény kegyetlen, rideg kényszertörvény, mely a rendőri felügyelettől a börtönig az összes fegyvernemeket kimeríti. Szerződés-

szegőknek azokat tekintti, a kik munkaeszközeik vagy segéd-munkásaik nélkül jelennek meg, vagy a kik a munkát a munkaadó nyilvánvaló megkárosítása czéljából, illetőleg azért, hogy a szerződéstől való felmentésüket vagy a bér-fizetések megjavítását ily módon csikarják ki, szándékosan rosszul teljesítik. (Id. t. 39. §.). Hasonlag szerződésszegést képez, ha a munkások a munkahelyen önként meg nem jelennek, vagy megjelenvén a munkát meg nem kezdik vagy nem folytatják. Ezen cselekmény kihágásnak minősül és 60 napig terjedhető elzárással büntethető (62. §.). Ha már most az itt vázolt eljárást vesszük figyelembe, lehetetlen a törvényhozóval egyet nem értenünk, ekkor a polgári magánjog védelme elégtelen, de nem is alkalmazható oly egyénnel szemben, a kik határozott számitással és gonosz szándékkal jártak el. Mindenekelőtt büntetendő cselekményt képez a már megkezdett munka legkritikusabb időben való abbahagyása, vagy annak kellő időben meg nem kezdése azért, mert itt dolosus károsítási szándék forog fenn arra nézve, hogy másnak, illetve magának a nemzetnek megélhetését biztosító jószág elpusztuljon. A munkások jól tudják, hogy ha az aratási időben a termés kint marad, annak el kell pusztulnia, mert halasztást e munka nem tűr. A gyáros kárt szenvedhet ugyan, ha az árút pontosan el nem szállítja; de utóvégre is bőrt. vászont, posztót stb. elkészíteni az év minden szakában lehetvén, előbb-utóbb elkészül az árú, ellenben a földbirtokos búzájával szeptemberig sem várhat. Épen azért mivel e mezőn nagy nemzeti érdek forog fenn, de egyáltalán véve a károsítási szándékot büntetni kell, itt pedig annál inkább, mert a munka megtagadása egyenrangú a tűzvészokozással. Ily szellemben nyilatkozik Weber Leó is szakvéleményében, melyet a svájci köztársaság számára készített. (Die Verpönung des vorsätzlichen und böswilligen Vertragsbuches, unter Androhung von Haftstrafe, beruht auf einem uns durchaus sympathischen Gedanken, und eine Schärfung des Vertragsgewissens durch das Recht täte unserer Zeit wahrhaftig gut. (Czélöz az angol törvényre, mely hat hóig terjedő börtönbüntetést szabott). Das persönliche Element, das Einsetzen der Person im Diensvertrage, wird ja jetzt so stark betont und die Sorge für die persönliche Wohlfahrt des Dienst

pflichtigen, als ein Akt der ausgleichenden Gerechtigkeit, zu einer Rechtspflicht erhoben. Darum soll auch jeder Vertragsteil und nicht zum mindesten derjenige, dem das Recht eine weitgehende persönliche Fürsorge angedeihen lässt, sich eines solchen Rechtsschutzes würdig erweisen und durch Vertragstreue beweisen, dass seine Person Respekt verdient. Tut er dies nicht, dann begeht er eine Untreue, die nicht weniger strafbar erscheint, als was bis jetzt in Strafrechtssystem unter den Begriff der «Untreue» gestellt wurden ist. *Schweizerische Zeitschrift für Strafrecht.* Bern. 1905. IV. F.). Magától értetődik azonban, hogy azért mert a munkások kártérítés adására képtelenek, ez oknál fogva, hogy csak ők vonhatók lennének büntetőjogi felelőség alá, abba bele nem egyezhetünk; mert a mely cselekmény a munkás részéről büntetést von maga után, az az elv áll a munkaadóra nézve is. Nem a vagyoni állapot, de a személy szándéka irányadó. Törvényünknek örök szégyene marad azonban az egyetemleges felelőség megállapítása, a mikor ártatlan ember másnak bűnös eljárásáért felelőségre vonatik. Pedig a 7. §. világosan kimondja, hogy közös munkára elszegődött munkások a törvény vagy szerződés alapján fizetendő kártérítés és eljárási költségekre nézve egyetemlegesen kötelezetteknek tekintendők.

Az angol jog is azon álláspontot követi, hogy némely esetekben a szolgálati vagy bérszerződések megszegése büntethető. Ily esetek akkor fordulhatnak elő, ha előleges megfontolt gonosz szándékkal történnek, s ha az illetők tudhatták, hogy valószínűség szerint emberélet, vagy testi és értékes vagyonrészek elpusztulhatnak, vagy komoly kár esik bennök, különösen kivilágítás és vízműveknél alkalmazott egyének szerződészegése büntetendő, miután a közbiztonság ellen súlyosan vétettek.

h) *Tételes törvényhozás.* A büntető rendszer megállapításánál első feladat oly elvek meghonosítása, melyek ne zárják el, de lehetővé tegyék a coalitio jog megengedett gyakorlását és a munkaadók javára a munkásokkal szemben privilégiumot ne képezzenek. Ha valamely büntetendő cselekményt munkás követ el, ez csak nem képezhet súlyosító körülményt! Tömeges munkafelmondásoknál keletkezett lázadások esetén minden egyes részvevő munkás mindég

üldözhető, ekkor főleg a fölbujtókra lesz tekintettel a közhatóság. A repressio általában véve csak ultimum remedium, mindenki a békés elintézésre törekedjék. Aztán hány véres csődülés elmaradt volna, ha a közhatóság kellő időben, erélylyel megelőzte volna a kitörést. A rendőrség gyorsan, erélylyel, de egyszersmind tapintattal járjon el, hogy brutalitással ne éleszsze a nép haragját. Aztán a büntetési tételek megállapításánál figyelembe kell venni azt, hogy itt régi társadalmi és gazdasági ellentétek állanak egymással szemben, hogy a munkások nagy osztályérdekéért, erkölcsi és anyagi jólétök emeléseért mennek harczba, mely harcz azonban csak addig jogosult és józan, míg a mai állami és társadalmi rend felforgatását socialista módra nem tűzte zászlajára.

1. *Angolországban* a strikeügyet az összesküvésről és a tulajdon védelméről szóló 1875-dik évi, valamint a munkás szakszervezetek és az ipari vitás ügyek szabályozását célzó 1906-iki törvények szabályozzák. Az első részint rendőri, majd büntetőjogi elveket rak le, meg sem nevezve azokat a személyeket, kikre kiterjed. Általában mindenki, a ki a törvényt megsérti, a cselédeket se véve ki, a törvény szigora alá esik, mert e törvényt nem egyenesen a munkások ellen készítették. Ez egységes strike-törvény mellett még tizenöt specialis törvény van hatályban; mely törvények különböző büntetendő cselekményekkel csalás, sikkasztás, elzálogosítás, gyári anyagok át nem adása stb.) foglalkoznak.

Eredetileg az angolok sem ismerték el a munkások coalitio-jogát és összeesküvés (conspiracy) gyanánt büntették, ha két vagy több munkaadó munkabér leszállítása végett szövetkezett. Mivel azonban újabb időben a tőke hatalmát megbénította a teljes iparszabadság s a munkabérek hatósági szabályozását a modern forgalmi viszonyok lehetetlenné tették: a munkások és munkaadók coalitiojának büntethetősége megszűnt létezni. Ellenkezőleg az 1875. strike-törvény kardinális föladatává tette a munkások coalitiojának megvédését, a végből, hogy a munkás létföltételei biztosítva maradjanak. Az angol törvényhozó jól tudta, hogy a munkáscoalitio a közérdek szempontjából nélkülözhetetlen intézmény, melyet a milliókra menő munkások

javának előmozdítása érdekében nem szabad békóba verni, hanem működését inkább meg kell könnyíteni. Az angol törvény ezt tekintette állami föladatnak. Ebből az elvből kiindulva, a pörös munkaügyek terén az egyesülés jogát a törvény ekképen védi:

«Két vagy több személynek egyezménye, vagy összebeszélése alapján elkövetett oly cselekménye, mely valamely ipari vitás ügy előidézésére vagy előmozdítására irányul, nem büntethető, ha a cselekmény, a mennyiben ily egyezmény vagy összebeszélés nélkül követtetnék el, mint büntetendő cselekmény nem üldözhető».

Ez az elv örökre eltemette az angol bíróságoknak azt a ferde gyakorlatát, melynél fogva némely cselekmény (például, ha hamis híresztelésekkel valakinek hitelt akarják tönkre tenni), melyet egyes egyén követ el, csupán morális szempontból bírálendő el és legfőlebb polgári bíró előtt érvényesíthető kártérítés jogának szolgál alapjául, de ha ugyanazt tömeg követi el, a cselekmény már akkor összeesküvéssé minősül, mert a tömeges részvétel fenyegető körülményt okoz. Nos, ma már vége van az összeesküvés ilyenétől fölfogásának, mert Angolországban ma többek összebeszélése folytán keletkezett vitás munkaügyek előmozdítása csak akkor minősül összeesküvéssé és csak akkor büntethető, ha a coalitio célja vagy eszközei már magukban véve a büntetés szigora alá esnek.

Az 1875-iki törvény tehát mindazokat a cselekményeket, melyek a coalitio előmozdítását célozzák, tényleg legalizálja és csak azt a cselekményt veszi összeesküvésnek, a melyre valamely törvény büntetést rendel. A zendülésre, a törvénytelen gyülekezésre, a béketörésre, a lázadásra vagy az állam megsértésére vonatkozó specialis rendelkezések természetszerűleg érintetlenül maradtak.

Miután minden strike a munkaadók valamely érdekét sérti, ha ezen az alapon büntetendő cselekményt lehetne meghatározni: ez valóságos strike-tilalom lenne, melytől távol áll az angol törvényhozó. Ki van mondva az a tétel, hogy: «valamely személynek strike előidézésére, vagy előmozdítására irányuló cselekmény nem büntetendő cselekmény, pusztán abból az okból, hogy e cselekmény egy másik személy iparának, üzletének vagy foglalkozásának

érdekeit sérti, vagy mert e másik személy azon jogába ütökzik, melynél fogva tőkével és munkájával tetszése szerint rendelkezik». Egészen mást jelent a büntetendő szerződészségés, melyről alább lesz szó.

Ha valamely munkásszervezet bizottságot küld ki oly föladattal, hogy ez az érdekelt szakszervezet nevében a strikeot vezesse, akkor a strike előidézése vagy előmozdítására irányuló jogtalan cselekedet által elkövetett károkért a szakszervezet vagyonát szavatosság nem terheli, csak abban az esetben, ha e cselekményt maga a bizottság vagy a trade union fölhatalmazása alapján eljáró egyéb személy követte el. Nem tekinthető mindazonáltal senki sem a szakszervezet fölhatalmazása alapján eljáró személynek, ha oly természetű cselekményről vagy a cselekmények oly osztályáról van szó, a melyet a bizottság kifejezetten eltiltott, vagy a melyet a bizottság, mihelyt róla tudomást szerzett, határozatilag rosszalt. A bizottság vagy általánosságban valamennyi strike vezetésére, melyben a szakszervezet érdekelve van, vagy csak a strikeok bizonyos csoportjának, avagy csak bizonyos helyiségekben előforduló strikeoknak, vagy végül egy-egy meghatározott strike vezetésére küldheti ki.

A munkáspárt s a liberális párt munkástagjai még ezzel a széleskörű coalitiós joggal és idealis biztosítékaival sem voltak teljesen megelégedve és az 1906-iki javaslat parlamenti tárgyalásakor a szakszervezetek vagyonának teljes immunitását követelték, mit a konzervatív párt ellenzett. Mégis az alsóház abban egyezett meg, hogy a fönt közölt szakaszban juttassék kifejezésre az az elv, hogy a szakszervezetek vagyonát tagjaik törvénytelen cselekedeteiért szavatosság ne terhelje. Ha ez nem így lenne, akkor a coalitió értéktelen intézmény volna a munkások érdekeinek hathatós megvédése szempontjából.

Az angol törvény megengedi továbbá a strike-örtállást is, még pedig oly föltétellel, hogy az örtállás célja csupán valamely üzenet átadása, avagy átvétele, vagy valamely személynek rábeszélése a munka folytatására, vagy abbahagyására lehessen. A németek a strike-örtállásnak nem barátjai. Az angol csak a kényszerítésnek ellensége. Van egy angol törvény, a mely megvédi a személyt megfélemlítés ellen.

E törvény szigorúan tiltja a kényszer és erőszak (violence) alkalmazását. Tilos a másik személy (munkás), vagy felesége vagy gyermeke ellen erőszakot használni, vagy őket megfélemlíteni, vagy a tulajdont megkárosítani, valakit helyről-helyre makacsul követni, szerszámait elrejtteni, a munkás házat őrizni vagy megszállani, valakit utcán és úton rendellenesen követni. A személy szabadságának és keresetképességének ilyen megsértését a törvény, mint minden más esetben, 20 font (500 korona) pénzbüntetéssel vagy esetleg kényszerszolgálatával egybeköthető és három hónapig terjedhető börtönbüntetéssel sújtja. Ez a szabály nemcsak a munkásokra, hanem a munkaadókra is vonatkozik, s ezzel a jogszerű paritás érzetét hathatósan megerősíti.

A törvény a szolgálati és munkabérei szerződések megszegését bünteti, még pedig akkor, ha az illető a cselekményt megfontolt gonosz szándékkal követte el s ha tudomással birt arról, hogy valószínűség szerint cselekménye ember életet fenyeget, vagy értékes ingó és ingatlan javakat komoly veszedelemnek és pusztulásnak tesz ki. Ezt a büntetendő cselekményt többen együttesen is követhetik el, büntetőjogi felelősség mellett. A már jelzett büntetés éri azokat az egyéneket is, a kik községi gáz vagy vízvezetéknel lévén alkalmazva, bűnös cselekményüknek a közönség által használt gáz vagy víz elmaradása lehet a következménye.

Hogy a munkásszervezetek tagtársaik helyzetén javíthassanak, a striketörőkkel szemben mindenütt bizonyos jogok gyakorlatát követelik. A strike maga értéktelen, ha a munkás és munkás közt nemtelen versenyzés folyik. Az angol munkáspárt a bevándorlásról szóló törvényjavaslat tárgyalása alkalmával azt javasolta, hogy a strike ideje alatt a vállalkozók külföldi munkásokat ne hozhassanak be oly célból, hogy ezekkel a strikeolók helyét pótolják. Az alsóház ez indítványt egyhangúlag magáévá tette, ellenben a lordok háza a kulik behozatalát megengedte, noha a liberális főrendek védték az alsóház álláspontját.

Mindezekből látjuk, hogy a brit törvényhozó a striketörvény meghozatalával csak ultima ratió esetében támaszkodott büntető repressióra s a törvényhozás súlyát a humanus socialis szempontokra vetette.

2. Németországban az összebeszélési és egyesülési jogot elősmerték, de annak elfajulását az ipartörvény 153. §-a sújtja. Azonban a törvény csakis az ipartörvény határozmányai alá tartozó munkások coalitio jogát mondja ki szabadnak s így a vasutasok nem tartoznak ide. Három hónapig terjedő fogházzal büntetik azt, a ki mások testi épsége ellen irányuló kényszerrel vagy fenyegetéssel, becsület-sértéssel vagy kipellengérezéssel kieszközli azt, hogy összebeszélésekben az illetők részt vegyenek, a büntetés szigorúbb, ha az általános büntetőjog súlya alá eső cselekmény forog fenn. Ámde már 1889-ben a kormány a végből, hogy az elharapódzó socialdemocratia által szított támadásokat visszaverhesse, a coalitio jogot megbénító javaslatot mutatott be, mely valóságos rendőri állam hatalmat biztosított volna a kormánynak, úgy hogy az összes munkásmozgalmak leverése kényelmesen hajtattott volna végre. E javaslat meg akarta honosítani — a különben amúgyis használt — fekete jegyzéket és kegyetlen büntetési rendszert alapított meg, melynél fogva, ha a strike folytán a birodalom biztonságának veszélyeztetése, vagy emberélet és vagyon veszélyeztetése beállott, három évig terjedő fogházbüntetés, a vezetők ellen pedig öt évig terjedő fegyházbüntetés volt alkalmazandó. Ha e torzelnék jól szemébe nézünk, a strikejog teljes eltörlését látjuk benne. Különösen a vezetőknek halálos ellensége volt e javaslat, melyből azonban nem lett törvény, miután a birodalmi gyűlés azt nagy többséggel elvetette. A szerződésszegést illetőleg az a német gyakorlat, hogy a munkabeszüntetésre irányuló fölhívás csak akkor nem büntetendő, ha az egyúttal a szerződésszegésre irányuló fölhívást is nem tartalmazza magában és pedig annyival inkább, mert ha a szerződés be, vagy be nem tartása az egyes munkás vagy munkaadó szabad akarat-elhatározásától függ is, több munkásnak közös eljárása ebben az irányban alkalmas arra, hogy a többiek akarat-szabadságát korlátozza. (Olv. *Entscheidungen des Reichsgerichtes in Strafsachen* XX. k. 63. lap). Itt tehát polgárjogi kötelezettségek megtagadására buzdító fölhívás is (strike kitörése a szerződésszerű fölmondási határidő eltelte előtt) a büntetőtörvény súlya alá esik. És ez ismét teljes kigúnyolása a coalitio jognak. Általában véve a német bíró-

ságok egyenesen a coalitíójog szabadságának hadat üzentek, hiszen már azért is megbüntetik a strikeoló munkást, ha a dolgozni akarót figyelmezteti: «collega itt «strike»-olnak». A strikeot csak oly esetben tekintik «vis major»-nak, ha a szállításra kötelezett bebizonyítja, hogy máshonnan se volt képes megszerezni az árut: vagyis ha teljesen lehetetlen volt a szerződés teljesítése; tehát magával a strike kitörésével per esetén alaposan védekezni nem lehet. A német társadalom általában véve gyanus szemmel nézi a socialdemocratia szereplését, melyet tüzzel-vassal pusztítani kész.

3. *Franciaország* a munkások jogát a munkabeszüntetést illetőleg már 1864. évi május 25-ikén hozott törvényvel ismerte el. E törvény szerint az, a ki oly célból, hogy a munkabérek emelését vagy leszállítását kieroszakolja, erőszakkal, tettelegességgel, fenyegetéssel vagy csalárd érzelmekkel összebeszélésen alapuló munkabeszüntetést idézett elő 6 naptól 3 évig, és 16 franktól 3000 frankig terjedő büntetéssel, vagy e büntetések egyikével sujtandó. Ezenkívül öt évig terjedő rendőri felügyeletet is alkalmaznak. Az itt előadott tétel a földbirtokosokra és az aratókra, mezei cselédségre és munkásokra is nyer alkalmazást. Az állami alkalmazottakat, ha eljárásuk folytán megakasztják a közszolgálatot, a büntetőtörvény 126. §-a szerint büntetik. (Seront coupables de forfaiture et punis de la dégradation civique, les fonctionnaires publics qui auront par délibération arrêté de donner des démissions dont l'objet ou l'effet serait d'empêcher ou de suspendre soit l'administration de la justice, soit l'accomplissement d'un service quelconque. C. P. art. 126).

4. *Az északamerikai Unio államaiban* a munkaadó kihágást követ el, és 100—1000 dollárig terjedő pénzbüntetéssel fenyegettetik, ha a munkásokat fenyegeti, vagy a munkás távozása után megakadályozza őt abban, hogy másutt munkát találjon. (1886. évi törv. 10. §.) A szakszervezet, ha jogi személyiséggé lett, tagjai vagy harmadik személyek által elkövetett törvénybe ütköző cselekedeteiért nem felelős (8. §.) Az esetben, ha a szerződés szabadságának megsértése olyképp nyilvánul, hogy ezáltal a közbéke megbontatik, tettelegességek s a tulajdon dolosus megsértése

követtetett el, — beáll a büntetőtörvény alkalmazása. A vasuti alkalmazottak hivatali köteletségének megsértése 90 napig terjedő börtönnel és pénzbüntetéssel büntetetik (If any locomotive engeneer in furtherance of any combination or agreement, shall willfully and maliciously abandon his locomotive upon any railroad, he shall be fined not less than 20 nor more than 100 d., and confined in the county jail, not less than 20 days, no more than ninety days). A fenyegetés és erőszak alkalmazása büntetetik. Sok helyt a bíróságok a munkás szervezetek által alkalmazott bojkottot tiltott összeküvés gyanánt ítélik meg, habár végzejlja a munkások sorsának javítása, lényegében azonban szándékos kártétel, mely kényszerítésben nyilvánul. (J. H. Ralston. id. m. 488 lap).

5. *Magyarországban* a gyári munkások a munkából való jogtalan kilépése az 1884 : XVII. t.-cz. 159. §-ba ütőköző kihágást képez, mely 40 korona pénzbüntetéssel esetleg elzárással sújtatik. Fenyegetés és kényszer alkalmazása összebeszélések és egyezmények létesítése céljából 600 koronáig terjedő pénzbüntetéssel és 30 napig terjedő elzárással büntetetik. A magánosok elleni erőszak vétségét követi el és hat hónapig terjedő fogházzal büntetendő: a ki a munkabér felemelése végett erőszakot követ el, azt szóval vagy tetteleg bántalmazza vagy erőszakkal fenyegeti (1878 : V. t.-cz. 177. §.). A gyár körüli csoportosulás a végett, hogy a munka megkezdése vagy folytatása megakadályoztassék, vagy a munkások a munka abbahagyására hivatnak fel, ugyanúgy büntetetik. A mezei munkások szerződésszegése hatvan napig terjedhető elzárással fenyegettetik. (1898. évi II. t.-cz. 62. §.) Ezen törvény szerint 60 napi elzárás és 400 korona pénzbüntetés éri azt, a ki a szerződésszegő munkást, cselédet nyilvánosan feldicséri vagy javára adományt gyűjt (!) Ugyanazon büntetés éri a csődülőket is, ha a mezei munka megkezdését megakadályozzák. (36. §.) Ha a munkások a munka helyén igazolatlanul meg nem jelennek, a 37. §. karhatalommal való kivezetésöket rendeli el. Összebeszélések létesítése céljából a szerződött munkások közt álhírek terjesztése, pénzgyűjtés, velök összejövetel tartás, úgy abban részvétel 60 napig terjedő elzárással és 400 koronáig terjedő pénzbüntetéssel fenyegettetik. (65. §.) Ez az a «Knäbelgesetz».

Végső szavunk a munkásmozgalom kérdésénél az, hogy a mi ideálunk az egyén személyiségének oly megnemesítése, szabadságának oly irányú biztosítása, hogy talentuma és képességének megfelelő pályán találja boldogulását az európai culturállam határain belül, melynek a szocialista állam halálos ellensége.

NAGYIVÁNYI FEKETE GYULA.

A SZABADELVŰ CSÁSZÁRSÁG.

Hatodik és utolsó közlemény.*)

IX.

Ollivier 1866-ot végzetes esztendőnek nevezi és ebben igaza van, mert ez az év bizonyította be III. Napoleon politikájának téves voltát Poroszországgal szemben. Mi lett volna Európa, az ő, Ausztria, Németország és Franciaország jövő sorsa, ha 1866-ban nem Poroszország győz? Erre a kérdésre még a posteriori, az események bekövetkezése után is nehéz kielégítő feleletet adni, mert az európai általános helyzet és az összes hatalmak egymáshoz való viszonya oly bonyolult volt és oly kevéssé volt őszinte, hogy a legélesebb eszű államférfiak sem tudtak eligazodni. Mint egész művében, az 1866. évi cseményeket is és főképp a porosz-olasz-osztrák háború történetét Európa valamennyi államainak külső és belső eseményeivel kapcsolatban adja elő, mindenütt nyomozva minden esemény csiráját és részletesen beszélve el és világítva meg a lefolyását és következményeit. Ezek általában ismeretesek az 1866. évi háborúról szóló óriási irodalomból és így azokra itt nem szükséges kiterjeszkedni. Az események elbeszélésében az a vezéreszméje, a miben igaza is van, hogy mindennek Bismarck volt a mozgatója és földidőzője. Couza bukása, a porosz-olasz szerződés, az első Hohenzollern-jelölés, Bismarck mesterkedései, Napoleon semlegességének az okai, a porosz és osztrák seregek állapota, az osztrák sereg fővezérletének a

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 361., 362., 363., 364. és 365. számában.

kérdése, a hadiműveletek terve, az olaszországi háború, a custozzai, lissai ütközetek, a csehországi hadműveletek, a sadowai (königgrätzi) ütközet, annak következményei, Benedek visszavonulása, a poroszok előnyomulása Bécs ellen, a Russell-miniszterium bukása és a Derby-miniszterium megalakulása, a háború tanulságai, a közvetítés nehézségei, a közvetítés Olasz- és Poroszországban, a nikolsburgi préliminárek előzményei, a fegyverszünet kérdése, Poroszország megnagyobbodásának a hatása Franciaországban, Napoleon téves politikája a Rajna mentén és Belgiummal szemben, a péágai és bécsi békék és Benedek, Persano sorsa, mind igen részletesen van elbeszélve és nem csak tanulságos, hanem a legelevenebb képzelőtehetséggel megírt regénynél is élvezetesebb olvasmány.

Sokszor szól rólunk, magyarokról is Ollivier és mindig a legmelegebb rokonszenv hangján. A magyar vonatkozású dolgok közül a következőket emelem ki:

A háború kitörése előtti időből, mikor Vilmos porosz király még ingadozott, vajon megizenje-e a háborút, érdekes Türr tábornok berlini látogatásának az elbeszélése. A rokonszenves és lovagias Türr — beszéli Ollivier — június 10-én este megérkezett Firenzéből. Májusban Govone tévesen hitte, hogy La Marmora gondolatának a tolmácsa és azt ajánlotta, hogy Magyarországon fölkelést támaszszanak. Ötmillió elég lett volna rá. Bismarck azzal utasította vissza a gondolatot, hogy nem ismeri sem Magyarországot, sem a magyarokat és különben sem tudja, hogy hogyan szerezzen pénzt. Később megváltoztatta a nézetét és azt táviratozta Usedomnak, hogy küldje el hozzá Türrt. Egy vezérkari ezredes várta a vasuti állomáson és Bismarckhoz kísérte. Bismarck jókedvűen kezdte a társalgást. «Az ön személyét egész másnak képzeltem. Azt hittem, hogy a háborúk fáradalmaitól megtört öreg tábornokot fogok látni, holott teljes erőben levő fiatal ember.» «Az én meglepetésem nem kisebb — felelte Türr. — Egy diplomatának, a ki annyi év óta akkora tevékenységet tanusított, azt hittem, joga van a ránczos arcához és görnyedt háthoz, ön pedig óriás!» A társalgás fesztelenül folyt. Bismarck nem titkolta, hogy még nem sikerült a királyt rábírnia arra, a mire akarta. «De paripámat nekihaztom az árok szélének és

rá kényszeritem az ugrásra», — jegyezte meg Bismarck. (Türr többször beszélte ezt Olliviernek.) Minthogy pedig a sikerben nem kételkedett, a beszélgetést a haditervre és Türr különös küldetésének a céljára, arra a szerepre fordította, melyet Magyarország játszhatik. Karosszékében úgy fölugrott, mintha villamos telep rázta volna meg, mikor a tábornok elbeszélte, hogy La Marmora ellenzi a magyar expeditiót és a várnégyszög erődei ellen akar működni. A tárgyalásnak egyébiránt nem lett semmi eredménye és másnapra halasztották. Türr éjjél után távozott. Mikor Türr Bismarcknál másnap megjelent, Bismarckot a kertjében találta, a ki nagy léptekkel ment a tábornok elé és vidáman nyújtotta feléje a kezét. «Nos, a háború el van határozva, és Magyarország közreműködése el van fogadva; a koczka el van vetve, a bizalmam nagy. De ne feledjük, hogy a hadak mindenható Istene szeszélyes» — mondta Bismarck. A hadak Istenénél, a kinél Moltke közbelépésére számított, jobban aggasztotta a párisi titokzatos császár. «Ah! Ha Napoleon akarná, a háború nekünk könnyű lenne! Elfoglalhatná Belgiumot, sőt Luxemburgot is, és ily módon kikerekíthetné a határt. Mindezt már fölajánlottam neki, de nem akarta elfogadni. Menjen Párisba és mondja el Napoleon herczegnek, a mit önnek mondtam. Küldje hozzám mentől előbb Klapkát, hogy a magyar legio dolgában megegyezzünk». Ezeket mondta Bismarck Türrnek, a kinek — jegyzi meg egy jegyzetben Ollivier, — 1870 augusztus 2-ánk Bécsben kélt levele a magyar *Reform* című lap augusztus 7-iki számában jelent meg. A tábornok állításait nem rég a *Deutsche Revue*-ben ismételte.

Mihelyt Türr Párisba érkezett, Napoleon herczeghez ment. A herczeg tisztjeivel reggelizett. Ezek az urak valamennyien meg voltak győződve, hogy Ausztria, mely két ellenféllel bír szembeszállni, fényesen fog győzni. «Önök nagyon tévednek, — mondta nekik Türr. — 1859-ben nem verték meg önök 140,000 francziával és 45,000 olaszszal az osztrákokat? Ausztria helyzete azóta csöppet se javult. A belső béke nincs helyreállítva, és Magyarország visszanyerte bátorságát. Az olaszok ma 200,000 embert küldhetnek harciba és van egy szövetségük, a ki 250,000 emberrel indul el». A herczeg elmondta Türrnek, hogy a császár

nagyon elégedetlen volt azért, hogy Ausztria három hónappal előbb nem engedte át Velenczét, a hogyan ő tanácsolta. «Metternichnek megvannak az utasításai tizenkét nap óta, hogy ebbe beleegyezzék, de most már későn van . . . Ausztria mindig elkésik», tette hozzá a herceg.

Bismarck semmikép se volt meglegedve Poroszország firenzei követével, Usedommal, a kit politikai tárczairónak tekintett, de elmozdítani nem bírt. Ezért Bernhardt küldte ellenőrül melléje; Bernhardi Firenzébe való érkezése után nem érte be ezzel a titkos szereppel. A porosz követség katonai tanácsadójának a czímét veszi föl és e minőségében jelent meg La Marmoránál, a kivel a Palazzo Vecchio egyik homályos termében június 6-án két órán át beszélgett. Ez alkalommal fejtette ki a porosz eszméket előtte, a melyek szerint Moltke, a ki seregét két részre osztotta, nem ajánlja Olaszországnak, hogy utánozza; hanem azt kívánja, hogy Olaszország serege legyen tömör és egységes, a várnégyszöget ne támadja meg, hanem kerülje meg, vonuljon Trieszt ellen, foglalja el az egyesült szárazföldi sereggel és hajóhaddal, azután menjen tovább a Dunáig vagy legalább fenyegetse, szóval, ne érje be kis háborúval Olaszországban, hanem nyomúljon Ausztria szívébe. La Marmora udvariasan hallgatta, néhány ellenvetést tett, a maga tervét vázolta és úgy látszott, hogy semmi fontosságot sem tulajdonít a kapott tanácsoknak. Bernhardi nem bocsátotta meg neki, hogy nem hódolt meg a tudománya előtt és korlátolt szellemnek mondta, a ki aprólékos szempontjai közé zárkózik. Ettől fogva folyton torzította, rágalmazta, a legsötétebb szándékokat és a legostobább terveket tulajdonította neki. Magyarországról Bernhardi nem beszélt La Marmorával. A fölkelés szervezésére való izgatás Berlinből indult ki. Bismarck azt ajánlotta az olasz kormánynak, hogy a három millióra becsült szükséges költségek felét hajlandó fedezni, de arra kérte, hogy ezt előlegezze. Június 13-án azt táviratozta Usedomnak: «Szorgalmazza erélyesen, hogy a magyar bizottsággal lépjenek összeköttetésbe. La Marmora visszatutatisa némi gyanunkat keltene föl arra nézve, hogy Olaszország nem veszi komolyan a háborút.

Az ellenségeskedéseket a következő hét elején akarjuk megkezdeni. Meg vagyunk lepve Olaszország megmagyaráz-

hatatlan ingadozásától a Magyarországgal való egyesüléssel szemben. Aggodalmaink még szaporodnának, ha Olaszország meddő háborút kezdene a várnégyszögben».*) Barralt arra kérte, hogy La Marmoránál támogassa Usedom munkáját. Barral ezt táviratozta: «Bismarck ép most a következőket mondta nekem: Ki kell jelentenem, hogy sajnálattal értesülök arról, hogy önök, úgy látszik, a várnégyszöget akarják megtámadni, a helyett, hogy az Adria partjaira mennének és Ausztriát arra kényszerítenék, hogy síkságon fogadja el a harczt. Ez a gondolat nyugtalanít. Másrészt nem titkolom ön előtt, hogy szerettem volna, ha La Marmora tábornok elfogadta volna a combinatiót, mely néhány millió révén, melyet közösen fedeztünk volna, *Magyarországon hatalmas fölkelést szerzett volna meg nekünk. A magyar vezérek, a kikkel beszéltem, valamennyien helyeslik nézetemet.* (Jun. 15.)»

La Marmora, a ki sohasem felejtette el ezt a két táviratot, elképedt, mikor 1874 január 16-án Bismarck a Reichstagban ezt mondta: «Schlomer úr azt állította, hogy 1866-ban magyar és dalmát ezredeket elpártolásra bízattam; ez egyszerűen hamis (faux). A háború kezdetekor visszautasítottam a magyar ajánlatokat; csak a sadowai ütközet után gondoltam magamban, hogy nincs többé jogom semmiféle segítség megtagadásához, hogy a küzdelmet folytassam». «Hogyan beszélhetett így? — írta La Marmora Gramontnak. — Köztudomású, hogy haragban volt velem (*il était fâché avec moi*), mert nem akartam magyar fölkelést támasztani. Egyre arra biztatott bennünket, hogy Ausztriát ne csak hadüzenettel támadjuk meg, hanem a leggyalázatosabb eszközökkel is, a minő volt az Olaszországban levő magyar és horvát ezredek megvesztegetése (corrompre).**) Ezekre az aljas ajánlatokra La Marmora csaknem megvetéssel felelt. «Haditervünket nem akarom megbeszélni, mert látom, hogy Berlinben nem ismerik helyzetünket. A mi

*) Usedom e táviratot Türnrnek Firenzébe való érkezésekor közölte vele; én Türirtől kaptam. Egyébiránt Chiala szintén ismerte és csaknem híven elemzi. (*Premiminariü*, II. 21.). Egész szövegét az *Ancora un po piu di tuce* című művében közölte. Ollivier jegyzete.

***) La Marmora Gramonthoz 1874 február 6-án.

a magyarokat illeti, országukban alig vannak csapatok; csak föl kell kelniök, ha hajlandók rá.» La Marmora tudta, hogy nem fognak semmit sem tenni, mert ha az emigratio működő (active) része és a hevesek, mint Türr, fölkelésről beszéltek, Deák, a magyar közvélemény valódi ura, határozottan ellenezte és politikáját jobban mint bármikor, az alkotmányos megegyezésre korlátozta. A forradalmárok — teszi hozzá Ollivier, — a kik úgy Olaszországban, mint másutt, mesterek a rágalmazásban, azt találták ki, hogy La Marmora húzódozása a dalmátiai expeditiótól nem egyéb, mint szolgálékiség egygyel több ténye III. Napoleon iránt. Már pedig a dolog úgy áll, hogy a császár ajánlotta ezt az expeditiót. Nigra ugyanis 1866 márczius 26-án ezt írta La Marmorának: «A császár azt mondta nekem, hogy Olaszországnak az Adria osztrák partján csapatokat kellene kitenni (taire un débarquement), hogy Magyarországra nyomulhasson». Bismarck szerepéről a magyar fölkelés ügyében egy igen figyelemre méltó jegyzetben még a következőket írja Ollivier. «Hogy könnyebben tagadhassa forradalmi beavatkozását, Bismarck arra kérte Olaszországot, hogy az előleget úgy nyújtsa, hogy azt állíthassa, hogy ő nem fizetett semmit. A háború után még jobban csinálta a dolgot. Bertha szerint (*La Hongrie moderne*) «a porosz kormány elég jelentékeny összeget bocsátott Komáromy György rendelkezésére, hogy a magyar szabad csapatokat (corps francs) felszereljük és ellássák. Minthogy ezt az összeget nem költötték el teljesen, Komáromy a maradékot vissza akarta származtatni. De Bismarck nem engedte meg neki, kijelentve, hogy «nincs tudomása erről a subventióról és különben is sohase volt semmi köze a forradalmárokhöz. (100. l. jegyzet.)»

A sadowai, custozzai és lissai ütközetek után a nemzeti szerencsétlenség csöppet sem szakította félbe a bécsi nép mulatságait. A város nem öltött gyászt, a színházakat és Strauss hangversenyeit csak úgy látogatták mint eddig. Mindamellet az izgatottság nagy és különös természetű volt, de nem irányult a szerencsétlen Benedek ellen, a ki tömérdek reményt hervasztott el; hanem a mult és jelen kormány ellen fordult. Azt vetették a szemére, hogy az országnak nem engedte meg a szellemi tevékenységet, tespedésben hagyta

és erőinek kifejezése helyett meddőségre kárhóztatta. Ha II. József és nem Metternich hagyományait követték volna, nem lettek volna kényszerítve e megalázásra. A vereséget távoli erkölcsi okoknak és nem katonai körülményeknek kellett volna tulajdonítani, és inkább a múlt és jelen minisztereit, mint a tábornokokat, tették felelősekké. A Hofburg egyik sarkára egy ismeretlen költő következő költeményét ragasztották ki: «Az önkénteseknek nincs egyetlen gombjuk; a tábornokoknak nincs fejök, a minisztereknek nincs eszök; ezért kellett mindent elveszteniünk.» Ferencz Józsefet nagyon zavarba ejtette a csekély hatás, melyet Velence átengedése Párisban tett, és az olasz támadások megszüntetésének határozott visszautasítása első harczias szándékait lelohasztotta. Lemondással egyezett bele a komoly alkudozásokba, Ausztriának a német conföderációjából való kizárásával, sőt a hadi kárpótlással is kibékült, de népeihez intézett manifestumban kijelentette elhatározását, hogy inkább teszi ki magát a legnagyobb szerencsétlenségeknek, a végtelig menő háborúnak, semhogy a saját és hű szövetségese, a szász király területének a megcsonkításába beleegyezék. Többi szövetségeseivel, a kik oly kevéssé és rosszul szolgáltak, nem törődött.

Albrecht főherczeg 50 vagy 60,000 emberét szállította át a Mincio jobb partjára, de főhadiszállása Peschierában maradt. Július 1-én azt a parancsot kapta Bécsből, hogy óvatosan vonuljon előre és ne bocsátkozzék nagyobb horderejű műveletekbe. Ekkor visszament a Minción át. Ferencz József egy távirata Sadowa után meghagyta neki, hogy egy négy dandárból és két lovas ezredből álló hadtestet küldjön vasúton Bécsbe. A főherczeg azt felelte, hogy ez a félrendzabály veszedelmes lenne és megbontaná a déli hadsereg szervezetét a nélkül, hogy elegendő erőt juttatna az északnak. A főherczeg e megjegyzése előtt meghajoltak és a főherczeg egész seregével Bécs felé vonult, a várnégyszögben Kuhn alatt 15,000 főnyi helyőrségeket hagyva Tyrol védelmezésére Garibaldi ellen.

A fekete pont az elégedetlen Magyarország volt, mely még nem nyerte vissza alkotmányos szabadságait. Ferencz József megemlékezve a *Moriamur pro rege nostro*-ról, a ovagias nemzet érzelmeire hivatkozott és július 10-én Pestre

küldte Erzsébet császárnét. A fogadtatásra nem voltak teljesen megnyugodva. Kossuth forradalmi pártja, melyet oly derék és nemes férfiak képviseltek, mint Türr és Klapka, fölkelésen fáradozott; Bismarck, Ricasoli és Victor Emanuel biztatták. Az őket elnyomó hatalom katonai összeomlása a szabadulás nem remélt alkalmát nyújtotta nekik és hazájok érdekeivel és jogaival ellenkezőnek tartották, hogy föl ne használják. De akad-e követőjük? A megoldás Deák, Magyarország lelkiismeretének és eszének a kezében volt, kivált, mióta Kossuth a dunai conföderatio tervével elvesztette a a prestigét. Ez a nagy ember e válságos helyzetben méltóbb volt a csodálatra, mint bármikor, és gyávaságnak tekintette egy uralkodó vereségeinek kibaszását, a kinek csak alkotmányos harczot üzentek; gyávaságnak tekintette, hogy az idegen győző segítője és czinkosa legyen és függetlenséget hitszegésre alapítson. «Elmegyek hódolatomat kifejezni a császárnénak,» mondta. És megjelent a fogadtatásán. Magyarország túlnyomó többsége utánozta. A császárné meghatva e nagylelkű hűségtől, visszatért gyermekeiért Bécsbe. Elutazása velök megható volt. Mintha férjét és büszkeségében megalázott uralkodóját föl akarta volna emelni, mikor a vasúti állomáson elvált tőle, a helyett, hogy megölelte volna, a kezeit csókolta meg. A fogadtatás Pesten ezuttal még lelkesebb volt, mint először; a tömeg éljenzésben tört ki, mialatt a kis Rudolf főherceg, a ki akkor nyolcz éves volt, anyja szoknyájába kapaszkodott és ijedt szemekkel nézett rá. A magyar nép e loyális magatartása megerősítette Ferencz Józsefet abban a szándékában, hogy területi csonkításba ne egyezzek bele. A háború folytatása tehát elkerülhetetlen lett volna, ha Poroszország tovább is követeli. Bismarck erre nem volt hajlandó. A győzelemtől el nem kábitva, azt gondolta, a jövőről hogy ha majd az idő lecsillapítja a vereség okozta elkedvetlenedést, az osztrák szövetségnek meg lesz a becse, mint a francia hatalom ellensúlyának, és ezt egy megbocsáthatatlan ténynyel, a minő a területi csonkítás, nem akarta lehetetlenné tenni. Ausztria kizárása az új német szövetségből, Poroszország észak-németországi győzelmeinek az elismerése, mérsékelt hadi kárpótlás volt az, a mit az érdek és becsvágy követelt.

Lehetetlen meghatottság nélkül olvasni Benedek és

Persano tragikus szereplésének az elbeszélését, melyet e mély értelmű és igaz latin idézettel fejez be: *Iniquissima haec bellorum conditio est, prospera omnia vindicant, adversa uni imputantur*, eszébe juttatva az olvasónak az övékéhez hasonló sorsú nagy hadvezérünket, Görgey Arthúrt.

A sadowai ütközet és következményeinek az elbeszélése után az azt követő nagy zavarokról az európai politikában, Luxemburgról, a mexikói kaland végéről szól, majd az autokratikus császárság haldoklását és a liberalis császárság első diadalait, a sajtóról és az egyesületi és gyülekezeti jogról szóló törvények keletkezését mondja el. Főleleveníti a katonai törvényről folyt vitákat, miközben megállapítja annak igazi természetét és tömördek nem ismert vagy elfelejtett részlettel világítja meg. Az 1867. évi katonai törvénynek nagy a fontossága a későbbi hadi események és Franciaország egész hadi szervezetének ismerésénél és megítélésénél fogva. A katonai szervezet kérdése, melyet 1866 után III. Napoleon és hadügyminisztere, Niel tábornok dolgoztak, még ma is rendkívül fontos az 1870—71. évi hadi események megítélésénél. Nem csoda tehát, ha nagy részletességgel és gyakran foglalkoznak vele, mert a francziák nagy része is annak tulajdonítja vereségeiket, hogy a háborúra katonailag nem voltak eléggé elkészülve. A folyó év július havában Ollivier a *Correspondant* című lapban is kifejti az elveket, melyeket a hadsereg újjászervezésénél fogva követtek. Ollivier fejtegetése a következő.

Biztosítani kellett a mozgósítást. Ez elengedhetetlen és bonyolult kérdés. III. Napoleon makacs buzgalmat szentelt neki és nem érte be azzal, hogy miniszterének a munkáját támogatta, hanem irányozta is és nem egyszer harczolnia kellett, hogy véleményének, mely helyes volt, érvényt szerezzen. 1868 július 7-én a tábornagy kijelentette a képviselőházban: «Kijelentem, hogy e pillanatban nincs egyetlen ember, a kinek be kell vonulnia, a ki tizenkét nap alatt ezt meg nem tenné. Csatasorba nem 240,000 embert fogunk állítani, mint Gressier úr mondta, hanem 400,000-et, húsz nap múlva pedig még 600,000-et.» III. Napoleon hadügyminisztere kitűnő újításokat létesített. De követett el nagy hibákat is, melyeknek Ollivier szerint az lett a következményök, hogy «minden más okos rendelkezését hiábavalóvá

tette.» Így például a védő taktikát fölébe helyezte a támadónak. Már pedig Gouvion-Saint-Cyr találóan mondta: «A francia gyalogságnak nagyon tevékenynek kell lennie; a támadás jellemében van.» És Morand tábornok: «A francziák hihetetlen dolgokat fognak művelni, ha támadnak, de ha tétlenül várják a támadást megingathatók.» Niel így okoskodott: «Puskánk ezer méterre visz, míg a poroszoké csak ötszázra; úgy, hogy ha bennünket meg akarnak támadni, ha védő állásban maradunk, az ellenségnek ötszáz méter széles területen kell átmennie, a mely alatt mi löhetjük a nélkül, hogy bennünket érinthetne. Várjuk be tehát, a helyett hogy fölkeressük.» Ennek következtében a katonát mozdulatlanságra, a védősáncokban való elrejtőzésre tanították. Nielnek ez volt a legnagyobb tévedése.

Már pedig mialatt ezt elkövette, a porosz hadseregben Frigyes Károly egy röpiratát osztották szét, melynek a vezéreszméje a következő: A francziák taktikáján való győzelemnek az az igazi módja, hogy elsajátítsuk. A ki győzni akar, annak előre kell menni. Bizonyos, hogy a francziák mindig ezt a módszert követték, a mely természetesnek, nemzeti jellemöknek és harczmodoruknak megfelelőnek látszik. Az oly ellenfél láttára, a ki az ő taktikájokkal igyekeznék hirtelen megelőzni őket, meg volnának törve. Az ember általában jobban szereti a támadást a védelemnél. A győzelem mámore és a támadás mámore nem ugyanaz a dolog-e körülbelül? Ha az ember előre megy, úgy érzi, mintha ellenállhatatlan hatalom ragadná előre, mintha lejtős síkon csúsznék lefelé. Az ember nem tudja, hogy ez hogyan történik, minden a maga helyén magától rendbe jó.

Ilykép ugyanakkor, mikor a francziák eltértek régi taktikájoktól, mely hasznos volt és kiállta a próbát, a poroszok elfogadták. Ollivier erre vonatkozó fejtegetését így fejezi be: «Várjatok!» — mondta a mi miniszterünk katonáinknak. «Előre!» — kiáltották a porosz vezérek az övéiknek. Az egész jövő háború benne van ebben az ellentétben. Ha a tévedés meg is magyarázza a vereséget, de azért el kell ismerni a teljesített munka fontosságát. A poroszoknak a háború előtt kifejtett tevékenységét sokszor állították szembe a francziák állítólagos tétlenségével. Ez nem helyes. III. Napoleon «észszerű megoldásokat gondolt ki, melyek Franciaország katonai

erejét a legmagasabb fokra emelték volna», de gyakran egyedül állt szemben minisztereivel, hivatalaival, többségével, hírlapjaival és a közvéleménnyel, és nem volt ereje ahhoz, hogy a terveit rájok erőszakolja.

III. Napoleon 1869 január 18-án, a törvényhozó testületet megnyitó beszédében, miután tanácsai sokáig vizsgálták azt a kérdést, vajon a francziák készen vannak-e, ezeket mondta: «A katonai törvény és a költségek, melyeket az önök hazafisága engedélyezett, hozzájárultak az ország bizalmának megerősítéséhez, és büszkeségének jogos érzetében, igazi meglepődést érzett azon a napon, a melyen megtudta, hogy oly helyzetben van, hogy minden eshetőséggel szembeállhat. A szárazföldi és tengeri seregek, melyek erősen vannak szervezve, békelábon vannak; a zászlók alatt levő tényleges állomány nem múlja felül az előbbi kormányrendszerek alattit, de fölfegyverzésünk tökéletesített, arzenáljaink és raktáraink tele vannak, tartalékunk be van gyakorolva, a mozgó nemzetőrség szervezése folyamatban, hajóhadunk átalakítva, erődeink jó állapotban, mindezek hatalmunknak nélkülözhetetlen fejlődést biztosítanak. Törekvéseim állandó célja el van érve: Franciaország katonai ereje a világon való rendeltetésének magaslatán áll.»

Mindazonáltal III. Napoleon magában kevésbé volt megnyugtatta, sem mint a törvényhozó testületnek kénytelen volt mondani. 1869 márczius 8-án ezt írta Niel tábornagnak: «Kedves tábornagyom! Nem titkolhatom ön előtt, hogy egy dolog nyugtalanít és ez a legtöbb tábornoknak az a meggyőződése, hogy nem vagyunk oly készek, mint mondják. Mindenki teljesen méltányolja az ön törekvéseit és buzgalmat, de attól tartanak, hogy ha háború találna törni, nagyon komoly elszámítások lesznek. Ha azt kérdezzük az ezredesektől, hogy mekkora az ezredük állománya, a tartalékot beleszámítva, átlag csak 2200 embert nyerünk. Ha a lovasság lovait megszámláljuk, arra az eredményre jutunk, hogy igen sokat kellene vásárolnunk. A parasztnál elhelyezett tüzérségi lovak közül hány lesz használható? A kocsik nincsenek a helyökön. Szóval, hogy mindezekkel a kérdésekkel tisztába jöjjenek, szeretném, ha a szolgálat főnökeivel, a kiket ön fog kiszemelni, valamelyik napon eljönne megmagyarázni mindezeket a részleteket. Szeretném, ha ezen az értekezleten jelen

lenne Frossard, Solleille, de Failly, Lebrun és Ladmirault, ha Párisban van.» Az értekezletnek az lett az eredménye, hogy a francziák készen vannak. Niel tábornagy egy minisztertanácsban azt mondta a császárnak: «Felség, önnek van a világon a legszebb hadserege!» Az államtanácsban pedig így szólt: «Annyira készen vagyunk, hogy ostobaság volna a háborút meg nem üzeni!» Ugyanezt ismétli a költségvetési bizottságban, a senatus szószékéről és a képviselőházban. Ez henczegésnek is beillik, ámbar nem az, hanem állandó gondolata és megfontolt meggyőződése. A képviselőház és a közvélemény tapsolt, de Jules Ferry így kiáltott fel: «La Valette úr békés biztosításai után nyomban Niel tábornagy harcias naivitásai, el kell ismerni, nagyon alkalmasak arra, hogy a szellemeket bizalommal töltsék el, az ügyeknek pedig biztosságot nyujtsanak. Olyan-e a modern Európa helyzete, hogy nagyobb nyegleség nélkül lehessen azzal dicsekedni, hogy bármely pillanatban készen vagyunk a háborúra. Meglehet, hogy a dolgok így állnak, de hallatlan, hogy valaki ezekkel dicsekedjék.» Bármint legyen Ollivier, még ma is azt állítja, hogy a császárnak és Niel tábornagnak «igazuk volt, mikor bíztak a hadseregben». A részletek hiányait nem tagadja, de azt hiszi, hogy ezeket a minőség összesége megjavította és enyhítette. «Francziaországnak a boulognei táborban volt hadsereg óta nem volt pompásabb hadserege.» És Ollivier végül kijelenti, hogy: «Íly csapatoktól csodákat lehetett kapni, ha kérni tudták tőlük. A hazugság legendáját Niel előkészületeinek az elégtelenségeiről, melyet eleinte elhittek és a melyet kezdenek mellőzni, a nagy és kis katonai főnökök teremtették, hogy óriási tehetetlenségüket leplezzék, mely vert és magát megadó sereget csinált abból, mely ha nem egy Napoleon, hanem egy Bugeaud, Changarnier vagy Pélissier vezényelte volna, győztes hadsereg lett volna.» Ime, Ollivier szerint a későbbi vereségek oka az, hogy mi volt az «óriási tehetetlenség», az még ezután kell Olliviernek kimutatnia.

Az 1867. év eseményeinek elbeszélésekor nagy helyet foglalnak el a belügyi kérdések, de épen oly tekintélyes hely jut a külügyeknek is. Ebben az évben készül Bismarcknak Ausztrián diadalmas politikája, új fölfordulások előkészítéséhez titokban és főképp Francziaország ellen irányul. Ferencz

József párisi látogatása, a francia-olasz nagy válság, Olaszország támadásai a pápaság ellen, a mentanai ügy, a francziák tüntetései a pápa világi hatalma mellett, melyet a császári kormány erélyesen védelmez, a főbb eseményei ennek az évnek. A Mentana-ügy előzményeiről és következményeiről, Garibaldi, Viktor Emanuel és III. Napoleon elmondottak új dolgok, melyeket nem lehet tagadni, és melyek a legmeggyőzőbben bizonyítják a francia kormány correct és a pápaságot védő politikájának az állandóságát, mert sokáig azt állították, hogy III. Napoleon a római kérdésben kétszínű politikát folytatott és mialatt azt hirdette, hogy a pápát sohase hagyja cserben, kéz alatt ellenségeit biztatta ellene. De ez az állítás csak hazugságokon alapult és Ollivier ezt fényesen bizonyítja. És végül a maga igazolásául a későbbi és még mindig napirenden levő vádakkal szemben, melyek szerint ő volt az 1870—71. évi katasztrófák főoka, hivatkozik a képviselőházban 1867 december 23-án mondott beszédére, melyben előre megjósolta az 1870—71. évi porosz-francia háborút, és mely nevezetes beszédéről már előbb szoltam.

És ezzel elérkeztem e korszakos jelentőségű, hatalmas történeti mű eddig megjelent tíz kötete ismertetésének és méltánylásának végéhez. De még nem fejezhetem be.

X.

Radó Sámuel az *Az Ujság* 1905 május 25-én megjelent számának *A miniszter tragédiája* című igen érdekes tárczájában egyebek közt ezeket is írja: «Ollivier (és az egész tárczában mindenütt egy l-lel írja Ollivier nevét) tíz kötetet, *legújabbán egy tizenegyediket* is publikált különböző czimeken, de alapjában mindent egy czéllal, hogy magyarazza, mentegesse bukását és védje politikáját. A *tizenegy* kötet egyetlen óriási jajveszéklés: «Ártatlan vagyok! Én a legjobbat akartam, a sors a leggonoszabb igazságtalanságot követte el rajtam.» Ollivier óriási művének az olvasói valóban azzal a meggyőződéssel teszik le a tizedik kötetet, hogy ez az ember ártatlan lehet, a mit azonban majd csak a tizenegyedik kötetben fog bizonyítani, mely kötet a mai

napig nem jelent meg. És ép ezért igazán csodálatos, hogy Radó Sámuel már a múlt év, 1905 május 25-én megjelent tárczájában mint megjelenetről szól róla. Ez a dolog Radó Sámuel szempontjából valóban rejtélyes. A tizenegyedik kötet ugyanis, melyből ismerünk már mutatóványokat, sőt melynek tartalmát is sejthetjük, most van sajtó alatt és legközelebb fog megjelenni. A *Figaro* ugyanis 1906 július 14-iki számának a mellékletén Olliviernek Rossiniról és Berliozról szóló tanulmányát közli, melyet Ollivier adott át a *Figaró*-nak közlésre és melyről a *Figaro* azt írja, hogy e tanulmányt a közönség nemsokára olvasni fogja Ollivier művének tizenegyedik kötetében (qu'on pourra lire bientôt dans le onzième volume de son oeuvre). E pompás tanulmány Olliviért új oldaláról, mint zenekritikust mutatja be. E tanulmányt azonban nagy terjedelménél fogva ide nem iktathatom, ámbár nagyon megérdemelné legalább a részletes ismertetést. Hogy Ollivier kiváló zenekedvelő és zenekritikus is, annak hihetőleg az is az oka, hogy a neje Liszt Ferencz leánya, Blandine volt, a mit nálunk igen kevesen tudnak. *)

De nem csupán a Rossiniról és Berliozról szóló hatalmas tanulmányt ismerjük már a tizenegyedik kötetből, melynek tartalma, ha lehet, még az eddigieknél is érdekesebb lesz. Eugénie császárné a folyó évi július hóban meglátogatta Ferencz József királyt és ekkor az egész európai sajtót az a hír járta be, hogy a császárné Ferencz József királynak III. Napoleonhoz intézett egy levelét viszi vissza. Nigra grófnak, a ki Victor -Emanuel nagykövete volt III. Napoleon udvaránál, egy cikket tulajdonítottak, melyben ezt a tényt elbeszéli, sőt a levelet is elemzi. Nigra gróf megczáfolta, hogy a cikk tőle ered és Ollivier, a kit szintén belekeverték a dologba, tréfálkozva szólt arról a koholmányról, hogy a császárné azért ment Bécsbe, hogy egy harminczhét évvel ezelőtt írt levelet visszaadjon. Ollivier e hírek miatt átadta művének tizenegyedik kötetéből a *Figaró*-nak azt a fejezetet, melyben ennek a levélnek a történetét beszéli el és először az olasz sajtóban fölmerült

*) Bertha Sándor, *A miniszter csemegéje*. Képes Folyóirat, 1906. 429. lap.

incidenst végleg megvilágítja. A rendkívül érdekes fejezet a *Figaro* 1906 július 24-iki számának főlapján jelent meg a következő czímmel: «Miért nem voltak szövetségeseink 1870-ben?» E fejezet annyi új részletet foglal magában és Franciaország és Ausztria Magyarország magatartását és viszonyait a porosz-francia háború kitörése előtt és Türr tábornok szerepét oly részletesen világítja meg, hogy az egész fejezetet ideiktatom.

A hivatalos táviratokon kívül, melyeket egymással váltottak — írja Ollivier — szakadatlan megbeszélések folytak egyrészt Rouher és III. Napoleon, másrészt Nigra és Vimercati között. A jó viszonyok helyreállításának az eszközeit keresték és arra az esetre, ha háború találna kitörni, közös eljárást készítettek elő. De a sok beszéd után arra az eredményre jutottak, melyet Nigra udvarias és legyőzhetetlen szilárdságával így foglalt össze: «Olaszország nem tehet semmit önnel és önökért, ha nem hagyják abba Róma elfoglalását és ha nem ismerik el az olasz nemzeti aspiratiókat Rómára». Az épp oly hajthatatlan császár ezt felelte: «A rómaiakat nem szándékozom megakadályozni saját jogaik gyakorlásában, de abba nem egyezem bele, hogy Olaszország királya és még fontosabb oknál fogva Garibaldi bandái bármit kövessenek el a pápa világi uralma ellen. Én nem kívánok egyebet, mint hogy csapataimat visszavonhassam, föltéve, hogy az olasz kormány biztosítékokat ad arra nézve, hogy azok a tények, melyek másodszor vittek Rómába, nem fognak ismétlődni és nem fognak arra kényszeríteni, hogy harmadszor is visszatérjek. Ha Menabrea tábornok maradna örökké az ügyek élén, ez nekem elegendő biztosíték volna. De minő biztosítékom van arra, hogy az ő politikáját fogják követni?» «Minő biztosítékokat kíván? — kérdezte Olaszország. — Nekünk nincs más, mint a szeptember 15-iki conventióban foglalt.» És a császár hallgatott, mert maga se tudta, hogy minő biztosítékokat követelhetne.

Rouher mindenféle combinatiót vetett föl. Azt ajánlotta, hogy Róma kivételével az egész pápai területet olasz csapatok foglalják el, ámbár *soha!* szava erre a területre is kiterjedt. Leveleket, táviratokat váltottak, megbeszélések folytak, de semmiben se állapodtak meg. A tétlenség egyik

oka a francia képviselőválasztások közeledése volt. «Ezek megtörténte előtt — mondta a császár — semmi engedmenyt se tehet Rómára nézve.» La Valette is, a kiről tudták, hogy ellenezte az utóbbi expediót és nagyon határozottan foglalt állást Olaszország mellett, hasonló hangulatban volt. Nigra reményekkel eltelve értesítette, hogy nemsokára hivatalos kérelmet fog intézni hozzá a kiürítés ügyében. «Ne tegyen semmit! — kiáltotta — most kénytelen volnék Moustier visszautasítását ismételni. Hagyjon választanunk, aztán majd meglátjuk. Azon leszek, hogy kivonulásunk mentől előbb lehetővé váljék.» Nigra, a kinek kormánya érdekeinek védelmezése közben megvolt a tapintata, hogy a francia kormány nehézségeit méltányolja, miniszteriumát rábírta, hogy ne makacskodjék. Az alkudozásokat 1868 végén tehát fölfüggesztették és az osztrák kezdeményezések ebben a helyzetben történtek.

A véletlen Beustnak nem compromittáló alkalmat nyújtott arra, hogy szándékait Victor Emanuellel megismertesse. Victor Emanuelnek a hadsegéde Türr magyar tábornok volt. Ez a lázadó, a kit három ízben ítéltek halálra régebben, 1866 után azt hitte, hogy Ferencz József előtt köteles hódolatát kifejezni és hogy ezentúl semmi se tiltja neki, hogy mint törvényes királyát üdvözölje. A császár a legnagyobb jóakarattal fogadta. Turinba való visszatérése után Türr elbeszélte e lépését Victor Emanuelnek. «No jól van! — mondta neki a király — ha Bécsen át visszatér, látogassa meg Ferencz Józsefet és mondja meg neki, mily boldog volnék, ha személyes érintkezésbe léphetnék ismét vele és alkalmam volna bizonyítani, hogy nemesak jó fivér, hanem jó rokon is vagyok.» Ferencz József a följajánlott kibéküléssel nagyon meg volt elégedve és elfogadta.

Beust azt hitte, hogy az, a ki a személyes közeledést kezdeményezte, kezdeményezhetné a politikait is. Türrrel bizalmasan közölte Olaszország iránti rokonszenvét és az Olasz- és Franciaországgal való hármasszövetségének a tervét. Türr ezt elmondta a királynak. Victor Emanuel, a ki mindig kész volt a pompás falánkságra, tüstént arra gondolt, hogy Ausztria valami földdarabot enged át neki Trentino felé, III. Napoleonnak pedig a protestáns Beust közbélepése folytán a vonakodása veszteni fog merevségé-

ből Rómára nézve. Türrt a Tuileriesbe küldte. Egy küldöncz se érkezhett jobban kapóra. Franciaországnak Európában a tábornoknál nem volt állandóbb és értelmesebb barátja. Minden alkalommal rendelkezésünkre bocsátotta nyájasságát, bátorságát, mélyrelátó kezdeményezését és ennek okát igen nemesen mondta meg. «Sokan kérdik tőlem, — úgymond — hogy miért vagyok a francia politika barátja. A feleletem a lehető legegyszerűbb: mert Franciaország minden alkalommal a szabadelvű eszmék diadaláért ontotta és ontja a vérért és a történelem azt mutatja, hogy Franciaország minden győzelme a haladás útján egész Európát egy lépéssel előre vitte, míg veresége eltünteti Európában a szabadság uralmát.»

III. Napoleon 1868 december 31-én fogadta Türrt. Türr kifejtette előtte utazásának az okát és a hármasszövetség célját. A császár ezt felelte: «Háborúm nincs kilátásban, de azt hiszem, hogy az Ausztria, Olasz- és Franciaország közti egyetértés minden eshetőség ellen biztosítana bennünket. Ez lenne Európa békéjének a biztosítéka és a kis államok védelme. Ha a három udvarnak sikerülne a megegyezés alapjait megállapítani, igyekezni fognék az angol királynéval és néhány angol államférfiúval megegyezni, hogy Angolország is velünk legyen. Ily módon talán sikerülne az európai uralkodók kongresszusát összehozni.» És ez az eszme annyira megtetszett a császárnak, hogy a fontainebleau-i vadászaton beszelt róla Metternichkel és Nigrával, a kikkel barátaiként bánt és írt róla Victor Emanuelnek.

Türr visszatért Firenzébe jelentést tenni. (1868 jan. 21.) A király azt mondta neki: «Eddig ketten dolgoztunk, de minthogy alkotmányos király vagyok, önnek beszélnie kell a miniszterelnökkel, Menabreával. Majd szólok neki, látogassa meg és beszélje el neki, hogy mi történt.» Menabrea első szava ez volt: «És Róma? Beszéltek Rómáról?» «Mint-hogy arra nem volt megbízásom, hogy Rómáról beszéljek, a kérdés összebonyolításától tartózkodtam. Erről önnek kell gondolkodnia», — mondta Türr. Még csak Beustot és Ferencz Józsefet kellett beavatni a dolgokba. Türr visszatért Bécsbe és mindkettőjükkel beszelt. Minthogy Türr szöba hozta Trentinót, Ferencz József félbeszakította. «Mindig én adjak!» — mondta. «Igen természetes; Felséged másutt fogja kárpótolni magát» — felelte Türr. Rómát illetőleg

általánosságoknál maradtak. Mindent összefoglalva, Ausztria császára nem mondott nem-et, hanem csak ennyit: «Meg kell várni, míg a hadsereg kész lesz». És Beust ezalatt fölhatalmazást kapott az alkudozások folytatására.

Türr szerepe véget ért, megkezdődött a diplomatiáé. A teljesen titkos alkudozás megindult és a két császár, Olaszország királya, Beust, Rouher és La Valette közt folyt. Nigrának csak korlátolt szerepe volt benne, Metternich inkább mint külön barát, sem mint nagykövet vett részt benne, és a közvetítő ügynökök Olaszország részéről Vimercati, Ausztria részéről Wizthum voltak. A francia bécsi nagykövetnek, Gramontnak, és a francia firenzei nagykövetnek, Malaretnek, még csak sejtelmük sem volt róla.

Napoleon herczeg Nigra bizalmas közléséből értesülve a tervről, tüstént ellenezte, először azért, mert oly kitérést látott benne, mely a belföldi szabadelvű mozgalom megakasztására irányult, másodsor, mert ő maga Poroszország felé hajlott. Az alkudozásoknak nem lett eredménye, mert Olaszország részéről legyőzhetetlen akadályok merültek föl.

A vereségért, mely az autokrata kormányrendszert a választásoknál érte, a külügyi politika sikerei nem nyújtottak kárpótlást. Az Ausztria, Francia- és Olaszország közt kötendő hármasszövetség ügyében folyt alkudozásoknak nem lett eredménye. *Pro memoria contra memoriám* tömérdek táviratot váltottak egymással. Sokat tanakodtak azon, vajon az uralkodók egymással váltott leveleivel vagy titkos és a ministerektől ellenjegyzett hivatalos szerződésekkel kössék-e meg egymást. Mindezt részletesen tudnám elbeszélni, de hosszadalmas és érdekes sem volna; elég az hozzá, hogy Rouher és La Valette 1869 márczius havában egy tizenkét pontból álló szerződést szerkesztettek, mely a következő adatokon alapult. Sem Poroszországgal, sem senkivel szemben nem keresnek okot a háborúra; ellenkezőleg azért szövetkeznek, hogy a békének biztosabb alapot teremtsenek. A szerződés, mely úgy céljában, mint kifejezéseiben tisztán védelmi, csak akkor válnék támadóvá, ha valamely hatalom háborúval fenyegetné a szerződő feleket. E háborút csupán Poroszország idézhette föl, ha a prágai szerződést szét akarta tépni és a déli államokra alkalmazni akarta a hódításnak azt az elvét, a melylyel az elbai herczegségeket,

Hannover és Frankfurtot hatalmába kerítette. Mindamellett az eshetőségről nem szóltak, ámbar a szerződők előtt lebegett, és a szövegben egyetlen tényt sem említettek, a melyből ez a háború keletkezhetett volna, a mely ellen védekeztek. Abban az esetben, ha valamelyik szerződő félnek valaki hadat üzenne, a többi fél magáévá tenné az ügyet, Franciaország és Ausztria egész erejökkel és a maguk költségén, Olaszország 200,000 emberrel és hadi költségeinek a megtérítése árán. Siker esetére Franciaország és Ausztria nyereségét nem állapították meg; ellenben a zsákmányból Olaszországnak jutott részt már most megállapították. Minthogy hatalmas étvágya volt, eleinte Nizzát és Tyrolt kérte; csak Trentinót adták oda neki, a miért Ausztria Sziléziában vagy másutt nyert volna kárpótlást. Olaszország a római kérdés végleges rendezését is kívánta, a szerződés a sokkal szerényebb kötelezettségre szorítkozott, a melynek értelmében oda fognak törekedni a pápánál, hogy kevésbé ellenséges *modus vivendit* eszközöljenek ki és törekvéseiket egyesíteni fogják, hogy a pápai trón megüresedése esetén IX. Piusnál kevésbé intransigens pápának a megválasztását segítsék elő. A francia csapatoknak Civita-Vecchiából való visszavonását nem említették meg és az utolsó pillanatban a szerződéshez függesztett utolsó szakasz megállapította egymás területének a biztosítékát.

A legyőzhetetlen akadályok Olaszország részéről merültek föl. Victor Emanuel azt kívánta, hogy a tervezet hallgatását a francia csapatoknak visszavonására vonatkozólag III. Napoleon egy levele pótolja, a melyben a csapatoknak meghatározott idő alatt való visszavonására kötelezi magát, minthogy a küszöbön levő képviselőválasztások miatt ezt nem teheti tüstént.

III. Napoleon csupán arra hatalmazta föl Rouhert, hogy jelentse ki, hogy szóbelileg fogja közölni az olasz nagykövettel elhatározására a francia helyőrségnek Civita-Vechiából való visszavonását rövid idő alatt elrendelő parancsát. Menabrea, a ki eddig egyedül tárgyalt, kényszerítve látta magát arra, hogy ministertársait az alkudozásokba beavassa és beleegyezésüket kérte. A Rómára vonatkozó engedmények elégtelensége ellen hangosan tiltakoztak; ha minden nemzetközi megállapodást nem rendelnének alá ennek, tüs-

tént megbuknának; azt nem kérték, hogy Rómát engedjék át nekik, hanem csak azt, hogy ne tagadják meg tőlök az eszközöket arra, hogy elvegyék. A császárnak a helyőrség visszavonásakor meg kellene ígérnie, hogy magára is alkalmazni fogja a be nem avatkozás elvét, melyet Villafranca és Zürich után Ausztriára ráerőszakolt; következőleg bármi történjék is, megtiltja magának, hogy Olaszországba visszatérjen és ezentúl az olasz királyt, a pápát és a rómaiakat magokra hagyja, hogy hadd egyezzenek meg. (Július 4.)

A pápának e képmutató átengedése kifosztóinak még becstelenítőbb lett volna, mint a bevallott cserbenhagyás, melynek legalább meg lett volna az az érdeme, hogy őszinte. III. Napoleon megtagadta, hogy hitszegés árán szerezzen szövetségest. A szerződés megkötése tehát lehetetlen lett. De hogy mégis maradjon belőle valami és az alkudozásoknak legyen valami gyümölcse, abban állapodtak meg, hogy olyanoknak fogják tekinteni, mintha felfüggesztették és nem szakították volna őket, hogy az első kedvező alkalommal újra megkezdhessék őket, és a három uralkodó sajátlevelüket váltott egymással, a melyekben sajnálkozásuknak adva kifejezést, egymásnak barátságot és támogatást ígértek minden körülmények közt. III. Napoleon fölolvasta nekem e leveleket. Különösen Victor Emánuelé volt meleg hangú; arról biztosította III. Napoleont, hogy sohasem lesz odaadóbb barátja és hivebb szövetségese és kijelentette, hogy a megegyezés akadálya az volt, hogy Rómára nézve lehetetlen volt megegyezni. Ezek a levelek nem voltak szerződések, mert megállapították, hogy szerződést kötni lehetetlen volt; de ennél többek voltak: becsületbeli kötelezettség, mely gavallérok közt szorosabban köt, mint a szerződés. Ha ezek a levelek csupán papirdarabok lettek volna, melyeknek nincs semmi erkölcsi kötelező erejük, akkor minek írták őket?

Eddig a fejezet. A mint látható, Ferencz József király leveléről nincs szó benne, legalább Ollivier nem közli a tartalmát, úgy mint Victor Emánuelét. Arra a kérdésre azonban, hogy 1870—71-ben miért nem voltak szövetségeseik a francziáknak, Ollivier egész szabatos és kielégítő feleletet ad és e felelet is mutatja, mily érdekes lesz Ollivier hatalmas művének a tizenegyedik kötete, a mely nem sokára megjelenik.

XI.

Azzal a kérdéssel, vajon Olliviert terheli-e a felelősség az 1870—71-iki katasztrófaért, mely Francziországot érte, itt nem lehet, de általában se érdemes foglalkozni, mert ez a kérdés csak akkor volna tisztázható, ha az 1870—71. évi német-franczia háború kitörését megelőző minden diplomatiái és szellemi eszmeáramlatot egész Európában meg lehetne festeni és legapróbb részleteiben ismernénk és csupán tőle függött volna a háború. Csak egy dolog bizonyos: Németországban, kivált az óta, hogy Bismarck és társai álltak az ügyek élére, a német egység megteremtésére való törekvés egy pillanatig sem lankadt, és nem volt hatalom, mely annak megvalósítását megghiúsíthatta volna. Késleltetni lehetett volna, de a német egységnek meg kellett születnie, mert ezt parancsolta a történelmi fejlődés kényszerűsége, vagy mint Kossuth Lajos mondaná, a történelem logikája. Ennek pedig se II. Napoleon, se utolsó miniszterelnöke, Ollivier, nem állhatott az útjába. Ollivier művének ez a vezéreszméje a mellett, hogy Francziaország és III. Napoleon vezérszerepét az európai politikában és döntő befolyását az események alakulására a legnagyobb részletességgel, a történetíró elfogulatlanságával és pártatlanságával törekszik vázolni. Az az állítása Radó Sámuelnek, hogy a «tizenegy (!) kötet egyetlen óriási jajveszéklés», igen nagy és merész túlzás. Ollivier egyáltalában egész művében sehol sem jajveszékel, mert a VI. kötet címlapja előtt levő arczképe alá e jelszót írta: *Certa viriliter, sustine patienter*, a mi nem vall jajveszéklésre, hanem oda törekszik, hogy az első császárság bukásától a második császár bukásáig mint történetíró és nem mint elfogult pártpolitikus világsítsa meg Francziaország szerepét és sorsát és megállapítsa a felelőséget, mely az események folyamán Francziaország minden vezéremberét a politikában, katonai téren és az irodalomban terheli, vagy kidomborítsa az érdemeket, melyeket szereztek.

Ollivier történeti művet és nem védőiratot akart írni. Ha az utóbbi lett volna a célja, ahhoz nem kellett volna művét tizenegy, vagy talán tizenkét és esetleg még több, átlag hatszáz oldalas kötetre kiszélesítenie, mert arra józan észszel csak nem számíthat, hogy azok, a kik az 1870—

1871-ik év szerencsétlenségeiért még ma is kizárólag őt okozzák, azért, hogy vádjuk alaptalanságáról meggyőződjenek, 7—8000 oldalas történelmi művét át fogják tanulmányozni. Ez képtelenség. Ha az események elbeszélése neki ad igazat, az még nem bizonyítja azt, hogy történelmi művének írásakor kizárólag az a cél lebegett szemei előtt, hogy magát az utókor előtt minden vád alól tisztázza. Ha ez volna célja, ezt sokkal kisebb terjedelmű műben is megtehetette volna, és csakis ilyenben tehetette volna meg. Védelméhez nem lett volna szüksége az egész XIX. század politikai, diplomáciai és történettudományi irodalmára, uralkodók, államférfiak, diplomaták, tábornokok levelezéseire, emlékirataira, naplóira, életrajzaira, a francia, porosz, osztrák, angol, olasz törvényhozások naplóira, a francia hivatalos lapra, az események élén álló férfiak beszédeire, a legkülönbözőbb alkalmakkor tett nyilatkozataira, az irodalmi, művészeti és tudományos mozgalmak és áramlatok tüzetes ismertetésére, az egykorú hírlapokra és folyóiratokra. Már pedig Olliviernek személyes tapasztalatain, élményein és naplóján kívül ezek a forrásai. Az események elbeszélése folyamán idéz minden nevesebb államférfiú, politikus, diplomata, történetíró művéből és fölfogását az eseményekről ezek támogatják.

Ollivier a legnehezebb történetírói föladatra vállalkozott: egykorú történelmet akart írni. Hogy ez mily óriási föladat, azt csak az tudja kellőképp méltányolni, a ki meggondolja, mily szédítően gazdag a legújabb kor történelmének megírására vállalkozó író anyaga, melyből művéc össze kell állítania és méltányolja a csodálatos szorgalmat és kitartást, mely ahhoz szükséges, hogy a legújabb történelem valamely kisebb vagy nagyobb korszakáról csak valamenynyire is áttekinthető, hű és tiszta képet nyújtson. A modern történelem valamely korszakának történetírója előtt tornyosuló nehézségeket mesteri és fölülmulhatatlan módon fejtegeti Freeman A. Edward,*) és Ollivier művének pártatlan megítélésénél ezekre kell gondolni. Ha e szempontokat figyelembe vesszük, Ollivier művéről nem fogunk hevenyészett

*) Freeman A. Edward, *The methods of historical study*. London, Macmillan und Co. 1886, Lecture VII. Modern writers, p. 261—295.

ítéletet mondani és még akkor is méltányolnunk kell nagy írói tehetségét, éles, mély, kutató, reflexív elméjét, páratlan, szinte Bucklere és Rankere emlékeztető lankadatlan szorgalmát és tudását, igazságszeretetét és kitartását, ha a maga elé tűzött feladatot nem bírta is kifogástalanul megoldani.

Elbeszélésének folyékonyága, irányának tisztasága és világossága, az eseményeket csoportosítani tudó képessége, az emberek jó és gonosz tulajdonságait észrevehető, mély pillantása, az események okait és következményeit a legapróbb részletekig kutató éles szelleme, a műbe ékelt meseteri jellemrajzok (Talleyrand, Falloux, Cavour, Bismarck, Thiers, Jules Simon, Duruy Victor, Rouher, Vilmos porosz, IX. Keresztély dán király, Morny herceg, Niel tábornagy, Cousin Victor, Jules Favre, Rossini, Berlioz) nemcsak élvezetes, rendkívül tanulságos olvasmány, hanem a modern történetírás egyik díszévé avatják Ollivier művét, melyhez fogható kevés vagy egyáltalában nem akad a jelenkori történetirodalomban. És mindezeket a kiváló tulajdonságokat betetőzik történet- és állambölcséleti reflexiói, melyekkel a mű tele van, III. Napoleonhoz való viszonya és a szerep, melyet Franciaország közéletében egész emberöltőn át játszott.

Hogy Olliviernek ma is tömérdek az ellensége és az azokkal szemben való védekezéshez bámulatatos lelkierőre van szükség, az kétségtelen, de hogy fölfogásával a német-francia háború földézésének a körülményeiről és előzményeiről nem egyedül áll, legjobban az bizonyítja, a mi a francia Akadémia június havi ülésén történt. Arról volt szó, hogy a Gobert-díjat kinek ítéljék oda. Thureau-Dangin előadó Pierre de la Gorce *Histoire du Second Empire* című, az Akadémiától már két ízben pályadíjjal (Néc Alfréd és Gobert) kitüntetett, hét kötetes művét ajánlotta kitüntetésre. Eleinte az indítványnak nem volt ellenzője, de hirtelen szólásra emelkedett a 81 éves Ollivier Emil és Gorcét és művét széjjelszedte. A háborút a németek akarták és tették elkerülhetetlenné, mondta, Gorce pedig minden felelősséget a francziákra hárít. Az előadó védte de la Gorcét, mire nagy vita indult meg Ollivier barátai és ellenfelei közt. A nacionalista és köztársasági halhatatlanok összetartottak, egy orleanista pedig azt kiáltotta, hogy minden köztársaságiban egy bonapartista szunnyad. Ollivier azonban nem tági-

tott, hanem kijelentette, hogy de la Gorce történetírása olyan, mintha Vilmos császár rendelte volna meg. Ollivier e kijelentése hatott és egyszerre mindenki Ollivier pártjára állt, de la Gorce pedig nem kapta meg a díjat, hanem Bonnal tábornok *L'esprit de la guerre moderne* című művének ítelték oda, jöllehet Bonnal tábornok néhány évvel ezelőtt egy francia társaságot vezetett Berlinbe és akkor a német császár nagyon kitüntette.

A francia Akadémiának ez az állásfoglalása, ha nem is azt bizonyítja, hogy Olliviert teljesen ártatlannak tartja az 1870—71. évi eseményekben, azt azonban föltétlenül bizonyítja, hogy az akkori események okait kezdik másutt is keresni, és ha így haladnak, meg is fogják találni a német hegemoniáért és egységért már sokkal előbb megindult ellenállhatatlan küzdelmekben. Akkor pedig Ollivier tisztázva lesz.

HEGEDŰS PÁL. *)

*) E tanulmány szerzője meghalt cikkeinek közlése közben, negyvenkilencedik évében. Hegedűs Pál a francia nyelv tanára volt a szegedi főreáliskolában. Azelőtt több más intézetnél működött. Nyugtalan természete miatt többször összeütközött társaival és előljáróival. Sok ellensége volt, csak kevés embert szeretett, de azokhoz hiven ragaszkodott. Művelt, jó tollú író volt. Vidéki hírlapokba írt tárczákat, iskolai értesítőkbé pædagogiai és irodalmi dolgozatokat, igen ügyesen dolgozott át idegen nyelvű ifjúsági iratokat, fordított francziából és angolból, és kortörténeti európai kérdésekről idegen források után igen élénken írt tájékoztatásokat közölt. Sok hasznos munka tervelése közben ragadta el a korai halál.

Szerk.

ÖTVEN ÉV ELŐTT.

Elbeszélés.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

VIII. Pesten.

Az élet fájdalmát akkor éreztem először, mikor falumtól elszakítottak és föladtak az iskolába Pestre. Azóta minden esztendő hozott valami rosszat, az apró gondoknál súlyosabbat, de a legelső ez volt; tudom azonban, hogy nem a legutolsó. A legutolsót én okozom szeretteimnek nemsokára, mikor majd leteszem az életnek terhét; jogom van várni, hogy sajnáljanak, reményleni, hogy megsiratottan pihenek majd a föld alatt.

Életemnek ez a szaka, meg az utána következő néhány év, meglehetősen kifakult az emlékezetemből; nem tudom, miért van így? de így van. Úgy látom ezeket az eseményeket, mintha nem hatvan, hanem hatszáz év előtt történtek volna.

A robogó nagy város zajában sirattam a falut, áldott emlékü öregszüléimet, a zöld szőlőhegyet, a Szekincze iszapos habját, vízbehajló fűzeit, fehérekérgű, ezüstlevelű nyárfáit. Sirattam a kis templomot, a napsütötte mezőket, a füves rétet, házunkat, az öreg Portás kutyát és mindent, mindent. Közben pedig folyt körülöttem — az én legkisebb körömben is — az élet drámája, a mit most érthetek csak. Jó, hogy gyermekkor is van, mert mikor lenne igazán boldog az ember?...

Leírom egyszerűen, minden színezés nélkül, a mi eszembe jut.

* * *

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1907. évi 364. és 365. számába

— Megyünk Pestre! — szólott egyszer a nagyapám.

Micsoda öröm ez! Sohasem jártam még Pesten; csak Esztergom a bűvösbájos játékok, a szép vendégfogadó, a cukrászbolt hazája, Esztergom volt eddig az én sóvárgásom netovábbja. Ennél messzebbre soha sem vittek. Annyit tudtam Pestről, hogy még Esztergomnál is szebb, nagyobb és több benne a vendégfogadó, cukrászbolt és a játék.

Nem találtam a helyemet sehol. Mikor megyünk már? Mikor érünk oda? Meddig leszünk ott? Mikor jövünk vissza, mit veszünk? — ezek a kérdések járták örökké. A háznép sokat szenvedhetett miattam, mert egyik-másik tagja a családnak időnként a pokolba kívánt. Pestre megyünk! — újjongott a lelkem — vonatra ülünk! Sokáig nagy városban leszünk! Vesznek magától járó gőzöst, kígyót, mozgó tigrist! A kis Péter boldogabb volt, mint János vitéz Tündérorszáiban.

De a kis Péter figyelő szemei valami olyant is láttak, a mi fölötte gyanús. Nagyapja, meg a nagyanyja több ízben összeálltak suttogni, miközben gyakran kiejtették a kis fiú nevét, sőt egyszer alighanem róla mondták, hogy nehéz elválni tőle. Az öregmama a vendégszobában a kis cipőket, kis nadrágot, ingeket egy nagy, zöld ládába rakosgatta és a mikor Petike benyitott, megrezzent és mintha a szemét törülte volna. Mikor tudakozódtam, hogy minek viszünk annyi ruhát, azt mondták, sokáig ott maradunk.

— Szeretnél Pesten iskolába járni, Péter? — kérdezte a nagyapám.

— Nagyapáék is ott lennének?

— Mi nem lehetünk ott, nekünk haza kell jönni Ölvedre.

— Akkor nem szeretnék, — mondtam határozottan.

Félelem szállott meg. Éreztem, hogy valami készül, valami borzasztó. Ma tudom, hogy mint az állat a vihart, úgy érezte meg a kis gyermek lelke, miképpen gyilkolják meg örökre tiszta, zavartalan boldogságát. (Jött az Élet, előre rengett már léptei alatt a föld.)

— Holnap reggel indulunk! — mondta nagymamám, s az én nyugalمام végképp oda lett. Kevés ember aludt olyan rosszul azon az éjtszakán, mint Péter, a ki már négy órakor fönt volt és háborgatta a még aludni szándékozókát. Végre is megszidatott. Enyhe napsugár ragyogott a torony

bádogtetején, s vidám szívvel ültem föl a kocsira; az aggodalmon erőt vett az öröm; Pestre megyünk!

A legközelebbi vasutállomás abban az időben Szobb vala; bizony jó három óra kocsin, de ezüstfehér országot víz oda óriási, összeboruló topolyfák alatt.

Az állomáson soká kellett várni; azt hittem, sohasem jön már a vonat. Egyszerre csak berobogott a fekete, óriási szörnyeteg; rengett a föld; a por, falevelek tánczra kerekedtek; aztán nyögve, fújva, szuszogva megállott. Karon ragadtak, kézről kézre adtak, egy kis szobáskába zártak, a minék még az oldala is csupa kanapé volt; aztán egy akkora lökés, hogy majdnem hanyatt estem és dübörögve, csattogva megindult a vonat először lassan, később mindig sebesebben. Elképedés, bámuló öröm, szorongó élvezet: ezt éreztem. Káprázó szemeim előtt a sinek mellé ültetett fák, bokrok hosszú, zöld vonalakká húzódtak: tündérszép vidékek váltakoztak. Dömösnél előcsillant a hatalmas Duna; ennek partján erdős sziklák aljában vitt az út tovább. Mint képek a gyorsan forgatott könyv lapjain, úgy tűntek föl, múltak el: Nagymaros, az óriási szőlőhegyek, hatalmas erdők, a csudaszép visegrádi várromok, Vác, a széles Duna partján, a végtelen róna, kertek, a gyárak, rengeteg vasúti sín, jövőmenő, ácsorgó, füstölgő mozdonyok, házak, az állatkert, s egyszerre nagy üvegtető alá rohant be a vonat. Zsibbadt lélekkel szálltam ki, s ez az elfogultság nem is hagyott el napokig. A nagy város fényes boltjai, négyemeletes palotái, a szünetet nem ismerő zaj, robogás, a túlkölő lóvonatok, elsurranó bérkocsik elkábítottak. Álomban éltem.

Kocsink végtelen palotasorok közt kanyargott, megállott a Kéményseprő utcában (a Dunához közel) egy sárga, egyemeletes ház előtt. A földszinten ragyogó fűszeres bolt valami négy kirakattal. A zöld kapu előtt egy nagyhasú bácsi állt gyöngyös sipkában kis sátor alatt; előtte hosszú asztalon tisztított libák, kacsák, csirkék heverték egymáson. Az utca rövid volt és macskafejű köveken zötyögött egy furcsa kocs. Nagy lovak húzták; a hám hegyes, rézzel kiveret csúcsban végződött; a kocs. tulajdonképen valami hat megvasalt gerenda, telerakva kis hordókkal, a mik csörömpölve ütődtek egymáshoz. — Mennyire bámultam én mindezeneken! Mintha vakon születettnek a szemét nyitnák meg.

Átmentünk a kis piszkos udvaron, föl a szűk falépesőn, végig egy márványlapos folyosón, melynek vékony vaskorlátjához hetekig nem mertem támaszkodni. Szűk konyhán keresztül kis szobába nyitott be a nagyapám. Széparezú, idős, kövér néni ugrott föl és meglepődve kérdé:

— Azt írták, holnap jönnek csak!

— Igaz, — felelt a nagymama — de hamarabb bevégeztük egy nappal a szántást, hát eljöttünk.

— Isten hozta mindnyájokat!

Összecsókolódtak, beszélgettek. Megmosdottunk,* átöltözködtünk és aztán nyakunkba vettük a várost. Két napig jártunk mindenfelé: gazdag boltokban, színházban, czirkuszban, vendéglőkben, nagy hegyen, szép szigeten. Közben a Czukor-utczában bementünk egy iskolába, s valószínűleg akkor irattak be, de bizony én erre nem emlékszem. Harmadnap délután rájött az eső. Az a kis darab ég a nagy házak között elszürkült, beborult. A kövezet nedves, síkos lett. A szűk udvarra nyíló ablakok alig adtak valami kis világosságot. Nagyapámék felöltöztek, engem megcsókoltak és azt mondták, hogy estefelé visszajönnek. — De nem jöttek vissza. Pesten maradtam, s ilyen fájdalom nem sok ért ezen a földön.

* * *

A keresztapáméknál laktam. Napokon át sirtam a díványra borulva, mint az Édenkertből kiűzött Ádám. Hiába a sok szép játék, a mit nagyapámék hagytak, hasztalan a finom czukrok, a mit lent a boltban vettek: meg akart szakadni a szívem, érzékeny lelkemet hallatlan fájdalom tépte szünet nélkül: még ma is világosan emlékszem rá, olyan igazi, mélységes volt és nagy. Belefáradt vigasztalásomba az idős házaspár. A néni el is ment sokszor és órákra magamra hagyott; különös, hogy ilyenkor még legjobban elcsöndesedtem. Órákon át elüldögéltem a dívány sarkában és szemlélődtem. Tapétás falakon szentképek lógtak, különösen kettő igazán gyönyörű. Az egyik az Urat ábrázolta; hullámos haja világoskék ruhájára omlott és a szemei beletekintettek az ember lelkébe. A másik Mária volt, az Úrnak szenvedő anyja. Bizonyosan értékes két darab lehetett. Politúros, ingadozó asztal, magas lábú ágyak egymás végiben és egynéhány karosszék; huzatuk selyem,

de már piszkos és több helyen kirepedve, a min kilógott a kócz. Az elég nagy szoba egyik falában ajtó, elrekesztve fiókos sublóttal, melynek tetején remek ingaóra üveg-bura alatt, a milyen az én gyermekkoromban minden úri háznál ott kettyegett. Mai eszemmel azt kell mondanom, hogy hajdani jómód, s mostani szegénység látszott mindenben.

És az én keresztmamám, a néni, tökéletesen illett ebbe a környezetbe. Ötven éves lehetett, de még igazán szép asszony. Kövéres, alacsony természetén kopott, fekete ruha; nyakát foszladozó csipke és száz forintot érő aranyláncz körítette. Everlasting czipője kifehérelt itt-ott, de a kezén drágaköves karperecz csillogott. Mikor leült valamelyik karosszék, a melyeknek a szövete a legfinomabb selyemből készült, de már harmincz évvel azelőtt, mindenki láthatta, hogy a két öreg, a néni és a lakószobába került finom, de most elnyűtt szék valamikor jobb napokat éltek meg. Mert a néni is úgy járt, mint a butora, a melyik szalonba való volt, most pedig ráálltak leporolni a kaszni tetejét. A néni egykor gazdag volt, cselédeknek parancsolt, most pedig maga főzött reggel híg pesti tejből rossz kávé, délben olcsó ebédet; maga hordta fel a kis piszkos udvarról a vizet a hátulsó cselédlépcsőn; kijárt a dunaparti piacra kis, szalmából font szatyorjával, hogy ökölnyi húst hozzon haza.

Hát a bácsi ki volt?

A koronaherczeg-utczában a járókelő egy kis boltot láthatott. Czégtábláján fehér betűk ennyit árultak el: Winter Péter vésnök. A keskeny üvegajtó mellett, félméternyi kirakatban üveglapokon pecsétnyomók százai álltak katonás rendben, közöttük egy-egy nagy, mint vezér; továbbá néhány ezüstkanál, miknek a nyelére szép monogrammot vésett a bácsi ügyes keze. A kirakat üvegtábláján belül, a pecsétnyomók mögött ült Winter bácsi, az én keresztapám és dolgozgatott, véste a pecsétnyomókat, dohányszelenczéket; de sokszor bizony nem volt mit vésní.

Ha valaki ezt a két csendes embert meg akarta ismerni, annak elég volt egy napig náluk tartózkodni, — ezt a nagymamám mondta róluk. Az én szememben akkor persze másként tűnt fel a dolog; én őket sokkal tökéletesebbnek tartottam, mint a minők valójában voltak. De nagymamám

csakugyan igazat mondott; egyik napon ugyanazt tették beszéltek, mint a másikon. Leirok egy ilyen napot.

Mikor reggel hét órakor a nagy sörös kocsik lánczcsörgése, a millimárik kiáltozása és a szemetés harsány csöngetése fölkelte, a bácsi már künn-sétált a Dunaparton; a néni fölöltöztetett, élém adta a kávé, kifit, fölvette kis szatyrát, s miután engem elkísért az iskola közelébe, ment az ökölnyi húsért a piacra.

Tíz órakor kieresztettek az iskolából. Otthon már a néni összerakta a piczi lakást és kint álldogált egy csöppnyi pléhsparherd mellett és tejföl-, tojás- és zsirtalan ebédet főzött; közben-közben pedig hajmunkákat készített. Sokat bámultam én őt ezért; minő gyönyörű karpereczeket, gyűrűbe való fonatokat, tölgyleveleket, makkokat, sőt virágcsokrokat csinált, véghetetlen türelemmel számlálgatván a hajszalakat feketekeretű pápaszemén keresztül, s a munka könnyítésére német Lied-eket dúdolgatott, a melyek mind «Oh liebe»-vel kezdődtek és «so sehr»-rel végződtek.

Gyakran meg-megszólított engem a néni:

— Péter, vedd föl azt a plajbászt, mert a bácsi nem szereti, ha a földön hever valami.

— Péter, nézd meg, ég-e a tűz, mert a bácsi a levest forrón eszi.

— Péter, kilátszik a zsebkendő; tudod, hogy a bácsi megszólít érte.

Minél inkább közeledett a dél, a megszólítások annál sűrűbben háborgatták lelkem nyugalmát. A néni minden perczen fölkelte székéről, a nagy «pakkendekli» mellől, min a «kleklik»-kel a hajszalakat szötte, fonta, s kinézett a konyhába, sőt a «gang»-ról le az udvar kapuja felé, jön-e már a bácsi?

— Péter, — mondá súgva, — ne beszélj, mindjárt itt lesz a bácsi, — s lábujjhegyen járkált ide-oda.

Mindig a bácsi, csak a bácsi. A bácsi már csukja a boltajtót, már jön a Grünhaus-nál, már befordult a sarkon, már . . . a lépcsőn . . .

S csakugyan, egyenletes lépések, czipőnyikorgás jelentette a bácsit. A néni hirtelen beszaladt a szobába, tenyerével végig simogatta kopott fekete ruháját, megigazította a vékony aranykeretű, homályos tükörben szürkülő haját, s

leült az egyik fotelbe, szemeit lehunyta, két kezét ölbe tette, fejét oldalt hajtotta és várt.

Csendesen lépett be a bácsi. Letette czilinderét, oda állt a felesége elé, véghetetlen gyöngédséggel megcsókolta a homlokát, finom udvariassággal fölemelte öléből a balkezet, s azt mély tisztelettel szintén megcsókolta. A néni fölkelt és visszacsókolta a bácsi száját.

Elég magas ember volt. Kopott, de tökéletes tiszta szürke ruhában, szűk, németes nadrágban. Az inge hófehéren villant elő kivágott mellényéből. Igazi német arc, sötétszöke, itt-ott őszülő, hosszú, nyakig érő haj, mit elől gondosan hátrafésült, piros arc, hosszú, egyenes orr, kicsi száj és szelíd szürke szemek. Szóval szép ember volt a bácsi.

Vissza ment a czilinderéhez, gondosan lesimogatta róla a port, végig nézte magát, elég tiszta-e? s megkérdezt engem:

— Na, hogy vagy, Péter?

A kiejtése mindig nagyon németes volt; jól tudott ugyan magyarul, de mégis mihelyt megszólalt, mindenki tudta, hogy Budán született 1830 körül, — a mint később értesültem.

Galamblelkű ember volt, soha senkit meg sem szidott; soha tőle csunya szót nem hallottam. Imádták egymást, pedig a bácsi néhány évvel fiatalabb volt.

Ezalatt a néni behozta a levest. Beszélni kezdtek, hol németül, hol magyarul, de majdnem mindig magyarul, mert a néni dunaföldvári születésű volt, anyámnak rokona.

— Nos, hogy ment az üzlet, édes lelkem?

— Oh, mein Liebchen, nagyon rosszul, napról-napra gyengébben. Egy, höchstens két kundschaft akad.

— Pedig te milyen ügyes ember vagy, édes lelkem! Ki tud még olyan fein munkát csinálni, mint te?

— Na na! — mondá a bácsi és megsimogatta szép szöke bajuszát, — de sok már a graveur, olcsóbb, rongyabb munkát csinálnak; elveszik tőlünk a kenyeret. Más idők, más idők!

— Bizony más idők, nehéz az élet, nagy a drágaság, sok a házbér, kevés a kereset!

Mind a ketten nagyon sóhajtoztak, mind a kettőnek ugyanaz jutott eszébe. Hétéves gyerek voltam, de igazán

mondhatom, tudtam, mi következik; nem is csalódtam. A néni kezdte mindig:

— Szegény lelkem te, sohase vagy itthon, mindig a boltban kell ülnöd.

— Úgy ülök ott, mintha viaszbábú lennék; mozdulatlanul egész délelőtt. Leider! semmi munka sincs.

— Szegény lelkem te, mikor még a házunk megvolt a Szerb-utczában! — és a néni szeme könnyes lett.

A bácsi kezét csókolt neki:

— Oh, mein Liebchen, akkor te se magad hordtad a vizet az emeletre. Milyen szép ház volt! Wie schön!

— Az a négy szoba az első emeleten az utcára! Szép pénzt kaptunk a második emeletért is, — sóhajtá a néni.

— Emlékszel, mein Liebchen, hogy kiugrottál az ágyból, mikor kigyúlt a raktár a földszinten?

— Elájultam, mikor explodált a spiritus. Bizony a boltos is sokat vesztett.

— Mi tönkre mentünk. Úgy sajnállak, mein Liebchen.

Sokáig hallgattak, a néni könnyezett, a bácsi sóhajtott, s újra beszéltek a házról. Megdicsérték, megsiratták és biztosítottak engem, hogy én is kaptam volna belőle, meg Olga is, meg az édes anyám is. Én tudniillik az ő házukban születtem, s engem nagyon szerettek.

— Ne búsulj, Péter! — tette hozzá jó szívvvel a bácsi, — van még a bankban ötezer flórin, actiában, az is a tiétek lesz, wenn wir sterben werden.

— Tiétek bizony, csak nektek spóroljuk; alig költünk el a kamatból valamit, — erősítette a néni is.

Most az ötezer forintról ment a szó, fölosztották százszor közöttünk, ki mennyit kapjon? Azután a néni elmondta, hogy 1848-ban, mikor a várost bombázták, hogyan futott ő a kanáris kalitkával a külvárosba, hogyan éltek két napig a pinzében. Ezt is hallottam nagyon sokszor.

Egy óra után a bácsi részéről gondos keféldedés, mert nagy a «bór», azaz a por. Gyöngéd elbúcsuzás, — s vitt engem a bácsi az iskolába. Este az ő megjövedele megint ünnep számba ment.

A sublót órája nem lehetett pontosabb, mint az ő hazatérte és távozása. Mikor az esküteri nagy templom öreg harangja utolsót kondult, a bácsi czipője harsány

csikorgással jelenté, hogy közeledik a budai polgár, (a mire mindig nagyon büszke volt).

Egy hideg deczemberi napon délelőtt féltizenegykor — a mikor a néninek még esze ágában sem lehetett a karszékbe ülve szemét lehunyni, a fejét félreahajtani és kezét ölle tenni — a szokottnál erősebb czipőnyikorgás és gyorsabb lépések hangzottak a márványfolyosón, s pár percz múlva belépett a bácsi.

— Jesszus! — sikoltott a néni és összecsapta a kezeit, aztán megkövülve nézte az ő «édes lelkének» megnyúlt vonásait, megtört szemeit.

A szegény bácsi elfelejtette az ő «Liebchen»-jét megcsókolni, ment egyenesen a szobába; a szegény néni, mint a halálraitélt utána tántorgott; ott a bácsi megállt az asztal előtt, kihúzott szürke kabátja zsebéből egy csomó hosszúkás nyomtatványt és rekedten mondta:

— Die Sparkasse machte Bankerrott! Wir machten Bankerrott! Megbukott a bank, be lehet dobni ezeket a spórba! — és lehajította a papirosomót a diványra.

A szegény néni kapkodott a levegő után és csak egyre nyögött.

— Jézus, Mária, Szent József! Jézus, Mária, Szent József! — hajtogatta szünet nélkül. Azután egymás nyakába borultak és sirtak.

Nem tudom, hogyan heverték ki ezt az újabb csapást? Azt hiszem, sehogy'. A mostani eszemmel azonban el tudom képzelni mennyire megnövekedett az ő déli és esti beszélgetéseiknek-, örökös, gyenge lélekre valló panaszainak a tárgya; el tudom képzelni, hogy' összetörött ez a két szegény ember, hiszen most már semmijök se maradt. Ja! Sie machten Bankerrott.

* * *

Talán röstelni való, de kétségtelenül igaz, hogy az első iskolai esztendőből általán nem sokra emlékezem. Annyit tudok, hogy szép nagy teremben vagy hatvanan lehettünk fiúk, s a tanító bácsinak német neve volt; úgy emlékszem rá, mint szép, szelid emberre. Mindjárt az első napokban próbálgatta, kérdezgette, hogy ki mit tud. Engem is kihívott, kezembe adott egy könyvet és megkérdezte, tudok-e olvasni?

— Tudok már régen.

— Régen? Ne tréfálg kis Ölvedi! Próbáld hát meg ezt a verset.

Én egészen folyékonyan olvastam, hogy «Mennek a vitézek — Csengő indulóra, — Lelkesítő felhívásra, — Harczi parancsszóra» . . . , mit később könyv nélkül is megtanultunk. Azután még mást is olvastatott; végül mosolyogva veregette meg a vállam':

— Igazán derék fiú vagy, sokat tudsz. Ki tanított meg olvasni?

— A nagyapám.

Kikérdett mindenféléről, s végül lelkemre kötötte, hogy mondjam meg a nagyapámnak, nagyon tisztelteti a tanító bácsi. Meg is mondtam.

Ettől fogva az első padban ültem másodiknak. Legelől egy báró fiú, utánna én, aztán B . . . Géza, egy kicsiny kis füstös gyerek.

Nagy oka van különben, hogy oly sok minden kimosódott a lelkemből. Egy délelőtt ugyanis a tanító bácsi megállt előttem:

— Valami bajod van, kis Péter? — és fölemelve az államát a szemembe nézett.

— Fázom nagyon, tanító úr!

— Fiam, hiszen neked erős lázad van. Majd János bácsi haza kísér. Feküdj' ágyba!

Milyen furcsa volt kilencz órákor haza menni; nagyon bántott a dolog. Lefeküdtem aztán, s nem is keltem föl két hónapig; a betegség után újra tanultam ülni, járni, élni. A Dunapart gömbölyü ákácjai lombot hajtottak, mikor kiengedett a doktor. Az iskolában már a nagy betűket tanulták, de én büszkén írtam meg a nagyapámnak, hogy nem mulasztottam semmit, mert én mind tudom azt, a mit a fiúk.

Mialatt láztól égő testtel pihegtem, s gyermeklelkem öntudatát megölte a betegség, mindig azt képzeltem, hogy Ölveden vagyok. Winter néni elbeszélése szerint öregszüloimet, a falut, játszópajtásaimat, a Szekinczét emlegettem örökké. Különösen a nagymamámat láttam az ágyam mellett ülni szüntelenül, alig mozdult el néhány perczre. A legkülönösebb azonban az volt, hogy időnkint bejött hozzá Michnyai bácsi és ő is leült az ágyam szélire, s megcsókolta

a nagymama kezét. Hogy' lehet ez? -- tusakodott lázas elmém, — hiszen Michnyai bácsi meghalt, ott is voltam a temetésén? Miért nem jön be Irma, a kis húgom? hol van ő? Nagypámat meg csak délben és este látom, — talán haragszik rám? Hiszen én nem tehetek róla, én fölkelnék, de ha nem bírok!... Ki az az ismeretlen bácsi, a ki minden nap kétszer fölültet, kopogtatja a hátamat, fogja a kézcsuklómát? Miért töltenek a számba olyan rossz keserűt? — Néha szállni tudok a felhőkben, aztán a tenger fenekén úszom, polipokat látok, nagy pókok másznak rajtam. Az iskolába százszor is elindulok, alig bírom húzni a lábaimat, olyan súlyosak, négykézláb vonszolom oda a testemet, de az ajtó mindig be van zárva. Nagymamám el akar hagyni, mint akkor egyszer; megkapom a kezét, ő azt mondja, hogy ne féljek, nem megy sehova. Néha tudom, hogy az ágyban fekszem, de a derékaj hirtelen lesülyed, s én zuhanok valami forró katlanba, — fölsikoltok. A nagymama valami hideget tesz a homlokomra, a mellemre és keserűt önt a számba. Nagy, tompa dobbanásokat hallok; valaki kereket gurít rögös úton; először nagyot, aztán mindig kisebbet, egyre kisebbet; látom az egész sort, elér Ölvedtől Esztergomig. Látom az esztergomi nagy templomot, de vízben van és nem két kis tornya van, hanem ezer meg ezer; a víz rázúdul előnti az egész vidéket, engem is elsodor, fuldoklom benne, iszonyú rémület...

Majd lassan lassan kezdett minden a rendes helyére állni. A sublótot nem látom már a plafonon járni, mint a legyet. A tűz, víz eltűntek; az a valaki a kereket nem gurítja Ölvedtől Esztergomig. Sőt egyszer egy délelőtt valami nagyon jó történt velem; olyanféle, mint mikor az ember fölélbred álmából; azt hitte, igaz az, a mit átélt és most látja, hogy csak álmodott. Nini! hiszen nem a nagymama ül az ágyam szélén, hanem egy sötétszöke hajú, kék szemű, fehér arczú leány, a kit sose láttam még, a ki nagy szeretettel néz engem, lesi minden mozdulatomat. Winter bácsi jön haza minden délben és este a boltból, nem a nagypám. Az ismeretlen bácsi a doktor, ő kopogtatja a hátamat, ír hosszú czédulát, a miért keserű orvosságot adnak. Nem vagyok én Ölveden, hanem Pesten; tudom már, hogy megbetegedtem, hogy nem mehetek az iskolába. De már jobban

vagyok, nemsokára fölkelek, meggyógyulok; eljön a nagyapa értem és elvisz Ölvedre.

A szelíd arcú lány rám hajlik, megcsókolja a homlokomat, láztól kipattogzott számat és megszólal:

— Kis Péter, Olga néni vagyok, édes mamád testvére. Nagyon, nagyon szeretlek téged, hát te fogsz-e szeretni engem?

Egy pillanat alatt megszerettem. (Bizonyosan mindenki úgy volt vele.) Megöleltem lesoványodott két kis karommal a nyakát, magamhoz húztam a fejét; éreztem, milyen édes illata van a hajának. Egyszerűen csak ennyit mondtam:

— Szeretni foglak, Olga néni! — és sirig tartó barátságot kötöttünk.

Winter néni a piacon járt. Olga elmondta, hogy már két hete Pesten van, eljött engem ápolni; hogy én háromféle betegségen estem keresztül, majdnem meghaltam, de a jó Isten megsegített.

Kopogtak. Olga néni fölkapta a fejét és hirtelen fölugrott. Milyen sugár, magas termete van, de szép lány! Lehetett már huszonnégy éves.

Nini! hiszen nem Michnyai bácsi ült én mellett, hanem Gerő bácsi, a háziúr. Harmincz éves, szőke férfi, eleven, szürke szemek, piros száj, villogó fogak, szép hajlású orr; szóval helyre egy ember. Jól esett rá nézni.

Kezet csókolt Olga néninek, a ki lesütötte a szemit és elpirult.

— No, kis Péter, hát gyógyulsz már? Ugy-e jó barátok leszünk? Nézd csak, mit hoztam én neked! Szép? — szolt hozzám és egy nagy pléhskatulyát tett a dunyhám tetejére. Kinyitotta, ide-oda rakta, széjjelszedte, összekapcsolta és egy gyönyörű kis vár lett belőle. A négy sarkán torony, felvonóhid és vagy száz katona, sok ágyú, lovacsák, — csupa gyönyörűség!

Elém tették a nagy tálczát, föltámasztották a hátamat és én boldogan játszottam, játszottam. De bizony hamar kifáradtam, s visszafektettek. Sándor bácsi megszólította Olga nénit:

— Tavaly nagyon keveset időzött Pesten, Olga nagysám! Most úgy-e tovább itt marad?

— Csak nyárra megyek haza, addig a néninél leszek.

— De jó lesz! Elhiszi-e, hogy engem boldoggá tesz velem?

— Magát? Mit érdeklí magát egy olyan szegény, egyszerű lány, mint én? Magát, a pesti gavallért, a ki... — hirtelen elhallgatott Olga néni.

— Tudom, mit akart mondani. — szólt nyugodtan Sándor bácsi, — tudom. Azt akarta mondani, hogy a ki olyan lump, léha életet él, mint én.

— Nem, nem.

— Tudom, hogy azt akarta mondani, ne is tagadja. Sőt én helyben hagyom, mert igaza van, fájdalom — nagyon is igaza. De csak a dolog egyik részében, abban, hogy léha, lump vagyok. Azonban engedje meg, de — boldoggá tesz, ha itt marad.

Olga néni csöndesen fölkelt, lassan az ablak felé indult és ott megállott. Sándor bácsi utánna ment, meg akarta fogni Olga néni kezét, de ő nem hagyta.

— Talán fájdalmat okoztam magának? Isten látja lelkemet, mást akarok, nem bántani magát.

— Hagyja csak, Gerő úr, hiszen önnek oly sok ismerőse van Pesten, minek zavarná föl az én közönséges életemet. Hallottam dolgairól, s valószínűleg ismerem önt. Művelt ember, jó pajtás lehet, — csak én is hadd menjek a magam útján.

— Olga, nem ígérek semmit, nem mondok semmit, csak azt, hogy szeretem.

— Szeret? Miért és meddig?

— Gúnyolódik? Persze nekem ugyancsak nehéz védekezni.

— Hiába is próbálná, én úgy se hinném.

— Pedig tudok védekezni.

— Ugyan mivel?

— Rendbe hoztam a lakásomat, hivatalt vállaltam a banknál már négy hónapja és azóta soha tiz órán túl ki nem maradtam. Nézze csak meg, milyen jó színben vagyok.

Ránéztem én. Úgy állott ott az a széles vállú, sugártermetű férfi, mint a cédrus, finom szürke ruhája megfeszült rajta. Az arcán bánatos mosolygás játszadozott. Olga néném is rápillantott. Elhallgattak, s mind a ketten leültek.

— És nem fog szeretni soha? — kérdé végre Sándor bácsi.

Éppen meg akartam kérni Olga nénit, hogy szeresse

Sándor bácsit, mikor nyílt az ajtó, s belépett a néni, utánna az orvos. Sándor bácsi egy kis idő múlva elbúcsuzott, sőt nemsokára az orvos is, a ki meghagyta, hogy nyissanak ablakot. Kinyitották. Friss februári levegő özönlött be rajta. — Olga néni gondolkodva ült a díványon. A néni rakosgatni kezdett, s közben kérdezett egyetmást hol tőlem, hol Olgától:

— Régen jött ez az ember?

— Elég régen.

— Te, Péter, jól betakaróddzal, meg ne fázz'! Vettél be orvosságot?

— Vettem, néni!

— Ismered ezt az embert, Olga?

— Úgy hiszem, ismerem.

— Ez egy lump, hitvány ember, talán gonosz is.

— Hogy sok benne a rossz azt elhiszem, de van jó tulajdonsága is, kettő.

— Két jó tulajdonsága? Ugyan mik lehetnek azok?

— Őszinte, ez az egyik. Meg akar javulni, ez a másik.

A néni intett a kezével, végig törülte a karszék támláját, aztán szólt megint hozzám:

— Ma jó becsináltat főzök, vettem egy csirkét. Azt mondta a doktor, hogy mához egy hétre fölkelhetsz. Be vagy-e takarva?

— Be vagyok nyakig.

— Láttad már annak az embernek a szobáját?

Olga néni csodálkozva felelt:

— Már hogy' láttam volna?

— No, olyant se mindenütt mutogatnak. Pedig kettő is van neki. Az egyik egészen üres. A másikban van egy ágy, egy asztal, meg vagy harmincz pezsgős üveg a sarokban. Tudod-e, hogy csak az a ruhája van, a mit rajta látsz? Tudod-e, hogy csak mosdani jön haza? Hogy fülíg van adóssággal? Pedig a ház az övé, gazdag lehetne, ha tisztességesen élne!

— Elhiszem; kár érte, — mondá egyszerűen Olga néni.

— Sajnálod?

— Sajnálom. Szép ember, kedves ember.

— Szép? Az igaz.

— És alapjában nem is lehet rossz. Azt mondja, bebutoroztatta a szobáját és négy hónapja hivatala van.

— Kötve hiszem. Péter, ne dugd ki a karodat! Csukd be, kérlek, Olga, az ablakot. No csak vigyázz, az az ember gonosz. Mondta a bácsi is sokszor, pedig tudod, hogy a mit a bácsi mond, az szentírás.

Délben megjött a bácsi. Nagyon jókedvű volt, bizonyosan szép megrendeléseket kapott. Örült, hogy én jobban vagyok.

Az ebéd vidáman folyt le.

— Mein Liebchen, — mondta a bácsi a néninek, — tudod-e, mi az ujság?

— Micsoda, édes lelkem?

— Az, hogy Gerő a kereskedelmi bankban hivatalnok már hónapok óta; az ellenőr nagyon dicséri, hogy művelt, finom ember és pontos hivatalnok.

A néni összecsapta a két kövér kis kezét:

— Jézus, Mária, Szent József!

Olga néni arca biborvörös lett, a szemei ragyogtak. Én is nagyon örültem, hogy nem szidják már a jó Sándor bácsit. El is dicsekedtem, hogy minő szép játékot hozott.

— Ma végre kifizette Schönberg is a hatvan forintot, — mondá derülten Winter bácsi, — azt hittem, sohasem adja meg.

— Jó az Isten, — szólt a néni.

— De már nincs meg mind, mert az úton találkoztam Gerővel, a hivatalból jött. Bekísértem a lakásába és megd tam neki a tiz forintot, a mult negyedi hátralékot.

— Igaz, hogy bebútoroztatta a lakását? — kérdé a néni kíváncsian. Olga feszülten fgyelt.

— Igaz. Nagyon szép lakása van.

— Úgy-e mondtam, hogy nem olyan rossz ember ő?! — kiáltott Olga néni diadalmasan.

— Jó, jó, a te dolgoz ez, Olga, — mondá csendesesen a jószívű néni, — Szűz Mária oltalmazzon!

Ezután németül beszéltek, a miről azt hitték, nem értem. Mind a mellett is annyit megtudtam, hogy talán Sándor bácsi feleségül akarná venni az én Olga nénimet. Nekem a terv nagyon, nagyon tetszett. Én mindig szerettem Sándor bácsit.

A gyermek lelke tudja, kit szeressen.

Winter bácsi egy szép májusi délután elvitt a Sváb-hegyre. Olga, meg a néni otthon maradtak, mert Olga néni rosszul érezte magát.

Halálra fáradtan jöttünk haza este a bácsival. Olga néni ágyban feküdt és alig ismert meg bennünket. Később jobban lett, magához intett engem:

— Kis Péter, látod, most meg Olga néni beteg.

A kis Péter bizony sirva fakadt, de azért megsimogatván a beteg arczát, vigasztalta őt:

— Ne félj, Olga néni, te is meggyógyulsz, a doktor bácsi ad neked orvosságot. Ha fölkelsz, eljön Sándor bácsi és elvesz téged. Van már konyhája is, — ma láttuk a bácsival, — főzhetsz neki ebédet.

Olga néni magához szoritott és megsókolt sokszor:

— Meggyógyulok, kis Péter, édes kis fiú, már most is jobban érzem magam'. Pár nap múlva fölkelek.

De bizony nem kelt föl, csak egy hónap múlva, akkor is sokáig nagyon gyenge volt.

Emlékszem rá, hogy Sándor bácsi minden nap meglátogatott bennünket. Vitt mindnyájunkat színházba, Városligetbe, czirkuszba. Nagyon jó dolgom volt.

Sokat beszéltek valami eljegyzésről. Egyszer aztán a Sándor bácsi lakásán nagy mulatás volt és ő, meg Olga néném arany gyűrűt kaptak. Azt mondták, hogy októberben tartják meg a lakodalmat, október végén.

Többre nem emlékszem. Hogy' mentünk haza Ölvedre, ki volt értem? nem tudom. Úgy eltűnt a lelkemből, mint mikor a füstöt elkapja a szél.

* * *

Otthon Ölveden szüreteltünk. Egyszer sürgönyt hoztak. Én nem tudtam, mire való az?

— Megyünk Pestre, — szólt a nagyapám.

Megdöböntem, de nagyapám megvigasztalt:

— Ne félj, Péter, most nem hagyunk ott; az orvos azt mondta, hogy egy évig nem szabad iskolába járnod. Csak a jövő ősszel mégy majd.

Megnyugodtam. Annival is inkább, mert most nem rakták a ruháimat a félelmetes zöld ládába.

Megérkeztünk.

Benyitottunk Winterékhez.

A konyhaajtón, kívül, fekete, ezüstrojtos függöny lógott.

— Jaj, de szép, — kiáltottam örvendő és szaladtam be; egyenest benyitottam a szobába. A lábaim a földre gyökereztek, megállt a szívem verése.

Valami négyen, vagy öten voltak a szobában. Egy ágyon feküdt valaki. Nyolcz gyertya égett körülötte. Olga néni feküdt az ágyon halva. Fehér volt és mosolygott is talán.

Sándor bácsi az asztalra borulva ült és rettenetesen zokogott. Iszonyú volt mindez! Olyan halálos zsidbadtság nyögözött le, hogy míg csak Pesten voltunk, nem bírtam fölcusúdni belőle. Csak félálomban hallottam egy pár' szót:

— Hogy' történt ez? — kérdé a nagymamám.

A néni ságva felelt, hogy föl ne keltse a halottat:

— Vissza kapta a tüdőgyulladást; öt nap alatt vége lett. Szegény Olga, szegény Sándor! Jézus, Mária, Szent József! — és irtózatosan elkezdett sirni.

Winter bácsi a szemét törülgette, mindenki könnyezett.

Tudom, hogy temetésen is voltunk; lassan, sokáig döcögött a halottas kocsis. A pap fehér inget viselt és sokat hajlongott jobbra-balra. Mindenki sirt...

A kép eltűnik.

* * *

A durva kezű sors mennyi csapást, mennyi szerencsétlenséget zúditott a két kis pesti szobára. Mert itt még nincs vége a két jó öreg gyerek szenvedésinek. Szegény bácsi, szegény jó néni, hogy' sajnálom őket!

A pápai iskola tanulója voltam, mikor a nagyapám írta a többek közt: Winter néni, a keresztanyád meghalt a télen, Winter bácsi egy hónap múlva a Dunába ugrott.

Hogy összetörte őket a sors! Jézus, Mária, Szent József!

IX. Az öreg Portás.

A kisölvédi parókia udvarán méternyi vastag, bevakolt, két téglaoszlop a kapubálvány, melyeknek a tetejét piramisalakú, szürke kő védi az esőtől. Az egyik kapubálvány és a ház fala közt a szintén egy méternyi köz téglával van kitöltve, de jóval alacsonyabbra hagyva, mint maga a bálvány.

Ennek a közfalnak a tetejét hatalmas, ferdén állított kőlap fedi, úgy, hogy a folyosó deszkájáról ide könnyen föl lehetett jutni.

A kapu mellett van közvetlenül a folyosónak zöldre festett ajtaja, úgy, hogy ha valamely idegen az utcára nyíló ajtón az ambitusra belépett, — a feje fölött vészes morgást hallott. Az ijedt vándor fölpillantott és egy bozontos, nagy fejet látott kinyúlni a széles kőlap fölött; a nagy fej fogait vicsoritotta. Az ijedtében gyorsan besurranó vándor most belől ugyancsak hallotta morogni a vészes hangot, s a vicsorgó fogak itt is rémitették.

Az öreg Portás kutya helye volt az a kőlap a közfalon, s az ő mindig éber szelleme őrizte a vén parókiát. Mint élő és büntető leikiismeret fenyegette az idegent, hogy — semmit ne bánts, mert látlak én és megőrzöm öreg gazdámnak vagyonát.

Ennek az állatnak az alakja élesen válik ki a gyermekkor első éveit borító, s örökre a lelken ülő, vak éjszakából. Erre az állatra én ma is — sok tekintetben kiábrándult, vénülő lelkekkel is — a legnagyobb gyöngédséggel gondolok, mert a legelső tünemények közé tartozik, melyeket öntudatra ébredő elmém megőrzött és mert ő akkoron egyenrangú játszótársam, pajtásom, barátom, sőt gyámoltalanságom őrizője vala. A mennyire csak vissza bírok emlékezni, az ő hatalmas fejét, lágy, hosszú szőrrel borított testét, okos, barna szemeit mindenütt ott látom magam körül. — Mozdulatlanul áll a kőlapon, fekete-fehér foltos, vastag dereka előre nyúlik, szemei merőn tekintenek az ezüstfehér országúton rezgő fényes levegő messzeségébe, nagy, lompos farkát csendesen, barátságosan csóválja: vendég jön a házhoz. — Nehézkesen fölkel fektéből, lelógatja fejét és szimatolva, morogva, kedvetlenül kullog a kapu, vagy az ambitus ajtaja felé: idegen közeledik. — Játsszom a porban, építetek sok apró dombocskát, tollat, gyufaszálat tűzök a tetejébe, vagy kicsi papírzászlót: ő nyugodtan fekszik két lépésnyire tőlem összekunkorodva, alvást színlel, de fél szemével az ő kis pajtására vigyáz. — Alig-alig lépegetek még, nagy nehezen mászom csak föl a szürke kőlépcsőkön: ő jár velem mindenhová, nagy fejét hozzám dörzsöli, sima, meleg nyelvével megnyalogatja kezemet és a szájában hozza utánam a leesett kalapot. —

Öt-hat éves koromban fölmásztam széles hátára, s ő szülőkhöz méltó türelemmel, embernek is becsületére való óvatossággal hordozott körül a tágas udvaron és vigyázva lehasalt, hogy elég már, menjek már le a hátáról!

Milyen óriásnak láttam én őt! Mint egy hatalmas, erős, éppen nem közönséges lény él az emlékezetemben. Alig értem el a fejét az én fejemmel, két kis karom alig bírta átölelni vastag nyakát; ha fölágaskodott, rá tudta tenni két első lábát az embernek vállára is: félfő tisztelettel hogyan bámultam volna őt?

Nagyanyám különösen szerette az öreg Portást. Többször mondta nagyapámnak:

— Pompás kutya, olyan okos, akár egy ember.

— Igazán szép, nagy állat, — felelt a nagyapám, — Michnyai mindig tudta, mit kell adni. Tudod-e, mennyi ideje van nálunk ez a kutya?

— Azt hiszem, nyolcz éve.

— Tíz, tíz, nem nyolcz.

Hogy' eljár az idő! — mondta nagymamám, — hiszen akkor ő is öreg már nemesak mi.

(Hát én, mit mondjak én? Mikor nagyanyám sóhajtott, hogy eljár az idő, akkor én még hat éves kis gyerek voltam, és ma már hatvan esztendőss agg. Én, én mondhatom el, hogy az idő eljár!)

* * *

Nagymamám kimutatott az utczára és csaknem utálattal, borzadva mondta:

— Ott megy a tolvaj!

— Hol, hol? — kérdeztem sürgetve és oda szaladtam az ablakdeszkához.

— Ott ni, a fák alatt.

Egy fiatal ember ment ott. Kezeit eldugta kék köténye alá, háta meggörnyedt, két vállát előre húzta, fejét lehajtva mozdulatlanul tartotta, de azért szemei jobbra és balra forogtak, elő-elő villantak fekete, bozontos szemöldöke alól; lábát nem emelte föl, úgy, hogy meztelen talpai csikokat húztak a porban, — mintha síma deszkán fakatonát toltak volna, olyan mozdulatlanul vonult előre. Mint az árnyék, olyan nesztelenül siklott tovább az akáczfák alatt.

Ráismertem, Cserepes Jóska volt ez az ember, nagymamám szerint tüzes tolvaj, a ki lopásból él. Csakhamar kiderült valami ilyes.

Egyszer ebéd után öregszüléim benn iddögáltak fekete-kávójukat, nagyapám azonkívül csibukot szítt, nagymamám pedig fekete csontkeretű pápaszemét orrára illesztette és elmerülten olvasott, én a barnára festett ágyak oldalára szavakat írtam, még pedig — gyermeki szeszélylyel — megfordítva: bácsi — icsáb, uraknak ura — aru kankaru, — a mi mód nélkül mulattatott; még a nagyapám is nevetett.

Két óra felé járt az idő, a cselédség a mezőn dolgozott, a háznál magunk voltunk. Egyszerre kint a vén Portás barátságatlan, morgó ugatását hallottuk, mire néhány perc múlva félénk, óvatos kopogás jelentette, hogy valaki be akar jönni. Ki lehet az, a ki ilyen zaj nélkül jutott el az ajtóig?

— Szabad, — mondtuk mind a hárman.

Az ajtó csak pár arasznyira nyílt ki, s azon besiklott Cserepes Jóska sovány teste. Csendesesen köszönt:

— Adjon Isten szerencsés jónapot, nagytisztelendő uraméknak, — aztán kezet csókolt a nagymamámnak, sőt minden tiltakozása daczára nagyapámnak is.

Megállt a szoba közepén lehajtott fejjel, lesütött szemekkel. Kezeit köténye alá rejtette, fázósan összehúzódott és színtelen, lassú hangon beszélni kezdett:

— Alássan megkérem, nagytisztelendő uram, bajban vagyok, — itt elhallgatott.

— Nos, mi baj, József? — biztatta nagyapám.

— A mult öszön tehénkét vettem, nagytisztelendő uram. Először tejelt is jócskán, de a télen a Vastag Zsuzsi megrontotta, — nos, azóta elapadt.

— Ugyan, ugyan, csak nem hiszed, hogy Vastag Zsuzsi rontotta meg? — feddőzött nagymamám; — nem adtál neki enni!

— Úgy éljek, nagytisztelendő asszonyom; a Pali sógorét is megrontotta. A Viczencz komának meg — követem alássan, — a disznai, tyúkjai döglenek, — gonosz asszony az. Láttam Szentgyörgynapkor, a nyárfák közt repült! — és erre fölpillantott Cserepes Jóska félénken, ravaszul.

Ma tudom, hogy félelem is látszott a szemén, mert nagyon babonás ember volt.

Nagyapám kissé ingerülten szólt:

— Ugyan, hát keresztyén ember vagy te? hogy hiszel a boszorkányokban? — De mondd hát, mit kívánsz?

— Nem ad a tehénkém egy drága csöpp tejet se, hát eladnám a sallai vásáron most vasárnap, de nincs költségem. A' végből jöttem nagytisztelendő uramhoz, segítsenek rajtam, ne sajnáljanak két forintot adni költségre, passzusra mi egyébre. Eladom a tehénkémet, vásár után visszaszolgáltatom a két forintot becsülettel.

Elhallgatott az alázatos hang és a sovány test még öszébb húzódott, a göndör, fekete hajú fej még mélyebbre hajolt. Nagyapám rápillantott a nagymamámra, a ki így szólt:

— Adunk Jóska, de aztán meghozd!

Nagyapám a zsebébe nyúlt és kitette az asztalra a pénzt. Cserepes Jóska közeledett arrafelé. Az egyik kezét kihúzta a köténye alól és miután nagymamámnak, s — erős birkózás után — nagyapámnak is megint kezét csókolt, eltüntette a két forintot. Köszönt és zajtalanul bezárult mögötte az ajtó. Valósággal jól esett mindenkinek, mikor kiment.

Nagymamám éppen fölvette a könyvet, mikor az ambitusról dühös morgás hallatszott, majd elfojtott, kétségbeesett kiáltás:

— Jaj, megfúlok, segítség!

Kirohantunk mind a hárman és mit láttunk? Cserepes Jóska most volt ám igazán bajban. Az óriási Portás a két hátulsó lábán állott, a két elsőt a Cserepes Jóska sovány vállára tette és hatalmas szájával, nagy fogaival torkon ragadta őt. A halálra rémült ember egyik kezében a két forintot szorongatta, másik kezében a ruhakefét. Mozdulni nem mert, mivel alighogy moczczant, a nagy kutya azonnal szoritott egyet a torkán. Én iszonyúan megijedtem, azt hittem, megöli a dühös állat ezt az embert. De különben egyáltalán nem értettem még a dolgot. Nagyapám rászólt az öreg Portásra:

— Portás, jöjj ide!

A vén, nagy kutya engedelmesen, nyugodtan eleresztette a vendég torkát és szeliden, csendesesen odament nagyapámhoz, megnyalta a kezét, hizelegve csóválta a farkát.

Most az én szigorú nagymamám szólalt meg:

— Látod, az Isten büntetése mindenütt eléri a rossz embert, Jóska! Én tudom, hogy te lopni akartál! Minek az a kefe a kezében?

A tolvaj megkövült ijedelemmel nézett a kezében reszkető kefére. Gépies mozdulattal tette az ambitus deszkára és mintha álomban járna, tántorogva indult kifelé a téglás ambituson, de egy réműlettel és gyűlölettel vegyes pillantást vetett a vén Portásra.

Mikor becsukódott mögötte az ajtó, nagymamám oda fordult nagyapámhoz:

— Bizonyosan innen az ambitusdeszkaról akarta elvinni azt a kefét; a kutya meglátta és megtámadta. Derék kutya vagy, Portás! — és megsimogatta fényes, tiszta szőrit az érintés alatt meghajló kutyának. A vén Portás szeme csillogott, aztán nagy fejét, hatalmas testét himbálva, ringó léptekkel ment ki az udvarra, megkerülte az eperfát, egy ugrással fönn termett az ambitusdeszkán, honnan rendes nappali helyére, a széles kőlapra szökött, lefeküdt és éber álomban őrizte a vén parókiát.

Öregszüléim a tolvaj ember tette fölött való mély megbotránkozás közepette vonultak be a szobába. A hatalmas kutya bámulatos ébersége hetekig beszéd tárgya volt a faluban, mert e szomszéd is látott, hallott mindent, meg a kis Péter is elmesélte mindenkinek, hogyan fogta meg a kefe-tolvajt az öreg Portás?

Hogy' szerettem én a hűséges sáfárt! hát még a nagymamám!

* * *

Ősz felé járt az idő. Későn virradt, korán sötétedett; jöttek a hideg, nedves éjszakák. Az öreg kutya nem hált már a kövön, hanem bent aludt deszkaházában, de onnan is örökké figyelt, s a legkisebb neszre rögtön kinn termett. Mikor reggel fölkeltem és kimentem az udvarra, ő már a lóistálló ajtajában ült, s csendes méltósággal lépegetett felém buksi fejét vállamhoz dörzsölve.

— Ma van mindenszentek napja, — mondta egy reggel a nagyapám.

Innen tudom, hogy a szomorú eset november elsején történt.

Kimentem az udvarra, de az öreg Portás nem ült az istállóajtóban. Körülnéztem, nem láttam sehhol.

— Hol a Portás? — kérdeztem a kocsist.

— Bent ifjúr, a házában. Hittam, de nem akar kijönni.

Oda mentem a kutyaházhoz, lehajoltam és benéztem az ajtón. Két szem csillogott ki a sötétből, szinte megdöbentem.

— Portás, gyere ide, Portás! — szóltam neki barátságosan.

Nyöszörgött, de nem jött elő. Megint hittam, mire nehézkesen kimászott, s kedvetlenül, búsan állott meg előttem. Széles fülei lelógtak, lompos farkát leeresztette, s nehezen mozduló pillái alól föl-fölnézett rám.

Indultam a konyha felé, mire ő is utánnam kullogott. Kihíttam a nagyapámat, hogy nézze csak, a Portás milyen furcsa. A kutya mozdulatlanul állott, meglóbálta busa fejét és elfordította kedvetlen tekintetét.

— Eszti, — szólt be a konyhába nagyapám, — ez a kutya beteg.

Nagyon megijedtem. A nyáron szép kis őzet kaptam, az is megbetegedett, aztán megdöglött. Istenem, ha az öreg Portás is meghalna!

Nagyanyám komoly arcczal nézte a kutyát, aztán szó nélkül befordult a konyhába, kihozott egy párologó talat és letette az ambitus téglájára. Mindig ő maga főzött neki reggel jó levest, a mibe hatalmas darab kenyeret aprított. Addig el nem ment onnan, míg a kutya meg nem ette az utolsó csöppig.

Portás oda nézett a tál koppanására, de nem mozdult. Nagymamám hitta. Erre kelletlenül megindult, de a tál fölött megállt, s véghetetlen szomorúan ránc nézett; először nagyanyámra, aztán nagyapámra és végül rám, az ételhez azonban nem nyúlt.

Évek hosszú sora múlt el azóta, de az öreg állatnak ezt a szomorú tekintetét nem feledem el soha; a hosszú idő kódén keresztül is felém csillog bánatos szeme, a mint sorba' megnézett bennünket.

— Csakugyan valami nagy baja lehet ennek az állatnak, — vélte a nagymamám.

Aztán jókora szalonnabőrt adott neki, de a kutya erre

a csemegére is csak búsan nézett. Nagy unszolásra elfogadta, elballagott a favágatóra, s ott a lehullott forgácsba elásta a jó falatot, a minek máskor úgy örült. Még egyszer felénk pillantott, s bebújt a házába.

Aggodalmas fejcsóválások közt vonultak befelé, én még sokáig ott settenkedtem a kutyaház körül, de hiába! nem jött elő, hasztalan csalogattam.

Az egész nap szomorúan telt el, mint, mikor súlyos beteg van a háznál. Nagymamám azt mondta, hogy valaki bosszúból megmérgezte a mi jó házörzönket, az én öreg barátomat. Nagyapám is kétszer-háromszor hívogatta, kínálta étellel, — nem ért semmit: nem fogadott el semmit. Föl-fölemelte fejét, ránk nézett, de nem bírtuk kicsalni házából. Szürkületkor még egyszer megnéztem, sőt leülve háza kis ajtaja elé, benyújtottam a kezemet és megczirógattam hosszú, puha szőrit. Nyöszörgött és megnyalta szeliden a kezemet. — Búsan mentem a konyhába.

Vacsora után a kocsis jelentette, hogy a Portás kiugrott a kapun és elnyargalt valamerre, aligha látjuk többet.

Reggel az a hír fogadott, hogy az öreg kutya kimúlt, dögölve fekszik bent a házában. Az éjjel hazajött meghalni.

Fölemelték róla a faházat, s ott feküdt mezeven, hidegen a hatalmas állat. Keserves sírásra fakadtam, sokáig nem bírtak megvigasztalni, mert éreztem, hogy legjobb játszótársamat, leghívebb barátomat vesztettem el ő benne. Az egész ház nagyon sajnálkozott a szomorú esemény fölött s átkozták azt a gonosz embert, a ki megétette, miről mindenki szentül meg volt győződve.

Kertünkben, az elsárgult levelű szilvafák alatt mély gödröt ástak a cselédek s igazi meghatottsággal hantolták el a hűséges öreg Portás hideg tetemét. A levelek csendesesen hulldogáltak sírjára.

— Ember se volt különben nál a kutyánál, — mondta a kocsis mély meggyőződéssel, mikor letette a kapáját.

* * *

Tündöklő hólepel borította már a mezőket, a Szekince sárga vize jégpánczél alá búj, ember, állat házába vonult a hideg elől, mikor egyszer régi ismerősünk, Cserepes Jóska — csizmaival csikokat húzva a frissen esett hóban — végig

kullogott az ambituson, hosszú czihelődés, köhécselés után bekopogtatott a szobába. Azt hittem, megint pénzt kér. A szemét föl nem emelte volna egy világért, kezei megmegrándultak, mialatt tompa, vontatott, alázatos hangon beszélt:

— Nagytisztelendő uram, megint nagy bajban vagyok.

— Mi baj hát, József? Talán pénz kell megint?

— Pénz mindig kéne, nagytisztelendő uram, de nem az most az én bajom! — és nagyot sóhajtott.

— No mond hát el, mi bánt?

— Nagytisztelendő uram, ne tessék haragudni, kísértetet látok minden éjszaka!

— Ugyan ne beszélj ilyen ostobaságokat! Hát nem tanultad az iskolában, hogy kísértetek nincsenek? — szólt haragosan nagyapám.

— Jóska, Jóska, nem félsz az Istentől, hogy ilyen mersz mondani? — kérdezte feddőleg nagyanyám is.

— Úgy éljek, nagytisztelendő asszonyom, a hogyan igazat beszélek. Minden éjjel fekete kutya kísért az udvarunkon. Alighogy eloltom a mécsest, ott látom az ablakban a fejit, úgy tüzel a két szeme, akár a parázs. Ki nem mennék semennyiért, mert megfojtana, — egyszer nagyon megharapott...

Nagyapám csakugyan megharagudott:

— Te, József, rögtön kikergetlek, ha a pap házában ilyen ostobaságokat beszélsz. Kisértet nincs, csak rossz lelkiismeret van.

A szegény ember kínosan nyögött, halvány arcza még sápadtabb lett, a szók nehezen bújtak ki összeszorult torkán, a hangja rekedtté vált. Csaknem megsajnáltam.

— Nagytisztelendő uram, rosszat cselekedtem...

— Mondd hát el, az Isten megbocsátja bűnödöt, ha megbántad, — szólt egy kicsit nyájasabban a nagyapám.

— A pap házában cselekedtem rosszat, nagytisztelendő uram. Én étettem meg a nagy kutyát...

— Tudtam, tudtam, hitvány fráter! — kiáltott nagyanyám roppantul fölháborodva.

— Nagytisztelendő asszonyom, nagyon megszenvedtem érte. Az egész falu a szájára vett a keféért, mindig azt kérdegették tőlem, hogy — követem alássan — talán a gatyámat akartam kikefélni? Mód nélkül haragudtam a

kutyára. Bosszút akartam állni rajta. Az őszön egy este gombostűt meg gyújtót tettem egy darab birkahúsba, azután behajítottam itt a kapu tetején. A kutya biztosan megette, de másnap este bejött az udvaromba, benézett az ablakon, várt rám a küszöbnél és a mikor kiléptem a pitarajtón, megint rám támadt, de valahogy beugrottam. A lábamszárát mégis úgy megharapta, hogy kilencz nap nem bírtam járni, — megtapogatta a lábát, — de hogy tudta meg, hogy én adtam neki a mérget?... — kérdezte és félsően nézett körül.

Úgy látszik, kissé megkönnyebbült, de még így is — emlékszem rá jól — nagyon szánalmas volt a babonás ember nagy rémülete. Szintelen hangon folytatta:

— Reggelre megdöglött a kutya, de azóta minden éjjel benéz az ablakon. Azt gondoltam, hogy ha bevallom, elhagyja a házamat a kísértet. Tessék nékem megbocsátani, kedves nagytisztelendő uram, kedves nagytisztelendő asszonyom! — rimázkodott Cserepes Jóska csaknem sírva.

Nagyapám megszánta:

— Jól van, Jóska, én megbocsátok, de tudod-e, miért támadott rád a kutya itt nálunk?

Alig hallhatólag mondta:

— Tudom.

Aztán vidámabban megszólalt:

— Nagytisztelendő asszonyom, még van egy kérésem. Hoztam a lekéri kasznártól egy szép, fiatal kutyát. Három hétig jártam napszámba érte, tesszen azt elfogadni tőlem! Itt van a konyhában.

Kimentünk. Csakugyan ott ugrándozott egy sárga aprószőrű, nagy kutya. Látszott rajta, hogy meg kölyök, de máris hatalmas állat volt.

Elfogadták tőle és Cserepes Jóska megelégedett arczczal csoszogott kifelé a havas ambituson.

Nem tudom, nem emlékszem rá, megjavult-e csakugyan?

* * *

A vén Portásnak, kicsi gyermekségem igaz barátjának, az öreg parókia tántoríthatatlan őrének pedig édes álma lehet ott a szilvafák alatt, mert a tisztét híven töltötte be mindenhá és kötelességének teljesítése közben szenvedett vértanúságot.

X. Gyermekszerelem.

Mielőtt teljes pompájában visszatérne hozzánk éjszakai utjából a nappali világosság, szépségének csak halvány követeit, tökéletlen mását küldi előre: szürkés csikokat az ég aljára, sápadt, alig derengő fényt az ablaktáblákra. Közledtével azonban ereje is fokozatosan nő; a második órában kétannyi, a harmadik órában százannyi. Aztán egyszerre úrrá lesz a nap. Pazarul ontja kápráztató, forró sugarait és fényözönt áraszt mindenre. Övé az ég és a föld.

Így születik és nő a szerelem. Dereng már a gyermekben, de csak az ifjúban lobog teljes lánggal.

Én most csak az első derengésről adok számot.

* * *

Frissen esett havon siklott be udvarunkba a Barta bácsi szánkója. Mire észre vettük, már nyilott a szobajtó és Barta bácsi penderült be rajta, kellemes, hideg téli szagot hozván magával. Hatvan éve daczára olyan fürgén és ügyesen dobta le magáról farkasprémmelel szezett, ócska bundáját, mint egy eleven fiú. A bundára foltokat rakott valami gondos női kéz, a prémje veszedelmesen kopaszodott úgy, hogy a gazdájának mindenesetre több volt a haja. De a gazda így mentegette az öreg bundát: «Elszolgál még vagy hat-hét esztendeig, akkor aztán a vömrre hagyom». És nem csináltatott volna újat a világért, hiszen az nagyon sokba kerül! Vékonyszárú csizmáira is foltot vetett a kiskádasi csizmadia. Magyar nadrágja és zsinóros atillája szintén több éve oltalmazták a kiskádasi jegyzőnek, Barta bácsinak sovány, alacsony testét. Pedig különben tiszta és csinos embernek joggal lehetett tartani. Barna hajában, barna bajuszában alig fehérlett itt-ott egy-egy ősz szál. Az arca ilyen: orra kissé bunkós, szája piros, homloka magas, bőre halvány és ránczos; a szemei pedig ragyogtak és mindig figyelve, nyugtalanul szaladgáltak egyik helyről a másikra. Érdekes őt nézni, ha ül; hol a lábát rázogatja, hol a nyakát nyújtogatja, majd az újjaival dobol az asztalon, poháron; köhint, fészkelődik és beszél, a mikor csak szerét ejtheti. Vig és tréfás.

Nagy hirtelen megölelte nagyapámat, kezét csókolta

nagyanyámnak, megesipkedte az én arczomat, baraczkot nyomott a fejem búbjára és hangosan, elevenen szóba kezdett:

— No, fűtsétek be hamar a vendégszobát; egy óra múlva itt lesz a lányotok, meg az ura. Írtam nekik, azt felelték, eljönnek. Nem is megyünk el hajnalig.

Az ajtó megint nyílt, jött Barta bácsi leánya, a szép Jolán. Karcsú termetén elegáns kis bunda; sötétkék szoknyája alól elő-előbújtak picziny lábai. Arcza fehér, mint a hó; ébenfekete haja márványhomlokot körített és két vastag fonatban lecsüggött a hátára. Szemének a bogarát nem lehetett látni, az egész tüzes, fekete golyó volt. Gyönyörű orr, csepp, piros száj; vékony szemöldökök, hosszú szempillák és valami komoly, szelíd mosolygás: szóval elragadó.

Utánna még valaki tolakodott a szobába, miközben csaknem rátaposott a Jolán szoknyájára. Egy magas, szőke fiatal ember lépett be mosolyogva. Nagymamám elé állt, kezét csókolt és így szólt:

— Nem fárasztom Barta bácsit, bemutatkozom: Wetter Aladár vagyok, kereskedő Pestről.

Ugyanígy tett a nagyapám előtt is. Velem barátságosan kezét fogott és megkérdezte, hányadik osztályba járok?

— Negyedik elemibe, jövőre gimnáziumba megyek.

— Vakációra jött haza?

— Igen, a karácsonyi vakációra.

Visszament Jolánhoz, lesegitette a bundáját, miközben egészen közel hajolt hozzá; levette fátyolos, fehérpetyes kicsi sipkáját, — szerintem tolakodó modorban; sőt lehúzta a keztyűjét is és a körmét megesókolta. Ez már csaknem elviselhetetlen volt rám nézve. Mégis azon csudálkoztam leginkább, hogy senki sem botránkozott meg a pesti kereskedő viselkedésén, Jolánka sem és még az én nagymamám sem.

— Jó napot, kis Péter! — köszöntött engem is, meg lehetős közönnnyel, ami nagyon rosszul esett.

De hát mi jögon botránkoztam én meg Wetter viselkedésén, miért vettem olyan zokon, hogy Jolán nem köszönt oly szívesen, mint máskor?

Volt időm rajta gondolkodni, mert kiküldtek a szőlőhegyre borért az idegen kocsissal.

A hideg pirosra csipte arczomat. A nap fénye szikrázott a havon. Néma fehérség terült el az óriási lapályon,

a mely a mi szőlőhegyüinktől kezdődven benyúlt a harmadik megyébe is.

A keserűség szaggatta szívemet, mert én, én a gyönyörű Jolánkába — szerelmes voltam. A kik talán botránkozással gondolnák, hogy egy negyedik elemibe járó, tíz éves ficzkótól ez elég romlottság, azoknak tudtára adom, hogy ártatlan, tiszta lelkű fiú voltam, kinek a világ bajairól, az emberek legerősebb ösztönéről kifejezetten fogalmam sem volt. Azoknak tudtára adom, hogy ennél a szerelemnél valami tisztábbat, szebbet, meghatóbbat elképzelni is nehéz.

Különös viszony volt miközöttünk. Alapjában véve őt vádolhatom, okolhatom (áldom!) mindenért.

Még ma is, az én vén fejemmel és öreg szívemmel is gyönyörrel gondolok azokra az órákra, miket az ő társaságában töltöttem. A szép barna lány mindig nyájasan, szeretettel bánt a fehérarczú, kékszemű, szőke kis fiúval. Ingerkedve, mosolyogva, biztatott hogy én leszek az ő ura, ő lesz az én feleségem. Neki tréfa volt csak, én komolyan vettem és szerettem volna átaludni, vagy átrohanni az éveket, hogy nagy legyek, hogy őt elvehessem.

Kissé anyáskodó modorban bánt velem, de mégis kellett az ő vonzalmában lenni valami más érzelemnek is. Ha jött, mindig megölelt és megcsókolta a homlokomat; megczirógatta az arczomat, megsimogatta szőke hajamat.

Később ritkábban találkoztunk; csak mikor vakációkra megjöttem. Az elmúlt nyáron történt épen, alig négy hónappal szívem összetörése előtt az, a mit most is csak édes fölindulással tudok emlékembe visszahívni. A mi csepp, szőlővel sűrűn befuttatott méhesünkben ültünk, ő és én. Augusztus legvégén járt az idő, pár nap mulva mennem kellett az iskolába, Vácra. Meleg délután volt, de a nap csak foltokban tudott átvergődni a csipkés szőlőlevelek között, s közben-közben sárgálló és piros fürtöket világított meg a templom mögé már-már lemenő sugar.

— Igazán a feleségem lesz, Jolán? — kérdeztem a lehető legkomolyabban.

Először elmosolyodott, de aztán hirtelen felém hajolt, magához vont, szorosán a keblére és erősen megcsókolta többször az ajkamat, végül a szememet. Megdöböntem és

mint aki bünt követ el, sietve bontakoztam ki karjai közül. Ő is megzavarodott, mert akadozva, pirulva mondta:

— Menjünk be, kis Péter! Indulunk haza mindjárt; esteledik már.

Betámolyogtam. A kocsis épen fogott. Búcsúztak. A búcsúzásnál alig észrevehetőleg megölelt és a fülembe súgta:

— Isten áldjon meg, te édes, kis fiú!

Én azt a tekintetet, a mit akkor rám vetett, még a halálos ágyamon is látni fogom. Bár lehet, hogy azt a tekintetet csak én láttam olyannak, de az mindegy.

Ha vissza gondolok arra az elragadtatásra, amit közéletben éreztem, a bánatra, amit távozása okozott, a féltékenységre, ami Wetter belépésekor lelkembe szúrt, be kell látnom, hogy bár fejletlen, alaktalan gyerekszerelemmel, de én szerettem a gyönyörű Jolánt.

És ő? . . . Azt hiszem, ma már az ő viselkedését is meg tudom magyarázni. Anyja évekkal azelőtt meghalt. A háztartást ő vezette; öcscsét (nálam két-három évvel fiatalabb) barna fiút ő nevelte: ez komoly, cseppet anyáskodó jellemet adott neki. Apja szigorúan, szegénységben (bár nem voltak épen szegények), puritán erkölcsökben nevelvén, nagy leány létére is ritkán érintkezhetett fiatal emberekkel; pedig elvégre immár tizenhét éves volt, ragyogó, viruló, vágyakkal telt. Lehet, hogy ő a közönséges rokonszenven kívül, a mivel engem szeretett, érezte bennem a fiút is — és míg nem jött hozzá méltó — ártatlan, de vágyakkal teli szíve rám méltatlanra, gyermekre pazarolta öntudatlanul lelkének legdúsabb kincseit!? . . . Ki tudja, hogy volt, miért volt? — Elmúlt — nem sejtette senki, nem tudta meg soha senki! . . .

* * *

Megtöltöttük a palaczkokat, s jöttünk le a hegyen hazafelé. Azon járt az eszem, hogy hátha Wetter már nincs is nálunk, hátha valami olyant követett el, a miért megszidták és elkergették? Mindenre képesnek tartottam őt.

Bizony — képzelhetni — csalódtam. Nagybátyámék is megérkeztek, láttam a szánkójukról. Kedvetlenül sompolyogtam be, s a mit ott nemsokára tapasztalnom kellett, az még inkább elszomoríthatott és jól kifejtett önérzetemet

ugyancsak sérthette. Engem alig vettek észre. Mindenki Wetterrel beszélt, kérdezősködtek tőle Pest felől; hol az üzlete, hol lakik, mit adnak a színházban? stb. És milyen ügyesen, kedvesen, vidáman társalgott ez az ember! Emli-tették, hogy akadémiát végzett, jó családból való, s távol-ról rokona is Barta bácsinak anyai ágon. Apja nem él, de Barta bácsival régi jó ismerősök voltak. Csinos ember volt ez a Wetter, jó modorú, kedves fiú, ugyan mit akarhattam én, a negyedik elemista? Duzzogva, már is megtépve, le-alázva húzódtam egy sarokba és azon tünődtem, mit keres itt tulajdonképen ez a Wetter Aladár?

Nagynéném még fiatal asszony volt, átjött hozzánk a helybeli tanító-család, kétéves házaspár. Nagybátyámék egy leányt is hoztak magukkal, akit én nem állhattam, mivel soha észre sem vett; Vilmának hitták, én utálatosnak neveztem. Különös, de még ma is, mint kellemetlen személy él a lelkemben, pedig azóta bizonyára fehér hajú matróna és unokákban leli kedvét.

Ilyen nagy társaság kellett Barta Kálmán bácsinak, akkor volt ő jókedvében.

— Kálmán elemiben van — mondá nagymamám.

— Hogyne volnék — felelte szaporán, odaállva komi-kus meghajlással nagymamám elé — már hogyne volnék! Jó meleg szobában, asszonyok, szép lányok közt! Szegé-nyek vagyunk, de jól élünk. Keresünk, de nem költjük el, vagyis: van annak, aki meg nem issza, mint Géza.

— Ej, Barta bátyám — zsörtölődött tréfálódva a nagy-bátyám — hát rám tette ki a célt? Hiszen én az ipamét iszom, nézze csak! — és csakugyan föl is hajtott egy pohár bort.

— Igya, Géza, igya — biztatta a nagyapám — én, meg Kálmán úgy se szeretjük a bort. Mi vagyunk a józan köztársaság.

— Mi meg az ivók — nevetett a tanító.

— No, pedig maga, öcsém, nem érdemli meg azt a bort — ingerkedett a tanító bácsival az öreg jegyző.

— Nem? Miért?

— Hány éves házas?

— Kettő leszek januárban.

— És hol a kisbaba?

A tanító köhécselt, a tanítóné elpirult, a lányok kunczogtak. Én nem tudtam, mit nevetnek.

— Gézát pedig egyenesen föl kellene akasztani — folytatta kérlelhetetlenül — már négy éve házas és még...

— Tudom, miért; tudom, miért, ne is mondja, Barta bácsi! — tiltakozott a nagynéném. ·

— Hiába tiltakozik, Mari húgom, a fiatal párokat ezenel megrovom.

Vilma, az utálatos mindig Wetterhez beszélt, pedig Wetter csak úgy foghegyről felelgetett neki, mert Jolánnal volt elfoglalva; mellé ült, kínálta borral, fölvette zsebkendőjét, mesélt neki Pestről, a színházakról és azt mondta egyszer, hogy szép házban fognak lakni. (Kik? — kérdeztem én megdöbbenve). Hozzá hajolt, a fülibe suttogott, sőt egyszer a szék karján megszorította a kezét is. És Jolán tűrte. Nemcsak tűrte, hanem örült, boldog volt; szemei ragyogtak, szája elragadtatással nyílt félig mosolyra és úgy nézett Wetterre, a milyent én még sohasem láttam. Úgy elfoglalta őt ez a fiatal ember, hogy engem észre sem vett.

Én pedig átszenvedtem a mellőztetés összes kínjait. Azt gondoltam, hogy jobb lenne, ha mind haza mennének; hogy jobb lenne, ha meghalnék. Mondhatatlan keserűség rágta szívemet, fojtogatta torkomat.

— Játszszunk «haragszom rád»-ot — indítványozta Barta bácsi.

Ő nagyon szívesen eljátszott ilyesmit és igazán értett hozzá. Az én gyermekkoromban a jó vidék ilyen ártatlan játéokban lelte örömét.

Az indítványt elfogadták. Sőt Jolánka engem is észre vett:

— Jöjjön, kis Péter, játszszék maga is velünk!

— Nem játszom én — feleltem mogorván.

Általánosan elálmélkodtak, de aztán bizony hamar elefejtették Övedi Péter elemistát és hozzá kezdtek a játékhoz. Zsebkendőt csavartak össze s egyik a másiknak dobta: haragszom rád! Miért? — kérdé, a kinek a zsebkendő az ölébe hullott. A dobónak valamit felelnie kellett, például mert szereted, a kit én szeretek. Csak ezt a négy szót nem volt szabad kiejteni: fekete, fehér, igen, nem. A ki elvétette, zálogot adott.

Vilma dobta a zsebkendőt Wetternek:

— Haragszom rád!

— Miért?

— Mert nem vagy elég udvarias hozzám.

— Zalogot, zalogot! — kiabáltak mind és lehúzták a kis pirosköves gyűrűjét az «utálatos»-nak.

Folyt a játék vig kedvvel tovább; megéltek nélkülem is. Ezt azóta is sokszor tapasztaltam az életben.

Jolán dobott Wetter felé:

— Haragszom rád!

— Miért?

— Mert Pesten lakol.

— Azt hiszi, hogy talán messze lakom? . . .

— Nem, nem! — tiltakozott Jolán ijedten.

De már késő volt. Behajtották a zalogot, elvették a karpereczét.

Vidáman, ezer tréfa és hangos nevetés közt játszottak. Vegre Barta bácsi kijelentette, hogy már nincs egyebe, csak a nadrágja, az pedig ócska, de meg nem is adja oda, mert illetlenség volna. Jön a zálogok kiváltása. — A hunczut Mari néni lett a bíró; nagyanyám őrizte a zálogokat. Letakart a kezével valamit és kérdezte:

— Mit érdemel az, a kinek a záloga a kezemben van?

— Csókolja meg Barta bácsit — szolt Mari néni.

A tanító nagy kaczagás mellett czuppantott a Barta bácsi képin egy jókorát.

— Mit érdemel az, a kinek a zálogját tartom?

— Tegyük fejére a Barta bácsi sipkáját!

A sipkát Vilma fejébe nyomták, leért a füléig. Levette volna, de nem engedték.

— Majd akkor tedd le, ha férjhez mégy — szolt Barta bácsi — akkor az urad viselje.

— De nem viseli ám! — pattogott az utálatos.

— Mit érdemel az, a kinek a záloga a kezemben van?

— Csókolja meg Wettert! — hangzott a szigorú ítélet.

A zálog Vilma gyűrűje volt. Örömmel kapott utánna és megcsókolta Wettert, a ki mintha nem is nagyon örült volna; legalább úgy láttam, hogy lopva Jolánka felé pillant. Jolánka elsápadt és harapta az ajkát. Hogy' nézett az «utálatosra»!

Folyt a zálogok kiváltása, járta a bűnhődés. Barta

bácsinak a fejére tették a nagymama főkötőjét. Mondhatom, szép volt. A tanító bácsi a Mari néném kötényében fél-lábon kétszer járta körül a szobát.

— Itt az utolsó zálog — kiáltott nagymamám — biró! mire bünteti a tulajdonost?

A hamis Mari néni mindig tudta, kinek a záloga van szóban; most is tudta:

— Csókolja meg kétszer Jolánt!

A zálog Wetter ezüst szivartárczája volt. Félénken és zavarodottan lépett Jolán felé. Az én szívem hangosan dobogott. Jolán ijedten tiltakozott: nem, nem! a viláért sem! — és eltakarta az arcát.

És Wetter nem is csókolta meg Jolánt, én megkönnyeb-bültem, azok pedig mind a ketten sokáig rossz kedvűek voltak. Ma már tudom, hogy nagyon sajnálták az elmaradt csókot — Jolán is.

Lámpát gyújtottak, mert a fiatalokat — Barta bácsi szerint, — nem jó sötétben hagyni; elzülленek.

Tanakodtak, hogy mit játszanak most még; kinozták Barta bácsit, mutasson valami újat. Nem is csalódtak benne.

— Hozzatok egy nagy tálban friss, egészen tiszta vizet: nagy tál legyen és színgig töltsétek.

Valaki rögtön kiment a tál vízért:

— Most pedig komám uram, — fordult a nagyapám-hoz, — egy kis kárt is csinálunk, de hát a vendég pénzbe kerül. Adjon négy szál gyertyát!

Nagyapám elhozta a gyertyát.

Szörnyű kíváncsian várták, mi lesz; zaklatták is az öreg urat, hogy mit akar.

— Jósolni fogok, — mondá végre, — mindenkinek megmondom a jövőjét.

A gyertyákat eltörte két felé; belet faragot nekik és mindenki kapott egy fél gyertyát. Engem tökéletesen elfeledtek. Nem is nagyon bántam már, mert a nagy beszédben Wetter és Jolán különváltak és Wetter súgva kérdezte Jolántól:

— Sohasem fizet meg a zálogért, édes Jolánkám?

— Majd egyszer meg, édes Aladár, — súgta vissza Jolán és ráemelte két tündöklő szemét a fiatalemberre.

— Jöjjen ide mindenki! — kiáltott Barta bácsi.

Oda sereglettek.

— Álljatok körbe! — és mindenkinek adott egy-egy szál gyertyát.

— Gyújtátok meg a gyertyát és mindenki csöpögtesse a vízbe; én a cseppek alakjából megmondom a jövőjét.

Eredeti csoportozat volt a nagy tál körül; a ferdén tartott gyertyákról sebesen csöpögött a kristály folyadék a vízbe, hol azonnal lapos, csipkés szélű, fehér cseppé merevült. A cseppek nőttek, vastagodtak, egyberagadtak és Barta bácsi figyelmesen vizsgálta őket. Némelyiket meg-megbökte az újjával. A tanítóné mellé lépett, megnézte a fehér foltokat, a mik előtte úsztak.

— Fiú! — mondá komolyan,

— Nemsokára férjhez mégy, — szólt a lánya mellett.

— De apa! — duzzogott a szép Jolán.

— Alighanem megcsalod majd az uradat; — ezt Vilmának mondta.

— Meg én! — sipított az «útálatos».

— Helyre pótoljátok a mulasztást, ikrek, — ez Mari néninek szólt.

— De Barta bácsi, ne izéljen!

— Most! — kiáltott erős hangon Barta bácsi, — most mindenki ide figyeljen! Nézzétek a cseppeket!

Mindnyájan figyelmesen ráhajoltak a vízre.

— Most!... rögtön... mindenkit egy kis baj ér! — kiáltotta Barta bácsi, s igaza lett. Hatalmasan belecsapott ugyanis a tál közepébe a tenyerével, s mindenkinek a szeme-szája teleföccsent hidegvízzel.

Hogy' szétugrottak, sikítottak, törülgették az arcukat! Nevettek, duzzogtak.

— Ejnye Barta bácsi! — De rossz ember maga! — Hogy' becsapott bennünket! — kiabáltak tréfás megbántó-dással mindnyájan. Vilma, a kiálthatatlan, arra vetemedett, hogy rácsapott a Barta bácsi hátára, a ki aztán megkapta őt és a borotvált szakállát hozzá dörzsölte a sikoltozó lány arcához. Jolán arcát Wetter törülte meg; Jolán hagyta. Én kisompolyogtam a szobából. Egy darabig a sötét folyosón álldogáltam, de nagyon hideg volt, be kellett menni, pedig kín lett volna rám nézve.

Szerencsére a konyhában az én jó nagyanyám olyan dolgot adott, a mit máskor is mindig én szoktam végezni.

— Készítsd el azt a diót, palacsintába lesz, — mondta — de vigyázz, héjja ne kerüljön bele.

Igazán örültem neki. Ez a munka eltart legalább egy fél óráig. Közben kinosan figyeltem minden hangosabb szóra, mi a szobából kihallott. Mindig Wetter, örökké csak Wetter! Ez az ember végkép leszorított engem; nem csak Jolánka mellöz, hanem mindenki. Hogyne!? Pesti úr Ölveden! Nagy szó ez! — Vig nevetés csengett odabenn, közben Wetter szava, majd igen gyakran Barta bácsi eleven beszéde. Az útálatos Vilma szüntelen visitott és kiabálta: Wetter úr így, Wetter úr úgy! Förtelmes egy leány! Csak Jolánt nem hallottam; az ő csendes, szelid hangját, halk nevetését elnyomta a többiek lármája.

Megkezdődött a vacsora; mindenki vigadott, mindenki örült, csak az én szívemet töltötte be határtalan keserűség. Életemnek egyik legrosszabb vacsoráját ettem végig. Látnom kellett, hogy én Jolánnak nem kellek, sőt hogy a többiek beczézetése is elmarad és Wetter felé fordul. Barta bácsi megint «elemében volt.» Ki nem fogytak a nevetésből. Nagyapám és Barta bácsi is megittak néhány pohár bort.

Jolán és Wetter mindig egymással foglalkoztak. Én tudom, hogy vacsora után az asztal alatt sokáig fogták egymás kezét, szorosán egymás mellett ültek, nézték egymást derült elragadtatással. Egyszer Wetter fölkapta Jolán poharát, a magát neki nyújtotta és fölkiáltott.

— Igyunk az egymás egészségire!

Jolánka félve nézett körül, vajjon megteheti-e? mire Barta bácsi vidáman szólt:

— Isten neki, igyál csak, szabad, hiszen mához egy hétre megtartjuk az eljegyzést, tavaszra a lakodalmat! — most felállott Barta bácsi: — mindnyájotokat meghívlak mához egy hétre eljegyzésre; Kiskádason tartom meg, ott lesz Aladár családja is.

— Éljen Barta bácsi! — kiáltották örömmel. Az «útálatos» félre húzta a száját.

Hát én? Én szédülve sompolyogtam a nagyapám karos-széke mögé.

Asztalt bontottak. A tanító áthozta hegedűjét, nagyanyám elővette gitárját; muzsikáltak, énekeltek, tánczoltak, nagy vígan voltak. Jolánka mindig Wetterrel tánczolt. Hozzá

simult reszketve, az átölelte őt, s a füsttől kékes, forró levegő ruhasuhogással, illattal telt meg. Jolán két vastag hajfonata, repült körülötte... Szemembe könny szökött, torkomat a sírás fojtogatta, szívem elszorult és kilopóztam. Átmentem a káplán szobájába. A széles díványra ruháikat dobálták a vendégek; én a nagy halom ruha mögé feküdtem, épp a Barta bácsi régi bundájára.

Végig vonult előttem kicsi multam; mikor még Jolán azt ígérte, hogy az én feleségem lesz, mikor hozzánk jött, velem játszott, mikor még engem szeretett, megölelt, mikor egyszer olyan nagyon megcsókolt; csordultig telt gyermekszívem keserőséggel, zokogni kezdtem és sírtam, sírtam nagyon. Csak az a baj, hogy a vén bunda prémjéből tele ment a szám szőrrel, egy fél óráig köpködtem tőle. Ez a dolog elterelte figyelmemet és egy kissé megkönnyített, hiszen gyermek voltam még... Elaludtam... Rosszat álmodtam... Wetter kocsin vitte Jolánkát; beszélgettek... fölébredtem. Csakugyan, a mint lopva kipillantok a ruhák mögül, Wetter fogja Jolánka kezét, a kinek szemeire ráborultak pillái.

— Jolánka, édes mindenem, — mondta remegő hangon a fiatal ember, — most, most, add meg a zálog árát!

— Jaj, nem szabad; meglátják.

— Senki sem lát; engedd, Jolán, mindenem.

A lány ráemelte szemeit; átölelte az ifjút, hozzá tapadt és ajkát fölnyújtotta neki. Csókolódtak.

Az én szívem verése elállt, testem vonaglott és fájdalomban ismét beleharaptam a bunda szőribe.

A lány kisietett; utána Wetter.

Jöttek a vendégek öltözni, s nagy zajt csaptak. Én alvást színleltem. Barta bácsi kihúzta fejem alól a bundát:

— Nini, Péter meg itt alszik.

— Kelj föl, Péter, köszönj, kiáltott nagymamám.

Meg se mozdultam. Szép lenne, ha meglátnák, hogy sírtam.

Jolánka megszánt, védelmemre kelt:

— Ugyan ne bántsa, édes jó Eszti néni; hadd aludjék, szegény fiú, ma úgyis rossz kedve volt!

Milyen soká mentek el, milyen kinos volt kivárni, míg elhagyták a szobát!

Végre kimentek! Gyorsan levetkőztem, átszöktem a helyemre és a végtelen keserűség, a soha nem érzett nagy fájdalom végre is elfúlt az egészséges gyermek csöndes álmában.

Néhány nappal később Péter ismét a régi lett.

* * *

Tizenöt év múlva mint pompás gyönyörű asszonyt láttam Jolánt. Ekkor már én voltam a Wetter korában. A multat azonban egyikünk sem akarta fölidézni. Kár is lett volna!

Wetternek rég' megbocsátottam.

Még fiatalon meghalt a szépséges Jolán, s ha gyermekei az áldott jó anyát, férje a felejthetetlen, drága feleséget siratta benne, én az én első, megható gyermekszerelmemet gyászolom örökké.

Jól esett elmondani ezt a néhány kis történetet, melyek a gyermekkor számtalan, apróbb-nagyobb emlékei közt tisztábban, összefüggőbb alakban megmaradtak vénülő lelkemben.

Az öreg ember bele merült egy órára a gyermekkor boldog világába. Elfelelte, hogy fejét fényes, szőke fűrt helyett fehér haj borítja; elfeledte, hogy vállait több mint hat évtized nyomja; hogy a kis gyerekből vén ember lett már.

Látja az öreg Péter a kicsiny Ölvedi Pétert, a mint apró szökésekkel végig fut a kisölvedi parókia széles udvarán, fölmászik a vén eperfára, ráül egy vastag ágra, fűzős czipőbe bújtatott kis lábait két oldalt lelógatja, nádvesző-nyilával egy másik hatalmas ágra lő és az ambituson hátra tett kezekkel sétáló, örökre áldott emlékü nagyapjának oda kiált:

— Nagyapa, nagyapa! Indiában vagyok. Mennyi kígyó van itt, egyet éppen most lőttem!

Az öreg pap megáll, mosolygó arczát, magas, fehér homlokát a fán örvendező kis fiú felé fordítja és az ő csodásan szelíd hangján feleli:

— Látom, kis Péter, csak játszszál, játszszál!

PUSZTÁN.

Álldogálok puszta sik mezőben,
Ragyog az ég nyugvó nap tűzében;
Ha ragyog is, vége van a nyárnak,
Hűvös a lég, őszi derek járnak.

Nem zavarja hang a némaságot,
Csak ha olykor vadlúd-csapat gágog,
Az is elvész messzeség ködében,
S csend van újra, csend van földön, égen.

Nem füttyürész egyetlen madárka,
A levél is ki piros, ki sárga;
De a puszta mély, sovány homokján
Frissen fakadt zsenge fű mosolyg rám.

Egész hosszú, egész forró nyáron
Állt a mező sárgán és kopáron,
Most megint zöld, mint tavasz nyiltával,
S teli s tele apró kis virággal.

Mindmegannyi rózsaszínű gyöngyszem,
De picziny, hogy meg se látni könnyen;
Szegény homok, nem dicsekszik véle,
Termi csak a maga öröme...

Puszta, puszta, őszi dértől ázott,
Életemnek képét magyarázod!
Elmélázva bánatos meződön,
Saját sorsom folyásán tünődöm.

A kikelet, mint meződön, puszta,
Lelkemben is virulást fakasztta,
Szép remények zöldelő világát,
S dalaimnak apró kis virágát.

De ifjúból hamar férfi lettem,
Perzselő nap lobogott felettem,
Nyári hőtől szívem is kiszáradt,
Alig hozott egynehány fűszálat.

S most, hogy ősz van, s hervadás a részem,
Hervadt szívem felüdülni érzem,
Az édes bűt lelkem szomjan iszsza,
S feltör a dal, — mért fojtanám vissza?

Ez egyhangu méla dalolással
Nem vágyom én versenyezni mással.
Azt se kérdem, hogy valamit ér-e?
Mondom csak a magam örömére.

VARGHA GYULA.

HORATIUSBÓL.

I.

Chloéhoz.

Mint egy kis őz mért futsz előlem,
Csörtetve a hegyoldalon?
Anyádért mit esengsz erőtlen,
Mért rémít minden fuvalom?

Ág zörren s meg sem állsz a völgyig,
S ha a bozót rezzente meg
Vagy szederindán fut a zöld gyík:
Már lábad s szived is remeg.

Chloé, hisz nem vagyok vadállat,
Hogy ölelésem be ne várd,
Ugyan, hagyd végre az anyádat!
Immár a csók neked nem árt.

II.

Faunushoz.

Faunus, menekülő nymphák szeretője,
Jöszte határomba, a napos mezőre.
Könnyű lépteiddel járd itt kegyet hintve,
Nincs szaporaságnak jobb védője, mint te.

Egy-egy gidát kapsz itt minden esztendőben,
Szerelemre gyujtó borocskát is bőven.
Teli edény mellett illatfüst gomolyg már,
Áldozásra készen gyúlad ki az oltár.

Tinók a mezőket játszadoxva róják,
Várva ünnepednek évi fordulóját.
Legelőre hajtva a parasztnak ökre,
Maga is a' mellé telepszik a gyöpre.

Bárányok a farkast pajtásúl tekintik,
Lombjukat az erdők útaidra hintik,
S a kapás únt földjét úgy veszi munkába,
Hogy vigalmas tánczban döngeti a lába.

KOZMA ANDOR.

KAZINCZY FERENCZ LEVELEZÉSE.*)

Kazinczy Ferencz összes műveinek harmadik osztályából, a *Levelezésből*, ez úttal a XVI. kötet jelent meg, a mely közel két évi időköz levelezését közli: 1818 április 1-től 1819 december 31-ig. Összesen 222 levél adatai gyarapítják a korszak ismeretét nemcsak irodalomtörténeti, hanem egyszersmind politikai, társadalmi, sőt közgazdasági szempontból is. A kötet bevezetése összefoglalja röviden a benne olvasható levelek tartalmát: a nyelvújító harc történetére, az *Erdélyi Levelek* készülésére s bírálatára, Kazinczy classikus fordításaira, a nemzet szellemi és anyagi állapotára vonatkozó fontosabb adatokat.

Ez évekre esnek Horváth Endrének és Takács Józsefnek Kazinczy elleni támadásai. Amaz — mint ismeretes — Kazinczy fordításainak két kötetét bírálja, különösen nyelvi szempontból; emez Kazinczynak úgyszólván egész pályáját, különösen bírálatait vizsgálja s a kritika egyéni jogai ellen mondja el észrevételeit. Mindkét támadás a *Tudományos Gyűjteményben* látott napvilágot s mindkettőre ugyan e folyóiratban felelt Kazinczy. Horváth Endre bírálata az első nyílt támadás a széphalmi vezér fordításai, újításai, ízlése ellen; az első alaposabb védelme a grammatikai alakoknak s a nyelvszokás szentesítette szólásmódoknak szemben Kazinczy újításaival, idegenszerű ízlésével s addig meg nem ingatott tekintélyével. Horváth Endre azon érveket sorolja föl Kazinczy ellen, a melyeket Kazinczy pályája elején használt Barczafalvi Szabó fordítása ellen, a mi az ostrom elmés módjának tetszik Kazinczy előtt is, de azt kérdi: vajon tartozik-e ő igaznak vallani 1818-ban azt, a mit 1788-ban tanított? «Az

*) A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti-bizottsága megbízásából közzéteszi dr. Váczy János. XVI. kötet. Budapest. 1906. A Magyar Tudományos Akadémia kiadása. 8-r; XXXIX. 652. l.

vagyok-e én, az-e most nyelvünk, ott áll-e most nyelvünk, ott áll-e most literaturánk, nyelvünk szükségei azok-e most, a mik akkor?» Barczafalvi Szabó újításaival szenvedhetetlen torzkép lett, a mely inkább boszúságot, mint nevetséget okozott. Ha őt, tudniillik Kazinczyt is csupán grammatikai szempontból bírálják; nem is sejtik, hogy a nyelv-, illetőleg a stílreform a nemzeti élet haladásával mily szoros kapcsolatban van. Ha csak fordításait támadta volna meg Horváth Endre, ő szívesen hallgatott volna; de elméletét védelmeznie kellett, mert az oly igaz, a milyen hamisnak bírálója állította. A nyelvszokás és grammatika mellett az író stílérzéke is uralkodik, nem azért, mert saját tetszését követi, hanem mert a jót, szépet, hasznost keresi; nem azért, hogy a maga kénye-kedve szerint használja a grammatikai alakokat, hanem hogy az író ne pirúljon a maga szokatlanságaiért, ha tudatosan teszi. Példákkal bizonyítja, hogy az író akarata életre kelthet oly szokat is, a melyek a szokás és grammatika törvényei szerint vagy egészen ismeretlenek, vagy az értelem más árnyalataiban használatosak. Midőn Szilágyi Sámuel először használta a «költő» szót, fölzúdultak ellene, hogy germanismus; hogy csúf fogalomra emlékeztet, de az író akarata végre is győzött.

Az orthologusok Kazinczy ellen a nyelv ősi szellemére hivatkoztak. Ő is elfogadja ezt az újítás határpontjául; de azt hirdeti, hogy a nyelv ősi szelleme nemcsak túri a bővülést, a szókinés gazdagítását, de nem idegenkedik az olyan kölcsönzések-től sem, a melyekkel a gondolatokat s érzelmeket erősebben, lágyabban, komolyan vagy csintalanul festheti, csak olyanok tegyék a próbát, a kiknek művészi ízlésök van.

Takács József ellen a vélemény szabadságát védelmezi Kazinczy s egyszersmind a maga példájával mutatja meg, milyen lélekkel viseli a gáncsokat. Noha bírálói gúnyosan, sőt emberi jellemét is sértőleg nyilatkoztak, Takács a nemzeti becsület gyalázásával is illette: Kazinczy egy pillanatig sem tántorodott meg abban a hitében, a melyet a bírálatok jóltevő hatása iránt táplált. Sőt örült az ellentétek súrlódásának még akkor is, ha sikere kétesnek látszott. «Én — írja Berzsényinek — most is nagy barátja vszyok s örökké az maradok a recenzióknak; azok tördelik le rólunk a letördelni valót s gondosabbakká tesznek az írásra.» Nemcsak hirdette a véleményszabadságot, de ő maga is élt vele teljes mértékben. Azonban az erőszaknak még a látszatától is idegenkedett s barátait is óvni akarta. Viszont az iro-

dalmi despotismussal bátran szembeszállt, mert a parancsoló hangot önerzetes író nem tűrheti. Ezért volt ellensége egy ideig az akadémia eszméjének, mert azt hitte, hogy a szavazatok számával akarnak ott uralkodni olyanok, a kiknek akár tudományában, akár ízlésében bízni vajmi kevés oka volt. Örült, hogy régi barátja, Kis János és az ifjabb írók egyik legjelesebbje, gróf Teleki József, szintén az ő véleményén voltak e tekintetben. A véleményszabadságnak e következetes és bátor hirdetése szólítja sorompóba tíz év múlva Bajzát, a ki a Döbrenteivel és Dessewffyvel való vitájában ugyanazt hirdeti, a mit a széphalmi vezér egész pályáján.

Azonban Kazinczy nemcsak a kritika jogaiért küzd a Takácsnak írt feleletében, hanem az újítás módjait és okait is világosabban és szabatosabban összefoglalja, mint régebbi dolgozataiban. Védi a tájszók általánosítását, a xenologismusokat, solocismusokat és a stíl különféle fajaitól követelt különböző nyelvet, mivel — úgymond — «a nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek, hogy mindezt az annak saját színben adhasson.» Kazinczy ez értekezésében mondja ki, hogy az ő elmélete nem a neologia, hanem a syncretismus elmélete. «Jól és szépen — így szól — az ír, a ki tüzes orthologus és tüzes neologus egyszersmind s egyességben s ellenkezésben van önmagával.»

Cicero és Sallustius fordítása közben sokat elmélkedett Kazinczy a stílfajok sajátosságairól s az újítással kapcsolatban e reform élénkebben foglalkoztatta most, mint bármikor az előtt. A régi magyar stílt vizsgálva, meggyőződött, hogy a XVI. és XVII. század magyar stílje erős, tömör és méltóságos volt, mert a magyar írók a classikusok hatása alatt állottak. De a vallási villongások megrontották — szerinte — az írókat, mert, hogy céljokat elérjék, arra törekedtek, hogy «ne minél szebben, hanem minél érthetőbben» szóljanak s így «a darabos, de velős, lelkes beszéd görgövé, folyóvá, könnyen érthetővé leve s erőtelenné, lelketlenné egyszersmind.» Úgy látta Kazinczy, hogy az orthologusok is a könnyen érthetőségre törekszenek s épen ezért stíljök híjával van az erőnek és szépségnek. Ha e tulajdonságokat bele akarjuk oltani a magyar stílibe, a classikus írókat kell utánoznunk. Ez okból akarja közzétenni classikai fordításait, különösen Sallustius műveit. Úgy tetszett neki, hogy Sallustius s oly gonddal válogatta szavait, oly gonddal mérlegelte, mikép

szerkeszsze mondatait, milyen árnyalatokat fejezen ki egy egy régies szóval, mint a hogy ő gyalulgatta huszonnégv éve fordításait. «Nekem — írja — ő (tudniillik Sallustius) a legkedvesebb minden római írók között s különösségeit által fogom hozni nyelvünkbe, valahol lehet.»

Elméleti úton nagyobb küzdelmet most már nem fejt ki Kazinczy a nyelvújítás terén; inkább gyakorlati példáival óhajtja elméletét igazolni. Törekvése élénk vitára ad alkalmat közte és Dessewffy József s Teleki László grófok között, a kik a classikusok utánzásától inkább nyelvünk romlását féltik. De azért Dessewffy méltányolja Kazinczy törekvéseit és születésének hatvanadik évfordulójára egy szép költeménnyel üdvözli, a melyben a széphalmi vezér egész pályáját igazi történeti szempontból tünteti föl: mint a ki a nemzet fölébresztésén ezer akadálytól gátolva is lankadatlan hévvel munkált; a kinek fejére ép úgy töviskoronát fontak, mint az Üdvözítőére, de a kit a jövendők meg poraiban is áldani fognak.

Kazinczy elérékenyülve fogadta régi hű barátja elismerését s mintegy a jobb jövőt sejtette, midőn barátai arról tudósították, hogy Dessewffy költeményét a pesti írói körökben is mindenütt olvasták, sőt szavalták. De épen úgy örült az ifjú báró Wesselényi Miklós első nyilvános szereplésének is, a ki Közép-Szolnok és Kolozs vármegyéknek az úrbéri rendelet tárgyalására összehívott gyűlésein tüntette ki magát először. Amott nagybátyja, Cserey Farkas szavaira válaszolt a rendektől kísért közhelyesséssel; emitt Cserey Miklós nagy öröme erősen vitatta, hogy az úrbéri rendeletet csak országgyűlésen tárgyalhatja s fogadhatja el a nemzet. «Verus patris filius», jegyezte meg a beszéd hatása alatt Cserey Miklós.

De a közügyek iránti általános aggodalom reá sem maradhatott hatás nélkül. Nem bízott az erdélyi irodalmi társaság fölújításában s a kir. biztosok erőszakoskodása elkésérítette. A megyei választásokon észlelhető lélekvásárlást, vesztegetést keményen elítélte; de legjobban fájlalta, hogy az irodalmi állapotok oly kevés biztatót ígértek. Még nem vette észre Kisfaludy Károly sikereit, pedig Kulcsár lelkesedve hirdette a magyar játékszín diadalát. Azonban Fáy András *Különös Testamentoma* megnyerte az ő tetszését is és azt ítélte, hogy Fáy stílje jobb, mint valamennyi orthologusé. A fejlődés elemét meglátta már, de az új rány csak ezután vonta magára egész figyelmét. D. R.

ÉRTESÍTŐ.

Molnár Ferencz: Rabok. Regény. Budapest, 1907. Franklin-Társulat.

Ennek a regénynek szerzője jól tud megfigyelni s azt is tudja, hogy mit érdemes megfigyelni, de megfigyeléseit nem tudja összefoglalni. Mindaz, a mit az életből s az emberi lélekből meglát, törmelék marad. Ám ezek mellett Molnárnak oly regényírói tulajdonságai vannak, melyek még a törmelékek közt is érvényesülnek.

Első művében, az *Éhes városban* a czélzat megölte a regényt. Tele van túlzással s a melyik alakját komolyan veszi, abból torzképet alkot, mikor pedig valóban torzképet akar rajzolni, akkor érzelgőssé és vizenyőssé válik. Az író ahhoz a vadászhoz hasonlít, a ki a vad helyett a hajtót lövi meg. A regény értékére nézve ugyan nagyon mellékes, hogy ki a vad és ki a hajtó, de a ki a magyar közéletet ismeri, az *Éhes városban* bizonyára nem láthat egyebet, mint egy végtelenül elnyujtott és személyeskedő vezérczikket. Ezenfelül még azt is meg kell állapítani, hogy Molnár itt még se társadalmi, se irodalmi viszonyainkat nem ismeri vagy félreismeri, s regényíró tehetsége legfeljebb egy két mellékjelenet rajzában mutatkozik.

Az igazi regényíró majdnem átmenet nélkül bontakozik ki második művében, melynek czíme: *Egy gazdátlan csónak története*. Előre kell bocsátanunk, hogy Molnár a dolgokat itt sem mindenütt tudja kellően megírni vagy leírni. Szótára kissé szegény s a magyar próza hajlékonysága, simulékonysága és élénksége hiányzik belőle. A nyelvben rejlő művészi értéket néha veszni hagyja. Ezek azonban csak formai hiányok. A regényírónak művésznek és philosophusnak kell lenni s Molnár Ferenczben erősebb a philosophus, mint a művész. Sokkal többet lát, érez és gondol, mint a mennyit kifejezésre juttat. Ehhez, úgy látszik, a regény keretét nagyon tágnak találja s czéljainak jobban megfelel a vázlat. Ebben a nemben néha

művészi dolgokat alkotott s főleg a gyermeklélek mélyéből hozott felszínre kincseket. Igaz, hogy olykor csörgő sapkát tesz fejére, de a világ teremtése óta már nagyon sok bölcös dolog hangzott el a csörgő sapka alól. A *Gazdátlan csónak történetében* leveszi a csörgő sapkát. Themáját itt is a gyermeklélek köréből meríti: egy kedves gyermekleányt ír le, a ki beleszeret anyjának udvarlójába. Ily themákat, melyek belső küzdelmek útján nyernek elintéztést, rendszeren elemzéssel szoktuk feldolgozni a regényírók. Molnár mellőzi az elemzést s elejétől végig mintegy bemutatja a dolgot. Megfigyelő tehetsége mindenütt fölfedezi a külvilágnak a lélekkel való kapcsolatát. A margitszigeti árvíz rajzában ügyes leíró erőről tesz tanuságot; de, mint leírásai általában, ez is igen szeszélyes.

A *Rabok* című regényében Molnár Ferencz fölcsap Bourget Pálnak. Nem elbeszéli, hanem elmagyarázza és végigfejtegeti a dolgot. A thema Bourget-thema és a megoldás módja Bourget-féle megoldási mód. Vannak, a kik minden Bourget-féle regényre kimondják, hogy unalmas. Egyénileg mi is jobban szeretjük az Anatole France könnyed, természetes, folyékony és humoros előadását, de senkit sem lehet elítélni azért, hogy nem tud Anatole France lenni.

Már az első lapokon érezzük, hogy Molnár tételt akar bizonyítani. Tétele az, hogy a szerelmet nem lehet mesterségesen előállítani vagy tenyészteni, mint valami humunculust vagy pedig jól fűtött télikertben a narancsot. Ez igen egészséges tétel s majdnem azt szeretnők mondani, hogy fölösleges bizonyítani. Legalább is deductive nem érdemes bebizonyítani. Ezt Molnár is tudja s ezért elejétől végig inductiv módszert alkalmaz. Az a mese, melylyel tételét bizonyítja, épen olyan egyszerű, mint maga a tétel. Egy leány számára még kiskorában vőlegényt szemelnek ki. Mesterséges szereimöket azonban lerontja az igazi szerelem, mely akkor ébred, mikor már egymáséivá kellene nekik lenni. A mesterséges szerelem fölött győzelmet arat az igazi szerelem. Az elméletet legyűri a valóság.

Ezt a mesét a regényíró úgy mondja el, hogy az olvasó is mindvégig egyetért vele és hisz neki. Főereje a jellemrajzban van, de egy oly gazdag anyagú műben, mint a regény, nem elég csupán a jellemrajz. Kisebb torzképekben elég, de a regényt művészien kell fölépíteni. Ez a művészi fölépítés hiányzik Molnár regényéből, mely sokkal inkább tesz tanuságot arról, hogy szerzője mit akart, mint arról, hogy valóban mit tud. Regénye sok-

kal jobban van kigondolva, mint megírva. Ez is a philosophus fölényét bizonyítja a művészszel szemben. De a *Gazdátlan csónak történetéhez* képest a *Rabok* egy fáradt és kimerült ember munkájának látszik. b. m.

Antoine Thomas: Nouveaux essais de philologie française XII—
416. l. Paris, Bouillon.

Antoine Thomas utóda Gaston Parisnak a *Collège de France*-ban, az *École des Hautes Etudes*-ben, s a *Romania* szerkesztésében. Talán ő a leghűbb letéteményese, a legtehetségesebb örököse a mester eszméinek. Minden bizonnyal nem olyan egyetemes szellem, mint az, a ki egyidejűleg alkotta meg *Nagy Károly költői történetét* s foglalta össze *A latin hangsúlyozás törvényeit a francziában*; nincs meg benne a tudományos lelki nyugalomnak az a foka, a mi megvolt a mesterben, ki az évek hosszú során át csak úgy szórta nagyszámú bírálataiban a rosszalást — és még gyakrabban a dicséretet, a mit néha finom és gyöngéd gúny árnyalt. De azért örömmel üdvözöljük Thomasban a francia philológiának mai napság legtekintélyesebb képviselőjét.

Minden izében francia, valódi latin származás, mint a Creuse département szülötte, a ki nyelvészeti munkáiban sokszor hivatkozik szülőföldjének nyelvjárására. Mint a bonyolult feladatok barátja, csak a szöfejtés homályos pontjai iránt érdeklődik; a leghomályosabb, legelfelejtettebb szavakat ássa ki a régi nyelv mélyéből és rögtön megérteti, megvilágosítja, visszaviszi azokat latin eredetükre, közben-közben szellemesen teszi nevetségessé a régi dilettáns iskola tévedéseit; alkalomadtán felemlíti egy pár kortársának egy kissé önhitt vagy vakmerő állítását, levezetéseibe, vitatkozásaiba lépten-nyomon belekeveri ügyes és suggestív észrevételeit. Egyszóval élő példa arra, hogy a francia szellem tud — és tartozik is — a nyelvtudománnyal foglalkozni, a nélkül, hogy veszítene valamit sajátos előkelőségéből. Elég Thomasra hivatkozni, hogy megszegyenítsük azokat, a kik azt vetik a francziák szemére, hogy alkalmatlanok a nyelvészetre. Igaz, hogy a nyelvtudományt kissé elhanyagolják Franciaországban, de az is tagadhatatlan, hogy itt is találkozunk legeslegeső rangú képviselőivel.

Antoine Thomas 1898-ban bocsátotta közre *Essais de philologie française* című kötetét, a mely mintegy húsz értekezést

és kisebb dolgozatot tartalmaz. Megkísérli megmagyarázni a provençal *et-re* végződő *parfait*-t (amet, vendet); — majd a jelentéstanból, Bréal, Darmesteter és Schuchardt kedves tudományából ad tanulmányokat. Azután szépen méltatja Gaston Parist, mint irodalomtörténetírót, mint nyelvtudóst és mint akadémikust. A további tanulmányokban egy román comparativusról és egy állítólagos barbár népről értekezik (utóbbira nézve v. ö. a *Courtisols* helynevet, a minek *Curtis Ausorum* etymológiája hibás; a helyes *curtis acutior*); végül egy csomó szófejtést ad.

Nouveaux Essais de Philologie française című könyve ugyanezen mintára készült: elől általános értekezések és aperçuk, azután ritka vagy ismeretlen szavak eredetének fejtegetése. Mi e munkának csak egy részéről szándékozunk beszámolni.

A szerző először egy pillantást vet *Az etymologia történetére és módszerére*; finom és kiméletes gúnnyal méltatja a különböző korszakok rendszereit s ezáltal tanulmánya valóságos irodalmi élvezetet nyújt. Miután kiemelte a régiek etymologizálásának hiábavalóságát és meddőségét (lucus a non lucendo és Varrónak, a rómaiak legnagyobb tudósának egyéb apróságai), Thomas megjegyzi, hogy az etymologiai kutatás a középkorban nem volt teljesen ismeretlen. Wace a *Roman de Rouban* a «normand» népnévnek két etymológiáját adja, melyek közül az egyik helyes (north + man), a másik népetymologia (Normandia = le Nord mendie: a normannok az észak koldusai.)

Jön a renaissance és vele egy csomó tudós hellenista, a mely a francia nyelvben a görögnek romlott alakját látja. Mellettük zárt sorokban jönnek a hebraisták és keltomanok, a kik a magok kedves nyelvének akarják megnyerni a világot.

Ménage a XVII. század nagy etymologusa már helyes irányban halad, mert hisz a francia nyelvnek a latinból való származásában. Magyarázatainak 72 százalékát, az *a* és *b* kezdetű szavakat illetőleg Diez is elfogadta. A képzelet valóban óriási szerepet játszik munkájában (pl. megengedi, hogy faba > haricot).

Csak a XIX. században találunk a philologus névre érdemes egyént. Diez Frigyes a román nyelvészet szervezője. Az ő dicsősége, hogy (egy valóságos tanrendszert felállítva és szigorú figyelemmel kísérve annak alkalmazását) «véget vetett a dilettantismusnak». Manapság az etymologia tisztán történeti tudományává lett, melynek feladata, hogy megfigyelje a nyelv életében a *tények*, a *hangok* és *képzetek* egymásutánját.

a) Elsősorban a tényekről, vagyis a *neolatin népek politikai történetéről* van szó. Franciaország történetének legfontosabb mozzanata Gallia elfoglalása a rómaiak által. E tény számbavétele nélkül senki sem fejthetné meg a francia etymologia problémáit. Másfelől azonban figyelembe kell venni a germán inváziók és a szomszéd népekkel való százados érintkezés hatását is.

b) *A hangok.* — *Thomus* nem tartja nagyfontosságúnak *Rousselot* abbé *kísérleti phonetikáját*, ámbar elismeri, hogy az effajta tanulmányoktól *egy* érdemet nem tagadhatunk meg, tudniillik a *præcisiót*. Mindazonáltal a *födolog a történeli hangtan* marad, a mely nélkül nincs etymologia. Régi szövegek kiadása, jó nyelvjárási szótárak szerkesztése, a latinból fejlődött különféle tájszavak tanulmányozása: ezek az eszközök, melyek az etymologia előbbrevitelét biztosítják.

c) *A képzetekkel* a nyelvtörténet egy új ága foglalkozik, tudniillik a *jelentéstan*.*) Az utóbbi a hangok által kifejezett jelentéssel foglalkozik. Igaz ugyan, hogy *Thomas*nak kételyei vannak, vajon ez megérdemli-e a tudomány nevet; úgy véli, hogy a jelentéstan inkább csak olyan elmélkedés, mely nélkül a tudományos elmélet nem válnék befejezett egészszé. A nélkül, hogy a szavak közt levő phonetikai viszonyokra tekintettel lenne a jelentéstan, minden nyelvnek szókinését tanulmány tárgyává teszi és összehasonlítja a jelentés fejlődését a különböző nyelvekben. (*Pl. boucher* etymológiája: *bouch*ból ered, a mit bizonyít, hogy az olaszban is *becco* = bak és *mészáros* = *beccajo*.)

Nagyjában ilyképen foglalja össze *Thomas* a tudományos etymológiát. A központ és alap mindig a történeli phonetikában található, a melynek sietni kellene, hogy összegyűjtse a még hátralevő nyelvjárási anyagot, mielőtt a nyelvjárások teljesen eltűnének.

* * *

A nyelvjárások napról-napra fogynak, végre eltűnnek, de legrégebb őseink nyelve, hogy úgy mondjuk, kikristályosodva, fennmarad a helynevekben. A *Biráló jegyzetek a gull és gallo-román helynévkutatásról* (toponymia) című tanulmányban *Thomas* érdekes megfigyeléseket ad elő. Észreveszi, hogy a tanulmányok e nemének fontossága mindegyre nagyobbodik. Természete-

*) V. ö. *Essais de philologie française* 166. l.

sen magasztalólag nyilatkozik Holder bámulatoz művéről, az *Alt-keltischer Sprachschatz*ról; de arra is utal, hogy e monumen-tális szótár szerzője jobban tette volna, ha nem keresi a román helynevek etymológiáját, mert e téren gyakran kétes identificációt tesz fel.

A szerző ezután egy sorozat délfranciaországi helynév etymológiáját adja. Jegyezzük meg az *Abeillan* névről (*Herault* departement), hogy az *Apilianum* kapcsolatos az *Apiliacum* alakkal, a melyből *Avilly* fejlődik; ma: St. Ulphace (*Sarthe* departement). — *Bulledent* (*Haute Vienne*), melyet Thomas a kelta *Bulatedo*, *Bulatonium* és *Balatonnaval* vet össze, összehasonlítható *Ballo* (*Sarthe*) helynévvel (802-ben *Balatonna*.) Eredeti alakja *Belatudunum* «a harczenének erődje.»

Les Billanges (*Hte Vienne*) helynévben az *anicos* végzet szerepel (eredeti alakja kétségtelenül *Albillanicos*), a melyet nem szabad összetéveszteni az *-ange* végzettel, a germán *-ingen* származékával, a mely számos lotharingiai helynévben megvan (*Fénétrange*, *Marhange*, *Gondrexange* stb.)

A *Neoux* név tárgyalásánál Thomas idéz egy déli *Lezoux* alakot, a mely *Lodosumból* származik. Valószínűleg ugyanilyen eredetű *Louzes* is (*Sarthei* kerület; a középkorban *Lodosi* alakban), de ez esetben a *Lodosas* nőnemű alakot kellene feltenni, (hozzá gondolva: *villus*).

Remeneuil (*Vienne*) a gall *-oialum* végzet különös példáját mutatja, a mely latin férfi névhez járult: *Romanoialum*. Ez a végzet gyakran fordul elő növénynevekkel: *Vernoialum* = *Verneuil*, «a mi égerfás helyet» jelent; *Bucovianum-Boisseuil*, erdős hely jelentéssel.

Mindezen helynév-kutatásokban Thomas a leghelyesebb módszert követi. Azt tartja, hogy mindenekelőtt a «positive ismert tényeket» kell szemügyre venni, vagyis a tárgyalt helynév történetét ismerni. Ha ezek az alakok nincsenek eléggé megmagyarázva, «az inductiót vesszük segítségül a kutatásnál.»

A következő fejezetben Thomas az *-aricius* végzetről értekezik. Ez a végzet két latin elem keveredéséből jött létre: *-arius* (v. *aris*) + *icius*. A classikus latinban rendkívül ritka, de a középkori latinságban elég használttá lesz, különösen állatnevekhez járul: *porcaritius* (vaddisznó vadászatra szánt kutya) *ursaritius*, *vaccaritia*.

A francia végzet, a mely az *-aricius*nak megfelel, a nőnem-

ben *-erece* (a kapcsolatot Horning állapította meg) és a hímnemben *-erez* (ezt Tobler állapította meg). A modern francziában csak a *dameret* (= nőies férfi) és a *banneret* (= zászlós lovag) alakokban fordul elő. Itt említhető a *guilleret* melléknév is.

Az *-eresse* végű nőneműek, mint pl. *chasseresse, demande-resse, defenderesse* voltaképen *-atorissa* alakok, mint pl. *captiatorissa* stb. De az *-erez* végzetű szók, melyek *-ariciusból* származnak, nagy számmal vannak az ófrancziában és a modern francia nyelvjárásokban. Idézzünk néhányat.

A Montbeliardi nyelvjárásban *indolens* emberről így szól: *il est aiserez* (*aise*-ből). *Chevalereznek* mondja Chretien de Troyes a lóháton szállított tárgyat. A normanok *reine coudrette*-nek neveznek olyan békát, a mely mogyoró bokorba bújik. — Lyonban *najeretnek* neveznek olyan hajót, a melyen attól lehet tartani, hogy elmerül (*noyer*). *Hucherez* a bagoly vagyis olyan madár, a mely huhog; az a madár, a mely másokat üldöz, a karvaly Lotharingiában *luncerez*.

Igy a philologus a nyelvjárásokat és régi könyveket átfutva nem egy suggestiv kifejezésre akad.

A következő tanulmány témája: «Az *-ier* végű elvont főnevek.»

Tudjuk, hogy a francia *-ier* végzet a latin *-ariusból* származik, de az ófrancziában vannak *-ier* végzetű szavak (elvont jelentéssel) melyeknek eredete más.

Thomas magáévá teszi Mayer-Lübke nézetét, ki egy *-érium* végű tipust vesz fel, mert ugyanilyen eredetű olasz szavaknak *-io* végzete van, a mely nem ered *-ariumból*.

Thomas Az *-arius suffixum fonetikai fejlődése* című tanulmánya pontosan tárgyalja a latin végzetet, melyről fentebb szóltunk.

Ennek a suffixumnak a története különböző magyarázatra ad alkalmat: *-arius*, melyből *-ier* lesz (*cavallarius* = *chevalier*) az *-erius* analogiájára fejlődhetett.

Az *-arius* semmiképen sem fejlődhetik fonetikailag *erius*sá. Thomas itt egy különös fonetikai törvényt tesz fel, a mely megzavarta volna a francia és provençal nyelv fejlődését. A francia *-ier* szerinte germán befolyásra vezethető vissza.

Thomas egyik tanulmányában *Franciaország nyelvészeti térképét* méltatja, melyet Gillieron és Edmont szerkesztettek. Ennek a térképnek a célja, hogy megismertesse valamely latin

szó vagy vulgaris latin mondás fejlődését Franciaországnak, a francia Svájc és a vallon Belgiumnak minden helységében, valamint az anglo normand szigeteken és Piemont néhány völgyében. E térképen pl. mindazon alakokat megtaláljuk, a melyeket *apicula* (abeille), *circare* (chercher), *adjutare* (aider) felvehetnek a picard, normand vagy lotharingiai paraszt szájában.

Thomas elismeri e munka óriási érdemét. A befejezett mű 1800 térképének mindegyike egy-egy szó földrajzát fogja adni. Valóban a nyelvész számára kimeríthetetlen kincsébánya. Thomasnak mégis kételyei vannak a térképen kimutatott adatok pontosságát illetőleg. Gillieront és Edmont-t kiváló phonetikusoknak itéli. De kérdéses, mindig képesek voltak-e a patoisz szó tiszta formáját felfogni. Thomas maga megállapíthatta, hogy a *Creusei* nyelvjárás patois alakjai gyanánt*) bemutatott adatok nem mindig pontosak és hogy a térképen található nevek hangjelölése nem mindig kielégítő.

Ezt azonban Gillieron és Edmont nem fogadták el, hanem siettek közzétenni egy röpiratot (*Atlas linguistique de la France. Compte-Rendu de M. Thomas. Paris*), a melyben hevesen kikeltek az utóbbinak bírálata ellen.

Bézard Lucien.

Új magyar könyvek.

Beöthy Zsolt és *Budics Ferencz*. A magyar irodalom története. I. kötet. A legrégebb időkől Kisfaludy Károly felléptéig. Harmadik kiadás. Budapest, 1906. Athenæum. (8-r. VIII, 923 l.) A teljes mű (2 kötet) ára 48 K.

Birkle Suitbert. A choralis ének katekizmusa. Fordította Meistner Imre Budapest, 1907. Szt. István-t. (8-r. XVI, 165 l.) 2 K

Évkönyv, magyar statisztikai-, új folyam. XIII. 1906. A kereskedelemügyi magyar kir. miniszter megbízásából szerkeszti és kiadja a magyar kir. központi statisztikai hivatal. Budapest, 1906. Kilián Fr. utóda. (8-r. XVI. 523 l.) 5 K.

Heine Henrik válogatott költeményei. Németből fordította Spóner Andor. Második bővített kiadás. Budapest, 1906. Benkő Gy. (8-r. 402 l.) 4 K 50 f.

Kisfaludy-társaság évlapjai A. Új folyam. XL. kötet, 1905—1906. Budapest, 1906. Franklin t. (8-r. 245 l.) 3 K 20 f.

*) A *Creuse* departement Thomas szülőföldje.